

Hegemonijska logika označavanja: o transformaciji političkih pojmova u teoriji Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe

Jerbić, Vedran

Doctoral thesis / Disertacija

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, The Faculty of Political Science / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:114:176946>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-07**

Repository / Repozitorij:

[FPSZG repository - master's thesis of students of political science and journalism / postgraduate specialist studies / dissertations](#)

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet političkih znanosti

Vedran Jerbić

**Hegemonijska logika označavanja: o
transformaciji političkih pojmova u teoriji Ernesta
Laclaua i Chantal Mouffe**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2021.

University of Zagreb

Faculty of Political Science

Vedran Jerbić

**Hegemonic Logic of Signification: On the
Transformation of Political Concepts in the
Theory of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe**

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2021

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet političkih znanosti

Vedran Jerbić

**Hegemonijska logika označavanja: o
transformaciji političkih pojmova u teoriji Ernesta
Laclaua i Chantal Mouffe**

DOKTORSKI RAD

Mentor: Prof.dr.sc. Nebojša Blanuša

Zagreb, 2021.

University of Zagreb

Faculty of Political Science

Vedran Jerbić

**Hegemonic Logic of Signification: On the
Transformation of Political Concepts in the
Theory of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Prof. Nebojša Blanuša, PhD.

Zagreb, 2021

SAŽETAK:

Ovaj rad nastoji proširiti i preispitati metodološke granice tzv. hegemonijske logike označavanja koristeći se okvirom teorije hegemonije Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe (2001) i (post)strukturalističkim teorijama jezika. Cilj je reinterpretirati teoriju hegemonije kako bi se istražila tzv. konfliktna dimenzija označavanja, a iz koje se proces ustrojavanja političkih pojmova i stabilizacije njihova značenja promatra kao učinak prošivanja antagonističkog rascjepa društvenog prostora. Želi se braniti teza da nam značenjska struktura današnjih političkih pojmova uvelike izmiče, odnosno da oni prestaju biti *politički*, ukoliko ih u interpretacijskoj proceduri apstrahiramo od konkretnih društvenih previranja i pripadajuće *hegemonijske* uloge. Zadatak koji stoji pred ovim radom sistematizacija je metodoloških i epistemoloških posljedica poimanja praksi označavanja i transformacije političkih pojmova u današnjim društvima kroz dimenziju neiskorjenjivosti konflikta (Mouffe, 2000, 2016; Laclau 2007; Laclau i Mouffe, 2007).

Zanima me da li je problem kontinuiranog sukoba oko značenja političkih pojmova razrješiv putem kritičke reinterpretacije teorije hegemonije, a koja bi mogla ponuditi tzv. strateški model interpretacije i time izbjeći zamke modernističkog postupka pojmovnog raščišćavanja? Odnosno, ako jezik ili diskurs shvatimo kao polje diferencijalnih elemenata reguliranih odnosima negativnosti, možemo li ikada doći do zadovoljavajuće „definicije“ političkih pojmova koje bi reflektirale racionalnu strukturu političkog poretka? Da li diferencijalnost jezika nužno završava u polju sukoba i podjele u kojem su politički pojmovi poprište antagonizma i nesumjerljivih pozicija ili je moguće zamisliti takvu „politizaciju“ jezika koja bi ponudila zajednički simbolički okvir suradnje i konsenzusa? Središnja je teza da teorija hegemonije pruža plodan metodološki okvir za razumijevanje ovog problema i predstavlja srednju poziciju između, na primjer, Lyotardovog postmodernog stajališta da smo suočeni s nesumjerljivošću jezičnih pozicija i Habermasovog ideala racionalne deliberacije i konsenzualnog pristupa.

Rad će biti strukturiran tako da će se prošireni okvir teorije hegemonije smjestiti u dijalog s lingvističkim kontekstualizmom Quentina Skinnera, morfologijom ideologija Michaela Freedena i konceptualnom historijom Reinharta Kosellecka, te će se u konačnici demonstrirati aplikativna vrijednost sistematizirane hegemonijske perspektive analizom formalno-značenjskih aspekata pojmovne opreke „lijevo-desno“.

Ključne riječi: *hegemonija; označavanje; diskurs; poststrukturalizam; antagonizam.*

SUMMARY:

The aim of this PhD is to expand and reassess the methodological boundaries of the so called hegemonic logic of signification by using the framework of Laclau and Mouffe's theory of hegemony and (post)structuralist theories of language. The aim is to reinterpret the theory of hegemony in order to investigate a so-called conflictual dimension of signification, from which the process of formation of political concepts is apprehended as an effect of suturing the antagonistic social space. The thesis is that the signifying structure of contemporary political concepts eludes us, that is they cease to be political, if we isolate them from the concrete social turmoil and their hegemonic function. Therefore, I try to systemize the methodological and epistemological consequences of perceiving signifying practice in contemporary societies through the dimension of ineradicability of political conflicts.

I wonder if a problem of continuing contestation over meaning of political concepts can be solved by a critical reinterpretation of the theory of hegemony, through which I could offer a strategic model of interpretation and avoid the trap of modernistic process of conceptual clarification? That is, if language and/or discourse is apprehended as the field of differential elements regulated by the relations of negativity, can we ever reach a satisfying "definition" of political concepts in which the rational structure of political order would be reflected? Does differentiability of language necessarily ends up in the field of conflict and division in which political concepts are sites of antagonism and incommensurability, or is it possible to imagine such "politicization" of language offering the shared symbolic framework of cooperation and consensus? The main thesis is that the theory of hegemony offers a methodologically fruitful position for understanding this problem and that it represents a middle ground between, for example, Lyotard's postmodern view that we are always already faced with the incommensurability of linguistic positions and Habermas' ideal of rational deliberation and consensual approach.

The dissertation will be structured in a way to offer a dialogue between a broaden framework of the theory of hegemony and Quentin Skinner's linguistic contextualism, Michael Freeden's morphology of ideologies and Reinhart Koselleck's conceptual history, while also demonstrating applicative value of this framework in the analysis of the formal signifying aspects of the conceptual opposition between "left" and "right".

Keywords: *hegemony; signification; discourse; poststructuralism; antagonism.*

Informacije o mentoru

Izv. prof. dr. sc. Nebojša Blanuša, doktor političkih znanosti, magistar psihologije.

Rođen 1974. u Vukovaru. Živio u Zagrebu od 1991. do 2020. Od tada živi u Samoboru.

Obrazovanje:

- 1999. diplomirao psihologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Sukladno Zakonu o znanstvenom radu i visokom obrazovanju (NN 17.7.2003.) ova diploma izjednačena je s magistrom struke u novoj nomenklaturi akademskih naziva.

- 2004. Magistrirao političku znanost na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu s tezom: "Povijesna svijest mladih u Europi i Hrvatskoj; Pitanja strukture, koherencije, rascjepa i stabilnosti".

- 2009. godine doktorirao u znanstvenom polju politologije, grana unutarnja politika, s tezom: „Uloga teorija zavjera u konstrukciji političke zbilje u Hrvatskoj: analiza političkog diskurza 1980. - 2007.“

Zaposlen na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu od 1. lipnja 2000. U zvanje docenta izabran 25. svibnja 2010. U zvanje izvanrednog profesora izabran 9. studenog 2016.

Fokus znanstvenog rada: Socijalna i politička psihologija, teorijska psihoanaliza, diskurzivna psihologija, politička teorija, političko ponašanje, istraživačke metode u društvenim znanostima, kulturalna trauma, ideologijski i etnički rascjepi, nacionalizam, teorije zavjera, populizam, politički cinizam, euroskepticizam itd.

Dodatno obrazovanje i studijski boravci u inozemstvu: Ohio State University (USA), Essex University (UK), University of Nottingham (UK), SWPS Uniwersytet Humanistyczno-społeczny Warszawa (PL), Aristotle University of Thessaloniki (GR), Yale (USA), Jawaharlal Nehru University, New Delhy (Indija), Trinity College Dublin (Irska).

Objavio jednu znanstvenu monografiju i 34 znanstvena rada u obliku znanstvenih članaka i poglavlja u knjigama, suurednik je jednog zbornika radova objavljenog kod vrhunskog međunarodnog izdavača, priređuje trenutno još jedan zbornik za Routledge i preveo je jednu

knjigu iz područja metodologije društvenih znanosti.

Sudjelovao na **38** međunarodnih konferencije s izlaganjem i održao više javnih predavanja.

Prvotno zaposlen kao znanstveni novak na znanstvenom projektu MZOS: *Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj 2000. - 2010.* - 2010. Od 2006. - 2010. je suradnik na znanstvenom projektu MZOS: *Javnost, elite, mediji i komunikacijska strategija Hrvatske u pristupanju EU*, a od 2011.- 2014. voditelj je istoga. Od 2010. – 2015. suradnik je na međunarodnom znanstvenom projektu: *COST Action ISO806: The True European Voter*. Od 2014. je nacionalni koordinator projekta: *FP7 Marie Curie International Research Staff Exchange Project: Social Practice Cultural Trauma and REestablishing Solid Sovereignities*. Od 2015. je član međunarodnog projekta *Team Populism*. Od 2016. do 2020. bio je član upravnog odbora i voditelj radne grupe međunarodnog projekta *COST Action CA15101 - Comparative Analysis of Conspiracy Theories*. 2018. – 2020. bio je član projekta CHCI Global Humanities Institute project “Crises of Democracy through the prism of Cultural Trauma”.

Trenutno je voditelj poslijediplomskog doktorskog studija „Politologija“ na Fakultetu političkih znanosti, Sveučilišta u Zagrebu i član panela za društvene znanosti pri Hrvatskoj zakladi za znanost.

Predaje ili je predavao kolegije: Politička psihologija, Socijalna psihologija, Theories of Nationalism (do 2020.), Politika i umjetnost u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi (do 2012), Političko nesvjesno, Akademsko pisanje i metode istraživanja (na vojnom studiju do 2017).

Član uredništva časopisa: *Politička misao, Medijske studije, European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities, Wroclawskie Studia Politologiczne.*

Član znanstvenih i strukovnih udruga: *International Political Science Association, International Society of Political Psychology, Hrvatsko politološko društvo, Hrvatsko psihološko društvo.*

ZAHVALE

Ova disertacija nikada ne bi ugledala svjetlo dana da nije bilo nesebične podrške i pomoći niza ljudi kojima se ovim putem zahvaljujem.

Najprije se zahvaljujem svojoj obitelji – zaručnici Sandri, mami Blanki, tati Bojanu, bratu Marku, didi Juri – bez čije neizmjerne i ustrajne podrške ova disertacija ne bi bila moguća.

Zahvaljujem se svojem mentoru prof.dr.sc. Nebojši Blanuši na velikom trudu i potpori tijekom cijelog doktorskog studija. Njegovo stručno vodstvo i razumijevanje omogućilo mi je da ovaj projekt privedem kraju.

Zahvaljujem se članovima komisije prof.dr.sc. Tončiju Kursaru, prof.dr.sc. Luki Ribareviću i doc.dr.sc. Dušku Petroviću na trudu i angažmanu oko čitanja disertacije i savjetima koji su mi pomogli da uočim propuste i pogreške.

Zahvaljujem se također profesorima Zoranu Kureliću, Goranu Gretiću, Hrvoju Špeharu i Tihomiru Cipeku s kojima sam u mnogim prilikama vodio poticajne rasprave.

Zahvaljujem se i svim prijateljima i kolegama koji su mi na ovaj ili način, direktno ili indirektno pomogli tijekom doktorskog studija.

Sadržaj

1. UVOD	1
1.1. Teorijski horizont rada	11
1.2. Metoda.....	16
1.3. Istraživačka pitanja i struktura rada.....	18
2. LOGIKE OZNAČAVANJA: GENEALOGIJA, STRUKTURALIZAM, MARKSIZAM	21
2.1. Genealogijsko uparivanje jezika i moći.....	23
2.2. Strukturalistički principi diferencijalnosti i „nesvjesnosti“ jezika	39
2.3. Marksistički model jezika kao polja klasne borbe	48
3. HEGEMONIJSKA LOGIKA OZNAČAVANJA: PREMA STRATEGIJSKOM TUMAČENJU POLITIČKIH POJMOVA.....	58
3.1. „Lingvistički“ aspekti hegemonijskog tipa politike	58
3.2. Politički prostor diskurzivne artikulacije: hegemonija kao „gramatika“ moći	70
3.3. Kontaminirana univerzalnost i (produktivna) praznina političkih pojmova	88
4. IMAJU LI POLITIČKI POJMOVI „NE-ELIMINIRAJUĆU JEZGRU“? PRIMJER MORFOLOŠKE ANALIZE IDEOLOGIJA	104
4.1. Topografija jezgre i periferije ideoloških pojmova	110
4.2. Hegemonijska djelotvornost i „nesvjesnost“ pojmovnih tvorbi.....	123
5. O PROBLEMU KONTEKSTA U TUMAČENJU POLITIČKIH KLASIKA. PRIMJER LINGVISTIČKOG KONTEKSTUALIZMA.....	138
5.1. (Povijesna) kontekstualizacija kao preduvjet razumijevanja politike?.....	141
5.2. Kofliktna dimenzija kontekstualizacije: kontekst kao politička konstrukcija.....	152
6. TEMPORALNA DIMENZIJA USTROJAVANJA POLITIČKIH POJMOVA. PRIMJER KONCEPTUALNE HISTORIJE.....	168
6.1. Modernizacija političkih pojmova i ubrzanje povijesnog vremena.....	168
6.2. Temporalni aspekti hegemonijske logike	182
7. LJEVICA I DESNICA KAO HEGEMONIJSKI POJMOVI	192
7.1. Potraga za izvorom.....	194
7.2. Proizvodnja definicije.....	204

7.3. Razvrstavanje alternativa	214
8. ZAKLJUČAK.....	222
9. LITERATURA	228

Kad netko jednu stvar sakrije iza grma te je zatim tamo opet traži i pronade, tad u tom traženju i pronalaženju nema mnogo toga za slaviti. Tako međutim stoji s traženjem i pronalaženjem „istine“ unutar okruga uma. Kad načinim definiciju sisavca te potom po pregledu jedne deve izjavim: „gle, sisavac“, tad se time doduše na svjetlo iznosi neka istina, ali je ona ograničene vrijednosti. Ona je skroz antropomorfna i ne sadrži ni jednu jedinu točku koja bi bila „istinita po sebi“, zbiljska i važeća općenito, van obzira na čovjeka.

Friedrich Nietzsche

Od malog je značaja to što šamanova mitologija ne odgovara nekakvoj objektivnoj stvarnosti (...) u pitanju je odnos simbola i simbolizirane stvari, ili da upotrijebimo govor lingviste, označitelja i označenog.

Claude Lévi-Strauss

Iz unutrašnjosti jezika doživljenog i prihvaćenog kao jezik, u igri njegovih mogućnosti uperenih ka njihovim krajnjim točkama, nagovještava se čovjekova konačnost; kad dospije na vrhunac svake moguće riječi, on ne stiže do središta samog sebe, nego do podnožja onoga što ga ograničava...

Michel Foucault

1. UVOD

Način na koji danas funkcionira politički jezik u tzv. postmodernom okruženju – kako se ustrojavaju njegovi pojmovi i simboličke hijerarhije, kako za nas konstituiraju horizont u kojem se svakodnevno krećemo i koji nas pritišće i svojom inercijom i svojom transformativnošću – zahtijeva detaljnu teorijsku i metodološku analizu. Takva je analiza cilj ovog rada: ona će biti izvedena iz partikularne teorijske perspektive – teorije hegemonije – i istovremeno će nastojati sistematizirati i proširiti neke od ključnih postavki te teorije. Zamišljena je kao političko-teorijska i metodološka rasprava orijentirana oko poststrukturalističkih teza o jeziku i značenju, sa svim prednostima i ograničenjima koje donosi takav stil pisanja. Pitanje jezika i značenja specifično je pitanje za oblast političke teorije, ali i političke znanosti u cjelini, jer su pojmovi i kategorije kojima se ona služi, čak i intenzivnije negoli je to slučaj u drugim društveno-humanističkim disciplinama¹, oblikovani djelovanjem političkih sila i predstavljaju kontinuirani predmet osporavanja. Otuda je polazna točka ovog rada neizvjesnost u metodama političke teorije, a nastupa u trenutku kada se pitanja jezične strukture, mehanizama označavanja, procedura imenovanja ili simboličkog posredovanja postave s dovoljno upornosti koja će njihove učinke učiniti što vidljivima i na taj način stare, već uhodane metode tumačenja fundamentalnih pojmova, tekstova i autorskih opusa iznova preispitati.

Početak bi mogao biti i premisa da tzv. zapadna politička misao, onako kako je predstavljena u „klasičnim“ ili „modernističkim“ pregledima povijesti političke filozofije (Strauss, 2006), započinje ni manje ni više nego jednim nikad razriješenim pojmovnim sporom – *što je pravednost?* (Platon, 1977).² Otada i nadalje njena se povijest, na razini odnosa između značenjskih tvorbi kojima se služi i izvanjske referencijalne domene koju nastoji obuhvatiti autoritetom znanstvenosti, može pratiti u smjenjivanju i odmjeravanju tzv. *logika označavanja*: treba li ispravnost nekog (političkog) pojma legitimirati aproksimativnom korespondencijom s transcendentnom domenom ideja čija je on (uvijek već nesavršena) imitacija, kako je to tražio Platonov Sokrat; ili je metodama racionalnog uma moguće

¹ Za razliku od ostalih društvenih znanosti čiji pojmovi nisu uvijek nužno predmet osporavanja, politička znanost ni ne poznaje ne-osporive pojmove. Drugim riječima, da bi neki pojam uopće bio *politički* on mora biti u središtu nekog kolektivnog spora (više o tome u narednim poglavljima).

² Neuspjeh da se razriješi spor oko značenja „pravednosti“ poput sjene prati čitavu povijest zapadne političke misli.

prodrijeti kroz veo neznanja i ideologije uspostavljajući (objektivno-nužnu) vezu između riječi i stvari koja bi jamčila spoznajnu izvjesnost novovjekovne znanosti, kako su nalagali apologeti prosvjetiteljstva; ili se pak, s obzirom na postmoderno stanje, nalazimo u polju nesumjerljivih heterogenih jezičnih igara među kojima je svaki odnos zapriječen inherentnim limitima jezika kao takvog (Lyotard, 1991)?

Nastavljajući se na te rasprave³, ovaj rad polazi od *znanstvenog problema osporivosti i transformativnosti političkih pojmova*, uočavajući teškoću da se precizno i nedvosmisleno definiraju ili razjasne ključni pojmovi današnjice, da se među različitim interpretacijskim pozicijama odabere ona najispravnija koja bi na adekvatan način obuhvatila svojstva referenta na kojeg upućuje (Koselleck, 2002; Gallie, 1956; Connolly, 1993, Matan, 2014; Kursar, 2008; Pocock, 2009; MacIntyre, 1973). Demokracija, sloboda, ljudska prava, privatnost, jednakost, narodni suverenitet, kriza, vlast, država, terorizam, moć, nacija – samo su neki od pojmova kojima se danas neizostavno služimo iako ne postoji konsenzus oko njihova značenja i iako njihova ambivalentnost nikad nije prevladana. Ako njihova semantička fleksibilnost i interpretativni pluralizam nisu tek posljedica manjkavosti metodološkog aparata ili spoznajnih kompetencija, nego inherentna značajka i uvjet mogućnosti njihove *političnosti* (Schmitt, 2007; Gallie, 1956) - postavlja se sljedeće pitanje, ujedno i središnje istraživačko pitanje čitave disertacije: da li je unatoč polemičnosti i osporivosti političkih pojmova moguće doći do zadovoljavajuće i konačne definicije (u smislu povezivanja termina s pripadajućim semantičkim sadržajem) koja bi postavila dovoljno uvjerljive kriterije „istinitosti“ ili „objektivnosti“ da ju se proglasi znanstveno utemeljenom naspram ideološki zasićenih i obmanjujućih definicija? Odgovarajući na to pitanje ovaj se rad nastavlja na mnoštvo prethodnih pokušaja da se iz različitih teorijskih perspektiva „jezični problem“ domesticira unutar političke teorije – poput Nietzscheove (1983) i Foucaultove (1994) genealogije, Derridine dekonstrukcije (1976), marksističke teorije i kritike ideologije (1974), Gallieove teorije esencijalno osporivih pojmova (1956), Ranciereove studije o nesuglasnosti (2015), Habermasove koncepcije komunikativnog razuma (1984), Lyotardove teze raskolu i nesumjerljivosti rečeničnih režima (1991, 2005) itd. Pozicija iz koje će ova disertacija prići tim problemima jest ona teorije hegemonije, artikulirane u radovima Antonija Gramscija te reinterpretirane od strane Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe - teorije koja pokušava odgovoriti na pitanje kako se ustrojava i održava političko jedinstvo nekog poretka ili kolektivnog

³ Riječ je o raspravama čiji je ishod najčešće bio potvrđivanje dihotomije racionalnog i relativističkog, odnosno naturalističkog i konstruktivističkog pristupa jeziku. Te dihotomije u različitim oblicima nalazimo i u raspravama između Sokrata i Hermogena, i u suvremenom sučeljavanju Habermasa i Lyotarda.

identiteta, kako se stvara (privid) totaliteta ili cjeline društvenih odnosa i kakva je struktura moći čijom se sedimentacijom ta (provizorna) cjelina održava. Pritom teorija hegemonije ide korak dalje od svojih (post)modernih prethodnika, izvodeći teorijski manevar u kojem obznanjena primarnost diskurzivnosti ne umanjuje autonomiju političkog: logika diferencijalnosti i proizvoljnosti lingvističkog znaka suplementirana je analizom specifičnih političkih intervencija kojima se u polju razlika regulira značenje kontingentnih društvenih odnosa, ali bez redukcije na samoreferencijalnost „zatvorenog sistema“ ili oslanjanje na skup univerzalno važećih zakonitosti.⁴

Pretpostavljajući konstitutivnu ulogu procesa označavanja - procesa kojim se nastoji fiksirati odnos oznake i onoga na što oznaka upućuje - u formiranju političke moći ili jedinstva nekog poretka, tekst koji slijedi koristi teoriju hegemonije, kao kombinaciju disocijativnog poimanja politike⁵ i poststrukturalističke teorije diskursa, kako bi se proces ustrojavanja pojmova sagledao kroz *logiku konflikta*. Polazim od toga da je ono što smatramo *značenjem*⁶ nekog političkog pojma zapravo krajnji učinak prošivanja antagonističkog rascjepa društvenog prostora: značenje nastaje usporedo s diskriminacijom prijatelja i neprijatelja, isključivanjem opozicijskih interpretacija ili privilegiranjem nekih lingvističkih konvencija na račun ostalih. Time pozornost želim usmjeriti prema onim oblastima političke teorije u kojima se logika označavanja prožima s logikom političkih podjela, gdje se dodiruju procesi usvajanja značenja i analize funkcioniranja društvenih institucija, isprepliću semantičke strukture i aparati moći, gdje se negativnost i diferencijalnost, kao elementi (post)strukturalističkog razumijevanja jezika, preklapaju s antagonističkim shvaćanjem politike, kao intenzifikacije odnosa asocijacije i disocijacije. Proširujući i sistematizirajući „semiološke“ implikacije teorije hegemonije, smještajući je u dijalog s autorima koji su iz različitih teorijsko-metodoloških perspektiva dotaknuli slične interpretativne probleme – poput Skinnerova lingvističkog kontekstualizma, Koselleckove konceptualne historije i Freedeneve morfologije ideologija - želim istražiti *konfliktnu dimenziju označavanja* kroz procese konstrukcije, transformacije, stabilizacije i difuzije značenjskih struktura u političkom polju obilježenom

⁴ Trebalo bi također naglasiti da je odnos teorije hegemonije prema pojmu „političkog“ jedna od temeljnih razlikovnih odrednica spram sličnih postmodernih teorija politike poput Ranciereove, Lefortove ili Badiouove. Kako sugerira Marchart (2007), teorija hegemonije ide najdalje u nastojanju da zapriječi put supstancijalizaciji politike, smatrajući da uvođenje konačnog pozitivnog sadržaja (bilo u obliku egalitarnosti, pravednosti ili reda) u konačnici otvara put „totalitarnim“ politikama.

⁵ Disocijativno poimanje politike je ono koje politiku promatra kroz prizmu neiskorjenjivosti sukoba, podjela i antagonističkih odnosa, umjesto zajedništva, solidarnosti i suradnje (Marchart, 2007).

⁶ „Značenje se može shvatiti kao proces; to je čin koji povezuje označitelja s označenim, čin koji proizvodi znak“ (Barthes, 1979: 348-349)

kontingencijom i neizvjesnošću, a promatrajući sâmo značenje kao *ulog, sredstvo ili učinak* borbe suprotstavljenih društvenih skupina. Temeljno pitanje kriterija semantičkog raščišćavanja i validacije političkih pojmova time se želi integrirati u širi kontekst analize moći i obrazaca dominacije, otpora i pristanka: naglašavanjem konfliktnosti označiteljskog procesa ti kriteriji više ne mogu biti izuzeti iz prostora nestabilnosti za kojeg tvrde da ga opisuju. U odnosu spram Freedenovog, Skinnerovog i Koselleckovog pristupa – koji isto tako problematiziraju različite aspekte borbe oko značenja pojmova - teoriju hegemonije ću tumačiti kao da ovu perspektivu dovodi do njene krajnosti i da, više nego spomenuti pristupi, naglašava dvosmjernost njenih posljedica. S jedne strane to će zahtijevati reinterpretaciju teorije hegemonije kako bi se pitanja tvorbe značenja, pojmovnih obrata ili performativnih procedura imenovanja stavila u prvi plan i kroz njih preispitale granice čitavog teorijskog zdanja; dok će se s druge strane otići korak dalje te na takav način proširenu teoriju hegemoniju sistematizirati i usmjeriti prema onim problemima političke teorije koji postaju sve važniji u postmodernom okruženju: odnos autora, teksta i konteksta, tumačenje kanonskih djela s povijesne distance, napetost između kontinuiteta i diskontinuiteta u procesu ustrojavanja pojmova, neizvjesnost odnosa političke „činjenice“ i korespondirajućih pojmova itd. Proširivanje i sistematiziranje teorije hegemonije u smjeru svojevrsne teorije političkog označavanja u sklopu ovog rada obuhvaćam pod imenom *hegemonijska logika označavanja*, a širenje okvira primjene te logike smatram dodanom vrijednošću disertacije.

Ako je središnja teza rada da *političnost pojmova proizlazi iz njihove konfliktnosti*, onda je središnji zadatak elaborirati vezu između konceptualnog, političkog i konfliktnog. Preciznije, želim istražiti premisu da politički pojmovi u kojima današnja društva traže legitimacijsku, mobilizacijsku ili ideološku osnovu mogu biti shvaćeni tek kao privremene kondenzacije antagonističkih odnosa i da nam njihova značenjska struktura uvelike izmiče, da oni *prestaju biti politički*, ukoliko ih u interpretacijskom procesu apstrahiramo od kontingentnosti društvenih previranja i pripadajuće strateške uloge u kontekstu konkretnih hegemonijskih situacija (Laclau, 2007; Marchart, 2007). Drugim riječima, ako negiramo povijest prevrata i nasilja iza ustoličenja tih pojmova, odnosno ako zanemarimo „esencijalnu osporivost“ koju za sobom povlači njihova uporaba - svodimo ih na „ispraznu i sablasnu apstrakciju“ (Schmitt, 2007: 73, Gallie, 1956; Conolly, 1993). Utoliko smatram da političke pojmove ne treba promatrati determinirane njihovim denotacijskim sadržajem ili referencijalnom funkcijom, koliko s obzirom na koordinate polja konflikta u kojem se pojavljuju i gdje su pozicionirani, raspoređeni, instrumentalizirani, zlouporabljani, ideologizirani; gdje semantički mutiraju i

postaju katkad sasvim nešto drugo od svojih prvotnih konceptualnih oblika. Tvrdim da *ne postoji pojmovni sadržaj koji bi sam po sebi bio politički*, a da nije upetljan u neki sukob kolektivnih razmjera, kontaminiran interesnim odnosima, uključen u formiranje neke hijerarhije ili sistema isključivanja, institucionalno i frakcijski uvjetovan itd. Pojmovi postaju politički tek kad postanu predmet sukoba, i prestaju to biti onog trena kada izgube strateški značaj i metaforički kapacitet preobrazbe društvenih odnosa.

A upravo teorija hegemonije, istražujući mehanizme tvorbe političkog jedinstva u kontingentom okruženju postmodernosti, nudi teorijski model da se ta konfliktna dimenzija označavanja rastumači u adekvatnom svjetlu, da se specificiraju njene komponentne i posljedice. Za teoretičare hegemonije politička je moć, za razliku od primjene čisto fizičke sile, moguća samo kroz cirkulaciju znakova i simboličko posredovanje; ona se kanalizira i kodificira razmjenom znakova, „proizvodi učinke samo utoliko što proizvodi znakove“ (Zarka, 2016: 74-76).⁷ Bez simboličke dimenzije funkcioniranje je moći teško ostvarivo, ono je ekonomski rastrošno i proizvodi suviše kontraproduktivnih efekata da bi se održalo na duge staze. Čak i najbrutalniji režim koji izvodi vojsku na ulice i puca po svojim građanima ne može se održati bez određene simboličke mreže koja mu jamči minimalnu razinu pristanka i hegemonijske kohezije (u odsustvu čega započinje građanski rat i dezintegracija poretka). Konfliktnost označavanja stoga je ne samo uključena u tokove političke moći, nego predstavlja njen sistemski element; a hegemonija bi posljedično bila takav način konfiguriranja odnosa između simboličkog i političkog koji proizvodi dovoljnu razinu jedinstva ili privida totaliteta u prostoru obilježenom ekscesom „moderne“ heterogenosti i nemogućnosti inauguracije nekadašnjih „markera izvjesnosti“.⁸

Na tragu toga, želim pokazati da probleme koje postavlja politička znanost i političko djelovanje nije moguće shvatiti bez adekvatne analize suprotstavljenih označiteljskih praksi i sustava inteligibilnosti uspostavljenih tim praksama, a unutar kojih se razaznaje neka specifična „gramatika“ i s njom povezana struktura moći. Da su takve „gramatičke“ strukture uvijek provizorne i nestalne s obzirom na kontra-hegemonijske intervencije, odnosno da nema političkog prevrata bez reaktivacije pojmovnih kategorija ili *statusa quo* bez procesa sedimentacije i stabilizacije diferencijalnih elemenata značenjskog polja, za Laclaua proizlazi

⁷ Pozivam ovdje u pomoć teoretičara koji nema veze s teorijom hegemonije, ali mi njegove hipoteze pomažu učvrstiti moju tezu: „Moć postoji, unutar [simboličke] razmjene, samo ukoliko je sposobna napraviti spektakl od sebe same kroz znakove (...) ne samo da znakovi označavaju moć, nego je moć stvarna samo ukoliko je označena“ (Zarka, 2016: 75).

⁸ O konceptu rastakanja „markera izvjesnosti“ vidi Lefort, 2000: 163.

iz kontingentnog karaktera politike čiji odnosi nisu konstruirani apriornom nužnošću koja bi predodređivala njihov sadržaj (Laclau, 2007; 2014). U isto bi vrijeme, dakle, trebalo govoriti o „političkoj konstituciji jezika i lingvističkoj konstituciji politike“ (Farr, 1989: 32) te ih smatrati nadodređenim razinama koje je izrazito teško, ako ne i nemoguće, razdvojiti na nezavisne domene.⁹ Za Laclaua i Mouffe (2001), takva jedna *hegemonijska* analiza nije samo stvar intelektualne historije ili povijesti političkih ideja, iscrpljujući se u nizu pobijanja ili afirmacije kanonskih tekstova i autora – što teoriju hegemoniju smješta na tragu Skinnerovih i Pocockovih kritika tradicionalnog pristupa čitanju političkih klasika. Mnogo je više riječ o onome što Gramsci (1971) zove „ratom pozicija“ čije se bitke vode na svim diskurzivnim razinama kojima se u sklopu jednog društva artikulira govor o vlastitim konstitutivnim principima. Također, takva analiza ne polazi od metodološkog individualizma: nije riječ o tome da se iza praksi označavanja traži akter koji djeluje, djelatni subjekt koji preinačuje jezične strukture; baš suprotno, identiteti aktera i sami se smatraju efektom značenjskog polja s obzirom na čije se koordinate oblikuje i usmjerava njihovo djelovanje.

Pored rekonstrukcije temeljnog sukoba oko konceptualizacije političkog prostora, hegemonijski pristup nastojao bi obznaniti (sistemske) nasilje samog procesa usvajanja značenja, te analizirati specifične procedure isključivanja i represivne mehanizme koji „realnost“ suvremenih zapadnih društava (re)konstituiraju pod teretom inauguriranog značenja. Institucionalne aranžmane, pravne norme, sredstva prisile, obrazovne reforme i leksičke standarde, policijske i administrativne intervencije, frakcijske sukobe oko definicija i interpretativnih modela unutar rukovodećih ustanova – cijelu jednu „pedagogiju“ jezika i sila koje oko njega gravitiraju s ciljem objektivizacije i naturalizacije određenog značenjskog polja.¹⁰ Ti politički procesi nisu izvanjski označiteljskim praksama, nego njihov konstitutivni dio, potreban da se uspostavi lingvistička konvencija i osiguraju njeni „materijalni“ učinci. U stanovitom smislu, teorija hegemonije ispravlja Foucaulta koji smatra da polazišna točka analize transformacije moći u kapitalističkim i (post)industrijskim društvima ne bi trebao biti

⁹ Ili, kako to iz metodološkog rakursa konceptualne historije artikuliraju Ball i ostali (1989), preobrazbe moralnog i političkog jezika uvijek povlače za sobom i preobrazbu političkog svijeta, i obratno: „Društveni i politički svijet konceptualno je i komunikativno konstituiran, ili preciznije, pred-konstituiran. Prema tom konstitutivnom viđenju jezika, tko smo i što smo, kako uređujemo, klasificiramo i mislimo o svijetu – i kako djelujemo u njemu – duboko je ograničeno argumentativnim i retoričkim resursima našeg jezika“ (1989: 1).

¹⁰ U obliku svojevrsne „opće logike“ ti su procesi raspršeni čitavim političkim prostorom. Primjerice, hegemonijskim se sredstvima označavanja danas služe i tzv. desni ekstremisti, koji žele državno sponzoriranu inauguraciju jezika (nacionalne, rasne) većine, ali i oni na drugom kraju političkog spektra, poput apologeta političke korektnosti koji traže da se svakodnevni jezik okruži razno raznim mehanizmima nadzora i kontrole kako bi se spriječila diseminacija „govora mržnje“.

model jezika i značenja, nego forma rata i bitke (Foucault, 2012: 118). Iz ove perspektive, želim pokazati, logika konflikta i bitke nerazmršivo je isprepletana sa strukturama jezika i procedurama označavanja u okviru onoga što se podrazumijeva pod hegemonijskim označiteljskim praksama.¹¹ Definirati i tumačiti neki politički pojam zahtijeva pozicioniranje unutar hegemonijskih koordinata, smještanje u nestalni interpretativni okvir iz kojeg nije moguć neutralni, sveobuhvatni pogled niti sinteza suprotstavljenih gledišta u neko više jedinstvo.¹² Kako to tvrde Laclau i Mouffe (2001: 122), hegemonijski prostor ne reprezentira objektivne društvene odnose, nego upućuje na limit društvene objektivnosti: pojmovne tvorbe proizašle iz nemogućnosti objektivne spoznaje društvenih odnosa privremene su i nestalne konstrukcije čije se pojavljivanje ne može razdvojiti od mobilizacijskih učinaka i oportunističkih kapaciteta u određenom političkom rasporedu snaga.

To me dovodi do sljedeće opozicije unutar koje se smješta teza ovog rada. Tamo gdje je tzv. moderna politička misao pretpostavila metodološku izvjesnost da se unatoč ideološkoj ili mitološkoj kontaminaciji jezika izvede pojmovno raščišćavanje čija bi superiornost počivala na snazi racionalnog uma izoliranog od polja sukoba kojeg opisuje – pa se političke pojmove uzdizalo do statusa transhistorijskih objekata, njihovo se (ne)razumijevanje vezalo uz logičku (ne)koherentnost opusa nekog autora ili su se proučavali kao što novovjekovna znanost proučava zakonitosti prirode¹³ - teorija hegemonije (koja je u tom smislu *postmoderna*) političke pojmove promatra kroz različite forme antagonističkog svrstavanja čija je

¹¹ Na jednom drugom mjestu Foucault se ipak priklanja nerazlučivosti između te dvije oblasti: „Diskurs nije samo ono što borbe ili sisteme dominacije prevodi u jezik, nego je on ono za što se i čime se bori. Diskurs je moć koju treba zadobiti“ (2007: 9).

¹² Ako ne postoji mogućnost konačnog pojmovnog raščišćavanja i izvođenja definicija koje bi uspostavile referencijalnu vezu između oznake i onoga za što oznaka stoji, to jest, zašile riječ i stvar na takav način da značenje više ne bi bilo stvar pozicijskih previranja, i sama bi politička teorija trebala obznaniiti svoju hegemonijsku funkciju, vlastitu poziciju u polju antagonističkih sukoba. Michael Freeden (1996) je na sličnom tragu kada govori o točkama susreta između diskursa ideologije i političke filozofije (više o tome u 3. poglavlju).

¹³ S jedne strane moderne političke misli imamo Lea Straussa koji smatra da je politička filozofija usmjerena i određena znanjem o „dobrom društvu“ i „pravednom poretku“ i da to znanje ima univerzalne karakteristike; dapače on tvrdi da ako bi htjeli nešto znati o ovom ili onom političkom uređenju, prvo bi trebali posjedovati ideju što je „politika“ kao takva ili što je „dobro društvo“ kao takvo, a tek bi onda mogli analizirati i suditi o pojedinačnim oblicima pravednih politika i dobrih društava (1957: 343-353). To je u suštini modificirani platonovski pristup koji i dalje posjeduje izrazitu privlačnost za političke filozofe i teoretičare. S druge strane moderne političke misli stoji pak pozitivističko-bihevioristička metodologija: primjerice ona Roberta Dahla (1957), koja ga navodi da konceptu poput moći pristupa kao fenomenu kojeg je moguće u potpunosti kvantificirati te izračunati „količinu moći“ koju pojedini akteri posjeduju. Jednadžba kojom to čini na primjeru „količine moći“ američkih senatora izgleda ovako: $M(A/a:w, x) = p_1 - p_2$, gdje je $p_1 = P(a, x/A, w)$ mogućnost da će a učiniti x, s obzirom na radnju w od strane A; dok je $p_2 = P(a, x/A, \bar{w})$ vjerojatnost da će a učiniti x, s obzirom na radnju w od strane A. Cilj je ove disertacije suprotan ovome što čini Dahl: pokazati da političke pojmove, bilo da je riječ o moći, suverenitetu, slobodi, jednakosti itd., nije moguće pretvoriti u mjerljive jedinice, niti im pristupiti kao empirijskim datostima koje je nužno kvantificirati da ih se shvatilo.

konzistentnost dana jedino s obzirom na provizorne stabilizacije semantičkog polja i struktura moći.¹⁴ Za razliku od *spoznajne* dimenzije modernističke paradigme, koja u konačnici želi dati odgovor na pitanje što jest ili kakva bi trebala biti idealna primjena političkih pojmova (u korespondenciji s njihovim „ispravnim“ značenjem), hegemonijska perspektiva naglašava *strategijsku* dimenziju ustrojavanja pojmova: neizvjesnost njihove uporabe u specifičnoj konfliktnoj situaciji, ono *kako* neovisno o „objektivnosti“ koja bi se uz njih vezala (otuda dodirne točke teorije hegemonije i genealogijske perspektive Nietzschea i Foucaulta, o čemu će više biti riječi u prvom i drugom poglavlju¹⁵). Konceptcija hegemonije u tom je smislu uperena protiv pozitivističkog etosa koji se u anatomiji pojmova nada pronaći rigorozne zakonitosti svojstvene prirodnim znanostima; ali isto tako i protiv tzv. „kvazi-platonizma“ moderne političke teorije koji u pojmovima traži vječne ideje, bez da primjereno analizira strateške preduvjete njihove generalizacije ili učinke njihove generičke uporabe u određenoj hegemonijskoj situaciji (država kao takva, univerzalnost ljudskih prava, ideja slobode primjenjiva u svakom kontekstu itd.).¹⁶

Ključno je naglasiti da hegemonijska dimenzija označavanja, oko čije će elaboracije biti organiziran ovaj rad, nije samo sukob oko enumeracije deskriptivnih svojstava, oko *x* i *y* pridruženog tom i tom pojmu; posrijedi je analiza pokušaja, manje ili više uspješnih spram specifičnih povijesnih okolnosti, transformacije strukturirajućih principa ustrojstva pojmova,

¹⁴ Međutim, nije riječ o tome da teorija hegemonije u potpunosti negira ili odbacuje modernistički projekt. Ona, kako tvrdi Laclau, „pokazuje radikalnu ranjivost njegovog sadržaja u mnoštvu konteksta koji ga redefinišu na nepredvidljive načine“; stoga ono što dovodi u pitanje „nije toliko diskriminacija i izbor između društvenih i kulturalnih identiteta, koliko status logike konstrukcije tih identiteta (...) Postmodernizam ne može biti jednostavno odbacivanje modernosti; radije, uključuje različite modulacije njenih tema i kategorija, sve veću proliferaciju njenih jezičnih igara“ (Laclau, 1989B: 65, 72).

¹⁵ Nameće se i sličnost s filozofijom jezika kasnog Wittgensteina i teorijom govornih činova J.L. Austina, a o čemu će više biti riječi u narednim poglavljima, posebice tamo gdje ću analizirati dodirne točke teorije hegemonije i lingvističkog kontekstualizma Quentina Skinnera.

¹⁶ Postoje naravno i drugačija tumačenja, dovodeći u pitanje spomenuto oštro razgraničavanje moderne i postmoderne političke teorije, barem u kronološkom smislu. Recimo, Zarka tumači Hobbesov opus, koji se smatra kanonom moderne političke teorije, na način da u njemu prepoznaje *postmoderne* teze i premise, i to ne kao sramežljivu anticipaciju, nego integralni dio njegovog političkog mišljenja. Preciznije, Zarka tvrdi da Hobbesove teze o jeziku predstavljaju značajan iskorak u smjeru postmodernih pragmatičnih teorija jezika poput Saussureove ili Austinove. Za Hobbesa, prema Zarkinom tumačenju, jezik nije samo „instrument spoznaje“ ili „neutralni instrument komunikacije“ i lingvistički znakovi ne reprezentiraju stvari-po-sebi; „odnos *signuma* i *nomena*“ nije transparentan i ne ponaša se poput jednostavne nomenklature; odnosno ime ne nosi sličnost s prirodnim predmetom kojeg imenuje, stoga je svaki znak potrebno smjestiti u „relacioni kontekst“ kako bi ga se adekvatno rastumačilo (Zarka, 2016: 55-66). Poanta je da Hobbesova teorija reproducira te teze o jeziku kroz svoje ključne političke pojmove: prirodno stanje se konceptualizira kao postojanje raznolikih i nepovezanih „središta proizvodnje i interpretacije znakova“ u „odsutnosti hijerarhijski dominantnog središta“; dok je ustoličenje suverena i političke moći povezano s učvršćivanjem „semiološke veze između označitelja i označenog“ i centralizacijom dominantnog interpretacijskog koda koji zaustavlja autonomnu „inflaciju znakova“ i postavlja nejednake uvjete pristupa jezičnim resursima (Zarka, 2016: 73, 82, 92).

to jest *temeljne logike označavanja*. Ta strukturna dimenzija tiče se intervencije u čitav niz konstitutivnih relacija i preobrazbe uvjeta mogućnosti koji ravnaju uspostavom nekog semantičkog polja: na primjer, treba li se upotreba ljudskih prava, prava na pobačaj, i obiteljskih vrijednosti ozakoniti ili sankcionirati pozivanjem na koncepciju ljudske prirode i njene nepromjenjive principe, ili je njihova upotreba legitimna samo onda kada nalaze jasno uporište u pravnom i društvenom kontekstu ugovornih odnosa i ekonomije pristanka. U oba suprotstavljena slučaja, riječ je o demarkaciji onoga što može imati „materijalni učinak“ ili „performativnu vrijednost“ u nekoj konfliktnoj društvenoj situaciji, naspram onoga što ostaje marginalizirano i potisnuto; posrijedi je uspostava „gramatičkih“ regularnosti koje nam govore kakva mora biti anatomija pojmova da bi se uopće pojavili unutar određenog horizonta inteligibilnosti, naznačujući raspone permutacija i kombinacija koje je među njima moguće formirati.¹⁷ Hegemonijska logika označavanja na ta pitanja odgovara opisujući dinamiku kondenzacije ili disperzije polja razlika, diskurzivizacije antagonističkog rascjepa u obliku lanaca ekvivalencije, formiranja privilegiranih pojmovnih čvorišta čija je funkcija osigurati perpetuaciju neke univerzalnosti, esencijalnosti ili totaliteta, postajući istovremeno platforma okupljanja i artikulacije heterogenih društvenih pozicija i njihovih (neispunjenih) zahtjeva (Laclau i Mouffe; 2001: 93-145).

Uzevši sve to u obzir, nastojat ću sistematizirati metodološke i epistemološke posljedice poimanja praksi označavanja i transformacije političkih pojmova u današnjim društvima kroz dimenziju neiskorjenjivosti konflikta; ali i obratno, promatrajući sukobe suprotstavljenih antagonističkih pozicija kroz refleksiju imanentnih limita procesa označavanja (Mouffe, 2016: 16-28). Pritom se ne radi o tome da se te granice nadiđu, da ih se neutralizira rekonstrukcijom objektivnog stanja stvari iza ili ispod konotacijske ovojnice (ideološkog) jezika, da se konačno progovori, primjerice, o demokraciji kakva uistinu jest onkraj lingvističkog posredovanja. Upravo suprotno, konstitutivnost praznine i negativnosti domene političkoga, oko čijeg je traumatičnog središta organizirana teorija hegemonije, reafirmirajući time i Lacanovu (1983) „ontologiju manjka“ i Lefortovu (2000) koncepciju "ispražnjenog mjesta moći", izlaže nas kontingenciji procesa označavanja i efemernosti semantičkih struktura proizašlih iz neizbježnih konfrontacija u polju razlika. Povezujući relaciju perspektivu o jeziku naslijeđenu od strukturalizma s konfliktnom teorijom označavanja prisutnom u političkoj misli još od Nietzscheove genealogije i određenih oblasti marksističke teorije koja

¹⁷ Tko uopće ima mogućnost označavanja ili interpretacije značenja, koji diskurs se uzima u obzir a koji diskvalificira prilikom determinacije značenja „obitelji“, „ljudskih prava“ i slično.

jezik promatra kao polje klasne borbe (Vološinov/Bahtin, 1973; Gramsci, 1971), hegemonijske kategorije poput rata pozicija, diskurzivnog polja, praznog označitelja, lanca ekvivalencije ili kontaminirane univerzalnosti svjedoče o raskolu inherentnom jeziku, ali i modalitetima privremene stabilizacije i prošivanja koji čine „kreacijski“ moment politike.¹⁸ Ako u samom političkom pojmu nije sadržana zbiljnost kojoj je moguće pristupiti korištenjem adekvatne znanstvene metode, ako se u njemu ne zrcale objektivni društveni odnosi neovisni spram lingvističkog posredovanja, ali niti racionalno-subjektivne kategorije ili tvorevine „čistog uma“, tada najbolje što možemo učiniti jest istražiti sam rascjep lingvističkog posredovanja, konfliktnu dimenziju označavanja koja unedogled odgađa korespondenciju pojma i zbilje, odnosno pojma i subjekta.

To međutim neće rezultirati nekom univerzalnom, ahistorijskom teorijom političkog označavanja. *Hegemonijska logika* koja (u trenucima kada je distribucija moći dovoljno diseminirana da omogući manevarski prostor „opozicijskim“ diskurzivno-artikulacijskim praksama) ravna procesom proizvodnje, autonomizacije i generalizacije nekog značenjskog sklopa moguća je samo tamo gdje je prostor društvenog organiziran dovoljno otvoreno i ne-prošiveno i gdje jedinstvo znaka nije do kraja zamrznuto u slijepu konvenciju (Laclau i Mouffe, 2001: 134, 138)¹⁹ Takva se logika, nasuprot i određenim univerzalizirajućim elementima teorije Laclaua i Mouffe²⁰, u sklopu ovog rada promatra operativnom u konkretnom povijesnom razdoblju, a njezini interpretativni kapaciteti primjenjivi tamo gdje se mogu prepoznati, na razini odnosa asocijacije i disocijacije, slični strukturirajući principi neovisno o tipu poretka o kojem je riječ. Hegemonijska logika nije nužno vezana uz demokratska društva, iako ono što Laclau i Mouffe zovu „demokratska revolucija“ čini vidljivom njenu ulogu u formaciji i perpetuaciji „modernih“ odnosa moći²¹, istovremeno

¹⁸ Termin „prošivanje“, kojeg Laclau i Mouffe obilato koriste, preuzet je iz lakanovske psihoanalize i redefiniran u sklopu teorije hegemonije kako bi označio čin diskurzivnog zatvaranja polja političkih razlika. Torfing tvrdi da je posrijedi „proces kojim se ispunjava pukotina u strukturi“ i postavljaju temelji artikulacije društva kao „zatvorenog simboličkog poretka“ (Torfing, 1999: 307).

¹⁹ Ali iz čega ne slijedi da „otvorenost“ ili ne-prošivenost, kao uvjeti mogućnosti hegemonijskih praksi, karakteriziraju i same političke identitete artikulirane tim praksama. Naprotiv, iz otvorenosti društvenog prostora koje omogućuje hegemonijske artikulacije ne proizlaze nikakve garancije o tome kako će izgledati ili koja će svojstva imati hegemonijske formacije nastale tim artikulacijskim praksama.

²⁰ Arditi (2014) prepoznaje „ontološku“ i „ontičku“ razinu teorije hegemonije u radovima Laclaua i Mouffe. U slučaju „ontološke“ razine, tvrdi Arditi, hegemonija se definira kao nužna forma politike, nešto što razotkriva sam „bitak“ politike (dovodeći u krajnjoj instanci do stapanja između hegemonije i politike); dok je u slučaju „ontičkog“ aspekta hegemonija samo jedna povijesno-specifična varijanta politike, varijanta koja može ali i ne mora postati opći model u određenom društvu ili povijesnom periodu (Arditi, 2014: 18-22). Ovome ću se još vraćati u nastavku rada.

²¹ Ako hegemonijska logika čini vidljivim „moderne“ oblike moći, to ju čini postmodernom, u smislu da joj omogućuje određeni odmak da bi te oblike moći mogla sagledati, analizirati i kritizirati.

dovodeći do reaktivacije njenih kontingentnih korijena i denaturalizacije dominantnih političkih pojmova.

1.1. Teorijski horizont rada

Teorijski horizont unutar kojeg ću se baviti hegemonijskom logikom označavanja jest onaj poststrukturalizma kao jedne od metodoloških škola proizašlih iz tzv. „lingvističkog obrata“. Lingvistički obrat, najjednostavnije rečeno, kreće od uvjerenja da se problemi filozofije i teorije „mogu riješiti ili razriješiti reformacijom jezika ili boljim razumijevanjem jezika kojim se trenutno služimo“ (Rorty, 1967: 3), odnosno da istražujući jezične forme dotičemo samu „formu života“ nekog društva, kulture ili kolektiva (Wittgenstein, 1998). Time se fokus istraživanja pomiče od onoga što je u stvarima, idejama ili pojmovima esencijalno ili supstancijalno i što u njima „živi“ neovisno o jezičnom posredovanju, a prema samom procesu označavanja, njegovim mehanizmima, kriterijima, preduvjetima.²² Jedna od inačica tog raskida ovisnosti jezičnog znaka s označenom izvanjskošću je recimo Derridina (1976) kritika „logocentrizma“: prema Derridi znak ne robuje izvornoj neposrednosti referenta i bez obzira da li se manifestira u govoru ili pismu ostaje neadekvatan da zahvati „prisutnost“ objekta onkraj mreže značenjskih efekata i intersubjektivnih odnosa; kružna „tautologija“ značenja uvijek se u konačnici upleće u svoj vlastiti proizvod.

Tu kružnu i nestabilnu strukturu jezika i značenja poststrukturalizam ne samo da postavlja za primarni predmet istraživanja, već od diferencijalne logike jezičnog želi stvoriti opći metodološki model kojim će pristupiti svim ostalim sferama ljudske egzistencije - društvenim, političkim, kulturološkim, ekonomskim, epistemološkim - i analizirati ih kao da funkcioniraju i ponašaju se poput jezične (ili diskurzivne) strukture (Belsey, 2003: 6-12; Lumsden, 2013: 29). Pritom se poststrukturalistički etos profilira tako što odbacuje i kritizira neke od univerzalizirajućih i znanstveno-egzaktnih premisa strukturalizma. Ako su strukturalisti spoznajnog subjekta racionalističke filozofije htjeli zamijeniti anonimnim i „radikalno autonomnim“ modelom jezika u kojem je taj subjekt samo prolazni i nestalni efekt, tvrdeći da se time rješavaju zadnjih epistemoloških okova metafizike (Williams, 2013: 192) - poststrukturalisti poput Derride ili Lacana odgovarali su im da time samo prebacuju „metafizičku prisutnost“ sa subjekta na (jezičnu) strukturu (to jest, strukturalizam je smatran

²² „Subverzija političke filozofije od strane lingvističke analize pomogla je osloboditi povijest političke misli pretvorivši je iz povijesti sistematizacije u povijest lingvističke uporabe“ (Pocock, 1972: 12).

„metafizikom bez subjekta“) (Lumsden, 2013: 29). Na univerzalističke pretenzije strukturalizma – najjasnije izražene u nastojanju Saussurea (2000) da u potpunosti formalizira prirodu jezika ili Lévi-Straussa (1989) da razotkrije „fundamentalne strukture ljudskog duha“ na djelu u svakoj epohi i kulturi – poststrukturalizam odgovara napuštanjem percepcije strukture kao zatvorene i imanentne cjeline čijom je (matematiziranom) analizom moguće doći do spoznajne izvjesnosti o činjenicama društvenog života ili do ahistorijskih i bezvremenskih strukturalnih uzoraka prema kojima se ravna čovjekovo mišljenje i kolektivno djelovanje (Lundy, 2013: 73-74). Ako jezik, kao „nulta institucija“ ljudskih zajednica, strukturira polje percepcije i iskustva i limitira dosege subjektivne spoznaje, poststrukturalisti inzistiraju da njegova strukturalnost nije izuzeta iz onoga što *strukturira*, nego je i sama rascijepljena i manjkava. Derrida ističe da je problem središta strukture taj što ono, „upravljajući strukturom, izmiče strukturalnosti“, počivajući na „temeljnoj nepomičnosti i umirujućem uvjerenju, koje je samo izuzeto iz igre“ (2007:298). Čitava povijest zapadne misli, tvrdi Derrida, može se promatrati kroz niz zamjenjivanja jednog strukturalnog središta drugim, nikada ne dovodeći u pitanje privilegiranu poziciju i neupitnu „prisutnost“ strukture – kritika koja između ostalog ide i u smjeru Saussurea i Lévi-Straussa (Ibid. 229).

„Nesvjesna infrastruktura“ jezika ili bilo kojeg drugog sistema označavanja, koja proizlazi iz izvanjskosti ili decentriranosti spram govorećeg subjekta, za poststrukturaliste je pozadina i uvjet mogućnosti znanja ili istine. Recimo, na pitanje kako se ustrojava epistemološki poredak neke epohe i kako određene konfiguracije znanja postaju dominantne, Foucault odgovara pozivajući se na postojanje tzv. *episteme*, „nesvjesnog“ poretka spoznavanja unutar kojeg su „racionalna vrijednost“ ili „objektivna forma“ znanja tek efekti povijesno rasprostranjenih i institucionalno uvjetovanih aparata proizvodnje, regulacije i privilegiranja određenih iskaza (Foucault, 1971: 65-66). Povlaštena pozicija tih „istinitih“ ili „znanstvenih“ iskaza manje je stvar njihove korespondencije s realnim stanjem stvari ili povezivanja u „logičnu“ cjelinu iz čijih se odnosa mogu iščitati fundamentalne „istine“ o funkcioniranju ljudske egzistencije; a više stvar epistemoloških prijeloma i diskontinuiteta, neprozirnosti procesa označavanja i sistema isključivanja koji prate napredak i akumulaciju znanja (Ibid.). Pitanje koje Foucault postavlja, a koje rezonira s poststrukturalističkim etosom, nije ima li određeni oblik znanja objektivnu ili racionalnu valjanost kakva mu je predviđena unutar vlastitog diskurzivnog horizonta; naprotiv, Foucault želi govoriti o onome što mora biti isključeno da bi se univerzalnost nekog znanstvenog ili filozofskog koncepta, poput „ljudske prirode“, „razuma“ ili „humanosti“, konstituirala kao takva; što je to što se mora potisnuti, gurnuti na margine ili

diskvalificirati da bi izvjesni tip iskaza zadobio status *znanja* u određenom povijesnom trenutku.²³ To je dakle vrst epistemološke *strukture*, ali čija strukturalnost nije izolirana od povijesnih prijeloma i obrata, nego nastaje i nestaje zajedno s njima: ona je više „zbirka riječi“ privremeno konfiguriranih na koherentan i povlašten način, nego ahistorijsko i nepromjenjivo znanje samih stvari.

Teorijski okvir poststrukturalizma dopušta nam, dakle, da jasnije percipiramo proizvoljnu strukturu označavanja u formaciji raznih oblika znanja: „autonomiju“ ili „nesvjesnost“ diskurzivnih praksi, polimorfnost lingvističkog znaka i nestabilnu vezu između označitelja i označenog, otvarajući time prostor neprekidnom *sukobu oko značenja*. A ako značenje uvijek podrazumijeva određenu razinu sistematičnosti (da bi se uopće moglo konstituirati), ta je sistematičnost ne samo nestabilna iznutra, nego je plod političkih sila i nejednake distribucije moći u trenutnim povijesnim okolnostima (Fairclough: 1989: 1; Marchart, 2007: 146). Za političkog teoretičara poput Leforta, koji prihvaća temeljne poststrukturalističke premise, današnji demokratski poredak predstavlja jednu takvu sistematičnost u kojoj „odsutnost predodžbe o transcendentnom jamcu društvenog poretka (...) i odsutnost predodžbe o supstancijalnom jedinstvu društva“ dovodi do „pražnjenja mjesta moći“ i „rastakanja orijentira izvjesnosti“ unutar suvremenih društava (Lefort, 2000: 128, 161-163). Takva su društva za Leforta prožeta simboličkim mehanizmima koji polako razotkrivaju nestabilnost političkih struktura prilikom „institucionalizacije sukoba“ i totalizacije kolektivnog iskustva: ni demokracija, tvrdi on, ne može izbjeći slijepu ulicu jezika i moći.

Teorija hegemonije Laclaua i Mouffe (2001) dijeli poststrukturalističku anti-esencijalističku vokaciju naslijeđenu od Derride i Foucaulta, ali i od Lacana, Althussera i čitave post-saussurovske tradicije, te prihvaća kritiku strukturalnosti strukture i historizaciju njenih uvjeta mogućnosti.²⁴ Iz specifičnosti vlastite historijske pozicije, Laclau i Mouffe reinterpreteraju Gramscijevu koncepciju hegemonije u perspektivi krize diskursa socijaldemokracije i napuštanja marksizma kao mobilizacijske osnove suvremene ljevice uoči i nakon raspada real-socijalizma u Europi (2001: 1-5). Njihovo je polazište da prihvaćanje hegemonijske

²³ Znanje ima „diskurzivnu strukturu“ utoliko što njegovi predmeti prvo moraju biti „označeni“ da bi postali dijelom „spoznaje“; odnosno znanje nastaje kao „produkt označavanja“ (Campbell, 2001: 55). Drugačije rečeno, proces označavanja uvjetuje ono što može biti spoznato i predmete dane spoznajnom subjektu.

²⁴ Laclau na jednom mjestu ovako izlaže te različite poveznice: „Od Barthesa sam naučio kako lingvističke kategorije nisu samo regionalne, nego, ako ih propisno redefiniramo, proširive na cjelinu društvenog života. Derridina dekonstrukcija pokazala mi je kako razbiti sedimentirane oblike navodne nužnosti i otkriti jezgru kontingencije koja ih nastanjuje. Od Wittgensteinovih 'jezičnih igara' uzeo sam ideju povezanosti riječi i djelovanja kao primarnu nasuprot njihova razdvajanja“ (Laclau, 2014: 8).

logike ogoljuje esencijalističke i univerzalističke pretenzije marksističke teorije te prokazuje prevladanost njenih kategorija koje više ne ispunjavaju stratešku funkciju kondenzacije heterogenih pozicija i tvorbe političkog jedinstva: pojmovi poput klasne borbe, proizvodnih odnosa i snaga, diktature proletarijata, topografije baze i nadgradnje ili ideologije za njih su izgubili performativno-mobilizacijski učinak kakav su nekad imali i nisu u mogućnosti dovesti do uspostave novih hegemonijskih blokova (Laclau i Mouffe, 1981: 17; Laclau, 2014B: 259). Smještajući kritiku strukturnih totaliteta u polje postmarksizma²⁵, dekonstruirajući logiku topografije baze i nadgradnje i odbacujući redukcionizam i ekonomizam klasne analize, Laclau i Mouffe se zanimaju za logiku tvorbe kolektivnog jedinstva u situaciji proliferacije diskurzivno-identitetskih odnosa onkraj onih zacrtanih marksističkim kategorijama. Tamo gdje je tzv. ortodokсни marksizam, kako ga nazivaju, vidio historijske nužnosti i „željezne zakone“ ekonomije, oni kroz očiste hegemonijskih kategorija vide kontingentnu artikulaciju ne više vezanu determinantama proizvodnog procesa, nefiksirane elemente čiji se antagonistički identiteti ne mogu prevladati klasnom borbom, već se povezuju u nestalne i privremene političke formacije u procesu koji se odvija kroz odnose nadodređenosti, to jest takve odnose koji se ne mogu izvesti niti svesti na kakvu jezgru ili analitički razdvojiti na supstancijalne jedinice (2001: 97-98).

Na metodološkoj razini to podrazumijeva sljedeće: hegemonijski pristup ne kreće od unaprijed determiniranih objekata/pojmova - poput države, društva, pravnog poretka, jednakosti, vlasti itd. - pokušavajući enumerirati njihova inherentna svojstva, nego za predmet uzima sam *proces objektivizacije/konceptualizacije*, permutabilne uvjete mogućnosti pojavljivanja nekog objekta/pojma na povijesno-političkom horizontu.²⁶ U tako usmjerenoj analizi, koju se može okarakterizirati kvazi-transcendentalnom²⁷, pitanje je što prethodi i drži

²⁵ Ovako Laclau i Mouffe sumiraju temeljne odrednice svog postmarksizma: „On se sastoji u produbljivanju tog relacionog momenta koji je Marx, razmišljajući unutar hegelovske i, u svakom slučaju, devetnaestostoljetne matrice, mogao samo do određene mjere razviti. U epohi u kojoj je psihoanaliza pokazala da akcije nesvjesnog čine sva označavanja dvosmislenim; u kojoj nas je razvoj strukturalne lingvistike osposobio za bolje shvaćanje funkcioniranja čisto diferencijalnih identiteta, u kojoj je transformacija misli – od Nietzschea, do Heideggera, od pragmatizma do Wittgensteina – odlučno potkopala filozofski esencijalizam, možemo reformulirati materijalistički program na radikalniji način nego što je to bilo moguće Marxu“ (Laclau i Mouffe, 2007: 11). Ukratko, njihov postmarksizam odbacuje i ekonomizam klasne analize i uvjerenje u konačno prevladavne društvenih antagonizama napretkom proizvodnih ciklusa i obrtanjem klasne hijerarhije. Jednom kada se polje politike artikulira kao kontingentno i nesupstancijalno, nije više moguće zadržati utopijsko-emancipacijski potencijal marksističkih teorija.

²⁶ Posrijedi je nastavak, kako ga naziva Laclau, „transcendentalnog obratu u modernoj filozofiji“, to jest „tipa analize primarno orijentiranog ne prema činjenicama nego prema njihovim uvjetima mogućnosti“ (Laclau, 1993: 541).

²⁷ Pojam „kvazi-transcendentalnog“ objašnjava Oliver Marchart (2007), smatrajući ga ključem razumijevanja postmodernističke političke teorije čija je bitna odrednica nepostojanje konačnih temelja i nestabilno polje

na okupu neki sklop diferencijalnih elemenata na način da se pojavljuju diskurzivno uporabljivi, da im se pridaje vrijednost u smislu mobilizacijskih i strateških učinaka, da poprimaju „kristalizirajuću“ formu političkog poretka ili identiteta. Dolazi do pomaka, kako ističe Laclau, od „isticanja pretežito sociologijskih kategorija, koje apostrofiraju grupu, njenu konstitutivnu ulogu i funkcionalne determinante, prema fundamentalnoj logici koja omogućuje te kategorije“ (Laclau, 2000a: xi); odnosno, pomaka od „prikaza *konkretnih* posrednika uključenih u hegemonističke radnje prema *formalnoj* analizi logike uključene u ove posljednje“ (Laclau u Butler i sur., 2007: 57-58). Nastoji se pokazati da ishodi označiteljskih praksi ne rezultiraju nedvosmislenim definicijama ili referencijom na „činjenično“ stanje stvari, već da je na djelu hegemonijska operacija koja od plutajućih diskurzivnih elemenata, od nereprezentabilne heterogene mase, stvara *politički operative* elemente, omogućavajući u isto vrijeme razinu i čitljivosti i neodredivosti na takav način konstituiranih značenjskih tvorbi. U tom je smislu metodološka pozicija Laclaua i Mouffe jasno postmodernistička, inzistirajući da nije moguće, a u analitičkom smislu niti poželjno, izvesti konačno pojmovno raščišćavanje i dosegnuti priželjkivanu denotativnu čistoću: nije moguće zato što je značenje uvijek već odgođeno, obilježeno konstitutivnom nemogućnošću i rascijepjeno suprotstavljenim interpretativnim pozicijama; a nije poželjno zato jer ustrajanje na „konačnosti“ i „esencijalnosti“ sprečava analitičara da uvidi upravo *hegemonijsku vezu* između znaka i onoga što znak označava. Odnosno, kako je to još ranije utvrdio Carl Schmitt, jezik (politike) je uvijek već politički u smislu da su njegovi pojmovi proizvod odnosa sukobljenih strana s ciljem monopolizacije i zatamljivanja pluralizma značenja. Polemičko-pojmovne tvorbe su neizbježno vezane uz neku konfliktnu situaciju, uz određenu političku paradigmu, te su „nerazumljive ako se ne zna koga *in concreto* takva riječ treba pogoditi, suzbijati, negirati ili opovrgnuti“ (Schmitt, 2007, 73).

Pred-pojmovna razina, ono čega je značenje pojma tek efekt, ono što drži na okupu skup diferencijalnih elemenata u formi pojmovne kondenzacije - jest razina označitelja (*imena*). Za razliku od metodoloških pozicija konceptualne historije (Koselleck) i morfologije ideologija (Freedon), u kojima je najmanja jedinica analize politički pojam (i njegova pripadajuća svojstva), teorija hegemonije polazi od označiteljskih konfiguracija kroz čije permutacije i

objektivizacije organizirano oko arbitrarnog fiksiranja kontingentnih odnosa razlika. Za Marcharta, „kvazi-transcendentalizam implicira političku ontologiju čiji je bitak efemerno konstruiran s obzirom na politički specifične operacije „polaganja temelja“ društvenog bića (2007: 9). Smisao prefiksa „kvazi“ sugerira da se radi o konstituciji *historijskog* apriornog okvira, izbjegavajući idealističku i univerzalističku dimenziju poput one kantovske u kojoj su apriorne kategorije ahistorijske, jednom zasnogda utvrđene i imanentne racionalnom ljudskom subjektu kao takvom.

transformacije *tek* dolazi do ustrojavanja pojmova i konceptualnih polja. Odnosno, saussureovskom terminologijom, kojoj ću se često vraćati u nastavku rada, pojam je ishod nestalno uspostavljenih odnosa između označitelja, on je ono što u (post)strukturalističkoj topografiji odgovara kategoriji označenog (Laclau, 2007: 36-46). To je označeno vezano uz neki označitelj samo na osnovu operacije zgušnjavanja i raspršivanja označiteljske mreže²⁸, čime se postavljaju provizorni temelji hegemonijske formacije koji počivaju na uspješnosti kojom fiksiraju tu vezu, predstavljajući ju samo-razumljivom, dijelom „zdravog razuma“ nekog društva ili perioda. Pritom se hegemonijske prakse uvijek odgiravaju unutar polja konfliktnosti, unutar nemogućnosti da se dosegne „utopijska“ razina korespondencije jezika i realiteta; to jest, prostor hegemonije je prostor nepodudaranja pojma i referenta, riječi i stvari, a samim time i prostor konflikta (Laclau, 1990: 185).

1.2. Metoda

Metodološki okvir, unutar kojeg ću pitanja procesa označavanja i transformacije političkih pojmova istraživati kroz perspektivu teorije hegemonije, može se opisati kao *problematizacija*. Slijedeći Foucaulta, problematizaciju definiram kao proces artikulacije tijekom kojeg dolazi do preobrazbe fragmentirane diskurzivne mase (onoga što u određenoj znanstvenoj paradigmi tek dobiva status problema) u definirani problem čije metodološke i epistemološke granice treba istražiti (Foucault, 1988: 257-258). U kontekstu ovog rada to znači da se jedna oblast unutar teorije hegemonije, ona orijentirana na probleme označavanja, imenovanja, performativnosti političkog jezika itd., uzima kao središnja os oko koje je potrebno izgraditi sistematizirani teorijski okvir i pripremiti ga za dijalog sa sličnim ili suprotstavljenim pozicijama, ali i oblikovati za širu primjenu u više empirijski orijentiranim radovima. Empirijsko bi ovdje značilo onu instancu analize usmjerenu prema konkretnim slučajevima diskurzivnog zatvaranja, no s refleksivnom distancom prema pozitivizaciji političkih fenomena i identiteta. Time bi predmet istraživanja izbjegao redukciju na čistu faktičnost i njegova bi provizorna empiričnost (uronjenost u partikularnost i povijesnost hegemonijskih odnosa) bila podvrgnuta analizi strukturnih preduvjeta i performativne dinamike u pozadini njegove „prisutnosti“. Time bi se izbjegavala, također, zamka dihotomije empirijsko-normativno koja političku znanost dijeli u dva velika suprotstavljena tabora

²⁸ To jest, metaforičkih i metonimijskih premještanja.

Gradeći na tim pretpostavkama, pod problematizacijom za potrebe ovog rada podrazumijevam sljedeće:

- Analitički se fokusirati na sam „problem“ znači izmjestiti fokus s autorskih opusa i njihovih koherencija ili kontradikcija, a prema uvjetima mogućnosti neke diskurzivne tvorbe i središnjim tezama koje se nužno ne poklapaju s pretpostavljenom cjelinom autorske misli. U tom su smislu „logike označavanja“ i „transformacije pojmova“, koje čine problemski sklop ovog rada, u odnosu spram autorskih opusa primarne; to jest, autori i njihovi opusi tek su oslonac za problematiziranje i cilj istraživanja nije prikazati kronološki razvoj ili totalitet nečije autorske misli (čak ni kada je riječ o Laclau i Mouffe, čija perspektiva dominira ovim radom). Tim se postupkom dakle ne dolazi do točke na kojoj se može zaključiti: ovaj autor je u pravu, a onaj drugi u krivu; niti pokazati da netko bolje razumije problem od nekoga drugoga. Naprotiv, problem se smatra konstituiranim upravo u jazu između sukobljenih perspektiva, u onome što svakoj od njih nedostaje, bez mogućnosti sublimacije u neko više jedinstvo tumačenja i razumijevanja. „Logika označavanja“ bila bi tada jedna parcijalna perspektiva koja političko polje prelama na određen način, a iz čega ne bi proizlazilo da je jedina ispravna u svojoj analitičkoj zadaći.

- Problematizacija uključuje usmjeravanje neke teorije ili škole mišljenja u smjeru za koji prvotno nije bila namijenjena, zanemarujući ograničenja koje sama ta teorija ili škola mišljenja postavlja vlastitom pojmovnom kompozicijom ili „logičkom“ strukturom. U tom smislu u mnogim dijelovima rada teoriju hegemonije nastojim odvojiti od unutarnjih ograničenja koja su pred nju postavili Laclau i Mouffe, posebice u pogledu normativnih zaključaka o statusu suvremene demokracije: preciznije, smatram da tzv. radikalna demokracija, kako Laclau i Mouffe nazivaju politički sustav koji počiva na prihvaćanju vlastite kontingentnosti i nemogućnosti, nije relevantan okvir implementacije hegemonijske logike, kako ću je predstavljati u ovom radu.

- Time se neće otkriti ili izumiti problem koji je za druge ostao skriven, nego dati drugačije obrise nekoj već naslućenoj neizvjesnosti – u slučaju ovog rada neizvjesnosti koju pitanja označavanja i proizvodnje značenja unose u politički kontekst. Otuda uključivanje metodoloških perspektiva poput morfološke analize ideologija (Freedon), lingvističkog kontekstualizma u povijesti ideja (Skinner) i konceptualne historije (Koselleck) čiji su teorijsko-metodološki doprinosi sasvim drugačiji od teorije hegemonije, ali se dotiču iste neizvjesnosti. Njihovo dovođenje u vezu ne odigrava se metodom komparacije, u kojem bi

jedna metodološka pozicija bila empirijski preciznija ili hermeneutički superiornija od drugih, nego, radije, ekstrapolirajući one njihove elemente relevantne za definiranje i sistematizaciju postavljenog problema, neovisno o vrednovanju s obzirom na neku pretpostavljenu „objektivnost“. A što bi značilo da status hegemonije nije onaj „činjenice“ koju je potrebno dokazivati, nego uvjeta mogućnosti koje je potrebno specificirati prije nego se upustimo u raspravu o činjenicama i danostima našeg političkog trenutka.²⁹

- Pritom, postavljeni se problem, jednom kada je rastvoren i ponovno sklopljen, pokušava metodološki oblikovati i pripremiti za eventualne primjene u nekim drugim, više aplikativno usmjerenim radovima. Otuda potreba da se ne fetišizira korištene pojmove, kao da nam govore univerzalne istine o svijetu i našem položaju u njemu, nego ih se upotrebljava s obzirom na metodološku vrijednost koju eventualno mogu imati; pri čemu je „metodološka vrijednost“ pomak u točki gledišta, „paralaktički“ manevar koji omogućuje proliferaciju interpretativnih perspektiva.

1.3. Istraživačka pitanja i struktura rada

Teorija konfliktnog političkog označavanja implicirana produbljivanjem hegemonijske logike neminovno će nas dovesti na teren osporivosti i ambivalentnosti političkih pojmova i utoliko će se predmetna rasprava, proširujući opseg primjene teorije hegemonije, ispreplesti s određenim fundamentalnim problemima političke teorije. 1) Ako prihvatimo tezu o „esencijalnoj osporivosti“ političkih pojmova zapadamo li time u konceptualni i epistemološki relativizam? 2) Na koji se način konceptualni aparat kritički reinterpretirane teorije hegemonije može unaprijediti i sistematizirati putem lingvističkog kontekstualizma, konceptualne povijesti i morfologije ideologija u proučavanju konfliktne dimenzije označavanja? 3) Je li problem kontinuiranog sukoba oko značenja političkih pojmova razrješiv putem kritičke reinterpretacije teorije hegemonije, a koja bi mogla ponuditi tzv. strateški model interpretacije (i time izbjeci zamke modernističkog postupka pojmovnog raščišćavanja)? 4) Kako se primjenom metodološki sistematizirane i unaprijeđene teorije hegemonije može rekonstruirati i poboljšati postojeće politološko razumijevanje političko-pojmovnih tvorbi, poput recimo „lijevo-desno“ opreke?

²⁹ „Objektivnost“ nije dana i ne može se pretpostaviti kao nešto neposredno i neproblematično prilikom istraživačkog postupka; ona je rezultat stabilizacije polja razlika i hegemonijske fiksacije označiteljske mreže, odnosno „postoji samo kao pragmatični – i posljedično uvijek nedovršeni – pokušaj vlastite afirmacije“ (Laclau, 1990: 180, 183).

Odgovori na ova pitanja zahtijevaju što širi presjek teorijskog polja u kojem je konfliktna dimenzija označavanja na različite načine obznanjena i artikulirana. Poglavlja su stoga strukturirana tako da ponude metodološku raspravu između niza pozicija u kojima nalazimo tumačenje jezika i značenja kroz kategorije borbe, nadmetanja, prevlasti, ideologije, mitologizacije, strateške funkcionalnosti i slično; a što će mi u konačnici poslužiti za unaprjeđenje i sistematizaciju same hegemonijske logike.

U prvom dijelu rada fokus će biti na tri logike označavanja – genealogiju, strukturalizam i marksizam - koje postavljaju metodološke i epistemološke osnove hegemonijskog modela. Zanima me na koji se način u svakoj od ovih logika odvija proces formiranja pojmova i usvajanja značenja i o kakvoj je „vezivnoj“ strukturi riječ. U genealogijskoj perspektivi ta će se pitanja postaviti s obzirom na Nietzscheovu historizaciju moralnih pojmova i Foucaultovo problematiziranje odnosa moći, znanja i istine. U vezi strukturalizma ona se postavljaju iz pozicije diferencijalnosti značenja suprotstavljenog supstancijalističkom i korespondencijskom modelu jezika, a referirajući se na metodološke premise autora poput De Saussura, Lévi-Straussa, Rolanda Barthesa itd. Naposljetku, marksistička logika označavanja tumačit će se poimanjem jezika kao polja klasne borbe i kritike „idealističkih“ teorija jezika, te izlaganjem onih tekstova (Vološinov, 1973; Lecerle, 2006) u kojima se, unatoč tvrdnji da unutar marksističke topografije baze i nadgradnje nije moguće sustavno teoretiziranje jezika, ipak pronalazi mogućnost artikulacije marksističke teorije ili filozofije jezika.

U drugom dijelu rada ću nastojati proširiti i sistematizirati „lingvistički“ i „semiološki“ aspekt teorije hegemonije, i to prvo kroz izlaganje Gramscijevog „lingvističkog“ pristupa klasnoj borbi, a zatim kroz analizu poststrukturalističkih aspekata teorije hegemonije Laclaua i Mouffe. U oba slučaja hegemonija predstavlja svojevrsni „krizni pojam“ upotrijebljen da se u pitanje dovedu različiti determinizmi ili redukcionizmi moderne, racionalne, post-prosvjetiteljske političke teorije (marksizma, minimalističkih teorija demokracije i pravdnosti, konceptualnog esencijalizma i slično). U tu svrhu u raspravu se uvodi i istovremeno proširuje opseg primjene niza pojmova poput rata pozicija, kolektivne volje praznog označitelja, lanca ekvivalencija, kontaminirane univerzalnosti, retroaktivnosti označavanja, performativnosti označitelja itd.

Produblјivanje tog kritičkog ili dekonstrukcijskog aspekta teorije hegemonije poslužit će mi kao odskočna daska za suočavanje sa sličnim teorijama političkog označavanja, a što će biti osnova trećeg dijela rada. U razmatranje ću uzeti morfologiju ideologija Michaela Freedena,

lingvistički kontekstualizam Quentina Skinnera, te konceptualnu historiju Reinharta Kosellecka. Svaka od tih metodoloških pozicija uspostavlja određeni odmak od klasično-modernističkog pristupa povijesti političkih ideja i inauguriranog kanona zapadne političke misli, istražujući nove kombinacije „jezičnih igara“ koje je moguće igrati unutar polja njihove znanstvene discipline, a da se ono ne napusti. U slučaju Freedonove morfologije ideologija pokušaj da se ucrta srednji put između modernističkog konceptualnog esencijalizma i postmodernog relativizma; u slučaju Skinnerovog kontekstualizma upućivanje na povijesnu analizu konteksta kako bi se obuhvatilo autentično značenje političkih diskursa ili pojmova; dok se kod Koselleckove konceptualne historije radi o temporalizaciji političkih pojmova i njihove funkcije u povijesnim prijelomima. Pritom mi namjera nije „pobijanje“ ili diskreditacija tih pozicija, nego pragmatično korištenje nekih od njihovih uvida kako bi se proširilo razumijevanje i primjena „semiološkog“ kraka teorije hegemonije.

U četvrtom dijelu rada demonstrirat će se aplikativna vrijednost sistematizirane hegemonijske perspektive analizom formalno-značenjskih aspekata pojmovne opreke „lijevo-desno“. Namjera mi je pokazati kako bi funkcionirala jedna konkretna analiza političkih pojmova usidrena u hegemonijski tip konceptualne analize, a unutar metodološkog okvira kojeg sam iz različitih gledišta opisivao u prethodnim poglavljima. Smatram da ljevica i desnica predstavljaju egzemplarni primjer hegemonijski konstruiranih pojmova, utoliko što nude opći model univerzalizacije i ekvivalencije političkog vokabulara kakav nam je nametnut u protekla dva stoljeća. Posebno ću se baviti problematikom izvornog konteksta njihove politizacije, argumentima o njihovoj zastarjelosti i prevladanosti te pokušajima da se pronađe adekvatna definicija koja bi ih smjestila u okvire znanstvenosti politološkog diskursa.

2. LOGIKE OZNAČAVANJA: GENEALOGIJA, STRUKTURALIZAM, MARKSIZAM

Ovaj rad uokviruje sintagma *logika označavanja*: ona je pokušaj da se problemi označavanja sagledaju kroz prizmu privremenih regularnosti i uzoraka koji se u dovoljnoj mjeri ponavljaju ili nameću da počinju diktirati načine govora i tumačenja. Recimo to ovako: ako analiziramo ne ovo ili ono značenje nekog (političkog) pojma, nego sam proces kojim je značenje „privezano“ uz pojam ili artikulirano njime, te uvjete mogućnosti njegove konvencionalnosti, legitimacije ili modalitete kontekstualizacije - tada govorimo o *logici označavanja*. Pritom, logiku treba razumjeti, pozivajući se na Laclaua, na način da nije riječ o „formalnoj logici“ u smislu njene racionalnosti ili podudarnosti sa „zakonima“ realnosti, nego o specifičnoj, regionalnoj „gramatici koja upravlja svakom domenom ljudske aktivnosti: [koja] uvjetuje objekte koje je moguće konstituirati unutar te domene, odnose koji su mogući među tim objektima itd.“ (Laclau, 1999: 102).³⁰ Kada stoga kažem logika označavanja, smatram da je moguće izolirati određene obrasce, procedure ili hijerarhije, to jest ono što bismo mogli nazvati vezivnim tkivom neke značenjske cjeline, te pomoću njih analizirati procese ustrojavanja središnjih pojmova neke teorije, znanstvene discipline ili tipa govora. Takve su logike strukturalističke, genealogijske, marksističke ili hegemonijske utoliko što nam diskursi strukturalizma, genealogije, marksizma ili teorije hegemonije čine vidljivim specifične tipove odnosa između značenjskih elemenata, odnosno pružaju dovoljno primjera da, koristeći se njihovim uvidima, pokušamo objasniti kako su se pojavile i održale stanovite pojmovne konstrukcije unutar povijesnog, političkog ili epistemološkog horizonta. Logike označavanja moguće je zamisliti i kao semantičke algoritme koji nam pomažu razjasniti mehanizme i uvjete mogućnosti formiranja neke značenjske cjeline ili sustava; one se u toj nakani mogu preklapati i dopunjavati, iz različitih očišta osvjetljavajući neki problem u nastajanju. Logike o kojima je riječ u ovom poglavlju odabrane su jer pomažu rasvijetliti konfliktnu dimenziju označavanja čije je polje primjene u političkoj teoriji dugo vremena bilo potisnuto i zanemareno, a čije rasvijetljavanje čini jezgru onoga što zovemo postmodernim pristupom politici.

³⁰ „Logika je ništa drugo nego razrijeđeni sistem objekata organiziran skupom pravila koja omogućuju određene kombinacije i zamjene, a isključuju ostale“ (Laclau, 2004: 305; također Laclau u Butler i sur., 2007: 79). Laclau u tom kontekstu spominje primjere logike srodstva i pravosudne logike.

Pored nabrojanih – genealogije, strukturalizma ili marksizma - možemo govoriti i o mnogim drugim logikama označavanja i može ih se zamisliti u sasvim drugačijim kontekstima i s najrazličitijim metodološkim svrhama. Primjerice, svatko tko bi zarovao dovoljno duboko u povijest filozofije našao bi tamo nešto što bismo mogli nazvati *sokratovskom logikom označavanja*, kakva je iznesena u *Kratilu* (1976) ali i *Državi*, vežući se između ostalog uz najstariji pojmovno-politički spor, o tome što je pravednost. U *Kratilu* (1976) je pitanje označavanja i ustrojavanja pojmova supsumirano pod filozofski problem „prirodne ispravnosti imena“. Odbacujući konvencionalističku dimenziju označavanja koju je sugerirao jedan od likova u dijalogu, Hermogen³¹, Platonov je Sokrat tvrdio da imena stvari moraju održavati suštinu stvari, njezinu prirodu onkraj jezičnih oblika te da je jedino filozofskom refleksijom moguće dosegnuti razinu ispravnosti nekog imena, putem spoznaje o stvarima-posebi čija je bit „postojana“ i „bez odnosa prema nama i neovisno o nama“ (22). Ime je za Sokrata samo oruđe, izvedena slika suštine, ono što u najboljem slučaju „oponaša stvar“, imitira *ideju* stvari, a u najgorem je izobličuje i krivo predstavlja (1976: 20, 24-25, 70). S obzirom da ime, poput slike, nikad neće moći u potpunosti „izraziti stvari kakve jesu“ ili „postojanost bića“, Sokrat odbacuje lingvističku refleksiju i smatra da se stvarima treba prići izvan okvira jezičnog posredovanja, da treba koraknuti izvan imena prema *ideji* koju ime neuspješno pokušava obuhvatiti (1976: 28, 74-79). Iako pred kraj dijaloga ostaje nejasno što je konačni zaključak o odnosu imena i stvari, i iako Platon završava dijalog sa skepsom prema lingvističkoj analizi koja se nikad neće moći približiti samim stvarima nego samo njenim jezičnim izvedenicama, ovakva je logika označavanja ostavila dubok metodološki trag na zapadnoj filozofiji i političkoj teoriji; njeni su principi u mnogim diskurzivnim kontekstima postali intuitivno prihvaćeni, a koncepcija „ispravnosti imena“ dugo je vremena proganjala političke teoretičare.

Međutim, to je samo jedna perspektiva; kategorija logike označavanja može se rastegnuti i mnogo šire od ovog. Iz jednog sasvim drugačijeg metodološkog rakursa mogli bi, recimo, govoriti i o tzv. *orvelijanskoj logici označavanja*, onako kako ju je George Orwel dao naslutiti u svojoj slavnoj *1984*. Posrijedi bi bio model jezične razmjene direktno i u potpunosti konstituiran ideološkim potrebama jednog totalitarnog društva, totalna politizacija jezika u svrhu perpetuacije režima kontrole i nadzora misli. Model tzv. Novogovora kojeg nam Orwell

³¹ Nama je ovdje puno bliža perspektiva Hermogena, nego Sokrata. Hermogenova pozicija ovako je artikulirana: „Nikako da se uvjerim da bi ispravnost imena bila nešto drugo do sporazuma i dogovora (...) nikojem predmetu ne pridaje se neko prirodno ime, nego se to radi zakonom i običajem onih koji su navikli da postavljaju i upotrebljavaju imena“ (Platon, 1976: 20).

predstavlja počiva na principu osiromašenja jezika, njegovih sintaktičkih i leksičkih elemenata, i to na način da se značenje pojedinih pojmova do te mjere sužava i ograđuje da njihovo kombiniranje u složenije jedinice postaje nemoguće, a golemi se broj termina svjesno izbacuje iz uporabe i zamjenjuje šacicom neologizama čija je funkcija supsumirati pod što manji broj izraza nekadašnje bogatstvo jezika. Isto tako, Novogovor preinačuje pravilo binarnih opreka i postavlja nove uvjete za pariranje suprotnosti u značenjske cjeline: *Rat je mir, Sloboda je ropstvo, Neznanje je moć*. Ti paradoksalni oblici ne predstavljaju tek ukidanje starih parova opozicija na kojima je počivao pred-totalitarni jezik, nego svjedoče, barem na razini fikcije koju nam Orwell predstavlja, o mogućnosti potpunog prožimanja državne kontrole i jezičnih kompetencija na raspolaganju jednom društvu. Iz te je perspektive uspostava totalitarnog društva dovršena jedino nakon instrumentalizacije i sužavanja i lišavanja jezika njegove sposobnosti bezgranične proliferacije složenih i nepredvidljivih konstrukcija. Na toj je razini Novogovor dobar primjer jedne „logike označavanja“, jer se u njemu prepoznaju regularnosti i ponavljanja koja utječu ne samo na značenje pojedinih jezičnih elemenata, nego na sam princip ustrojavanja značenjskih odnosa.

2.1. Genealogijsko uparivanje jezika i moći

Krenimo s izlaganjem genealogijske logike označavanja, koja na nekim mjestima podsjeća na upravo iznesenu orvelijansku logiku. Kako su je prakticirali Nietzsche i Foucault, genealogijska metoda dovodi u vezu procedure označavanja i ustrojavanja pojmova s problemom *moći*: ona želi istražiti podrijetlo ili izvorište pojmova, institucija i normi koji se unutar jedne epohe ili kulture pojavljuju prirodni, samorazumljivi ili nužni, a čijim se prevrednovanjem ili problematizacijom na svjetlo izvode zaboravljeni korijeni i „mutna srodstva“ lingvističkih struktura i moralno-političkih hijerarhija (Mahon, 1992: 2; Brevir, 2008: 268; Saar, 2008: 301). Za ničeansku genealogiju, kojom ću se prvom ovdje baviti, značenje moralnih, spoznajnih ili političkih termina očituje se kroz pravo ili povlasticu pobjednika u nekom tinjajućem ili otvorenom sukobu da vlastiti vokabular učini obvezujućim unutar društvenih institucija, pri čemu se sposobnost nasilnog nametanja nečije „volje“ preklapa s dubokom transformacijom jezika kojom se podčinjenom kolektivu oduzima/negira „gramatička“ prepoznatljivost - jezik postaje oruđe vladanja u rukama snažnijeg protivnika, ali, istovremeno, i točka privlačenja i multipliciranja otpora i kontrapozicija. Prema genealogijskoj logici, gdje god nalazimo „istinu“, „značenje“ ili „konvenciju“, nalazimo i

sisteme privilegiranja i isključivanja, nalazimo društvene skupine koje prosperiraju, učvršćuju svoj društveni položaj na račun te „istine“ ili „konvencije“; dok s vanjske strane ostaju oni koji njome bivaju isključeni, marginalizirani, sankcionirani.

Genealogijska usredotočenost na probleme označavanja izložena je najjasnije u Nietzscheovoj *Genealogiji morala* (1983). Tamo je problem značenja moralnih termina poput *dobro* i *zlo* predstavljen zahtjevom da se oni iz apstraktne, ahistorijske i transcendentne domene, gdje ih se dotad smještalo, spuste natrag u oblast povijesnosti. Postavljajući pitanje povijesnog podrijetla središnjih pojmova domene (kršćanske) moralnosti, Nietzsche ne kreće od njihovih pripadajućih obilježja koja bi trebalo proglasiti ispravnima ili lažnima, niti od spoznajnog pitanja *što jest dobro ili zlo?*; njega zanima historizacija njihovih uvjeta mogućnosti i analiza specifičnih formi života podržanih tim vrijednosnim sustavima (1983: 9-10). Drugim riječima, postaviti vrijednost samih moralnih vrijednosti u okviru genealogije značilo je sagledati formaciju moralnih pojmova u svjetlu sposobnosti da se stanovita oznaka - *dobro*, *zlo*, *loše*, *krivica*, *kazna* - veže uz specifični semantički sadržaj u kontekstu borbe za prevlast i dominacije jedne društvene skupine nad ostalima. To *vezivanje* genealogijska metoda pripisuje sposobnosti „gospodara“ da daju imena, da *prisvoje stvar imenujući je*, nametnu joj svoju volju čineći ju onime što jest: „Pravo gospodarâ da daju da imena seže tako daleko da se sam izvor jezika može smatrati izrazom moći onih koji vladaju: oni kažu 'to je to i to', svaku stvar i događaj zapečaćuju zvukom i time ih, u neku ruku, prisvajaju“ (Ibid: 21).

Nietzsche u *Genealogiji morala* u razmatranje uzima dva suprotstavljena poretka – aristokratsko-viteški i svećeničko-robovski – te analizira semantičke transformacije kroz koje prolaze njihovi središnji termini. Tvrdi da se prijelazom iz jednog u drugi poredak odigrala rekonfiguracija semantičkog polja europske kulture u srednjovjekovnoj i modernoj epohi, da su se postavili temelji funkcioniranja novovjekovnih institucija i autoriteta te modificirale domene navodne objektivnosti i činjenica (1983: 21). Sučeljavajući viteško-aristokratski i svećeničko-robovski način vrednovanja Nietzsche ne polazi tek od toga da su se istim riječima u različitim periodima pridavala različita značenja; konceptualne preobrazbe o kojima govori vidi kao posljedicu permutacija temeljnih koordinata značenjskog polja. Tzv. „ustanak robova u moralu“, kako Nietzsche naziva ovaj konceptualni obrat na razini epohe, generirao je pomake na razini središnjeg pojmovno-opozicijskog para: aristokratski pojmovni par dobro-loše [*gut-schlecht*] preobražava se u dobro-zlo [*gut-böse*], povlačeći za sobom rekonpoziciju čitave vokabularno-političke strukture koja je dotad „riječi“ i „stvari“ vezivala

u jedinstvo aristokratske forme života (1983: 23-29).³² U prvom pojmovnom paru riječ *dobar* svoje je značenje dugovala staleškim pojmovima „otmjene“, „uzvišene“, „plemenite“, kojima su oni koje Nietzsche naziva gospodarima i aristokratskom klasom opisivali vlastite karakteristike i ovjekovječili zasluge; posljedično, termin loš [*schlecht*] konstituirao se kao oznaka za one ne-povlaštene, za one kojima nedostaje otmjenosti i plemenitosti, uz koje su se vezivale oznake „prost“, „nizak“, „plebejski“ (1983, 23). Konceptualna preobrazba iz *dobro-loše* u *dobro-zlo* nije bila samo inverzija dotadašnjih vrijednosti, jednostrana negacija ili prilagođavanje starih formi novom sadržaju; Nietzsche nam sugerira da se radi o mnogo složenijem obliku označiteljskih praksi s barem tri važna momenta: 1) pojmovna opozicija dobar-loš u potpunosti se urušava i nova središnja opozicija dobar-zao počinje propisivati sasvim druge kriterije i procedure ustrojavanja vrijednosnih pojmova; 2) nove pojmovno-vrijednosne hijerarhije, otada nazivane *moralom*, prestaju odražavati i perpetuirati snažne i uzvišene forme živote formirajući se oko tzv. nihilističkih vrijednosti (loše savjesti, krivice, asketizma itd.); 3) termin zao u toj konstelaciji poprima strukturirajuću ulogu i kroz njega se izvodi pojam dobar kao sekundarni, reaktivni pojam, za razliku od stare sheme u kojoj je pojam dobar imao „aktivnu“ ulogu, dok je loš bio sekundaran, izveden pojam (Ibid: 23-29).

Posljedice tih terminoloških obrata Nietzsche tumači na sljedeći način: ono što je u aristokratsko-viteškom vrijednosnom sustavu označavalo „dobro“ – tjelesna snaga, moć, prebujno zdravlje – u svećeničkoj reformulaciji postaje „zlo“, u tome se odjednom prepoznaju znakovi dekadencije i izopačenosti; dok u isto vrijeme oni koji su dotad smatrani nemoćnima, bijednima sada karakteristike svoje klase počinju označavati kao izvor „dobra“: „Samo su bijednici dobri; samo su siromašni, nemoćni, ljudi iz nižih staleža dobri; paćenici, oni što su u neimaštini, bolesni, ružni također su jedini koji su krotki, jedini koje Bog blagoslivlja, samo za njih postoji blaženstvo“ (Nietzsche, 1983: 29). Svećenički način vrednovanja, dakle, ne preuzima oznake dotadašnjih gospodara, tvrdeći za sebe da posjeduje snagu i otmjenost, nego se mijenja sama logika značenjske konstrukcije: „dobro“ i „zlo“ su ustrojeni na drugačijim principima, i sadržajem i formom, reaktivnošću dobrog koje svoje karakteristike sada crpi iz negacije onoga što smatra zlim: „Zamislilo je 'zlog neprijatelja', 'zlobnika', i to kao osnovni pojam iz kojeg zatim, kao naknadnu sliku i suprotnost, razvija 'dobrog čovjeka' – sebe samog!“ (1983: 35).

³² Nietzsche to dodatno naglašava kada kaže: „S one strane dobra i zla (...) to nikako ne znači s one strane dobrog i lošeg“ (1983: 50).

S druge strane, problem izvorišta, odnosno postanka moralnih pojmova na koji genealogijska analiza pokušava naći odgovor artikuliran je ne iz perspektive teleološkog napredovanja ili etimološke determinacije; radije, riječ je o tome kako i na koji način je ovo ili ono značenje dobilo prevagu, koje su to pobjedonosne snage uspjele održati stanovitu lingvističku konvenciju kroz jedan duži povijesni period, dovoljno dug da njene strukturne determinante prekrije zaborav i da se one prestanu propitkivati (Nietzsche, 1983:: 29). Genealogija stoga razdvaja „uzrok postanka“ od „konkretne uporabe“ na način da se trenutna svrha tumači kao znak da je „nečija volja za moć zagospodarila nečim manje moćnim i nametnula mu prirodu funkcije“ (1983: 74). Analiza povijesnosti moralnih pojmova ne polazi dakle od toga da je izvorna upotreba nekog pojma ispravnija nego naknadna tumačenja i da je izvorište esencija koju je potrebno reaktualizirati; naprotiv, „silazak“ do izvorišta i povijesnosti za genealogiju znači pronalazak razdora, nesumjerljivih perspektiva i smjenjivanja jednog značenjskog sklopa nauštrb nekog drugog i tako sve do sadašnjeg trenutka u kojem se provodi analiza. Preciznije, Nietzsche pokušava pokazati da se pojmovna analiza ne može izvoditi tako da se sama stvar tumači kao dobra ili zla, pravedna ili nepravedna, grešna ili bezgrešna, nego ona to postaje tek uključenjem u određeni sistem tumačenja u kojem je pozicionirana spram ostalih vrijednosnih relacija (Ibid. 72-73, 118-119). Bitka, nadjačavanje, reakcije i protureakcije, obrane i napadi, a ne prirodna ravnoteža, kauzalni lanac ili linearni napredak – to je za Nietzschea perspektiva iz koje se domena moralnih pojmova treba tumačiti.

Iz tako shvaćene genealogijske logike smatram da bi bilo brzopleto zaključivati da značenje moralnih pojmova i pripadajuće prakse označavanja proizlaze iz voluntarizma autonomnog, racionalnog subjekta i njegovih/njezinih intervencija u polje jezika. Nietzsche na mnogim mjestima odbacuje metodološki individualizam u vezi s genealogijskom metodom, naglašavajući da proces preobrazbe moralnih pojmova ne slijedi liniju prosvjetiteljske vjere u racionalno ovladavanje prirodom, utjelovljene u modernom pojedincu. Naprotiv, slobodna volja pripisana takvom subjektu i esencija koja se traži u njegovim dubinama za Nietzschea su posljedica „zavođenja svojstvenog jeziku“, u kojem se iza nekog činjenja ili ispoljavanja sile traži djelatni subjekt, „biće“ koje pokreće činjenje (1983: 40-41).³³ Riječ je o „gramatičkoj navici koja nekom činu pridijeva počinitelja“ (Nietzsche, 1988: §484), specifičnoj konfiguraciji jezika moderne epohe, a ne čvrstoj izvjesnosti kartezijanske paradigme koja konačno prevladava religijski dogmatizam i utemeljuje spoznaju na čvrstim, objektivnim

³³ Čak i kada govori o „pravu gospodarâ da daju da imena“, ti „gospodari“ su za Nietzschea manje subjekti a više simptom konstelacije odnosa snaga neke povijesne situacije.

temeljima (Ibid.). Za ničeansku genealogiju „subjekt“ nije ništa drugo nego struktura vjerovanja transponirana iz sfere teologije u sferu spoznaje i znanosti, povijesna permutacija kojom modaliteti izvjesnosti pronalaze novo tlo supstancijalnosti i svježi repertoar kategorija kojima se ta supstancijalnost utjelovljuje u diskursu moderne epohe: razum, um, samosvijest, dijalektika, apsolutni duh itd. (Lumsden, 2013: 26-27; Allen, 1995: 32).³⁴ Daleko od toga da to rezultira raskidom s religijskom slikom svijeta i odmakom od logike dogmatizma, u širenju subjektno-centriranog spoznajnog aparata i njegovih izvedenica - historije, filozofije, novovjekovnog pozitivizma, mehanicistički usmjerene fizike itd. - Nietzsche vidi tek još jedno sredstvo održanja određenog tipa života čija struktura „zabluda“ nije toliko različita od one koju deklarativno smjenjuje (1988: §480, 493, 552).³⁵

Domena moralnih pojmova nije ustrojena samo onda kada su procedure, kriteriji ili sankcije sistema lingvističkih konvencija dovedene u blisku vezu s poretkom moći i nužnošću održanja vrste³⁶, nego, isto tako, kada postoji, ili se barem naslućuje, veza s onime što Nietzsche smatra vrhovnom nihilističkom vrijednošću – *istinom* (1988: §258-259).³⁷ Za genealogiju je problem istine od središnjeg značaja utoliko što se povezuje s formiranjem sistema tumačenja, privilegiranja ili marginaliziranja stanovitih tipova iskaza, mehanizmima legitimacije i autoritetom koji nužno prati ono što se denominira „istinitim“. Istina je za Nietzschea svojevrsna vezivna struktura raspoređena oko vrijednosnih elemenata, dovodeći ih u odnose i konstituirajući od njih apstraktne tvorevine (Nietzsche, 1983: 153,154; 1988: §493,496; 1999; 1980: 13). Posljedično, u genealogijskoj analizi spoznajni aparat, a preko njega i čitav jezik, promatra se u funkciji shematizacije, klasifikacije, nametanja kategorijalnih formi i ostalih kognitivnih operacija koje služe potrebama održanja neke vrste, zajednice ili klase, a da pritom iz tih operacija ne proizlazi nikakva korespondencija sa stvarima-po-sebi (1988: §515, ili 2013: §110). Primjerice, logika bi u tom smislu bila ne nešto zbiljsko, nešto što odgovara

³⁴ To podcrtava i sljedeći Nietzscheov iskaz: „Što je vjera? Kako nastaje? Svaka je vjera držanje nečega istinitim“ (1988: §15). Za spomenuti niz pojmova vrijedi i sljedeće: „Neku riječ stavljamo ondje gdje započinje naše neznanje – gdje više ne možemo vidjeti dalje (...) – možda su to crte obzorja naše spoznaje, ali nipošto 'istine'“ (Ibid: §482).

³⁵ Utoliko se prihvaćena opreka između mračnog srednjeg vijeka i prosvjetiteljskog racionalizma odbacuje u korist opreznijeg stava prema proklamiranim vrijednostima moderne epohe: „U tom smislu živimo još u srednjem vijeku, historija je još uvijek prikriivena teologija: kao što je isto tako strahopoštovanje, kojim se neznanstveni laik ophodi sa znanstvenom kastom, od klera naslijeđeno strahopoštovanje“ (Nietzsche, 1986: 59).

³⁶ Čak i „forma opadajućeg života“ teži održati neki tip života, iako takav tip života negira ono vrijedno očuvanja u samom životu (Nietzsche, 1983: 121).

³⁷ Kako nam sugerira Nietzsche, istina je vatra koju „uzimamo iz požara koji je zapalilo tisućgodišnje vjerovanje, ono kršćansko vjerovanje koje je bilo i Platonovo vjerovanje, da je bog istina i da je istina božanska“ (2013: §344; ili slično 1983: 153).

strukturi realnosti na koju se primjenjuje, nego „mjerila i sredstva da se za nas tek stvori to zbiljsko, pojam 'zbiljnosti'“ (1988: §516); odnosno, „svijet nam se pojavljuje logičnim jer smo ga prethodno logizirali“ (1988: §521). I ostale instrumente spoznajnog aparata, poput apstrakcije i kvantifikacije, Nietzsche tumači na isti način, videći u njima sredstva da se amorfna masa realnosti shematizira kategorijama korisnim za održanje, da se ono nepoznato učini poznatim, da se svemu novom utisne pečat staroga smještanjem u već uspostavljeni i prihvaćeni horizont smislenosti (2013: §355). Genealogija, stoga, ne postavlja pitanje „istinitosti“ na način da ovaj ili onaj iskaz vrednuje s obzirom na pretpostavljenu realnost, takva bi analiza bila bliže marksističkoj kritici ideologije kao lažne svijesti; genealogiju zanima proces *postajanja nečega istinitim* i oblici cirkulacije i distribucije onoga što se u nekom povijesnom trenutku uzima za istinito. Dakle, ne da li je predmetna definicija dobra ili zla istinita ili lažna, nego, radije, koju funkciju takva definicija, onkraj bilo kakve objektivne vrijednosti, igra unutar specifičnih konfiguracija povijesnih odnosa i kako doprinosi održanju ili propasti neke volje za moć i strukture njene dominacije (Strong, 1988: 44-48).³⁸ U tom smislu, pitanje istine u ničeanizmu ne odmjerava se spram lažnosti koja ju prikriva ili iskrivljuje, nije riječ o tome da, ako je istina iluzija, sve je lažno (izjednačavanje koje primjerice čini Clark, 1990). Naprotiv, za genealogiju je pojam iluzije ili zablude primaran, utoliko što su i istina i laž tek forme njegova izraza, priručna sredstva same zablude korištena radi održanja partikularnog tipa života. U određenom povijesnom periodu nužnost zablude ili iluzije može se kodificirati kao moralna norma, u drugome pak kao izvjesnost spoznajnog aparata, „istina“ ili „objektivnost“ na kojima počiva racionalna struktura modernih društava, ali niti u jednom niti u drugome slučaju nije moguće uspostaviti jezični horizont bez inauguracije tih „zabluda“ (Strong, 1988: 55-56).

Takav tip epistemološkog pragmatizma još je naglašeniji kada se približimo jednoj od središnjih opreka ničeaniskog diskursa – opreci između metafore i pojma, odnosno metaforičke aktivnosti i pojmovne sistematizacije (Nietzsche, 1999; također Kofman, 1993). *Metafora* je za Nietzschea onaj tip aktivnosti kojim neka volja za moć nameće forme i vrijednosti, preobličujući svijet prema određenim principima koji nisu intrinzični dio tog svijeta i postavljajući temelje kojih tamo izvorno nema (1999: 11).³⁹ *Pojam* je pak efekt metaforičke aktivnosti usmjeren na zaborav i prekrivanje vlastitog metaforičkog porijekla,

³⁸ Također, temeljni metodološki princip genealogije moguće je formulirati i na sljedeći način: „Genealogija je analiza onoga što za nas 'stvari' pretvara u 'činjenice'“ (Strong, 1988: 48).

³⁹ U tom smislu, za Nietzschea je „poriv za tvorenjem metafora, onaj fundamentalni čovjekov poriv, kojeg se ni na jedan trenutak ne može odračunati jer bi se time odračunalo i samog čovjeka“ (Nietzsche, 1999: 18).

„sekundarna racionalizacija“ kojom se metafora predstavlja kao esencija, a proces generalizacije kao spoznavanje (Kofman, 1993: 32-35).⁴⁰ Pojam omogućuje „uređivanje čitavog univerzuma u pravilno organizirane logičke kategorije“, reducirajući „ne-identično na identično“ i pojednostavljajući raznolikost egzistencije u svrhu preživljavanja civiliziranog čovjeka (Ibid. 35-36; Nietzsche, 1999: 11). Nietzsche tvrdi da i znanost, filozofija i sistemi moralnosti zatambljuju metaforu, zanemarujući da zbilja o kojoj njihove „činjenice“ govore nije ništa drugo nego metaforička kondenzacija utjelovljena u antropomorfnim kategorijama (Kofman, 1993: 17, 39, 63; također Strong, 1988: 38). Utoliko što petrificira kaos zbiljskoga u obliku norme, pojam za Nietzschea nikada ne može obuhvatiti bivanje: pojmovni sistemi i njihovi elementi, „apstraktni znakovi i brojevi“, ne dotiču se esencije stvari nego u najboljem slučaju svjedoče o „strastima ljudi i njihovim konfliktima“ (Kofman, 1993: 65).

Metaforička aktivnost, dakle, pripada domeni prisvajanja, a ne spoznaje, utoliko što je uvijek riječ o nekoj sili koja prisvaja „stvar“, koja vrši dominaciju nad stanovitim dijelom stvarnosti, preinačujući je i eksploatirajući je (Deleuze, 1983: 3). Za Nietzschea je rezultat tog prisvajanja ustrojavanje domene spoznajnih ili moralnih pojmova, fiksiranje njihova značenja u konvenciju. Bilo da je riječ o središnjoj opoziciji dobra i zla ili pozitivističko-racionalnom aksiomu mehanicističke strukture prirodnih pojava svaka nova lingvistička konvencija vezana je uz inauguraciju nove sile, novog gospodara, te konstituirana drugačijim tipom metaforičke aktivnosti (Deleuze, 1983: 6-7; ali i Nietzsche, 1980: 226). Pritom, sama „stvar“ nije neutralna, pasivna materija – ona je uvijek već prisvojena od neke sile i svako novo prisvajanje poprima oblik nadmetanja oko toga čiji će sistemi tumačenja privilegirati održanje nečije egzistencije nauštrb one druge: sama interpretacija nije ništa drugo nego „sredstvo da se nečim zavlada“ (Nietzsche, 1988: §643; Deleuze, 1983: 6). Otuda metodološka važnost ničeanskog perspektivizma, jedne od inačica interpretativnog pluralizma: iako on ne može odgovoriti na pitanje koja interpretativna shema bolje korespondira sa svijetom oko sebe, ipak ih je u mogućnosti rangirati prema stupnjevima afirmacije ili negacije života, aktivnosti ili reaktivnosti, odnosno prema tome koja interpretacija uključuje u svoj sklop poziciju vlastitog iskaza *kao interpretacije* i time otvara mogućnost „živahne“ proliferacije interpretativnih perspektiva (a naspram onih koje sebe instituiraju kao „istinu“, „racionalnost“ ili „moral“,

⁴⁰ Time se obrće klasična opreka: „Metafora se više ne referira na pojam, kao u metafizičkoj tradiciji naslijeđenoj od Aristotela, nego se pojam referira na metaforu“ (Kofman, 1993: 14-15). Također, u tom smjeru treba tumačiti i jednu od često citiranih Nietzscheovih maksima o istini: „Što je dakle istina? Pokretna vojska metafora, metonimija, antropomorfizama ... Istine su iluzije za koje se zaboravilo da su to, metafore koje su postale istrošene i osjetilno slabe, kovanice koje su izgubile sliku na sebi te sad u obzir dolaze samo kao kovina, a ne više kao kovanice“ (1999: 12).

zatamljujući vlastito metaforičko podrijetlo i interpretativnu raznolikost) (Schrift, 1990: 186-187; 191-192).

Da sumiram: moralne, političke i spoznajne pojmove ničeanska genealogija smatra specifičnim metaforičkim konstrukcijama čija je koherencija dana jedino spram interpretativnog horizonta unutar kojeg stanoviti tip života pronalazi sredstva održanja i prevlasti (Strong, 1988: 26,29). Za genealogiju je važnije istražiti procedure (pre)imenovanja i njihove povijesno-društvene uvjete mogućnosti, nego proniknuti u sam bitak stvari; to jest za sam „bitak“ uvidjeti da je konstituiran i uvjetovan kompleksnom mrežom pojmova koja je bačena preko „stvari“, koja „prirasta u stvar“ i u konačnici „djeluje kao njena bit“ (Nietzsche, 2013: §58). Koliko god imenovanje jest proizvoljno, s obzirom na korespondenciju sa stvarnošću na koju se navodno odnosi, toliko jednom kada ime postane dio šire simboličke mreže ta metaforička proizvoljnost počinje izazivati različite učinke, koji se tada smatraju inherentnim svojstvima same te stvari: pojmovni svijet tada se pojavljuje „čvršći“, „poznatiji“, zamjenjujući nepovratno „zorni svijet prvih dojmova“ (Nietzsche, 2013: §58; 1999: 13). Nietzscheovim riječima: „Najprije se pojedina djelovanja naziva dobrim ili lošim, posve neovisno o njihovim motivima, već jedino u pogledu njihovih korisnih ili štetnih posljedica. No uskoro se zaboravlja porijeklo tih označavanja, pa si utvaramo da sama djelovanja, bez obzira na njihove posljedice, u sebi sadrže svojstvo 'dobrog' ili 'lošeg': s istom zabludom prema kojoj jezik označava sam kamen kao težak, samo stablo kao zeleno – dakle tako da se ono što je učinak shvati kao uzrok“ (Nietzsche, 2012: 41).

* * *

Za predmet kojim se bavim u ovom radu važno je napomenuti da genealogijska metoda ne samo da polazi od problema značenja i praksi ustrojavanja lingvističke konvencije, povezujući ih s domenom moći (preciznije s koncepcijom volje za moć) i održanjem određenih formi života, nego raspoređuje i čitav niz epistemoloških pretpostavki oko ovog problema: samoreferencijalnost jezika, desupstancijalizaciju spoznajnog subjekta, spoznajni antirealizam i interpretativni pragmatizam. Genealogijska analiza mehaniku ustrojavanja moralnih i političkih pojmova opisuje kroz procese generalizacije, naturalizacije ili objektivizacije kojima se u određenoj epohi stvaraju povlaštene oblasti govora i tumačenja. Kod Foucaulta, kojim ću se baviti u nastavku, ta su pitanja povezana s problemom tzv. režima „istine“, formiranjem domena znanja i znanstvenih disciplina unutar prostora omeđenog moći,

te proizvodnjom različitih tipova subjektivnosti s pripadajućim spoznajnim kompetencijama. Doseg primjenjivosti genealogije proširuje se kada u sliku uključimo Foucaultove radove poput *Discipline i kazne* (1994) i *Povijesti seksualnosti*⁴¹ (2013) u kojima se istražuje kako se i pod kojim uvjetima uspostavlja, primjerice, „istina“ seksualnosti, „objektivnost“ prijestupništva, „psihologija“ kriminalne ličnosti, i kako se svaka od ovih instanci vezuje uz širenje specifičnih tehnologija moći (nadzora, discipline) i pripadajućeg institucionalnog uređenja (zatvora, psihijatrijske ustanove). Drugačije rečeno, kako se u kontekstu zapadnih industrijskih društva unazad tristotinjak godina uspostavljaju odnosi između jezika, znanja i istine s jedne, te moći, dominacije i nasilja s druge strane.

Za Foucaulta je genealogija „siva“⁴² metodološka oblast koja na takozvanim izvorištima, gdje su se tradicionalna historiografija ili klasična politička filozofija nadale pronaci čvrstu esenciju ili neprekinuti kontinuitet, pronalazi razdor, prevrate i diskontinuitete (1978: 369-372; Schrift, 1992: 8).⁴³ Veza između izvorišta i uzroka koju genealogijska metoda nastoji opisati nije ni teleološka ni transcendentna: „Problem uzroka ne može se razdvojiti od problema funkcioniranja: čemu on služi, koju funkciju osigurava, u kakve strategije se uključuje“ (Foucault, 2012: 136). S druge strane, genealogija kako ju Foucault artikulira u kontekstu francuske postmodernističke paradigme (u intelektualnom okruženju kojeg epitomiziraju doprinosi Derride, Althussera, Lacana, Lyotarda itd.), predstavlja pokušaj da se vokabular strukturalizma, koji je činio lokus prve faze Foucaultovih povijesti (tzv. arheologija), nadopuni vokabularom strategija i taktika moći, odnosno da se analiza formalnih zakonitosti i regularnosti diskursa prožme s analizom konkretnog funkcioniranja mehanizama moći i učinaka na tijelo pojedinaca u okviru stvaranja i širenja modernih disciplinarnih ustanova (Foucault, 2012:164).

Foucaultove genealogije seksualnosti (2013) i zatvorskog sustava (1994) omeđene su nekolicinom kategorijalnih relacija koje pripadaju istom epistemološkom polju poput Nietzscheovih analiza povijesnosti morala: 1) prožimanje istine i znanja s moći i odbacivanje

⁴¹ Heuristički razlikujući između ranije faze Foucaultova stvaralaštva, takozvane arheologije u kojoj je naglasak stavljen na probleme konstitucije znanja i diskurzivnih formacija, posebice diskursa humanističkih znanosti; zatim genealoške faze gdje dolazi do pomaka prema pitanjima odnosa moći, znanja i posljedica na tijelo pojedinca, te najkasnije faze u kojoj se događa obrat prema pitanjima etike i tehnologije sebstva – ovdje ću se ponajprije orijentirati spram druge, genealogijske faze. Ipak, treba naglasiti, razlike između tih „faza“ nisu oštre kako to pojedini Foucaultovi interpreti tvrde, niti jedna isključuje drugu, u smislu da prijelaz na genealogiju znači napuštanje arheologije, i slično.

⁴² To jest, ništa nije „crno“ ili „bijelo“ u genealogijskoj analizi, iako se takvim isprva predstavlja.

⁴³ Primjerice, Foucault to ovako artikulira: „Povijest 'ideja' ili 'znanosti' ne smije se više pisati kao puki spisak inovacija, nego kao deskriptivna analiza različito ostvarenih transformacija“.

uvjerenja, pripisanog racionalističkoj ili humanističkoj tradiciji, prema kojem su istina i znanje mogući jedino tamo gdje nema moći (Foucault, 2012: 58; 1994: 27).⁴⁴ 2) Povijesnost pojmova kao poprišta sukoba, odmjeravanja snaga, smjenjivanja interpretacijskih perspektiva i odnosa dominacije i podčinjavanja, neovisnih od bilo kakvih prirodnih ili transcendentnih nužnosti. 3) Kritika subjektivnosti, bilo da je riječ o autoru, važnoj povijesnoj ličnosti ili modernom autonomnom pojedincu, te prebacivanje fokusa na tijelo kao (anonimnog) „materijala“ na kojem povijesni mehanizmi oblikuju različite tipove subjektivnosti, poslušnosti, discipline. 4) Širenje sistema isključivanja: svako instituiranje neke interpretacijske perspektive, znanosti ili teološkog sistema prate linije podjele i procesi demarkacije, konstituirajući prostor izvanjskosti u koji se smješta ono isključeno (vidi Mahon, 1992).

Foucault kroz genealogiju afirmira tzv. relacionu koncepciju moći, izostavljajući direktne reference na Nietzscheovu „ontološku“ koncepciju volje za moć i analizirajući više „lokalne“ odnose moći u modernim industrijsko-kapitalističkim društvima. „Kapilarni oblik postojanja moći“, kako ga naziva, moć promatra kroz efekte rasporeda i odnosa snaga, a ne kao nešto što oni koji je imaju vrše nad onima koji je nemaju: moć za Foucaulta nije izvanjska onome na što se primjenjuje, nego imanentna tome. Riječ je o kompleksnim odnosima, za koje smatra da ih je teško razdvojiti na analitički nezavisne komponente, između tijela pojedinaca i tehnologija moći koji ih prožimaju, upisujući se u njih posredstvom institucija, diskursa, disciplinarnih tehnika, hijerarhija znanja, cirkulacije istinitih iskaza. Ti odnosi za Foucaulta nisu centralizirani, ne mogu se izvesti niti reducirati na državni aparat, figuru suverena ili domesticirati društvenim ugovorom⁴⁵; nisu vlasništvo niti svojstvo koje se može posjedovati i čija se „količina“ može mjeriti⁴⁶; oni postoje na lokalnim, mirko-razinama, no isto se tako u obliku općih modela mogu širiti društvenim tkivom. Njihova funkcija nije samo represivna, nego i produktivna - moć ne samo suzbija i zabranjuje, nego i proizvodi: rituale istine,

⁴⁴ Radi se, tvrdi Foucault, o „velikom zapadnjačkom mitu“ koji potječe od Platona, a čija je dezintegracija započela s Nietzscheom (1996: 32).

⁴⁵ U proučavanju moći, tvrdi Foucault, došlo je vrijeme da se „kralju odrubi glava“, to jest, da se odbaci Hobbesov model suverenosti: „Nije važno analizirati uređene i legitimne oblike moći u njihovim centrima, u onome što mogu biti njeni opći mehanizmi ili njeni ukupni učinci; važno je, naprotiv, baviti se moći na njenim krajnjim granicama, u posljednjim linijama, što će reći u najregionalnijim, najlokalnijim oblicima i institucijama“ (2012: 101).

⁴⁶ Foucaultovo odbacivanje koncepcije moći kao „vlasništva“ ogleda se i u njegovoj nelagodi spram marksističke koncepcije revolucije. Ako je moć nešto što određeni pojedinci u društvu posjeduju, onda bi svrgavanje tih pojedinaca ili skupina bilo dovoljno da potencira radikalnu transformaciju društvenih odnosa; međutim, ako prihvatimo relacijsku koncepciju moći postaje sasvim shvatljivo zašto su se velike revolucije 20. stoljeća prometnule u svoje suprotnosti: revolucionarni prevrat koji svrgava pojedince, vlade ili carske dinastije ostavlja netaknute „temeljne forme odnosa moći“ koje su ih omogućile (Schrift, 1995: 35).

poslušna tijela, korpuse znanja, diskurzivne režime (Foucault, 1994: 26-29, 200; 2012: 47, 92).⁴⁷

Time Foucault unutar vlastitog metodološkog okvira reaktualizira ničeansku maksimu prema kojoj se „istina ne može razdvojiti od procedura vlastite proizvodnje“ (Schrift, 1992: 11). Kao najviši oblik znanja, za Foucaulta „istina“ nije ništa drugo nego specifična forma hijerarhizacije značenjskih cjelina, forma nametnuta proliferaciji diskursa procedurama razvrstavanja iskaza (Foucault, 2012: 131-134). Ako se odnosi moći i istine nalaze stopljeni u „aparata u kojima svaki objektivacijski mehanizam može vrijediti kao oruđe podčinjavanja, te u kojima svaki porast moći pruža priliku za moguće spoznaje“ (Foucault, 1994: 230), onda moć, „uvećavajući njihovu djelotvornost [aparata, znanja], i sama povećava vlastite utjecaje“ (1994: 212). Zadatak genealogije, međutim, nije pronaći pravu i jedinu istinu iza one koju moć iskrivljuje za svoje potrebe, radi se prije o tome da se prihvati i izvuče metodološka korist iz epistemološkog modela u kojem iskazi bivaju istiniti ili lažni tek u odnosu na poziciju koju zauzimaju, ili kriterije koje ispunjavaju, u specifičnom diskurzivnom rasporedu, „režimu istine“, pri čemu je jedan takav režim uvijek već i režim moći (Prado, 2006: 81). Malo drugačije rečeno: upravljati nečime znači omogućiti spoznatljivost toga (ludila, opasnih individua, prijestupnika), i obratno, spoznavati nešto, proizvesti predmet spoznaje, znači otvoriti prostor prodoru moći i organizaciji tehnologija nadzora i discipline oko tog objekta/subjekta (Simons, 1995: 27). Iz tog „umnožavanja efekata moći akumulacijom opservacija i znanja“ za Foucaulta proizlazi da „u znanju nije riječ o kongruenciji s objektom, o odnosu asimilacije“; posrijedi je „odnos distance i dominacije“ (Foucault, 2016: 48; 1996: 12).

U Foucaultovim genealogijskim istraživanjima diferencirane su barem dvije suprotstavljene vrste znanja: s jedne strane dominantno znanje stavljeno u funkciju legitimacije i hijerarhizacije, ispunjavajući povijesno nametnute kriterije istinitosti i objektivnosti, a s druge takozvana „podjarmljena znanjâ“⁴⁸, znanjâ potisnuta kako bi se određeni znanstveni ili moralni diskurs mogao konstituirati. Pritom ih Foucault ne uokviruje jednostavnom binarnom oprekom, poput dva velika odvojena tabora: oni su „taktički elementi u polju odnosa snaga“

⁴⁷ Ukratko, „moć je ime što se daje nekoj složenoj strateškoj situaciji u nekom danom društvu“ (Foucault, 2013: 84).

⁴⁸ Pod time Foucault podrazumijeva „čitav niz znanja koja su bila diskvalificirana kao nepojmovna, nedovoljno razrađena, naivna, hijerarhijski niža znanja, znanja ispod nivoa spoznaje ili poželjne razine naučnosti (...) riječ je o ustanku znanjâ, ne toliko protiv sadržajâ, metodâ ili pojmova neke nauke, već o ustanku prvenstveno i prije svega protiv centralizatorskih učinaka moći koji su povezani s institucijom i funkcioniranjem znanstvenog diskursa organiziranog unutar društva kao što je naše“ (Foucault, 2012:87-88).

fluktuirajući s obzirom na permutacije povijesnog trenutka, a funkcija im je osigurati ravnotežu između konvencije i njezine transgresije, između uspostavljenog tipa racionalnosti i onoga što mora ostati izvan njegova horizonta. (2012: 87-88; 2013: 90). Genealogijska analiza ne opredjeljuje se za jedan tip takvog znanja, kojim onda napada smislenost onog drugog, već tvrdi da nalazi uporište u napetosti između njih, onkraj jamstva objektivnosti koju bi joj mogli pružiti.⁴⁹ Foucault kaže da je riječ o kombinaciji „eruditskog znanja i lokalnog sjećanja koje nam dopušta utemeljiti historijsko znanje o borbama i primijeniti ga taktički u sadašnjem trenutku“ (Foucault, citirano prema Mahon, 1992: 108).⁵⁰ To „historijsko znanje o borbama“ ono je što čini centralnu točku genealogijskog istraživanja u kojoj se isprepliću diskurzivne tehnike proizvodnje učinka istinitosti ili znanstvenosti sa zahtjevima i kalkulacijama moći, u jednom kompleksnom međuodnosu (Foucault, 2012: 87).

Navedimo nekoliko primjera takvog poimanja odnosa moći i znanja: u *Povijesti ludila* Foucault sugerira da moderna epoha u isto vrijeme isključuje ludilo i čini ga dostupnim „pogledu“ medicinskih i disciplinarnih institucija, omeđujući ga s jedne strane zahtjevima i koristima kapitalističkog načina proizvodnje a s druge ostacima srednjovjekovnog moralnog poretka: izvan te „podzemne mreže srodnosti“ ludilo, kako ga poznaje današnja psihijatrijska znanost, ne postoji (Mahon, 1992: 4). U *Nadzoru i kazni*, pak, sistem zatočenja od 18. stoljeća naovamo ne smatra se rezultatom „humanizacije“ kaznenog postupka koji se odriče mučenja i javnih smaknuća, već učinkom novih tehnologija moći čiji su mehanizmi isprepleteni s političkom ekonomijom produktivnih i poslušnih tijela, nalazeći svoj opći model u instituciji zatvora (Foucault, 1994: 22-24). Iz tih mutacija formi znanja i institucionalnih konfiguracija, pokazuje nam Foucault, nastaje mnoštvo lokalno rasprostranjenih odnosa usmjerenih i oslonjenih na najrazličitije tehnike moći: proces individuacije s konceptima „ljudskosti“, „ljudske prirode“ ili „psihologije ličnosti“ otvara prostor novim tipovima subjektivnosti ali i oslonac za dublju i potpuniju kontrolu; medikalizacija zločina i uvođenje psihijatrije u sudačku mašineriju jamče kaznenim strukturama „istinitost“ istrage i „pravednost“ kazne; dok zatvor kao mjesto „opće ekonomije bezakonja“ organizira prijestupništvo ne zato da bi ga uklonio nego učinio ekonomski i politički isplativim i korisnim, istovremeno poopćavajući disciplinske i normalizacijske mehanizme u nizu drugih sličnih institucija: školi, bolnici,

⁴⁹ Ni „dominantna“ ni „podjarmljena“ znanja nisu rangirana u odnosu na korespondenciju s nekim činjeničnim stanjem stvarima, nego s obzirom na ulogu koju imaju u nekom kontingentnom rasporedu snaga.

⁵⁰ Time Foucault reafirmira Nietzscheov perspektivni karakter znanja: „Znanje je uvijek određen strateški odnos u koji je čovjek smješten“ (1996: 14)

tvornici, psihijatrijskoj ustanovi, pedagoško-odgojnoj ustanovi itd. (Foucault, 1994: 74-74; 88, 283).

U svim tim analizama genealogija se zanima za diskontinuitete diskurzivnih konfiguracija, ono što bi Koselleck nazvao „konceptualnim obratima“, omogućene tektonskim pomacima u odnosima moći i poretka znanja nekog društva ili perioda. U gotovo svim Foucaultovim knjigama (1980, 1994, 2009, 2013) pronalazimo neki oblik paradigmatškog sučeljavanja - ludila kakvog je poznavala renesansa naspram ludila klasicizma, seksualnosti viktorijanskog doba i pred-modernih oblika seksualnosti, kaznenog sustava prije i poslije velikih humanističkih intervencija; strukture medicinske percepcije prije i poslije napretka znanstvene racionalnosti. Ona su potom objašnjena ili mijenom diskurzivnih pravila regulacije iskaza kroz formiranje novih znanstvenih disciplina i modifikaciju procedura proizvodnje istinitih iskaza ili instituiranjem novih tehnologija moći u okviru napretka društva discipline i normalizacije. Ono što je tim značenjskim transformacijama artikulirano ne reprezentira *stvarnost* nego načine na koji je nešto *učinjeno stvarnošću*, održavanjem kompleksne mreže aparata i taktika koja se može, ali i ne mora, kristalizirati u privremeni „opći obrazac dominacije“. Uspostavljanje jednog takvog općeg obrasca (dominacije, kontrole, prevlasti) odvija se u institucijama poput škola, vojarni, tvornica, bolnica, zatvora, psihijatrijskih ustanova itd., posredstvom kojih se „spoznajnom subjektu (u izvjesnom smislu prije svakog iskustva) [nameće] određena pozicija, određen pogled i određena funkcija“ (Foucault, 2007: 13). Karakteristika je tih institucija, sugerira nam Foucault, da ne djeluju kao dio velike centralizirane mreže koja prenosi ideologiju vladajuće klase, poput Althusserovih ideoloških aparata države (1971a); već je njihovo polje realizacije vezano uz provizornu kondenzaciju nekog povijesno-strateškog modela: modela zatočavanja i zatvorskog sistema ili modela „znanosti o ludilu“ i disciplinarnih tehnologija psihijatrijske bolnice.

To polje realizacije, u kojem se dodiruju i sukobljavaju različite tehnologije moći i institucionalna rješenja, koincidira s onime što Foucault podrazumijeva pod pojmom diskursa. U genealogijskoj je analizi diskurs konceptualiziran barem iz dva pravca: s jedne strane, posrijedi je „regulirana lingvistička aktivnost“, „skup anonimnih pravila“ kojima su konstituirani korpusi pojmova i objekata koje je moguće učiniti predmetom istraživanja ili upravljanja i koji time pronalaze mjesto u poretku percepcije (Foucault 1996: 2; 2015: 43, Simons, 1995: 24). S druge strane diskurs se smatra strateškim i polemičkim sredstvom, proizvodeći učinke u društvenim konfrontacijama (Foucault, 2013: 90; 2003: 172-173). Konceptualizacija diskursa iz rakursa borbe i rata omogućuje genealogiji odmak od

strukturalističkog formalizma, napuštanje isključivo lingvističkog modela jezika kao „skupa lingvističkih činjenica povezanih sintaktičkim pravilima konstrukcije“ (1996: 2). Strukturalistička metoda za koju je jezik samoreferencijalni sistem, tvrdi Foucault, pokušaj je da se mnoštvenost i neizvjesnost diskursa nivelira, da se belicistička forma analize odnosa moći i znanja zamijeni „idealizmom“ binarnih opozicija i formalno-kombinatornim rasponom jezičnih elemenata koji u zatvorenom sistemu isključivo upućuju jedni na druge (Foucault, 2012: 118).⁵¹ Umjesto da se svako iskustvo prevedu na istu razinu, onu jezika i njegove „nesvjesne“ infrastrukture, fukoovska genealogija želi pokazati mnoštvenost razina i poredaka, diskurzivnih i ne-diskurzivnih, čiji kontingenti odnosi proizvode različite učinke unutar konkretne strateške situacije, omogućujući što dublji prodor moći prema krajnjim subjektima (Mahon, 1992: 119, 124). Otuda je za genealogiju proces diskurzivizacije, a što je donekle ekvivalentno onome što ovdje podrazumijevamo pod procesom označavanja, u isto vrijeme *isključivanje* – u opreci istinitog i lažnog ono što je na strani lažnog odbačeno je na margine, iako ne i izvan moći – i *uključivanje*, u različite diskurzivne režime i kroz proizvodnju subjektivnih pozicija i njihovih normiranih oblika ponašanja (Foucault, 1996: 78; 2007: 10-12).⁵²

Kako bi ovu metodološku diferencijaciju spram strukturalizma dodatno elaborirao poslužit ću se primjerom genealogijske analize pojma seksualnosti iz knjige *Volja za znanjem*. Transformacija značenja seksualnosti na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće za Foucaulta se ne može reducirati samo na lingvističku instancu: oko njene konceptualizacije, tvrdi, organizirao se čitav niz aparata, institucionalnih uređenja, korpusa znanja (pedijatrije, psihijatrije, natalitetnih politika, epidemiologije), koji su je smjestili je u područje omeđeno moći (obitelj, bolnica, psihijatrijska ustanova) i služili se njome da bi zahvatili što veće oblasti privatnog života i proizveli različite tipove subjektivnosti (primjerice, patologizacijom dječje masturbacije ili zanimanjem za perverzne oblike užitka). Seksualnost je tom procesu diskurzivizacije postala ulog između različitih mreža moći, otvorila je prostor proliferaciji modernog znanja poput medicine, kriminologije ili psihijatrije, uspostavljajući „polje objektivnosti“ s vlastitim pravilima regulacije strukturalnih elemenata (Foucault, 2013: 140-

⁵¹ U odnosu diskurs-jezik, jezik za Foucaulta nema onu autonomiju kakvu posjeduje u strukturalističkoj teoriji. Iako pod pojmom diskursa Foucault odista podrazumijeva postojanje autonomnih mehanizama čiji su kanali cirkulacije i distribucije društvenim tijelom nepredvidivi i nesvodivi na centralne instance poput subjekta ili klase, jezik kao kategorija diskurzivnog nije nad-determiniranim svim ostalim sferama - moći, politici, epistemologiji - već je riječ o odnosu prožimanja, isprepletenosti, pojačavanja itd. (Prado, 2006: 69).

⁵² „Tvornica ne isključuje pojedince: vezuje ih uz proizvodni aparat (...) psihijatrijska ustanova ne isključuje pojedince: priključuje ih na aparate korekcije i normalizacije“ (Foucault 1996: 78). Slično Foucault tvrdi i za zatvorski sustav (1994).

141; 2016). Foucault taj proces analizira odbacujući binarnu opreku represija-oslobođenje: narativ o tome da je moderno industrijsko društvo zatomilo seksualnost jer je bilo potrebno disciplinirati radnu snagu, dio je represivne hipoteze koja moć promatra isključivo kao zabranu i isključivanje. Foucault nasuprot tome tvrdi sljedeće: „Žudnju nije trebalo zamišljati potisnutom iz jednostavnog razloga što zakon ustanovljuje i žudnju i nedostatak na kojem se ona temelji. Odnos moći već bi bio ondje gdje je i žudnja: iluzija je dakle prokazivati je u represiji koja se odvija naknadno; ali je isto tako i uzaludno poduzimanje potrage za žudnjom izvan moći“ (2013: 73). Dakle, genealogijsko pitanje nije ono slobode ili zabrane seksualnosti, posrijedi je analiza uronjenosti jednog transformiranog koncepta u širi kontekst napredovanja kapitalističko-građanskih odnosa moći i novovjekovne znanosti (medicine, psihijatrije, pedagogije) koja počinje učvršćivati svoj autoritet i traži uporišta za svoje „istine“ (2013: 44-45).

Ono što slijedi iz genealogijske analize jest da seksualnost ne treba proučavati kao da pripada (nepromjenjivoj) ljudskoj prirodi koju civilizacija na ovaj ili onaj način iskvaruje i koja različitim tipovima diskursa, medicinskim ili teološkim, mora biti vraćena svojoj esenciji, organskoj ili spiritualnoj. Naprotiv, za Foucaulta su obilježja seksualnosti prije učinak odnosa moći isprepletenih oko njih, nego prethodeći uzrok žudnje. Za razliku od lakanovske psihoanalize koja smatra da „seksualnost nema povijest“⁵³ (kako je to u jednoj raspravi istaknuo Jacques Alain Miller kritizirajući Foucaultov historicizam), genealogija želi seksualnost omeđiti društvenim, ekonomskim, političkim i epistemološkim silnicama, vratiti ju u polje povijesnosti (Foucault, 2012: 193-194). Dok je za Lacana seksualnost ahistorijska matrica subjektivnosti koju povijesne mijene dotiču, ali joj ipak ostavljaju dovoljno esencijalnosti da se o njoj ne može govoriti u pluralu, recimo o seksualnosti moderne epohe ili seksualnosti klasicizma, Foucault ju promatra nerazdvojivu od koordinata epohe u kojoj se pojavljuje i kojom je oblikovana (Ibid). Ako i pojam seksualnosti postaje do te mjere apstrahiran od povijesnog konteksta svojeg nastanka i prividno univerzalno prikladan za objašnjenje veoma distinktivnih perioda i procesa, fokus će genealogije biti upravo na tom procesu „generalizacije“, odnosno uvjetima mogućnosti postajanja nečega općim modelom (discipline, dominacije, napredovanja moći).

⁵³ Govoreći o „lakanovskom aksiomu“ Miller kaže: „To podrazumijeva da seksualnost nije historijska u smislu u kojem sve drugo jeste, s kraja na kraj i od početka, zar ne? Ne postoji historija seksualnosti kao što postoji historija kruha“ (Miller u Foucault, 2012: 193).

Nekoliko je ovdje važnih metodoloških pretpostavki koje bih sumirao. A) Genealogija nije pozvana kazati što *jest* seksualnost (ili ludilo ili kazna) niti pokazati da onkraj njene povijesno i kulturološki prihvaćene definicije postoji neka istinitija, dublja definicija koju ova prva zaklanja: nije riječ o seksualnosti *kao ideologiji*. Zadaća je detektirati uvjete pojavljivanja i načine atribucije značenja seksualnosti kroz specifični splet povijesnih okolnosti (od medikalizacije obiteljskog života do sveopće industrijalizacije) i strateške raspone koje takva konceptualizacija može poprimiti (primjerice, kada postane pojmovna norma temeljem koje diskurs psihijatrije proširuje polje primjene na problem spolnosti djece i adolescenata [Foucault, 2016]). B) Povijesnost seksualnosti, poput povijesnosti dobra i zla kod Nietzschea, ne može se razumjeti izvan prostora moći organiziranog oko njenih društvenih funkcija, ona nije nezavisna domena izvanjska kalkulacijama i taktikama kroz koje poprima konkretne materijalne učinke. Foucault to ovako opisuje: „Ne pozadinska stvarnost koju bismo teško dokučili, nego velika površinska mreža na kojoj se podsticanje tijela, pojačavanje zadovoljstava, podstrek na govor, stvaranje spoznaja, pojačavanje kontrola i otpora nadovezuju jedni na druge prema nekoliko velikih strategija znanja i moći“ (2013: 95).

Prema tome, pitanja od kojih genealogija kreće nisu empirijsko-pozitivističke provenijencije: na primjer, kako dokazati korelaciju seksualnosti i tipova individualnosti? Ili, kojim metodološkim instrumentima izmjeriti utjecaj seksualnosti na društvene odnose? Niti su to etičko-normativna pitanja: kako partikularna izopačenja seksualnosti odudaraju od ideala normalne seksualnosti i kakvo je društvo potrebno zamisliti ili teorijski predočiti da bi se približili „istinskoj“ seksualnosti? Niti marksistička: koji oblici proizvodnih odnosa i klasni uvjeti egzistencije podržavaju određene oblike seksualnosti na način da je tim odnosima uvjetovana njihova uloga u topografiji društvene strukture? Genealogija se, nasuprot njima, zanima za sljedeća pitanja: u kojem epistemološkom polju i s obzirom na koju konfiguraciju moći postaje moguće uopće govoriti o seksualnosti?; kakva je njena funkcija u institucionalnom okruženju u kojem se pojavljuje i u borbama kojih je dio?; kako moć napreduje kroz nju, ali i kako ona sama postaje žarište učinaka moći?; kako je korištena u procedurama proizvodnje istinitih iskaza?; koje subjektivne pozicije i mehanizmi kontrole su njome konstituirani te kako je uklopljena u dominantni diskurs moralnosti? (Foucault, 2013: 73-91). Analiza povijesne situiranosti nekog političkog ili moralnog pojma za genealogiju stoga podrazumijeva uranjanje u kompleksnu mrežu odnosa snaga: ništa u pojmu (seksualnosti, individualnosti, ludila, kazne) ili navodnoj korespondenciji s onime što označava (prirodnost, bolest, perverziju) ne prethodi polju moći u kojem nastaje. Na tim

metodološkim pretpostavkama, u neizvjesnosti procesa označavanja koju za sobom povlači stapanje središnjih znakova i simbola neke epohe s aparatima i tehnologijama moći, treba tražiti i dodirne točke između genealogije i hegemonijskog pristupa: na to ću se vraćati u idućim poglavljima.

2.2. Strukturalistički principi diferencijalnosti i „nesvjesnosti“ jezika

Iz jedne drugačije perspektive, koja se na jednom dijelu puta susreće s genealogijom, za strukturalizam su problemi označiteljskih praksi i lingvističke konvencionalnosti ne samo primarni predmet istraživanja čijom se sistematizacijom želi artikulirati opća teorija značenja, nego se pretendira na uspostavljanje posebne znanstvene discipline koja bi se bavila društvenim, kulturološkim, estetskim ili ideološkim procesom proizvodnje značenja – semiologije ili semiotike (Chandler, 2007: 2, 5). Promatrajući ga kroz skup metodoloških i epistemoloških pretpostavki, a manje kao konzistentnu školu mišljenja, strukturalizam karakterizira zanimanje za *diferencijalnost* značenjskih tvorbi, istraživanje formalnih odnosa nekog sistema čiji su elementi efekt pozicioniranosti unutar tog sistema i čija se sistematičnost reproducira u formi „nesvjesne infrastrukture“ mimo intencija govorećeg subjekta. Tamo gdje bi netko htio vidjeti samodovoljne i supstancijalne elemente s inherentnim karakteristikama, strukturalizam vidi razlikovna obilježja, binarne opreke ili parove opozicija, mrežu analogija i negativnosti u kojoj elementi utvrđuju svoj identitet isključivo putem međuodnosa.⁵⁴ Egzemplarni je primjer takvog sistema razlika *jezik* - ali to može biti i svaki drugi sistem u kojem identitet i značenje pojedinačnih elemenata ovise o diferencijalnim odnosima negativnosti spram ostalih elemenata u okruženju: sistem prometnih znakova ili vojne signalizacije, odnos figura u šahu, ali i strukture mitske misli (Lévi-Strauss, 1989), književnog djela i formacije likova (Jameson, 1984), žudnje i subjektivnosti (Lacan, 1986) itd. U svim tim slučajevima, istraživanje političkih, društvenih, kulturnih ili psiholoških fenomena poklapa se na formalnoj razini s metodološkim postupkom kojim strukturalni lingvist prilazi sustavnosti jezika, vodeći se pretpostavkom da je moguće razaznati i obuhvatiti njihovu diferencijalnu i nesvjesnu strukturu (Lévi-Strauss, 1989: 43-44; vidi također Culler, 1980: 113).⁵⁵ Ono na što ću se fokusirati ovdje način je na koji različite pozicije objedinjene pod imenom strukturalizma shvaćaju proces proizvodnje značenja i uspostavljanja vezivnog tkiva neke

⁵⁴ Pritom nije riječ o procesu agregacije: strukturalna dimenzija sastoji se iz svojevrsnomg *gestalt* efekta.

⁵⁵ Dakako, metodološke razlike između ovih pozicija su goleme, no ujedinjuje ih tendencija posuđivanja metodoloških principa i vokabulara strukturalne lingvistike.

značenjske cjeline, polazeći od toga da je važnije analizirati njihovu razlikovnu formu nego njihov doslovni sadržaj.

Na primjer, kada Lévi-Strauss proučava mitove ili magiju kao specifične *sisteme simboličkih odnosa* ili kada Roland Barthes u različitim manifestacijama nacionalističke ideologije vidi skup ponavljajućih semantičkih obrazaca, oboje polaze od nekolicine metodoloških principa koje su strukturalisti poput Saussurea (1989)⁵⁶, Trubetzkoyja (1969) ili Jakobsona (1978) primijenili na proučavanje jezika, a da bi kasnije postali model prelijevanja strukturalizma u ostale discipline: antropologiju, teoriju književnosti, psihoanalizu, marksizam itd. Ti su principi sljedeći:

- a) Odbacivanje modela jezika kao nomenklature i sredstva za imenovanje već postojećih i o jezičnom posredovanju neovisnih stvari i ideja, pri čemu se semantička vrijednost vezala uz razinu korespondencije i referencijalnu funkciju.⁵⁷ Strukturalizam, protivno tome, polazi od konvencionalne i relacione dimenzije jezika i smatra ga društvenom činjenicom s vlastitom autonomijom naspram referentne „stvarnosti“ ili govorećeg subjekta koji je i sam smatra efektom jezične strukture. Jezik je za strukturaliste samoreferencijalan entitet čija je sistematičnost neovisna od ekstra-lingvističke domene kao kriterija valjanosti značenjskih jedinica; to jest, značenje ne proizlazi iz veze ili sličnosti koju uspostavlja s imenovanim predmetom, nego je isključivo rezultat procesa označavanja (Saussure, 1989: 140; Holdcroft, 1991: 10-11; Culler, 1980: 60-61).⁵⁸
- b) Na pitanje što je uopće predmet kojim se bavi znanost o jeziku Saussureova lingvistika odgovara razlikovanjem između *langue* (jezika kao sistema pravila i konvencija) i *parole* (govora kao partikularnih manifestacija tog sistema). Strukturalna lingvistika zanima se prvenstveno za *langue*, za „sistematičnost“ na čijoj se pozadini manifestiraju pojedinačne instance govora (Culler, 1980: 33-34). Jakobson tu distinkciju nadograđuje opozicijom između poruke i koda, tvrdeći da internalizacija koda omogućuje prepoznavanje i tumačenje razlikovnih obilježja poruka, kako na

⁵⁶ Odnosno, studenata koji su nakon Saussureove smrti uredili i objavili njegova predavanja pod nazivom *Tečaj opće lingvistike*.

⁵⁷ Problem, podsjetimo se, postavljen još raspravom između Kratila, Sokrata i Hermogena (Platon, 1976).

⁵⁸ „Niti svijet – kao mnoštvo činjenica – niti um – kao sustav ideja – nisu izvorno-samostalni entiteti. Prethodi im proces njihova sintetiziranja u jeziku“ (Manfred, 1994: 211). Primjerice, da bi razumjeli značenje riječi „drvo“ nije nam nužno potrebna referencija na neko zbiljsko drvo, nego poznavanje sistema znakova i pozicije koju određeni znak zauzima u tom sistemu, a što stječemo procesom socijalizacije i učenja jezika (Hawkes, 2003: 13). Drugačije rečeno: za razliku od Humboldtovske, a kasnije i Chomskyjeve lingvistike, Saussure zanemaruje „kreativni“ i „generativni“ aspekt jezika u korist njegove sistematičnosti.

fonetskoj, tako i na morfološkoj razini (Jakobson i Halle, 1988: 8-9). Otuda usmjerenost strukturalizma na dubinsku arhitektoniku, na tzv., „nesvjesnu infrastrukturu“ jezika čiji sistemski uzorci i zakonitosti ostaju neosviješteni u činu govora, nedostupni subjektu koji govori. To je, tvrdi Lévi-Strauss, značajka i svih društvenih institucija, koje funkcioniraju na način da njihova „gramatika“ može biti usvojena i reproducirana mimo svjesnih intencija njenih pripadnika (Lévi-Strauss, prema Jakobson, 1978: xix). Kolektivne strukture poput jezika, tradicije, ili mitova, prema strukturalističkom su tumačenju autonomne i anonimne te se u obliku lingvističkih konvencija kolektivno nasljeđuju od jedne generacije na drugu, prenoseći sustave vrijednosti i značenjske odnose konstitutivne koheziji neke grupe, kulture ili društva (Lévi-Strauss, 1987: 36-37).⁵⁹

- c) Jezik je sistem odnosa među znakovima čija svojstva u potpunosti ovise o njihovoj poziciji unutar sistema, dok je sam znak sačinjen od akustičke slike i mentalnog koncepta, odnosno označitelja i označenog. U prvom slučaju riječ je o materijalnom aspektu znaka, zvuku ili fizičkoj podlozi (poput fonema, grafema, ali i figure u šahu ili papira na kojem je tiskana vrijednost novca), dok je u drugom riječ o inteligibilnom ili sadržajnom dijelu znaka, mentalnoj predodžbi koju aficira označitelj (Jakobson, 1978: 3). Za Saussurea, znak je nedjeljiva cjelina i odnos označitelja i označenog treba promatrati kao dvije strane lista papira: lingvistički znak je jedinstvo zvuka i smisla.⁶⁰ Takav dualni model znaka, za razliku od Pierceovog trodijelnog modela, isključuje referencijalnu domenu u kojoj bi povratno nalazili „predmete“ koje je jezik denotirao: strukturalna lingvistika bavi se samo odnosom između znakova, izostavljajući problem odnosa znaka i referenta, riječi i stvari.
- d) Kako dolazi do sjedinjenja zvuka i smisla u jedinstvenu cjelinu? Saussure tvrdi da je ta veza proizvoljna, da nema nikakve prirodne, unutarnje nužnosti ili uzročnosti zbog koje bi ovaj označitelj i ono označeno bili pridruženi jedan drugom (Culler, 1980: 21). Dok je proizvoljnost lako razumljiva na razini označitelja (u hrvatskom imamo „pas“, u engleskom „dog“), na razini označenog ona nas suočava s nestalnošću pojmovnih konstrukcija koje nisu odraz niti zbiljskoga niti idejnoga, nego elementi koji

⁵⁹ Znači li to da je jezik inter-subjektivni ili trans-subjektivni? Saussure u svakom slučaju smatra da pojedinac ništa ne može učiniti po pitanju transformacije jezičnog sistema: „Potrebna je zajednica da bi se ustanovile vrijednosti čiji je jedini razlog postojanja običaj i opći pristanak; sama individua je nesposobna da uspostavi ijednu vrijednost“ (Saussure, 1989: 137).

⁶⁰ Navedimo primjer kompozicije znaka kako ga shvaćaju strukturalisti. „Kruh“ je na razini označitelja je skup fonema samih po sebi bez značenja; dok bi označeno bila jedna od njegovih leksičkih definicija: „Vrsta hrane od tijesta s dodanim kvascem i pripremljena u pećnici“ (primjer parafraziran iz Jakobson, 1978, 23).

fluktuiraju od jednog jezičnog horizonta do drugog (vidi Culler, 1980: 26).⁶¹ S druge strane, strukturalisti poslije Saussurea tvrdili su da proizvoljnost nije apsolutna, odnosno razlikovali su između tzv. jednostavnih znakova („broj“ ili „ubojstvo“) i složenih znakova koji nastaju kombinacijom prvih i čija je proizvoljnost relativna („brojčanik“ ili „samoubojstvo“). Jednom kada znak postane dio sustava njegova se početna proizvoljnost pretvara s jedne strane u sistemski uvjetovanu, nametnutu nužnost, a s druge postaje princip akumulacije drugih, složenijih znakova (Lévi-Strauss, 1989: 101-104).⁶² Također, proizvoljnost ni u kojem slučaju ne povlači za sobom individualnu proizvoljnost, mogućnost da pojedinac sam preinačuje uspostavljene lingvističke odnose.⁶³

- e) Proizvoljnost proizlazi iz, i posljedica je, *principa diferencijalnosti*. Lingvističke jedinice svoj identitet dobivaju isključivo razlikujući se od ostalih jedinica sustava; uzeti u izolaciji od sustava i razlikovnih odnosa ni označitelj ni označeno ne označavaju ništa.⁶⁴ Na razini označitelja jedan skup fonema je potpuno nerazgovijetan ukoliko ga se ne kontrastira s ostalim skupovima fonema u sustavu; na razini označenog, pak, pojam je potpuno bez-značajan izvan sistema relacija i distinkcija sa „susjednim“ pojmovnim jedinicama.⁶⁵ Sve to navodi Saussurea da zaključi da u „jeziku postoje samo razlike bez pozitivnih termina“ i da je „jezik forma, a ne supstanca“ (1989: 140, 145).⁶⁶ Uzevši u obzir diferencijalnost i proizvoljnost, jasno je zašto se strukturalistička metoda katkada smatra suviše formalističkom: zahvaćanje u semantičku strukturu nekog fenomena ili institucije povlači za sobom dekompoziciju površinskog sadržajnog sloja na formalne odnose između ne-samostalnih elemenata

⁶¹ „Ne samo da svaki jezik proizvodi različiti skup označitelja, distinktivno artikulirajući i dijeleći kontinuum zvuka; svaki jezik proizvodi različiti skup označenog; on raspolaže distinktivnim, te stoga i 'proizvoljnim' načinom organizacije svijeta u pojmove i kategorije“ (Culler, 1980: 26).

⁶² Taj se višeznačni odnos prema principu proizvoljnosti nalazi već i kod Saussurea: „Ako se, u odnosu na ideju koju predstavlja, oznaka javlja kao slobodno izabrana, u odnosu na lingvističku zajednicu koja je upotrebljava, ona nije slobodna, ona je nametnuta“ (Saussure, 1969: 89).

⁶³ Za Barthesa, primjerice, riječ je o odnosu kolektivnog ugovora (1971:351). Ta kolektivna dimenzija proizvoljnosti ono je što nedostaje Hermogenovom argumentu u *Kratilu*, i na temelju čega ga Sokrat s lakoćom razoružava tijekom rasprave (vidi Prvo poglavlje).

⁶⁴ Radi se o „neposrednoj posljedici činjenice da jezični znakovi nisu u vezi s onim što označavaju, te da stoga A ne može označiti ništa bez pomoći B i obrnuto, ili drugim riječima, da oboje imaju vrijednost samo zahvaljujući razlikama između njih, ili da ni jedno nema vrijednost, ni u jednoj od svojih konstituenata, osim pomoću te iste mreže vječito negativnih razlika“ (Saussure, prema Culler, 1980: 62).

⁶⁵ Za strukturaliste poput Greimasa diferencijalnost predstavlja „elementarnu strukturu označavanja“ i percepcija opozicija i razlika konstituira naše iskustvo „realnosti“ (Greimas, prema Hawkes, 2003: 70)

⁶⁶ To jest, specifičnost konvencionalnih vrijednosti je „da se ne izjednačavaju s opipljivim elementom koji im služi kao podloga“ (Saussure, 1989: 141). Pohabana papirnata novčanica vrijedi jednako kao i ona tek izašla iz tiskare.

koji sami po sebi nemaju značenje, no posjeduju diferencijalnu funkciju i kombinatorne sposobnosti (Jakobson, 1978: 28).⁶⁷

- f) Diferencijalni odnosi između značenjskih jedinica poprimaju u lingvističkoj analizi dva fundamentalna oblika: kada se jedinice povezuju u nizove ili lance s obzirom na njihove kombinatorne mogućnosti tada govorimo o sintagmatskim odnosima; a kada se jedinice zamjenjuju prema njihovim asocijativnim ili kontrastnim vrijednostima, tada govorimo o paradigatskim odnosima (Culler, 1980: 56-57). Kasnije će Jakobson kontrastivna i kombinatorna svojstva nazvati metaforičkim odnosno metonimijskim, dok će se Lacan koristiti istim terminima kako bi objasnio funkcioniranje nesvjesnoga i strukturu žudnje (Lacan, 1983; ali vidi i Barthes, 1971: 330)
- g) U krajnjoj instanci, koristeći se pronađenim zakonitostima i izvjesnostima jezičnog sistema, strukturalizam želi objasniti fundamentalne značajke ljudskog uma i načine na koji subjekt reproducira te strukture i time konstituira društvenu „stvarnost“ koju nastanjuje. Jakobson na tom tragu govori o „univerzalnim zakonitostima koje utemeljuju fonološku strukturu svjetskih jezika“ (1978: 116), dok Lévi-Strauss traga za „općim zakonima koji upravljaju nesvjesnom djelatnošću duha“ jednako prisutnima i u modernim i u tzv. primitivnim društvima (1989: 68). S druge strane, primarnost sinkronijskog pristupa istraživanju (naspram dijakronijske, povijesne perspektive) otežava strukturalistima objašnjenje transformacija jezičnih ili semioloških sistema, orijentirajući se ponajprije na opisivanje trenutnog rasporeda i odnosa, regularnosti i obrazaca nekog sistema. Saussureov *Tečaj* ne govori mnogo o transformaciji lingvističkog znaka, osim da ona uvijek podrazumijeva promjenu odnosa između označitelja i označenog i da ta promjena mora doći izvan samog sistema, odnosno u slučaju jezika, iz domene govora kao primjene i upotrebe jezičnih pravila [*parole*]; ali isto tako, da ta promjena nikada nije individualna, jer pojedinac ili masa ne mogu ništa promijeniti na planu jezika (Holdcroft, 1991: 48, 62, 67; Culler, 1980: 48).⁶⁸

⁶⁷ Unatoč tome što Jakobson kritizira Saussureovu namjeru da diferencijalnu funkciju proširi na sve značenjske sisteme i ističe da je ona prije svega svojstvo fonema i da jedino za tzv. „fonemski jezik“ možemo reći da je „sastavljen od označiteljskih elemenata koji sami po sebi ne znače ništa“ (Jakobson, 1978: 67) - diferencijalnost je nedvojbeno postala nosiva kategorija semiologije i prelijevanja strukturalističke metode u druge znanstvene discipline.

⁶⁸ Za strukturalizam, „jezik je poput inertne mase, izrazito otporan na individualne inicijative“ (Holdcroft, 1991: 62).

Što se događa kada se ovi strukturalistički principi preliju u discipline humanističkih znanosti? Uzmimo primjer strukturalne antropologije Lévi-Straussa. Preneseno na proučavanje mitova, magijskih rituala ili totemističkih klasifikacija strukturalističko objašnjenje podrazumijeva postojanje „nesvjesne strukture koja leži ispod svake institucije ili ispod svakog običaja“ (Lévi-Strauss, 1989: 32) i prividna raznolikost sadržaja, vremenski i prostorno raspršena, u konačnici je shvatljiva tek rekonstrukcijom sustava opozicija i korelacija u kojem je moguće izolirati određene (simboličke) odnose kao *konstante* (Ibid. 33, 92, 218). U slučaju proučavanja primitivnih mitova, koje poduzima Lévi-Strauss, predmet istraživanja nije značenje pojedine mitske pripovijesti nego unutarnji zakon organiziranja konstitutivnih jedinica, tzv. mitema, raspršenih u čitavom nizu mitova i formiranih u snopove kombinatornih i kontrastnih opozicija čijom se analizom specificira ograničeni broj razlikovnih kalupa u koje se smješta „fluidna mnogostrukost slučajeva“ (Ibid. 211, 232). To jest, cilj je ovakve metode rekonstruirati svojevrsnu „gramatiku“ mita, neovisnu spram partikularnih subjektivnih varijacija, unutar koje se pojedinačni mitovi, naizgled nepovezani i suprotstavljeni sadržajem, pojavljuju u korelaciji i povezani serijom binarnih opreka koje mitska priča prenosi. U konačnici, takav bi složeni metodološki postupak težio u jeziku mita izolirati „logički model“ pomoću kojeg neka zajednica razrješava duboke proturječnosti naslućene binarnim oprekama - između kulture i prirode, individue i kolektiva, kontinuiteta i diskontinuiteta, života i smrti, spolnosti i obiteljskog života itd. - a koje nije sposobna artikulirati na razini svjesnog, manifestnog govora (Leach, 1982: 70-74).⁶⁹

Ovdje je manje važno to što jedna takva analiza završava potpunom matematizacijom mitskog sadržaja, pa Lévi-Strauss ukupnost mitske raznolikosti želi svesti, između ostalog, na opću formulu poput $Fx(a) : Fy(b) \simeq Fx(b) : Fa-l(y)$. Za predmet ovog rada je važniji način na koji strukturalistički model razumije biljne ili životinjske pojmove kao gradivni materijal mitova ili totema, prilikom čega je njihovo značenje determinirano pozicijom koju im plemenska zajednica namjenjuje u okviru svojeg sistema predodžbi (Lévi-Strauss, 1966: 89). Simbol medvjeda, orla ili zmiје u nekoj totemističkoj shemi ili mitskoj pripovijesti nije upotrijebljen zato da se artikulira „suštinska veza između jedne ili više društvenih grupa i jedne ili više oblasti prirode“ (1966: 171); niti se radi o prenošenju doslovnog pojmovnog sadržaja u smislu identifikacije plemena s tom i tom životinjskom vrstom.⁷⁰ Za strukturalnu antropologiju takvi su pojmovi (životinja, biljaka, porodičnih funkcija ili prirodnih sila) oruđa

⁶⁹ Četiri toma Lévi-Straussovih *Mitologika* posvećena su toj zadaći.

⁷⁰ „Reći da klan A 'potiče' od medvjeda a klan B od orla, samo je konkretan i sažet način da se odnos između A i B postavi kao analogan odnosu između vrsta“ (Lévi-Strauss, 1990: 44).

uspostavljanja semantičkog polja na čijoj se pozadini formira sistem apstraktnih termina koje je moguće upotrijebiti za „izgradnju jedne društvene klasifikacije“, ali i za postuliranje odnosa sličnosti i razlika između i unutar plemenskih zajednica (1966: 97, 185).⁷¹ Usvajanje značenja totemističkih klasifikacija, mitova ili magijskih rituala počiva na sposobnosti praznjenja doslovnog pojmovnog sadržaja te upotrebe tako ispražnjenih formi kao diferencijalnih obilježja s ciljem uspostave sistema kolektivnog imenovanja, integracije simboličkih suprotnosti, domestikacije zbrkanih rezultata empirijskog promatranja i slično (Levi-Strauss, 1990: 117).

Problem „praznog“ (ili nultog) simbola za strukturalističku metodu ima još jednu značajku – radi se o epistemološkoj pretpostavci da proces označavanja nikad nije konačan, da značenje nikad ne dostiže obećanu puninu. Analizirajući magijske rituale američkih plemena Lévi-Strauss upozorava na upotrebu specifičnog koncepta, primjerice *mana*, koji ne nosi nikakvo značenje no ima kohezijsku ulogu u procesu označavanja, potvrđujući strukturalističko načelo da semantički sadržaj na neki način nastaje *ex nihilo*, iz kombinacije jedinica koje su same po sebi bez značenja. Ispražnjenost nultog simbola omogućuje mu da se vezuje uz bilo koji sadržaj i pojačava njegove društvene učinke; no još važnije, njegova je „semantička uloga omogućiti funkcioniranje simboličkog mišljenja unatoč inherentnim kontradikcijama [takvog mišljenja]“ (Lévi-Strauss, 1987: 55-56, 63). To što, tvrdi Lévi-Strauss, „šamanova mitologija ne odgovara objektivnoj stvarnosti“ ne umanjuje njezinu „simboličku djelotvornost“; odnosi koje magijski ritual uspostavlja tiču se „simbola i simbolizirane stvari“, odnosno označitelja i označenog, i njihova je funkcija perpetuacija privremenog modela inteligibilnosti i legitimacije rituala i vjerovanja kojima zajednica razrješava svoje proturječnosti i premošćuje jazi između svijeta simbola i prirode (Lévi-Strauss, 1989: 204-205).⁷² Simbolička djelotvornost magije, dakle, počiva na uspješnosti kojom u isti simbolički kod vezuje vraća, „bolesnika“ i zajednicu: s jedne strane manifestirajući se u „materijalnim“ učincima koje

⁷¹ Podjele u životinjskom svijetu, pored toga što služe kao konceptualna oruđa, za Lévi-Straussa služe i uspostavljanju homologije između dva sistema razlika, onog koji pripada domeni društva i onog koji pripada domeni prirode (Lévi-Strauss, 1966: 139, 151). Odnosno, „između kulture i prirode vrši se razmjena, sličnosti se mijenjaju za razlike koje se javljaju čas između životinja s jedne i ljudi s druge strane, čas među samim životinjama i ljudima“ (1966: 143) Takav oblik plemenske apstrakcije ima za cilj pomiriti suprotstavljenost prirode i kulture, zamišljajući ih kao „organizirani totalitet“ (1966: 163, 171).

⁷² U tom smislu, razlika koju Lévi-Strauss povlači između magije i znanosti ne tiče se izostanka apstraktnih i kauzalnih principa prve u korist druge; posrijedi su „dva načina spoznaje“ s vlastitim pojmovnim i metodološkim uređenjem usmjerenima na različite tipove predmeta i fenomena (Lévi-Strauss, 1966: 46-49). Magija je, tvrdi Lévi-Strauss, jedan dobro organiziran sustav označavanja čiji su odnosi označitelja i označenog drugačije naravi nego u tzv. znanstvenoj spoznaji, no ona time ne postaje neučinkovita, njena djelotvornost na kolektivnoj razini učinak je sistema konvencija prožetih s društvenom hijerarhijom.

takva komunikacijska situacija ima na hijerarhiju društvenih odnosa i raspodjelu simboličkog autoriteta, a s druge strane, što još više zanima Lévi-Straussa, formirajući sistem apstraktnih (ispraznjenih) termina upotrebljivih na različitim razinama društvene klasifikacije i organizacije (1989: 188).⁷³

Za strukturalističku je metodu, dakle, ključno to da društvene, kulturološke ili političke fenomene tumači kao simboličke kodove, pronalazeći u njima „gramatičke“ zakonitosti i diferencijalne uzorke čijom se analizom želi razaznati kako određena struktura funkcionira, kakav joj je unutrašnji raspored odnosa i kako rasprostire mrežu pojmova i kategorija preko neke domene ljudske egzistencije. Ekspanzija te logike onkraj početne saussurovske matrice transformira se u disciplinu semiologije, *znanosti o značenju* koja formalnoj metodi diferencijalne analize podvrgava gotovo sve proizvode jedne kulture: književnost, modu, kuhinju, kinematografiju, ideološki diskurs, sportska natjecanja, nacionalne simbole, potrošačku ikonografiju itd. (Chandler, 2007: 2-5).⁷⁴ Ukratko - sve se može „semantizirati“, u svemu se može prepoznati sistem označavanja. Uzmimo primjere Rolanda Barthesa: on navodi da „hrana služi za jelo, ali također i za označavanje (prilikâ, okolnosti, ukusâ)“ (1971: 166); zatim, da zadatak književnog kritičara nije rekonstrukcija poruke nekog djela, nego formalne strukture koja omogućuje koherenciju i prenošenje njenog sadržaja (Ibid. 196); te da nacionalni i ideološki simboli skrivaju u sebi duboke semantičke regularnosti koje je moguće podvrgnuti strukturalističkoj analizi. Cilj strukturalističke analize kako ju shvaća Barthes nije pronaći konačno ili izvorno značenje tih koncepata ili ideja, nego „opisati logiku na osnovu koje su značenja proizvedena tako da ih može prihvatiti čovjekova simbolička logika“ (Barthes, 1971: 236). To se izvodi tako da se u proučavanom predmetu razlučuje ono što pripada njegovom *jeziku* (sistemu) i ono što pripada *govoru* (pojedinačnim manifestacijama tog sistema), te da se među njima utvrde pravila sintagmatskog i asocijativnog kombiniranja i povezivanja jedinica. Recimo, kada govori o hrani [*cuisine*] kao sistemu označavanja, Barthes njen *jezik* prepoznaje u prehrambenim tabuima i tipskim suprotnostima između npr. slanog i slatkog, kuhanog, pečenog i sirovog; u pravilima kombiniranja obroka s obzirom na opći redoslijed jela i s obzirom na konstitutivne elemente koji sačinjavaju pojedini obrok (meso, povrće, prilozi poput krumpira, riže ili kruha); te u propisanim procedurama ponašanja prilikom obroka (raspored stola, pribora za jelo i slično) (Barthes, 1971: 332). Razina *govora* neke kuhinje prepoznaje se pak po partikularnim varijacijama njenog sistema, poput načina na

⁷³ Povlačeći za sobom sisteme isključivanja iz zajednice ili privilegiranja određenih pojedinaca i grupacija.

⁷⁴ Dakako, semiologija nije proizašla isključivo iz strukturalizma, iako ga za nj vežu neki od ključnih radova discipline.

koji su pojedinačni prehrambeni običaji improvizirani na razini zajednice, pa se tako govori o kuhinji neke obitelji, regije ili inovacijama koje neki *chef* unosi u tradiciju nacionalne kuhinje; a iz čega mogu slijediti permutacije nekog od sistemskih pravila, poput nedozvoljenog miješanja slanog i slatkog ili promjene redosljeda obroka na razini pojedinog menija (umjesto deserta slatka juha, ili umjesto predjela slani desert i slično) itd. (Barthes, 1971: 332-333).

Pored te dvodijelne saussrovske topografije (jezika i govora, označitelja i označenog, asocijativnog i paradigmatškog pola), Barthes u strukturalističku analizu uvodi još jednu os analize. Smatra da je potrebno, heuristički barem, razlikovati između denotativne i konotativne razine značenja, prilikom čega se njihove vrijednosti ne tiču podudarnosti s referencijalnom domenom, nego pozicioniranosti u sklopu šire značenjske cjeline. Barthes tvrdi da prvotni, denotativni sistem služi kao podloga ili građa konotativnom sistemu koji na njemu parazitira tako da ispražnjuje njegov značenjski proizvod (Barthes, 1971: 334, 336). Ono što u prvotnom denotativnom sistemu predstavlja *znak*, „asocijativnu ukupnost označitelja i označenog“, u drugotnom je sistemu reducirano na (ispražnjeni) *označitelj* spreman na sebe primiti značenje koje mu propisuje „parazitski“ konotativni sistem (Barthes, 2009: 147-149). Primjerice, ako pod označiteljem nalazimo skup fonema la/v, a pod označenim mentalnu predodžbu četveronožne životnije koja obitava u divljini, formirajući tako znak „lava“ koji prepoznajemo i kojim se neproblematično služimo u svakodnevnoj komunikaciji - drugotni semiološki sistem, koji Barthes zove mitskim, ali ga se može nazvati i ideološkim, političkim ili kulturološkim, ispraznit će posljednji član prvotnog sustava, znak lava, od denotativnog sadržaja i pridružiti ga kao označitelja novom označenom, formirajući time neki novi znak. Novi znak „lav“ tada može označavati individualne kvalitete snage i hrabrosti, stajati za simbol moći nacionalne države ili pak predstavljati apstraktni element plemenskog klasifikacijskog sustava: u svakom slučaju rezultat će biti novi semiološki lanac s drugačijim principima uzročnosti i analogije od prvotnog semiološkog sistema, te će formalne transformacije uvjetovati i prethoditi sadržaju koji primatelj ideološkog ili mitskog iskaza konzumira (Barthes, 2009: 143, 149-150).

Ono što treba izvući iz tih primjera jest da se strukturalistička logika u svojim raznim varijantama svodi na to kako metodološkim zahvatima razrješava problem diferencijalnosti i proizvoljnosti lingvističkih elemenata. Ona tu završava ili u univerzalnoj shemi djelovanja ljudskog duha kroz sisteme binarnih opreka i njihove sveobuhvatne simboličke učinke (Lévi-Strauss, 1989); ili u polimorfnosti znaka čija analiza više nije potraga za univerzalnim

konstantama nego razotkrivanje univerzalizirajućih tendencija partikularnih diskurzivnih struktura (nacionalističkog diskursa, političke ideologije ili kulturološkog koda), koje naturaliziraju povijesnost pojmova i otuđuju značenjske kapacitete zajednice (Barthes, 2009 ali i Jameson, 1984).⁷⁵ Strukturalizam u svemu tome nalazi shodnim postulirati formalni model kojim se proces označavanja može prikazati kroz niz „negativnih“ odnosa između elemenata koji sami po sebi ne nose nikakvo značenje (fonemi, mitemi, ideologemi), no čije kombiniranje i uparivanje proizvodi efekt značenja. Ono što želim prenijeti odavde je da hegemonijska logika, kojom ću se baviti u idućem poglavlju, također polazi od problema diferencijalnosti i proizvoljnosti značenja i smješta ga, putem kritike nekih od temeljnih strukturalističkih principa, u teorijski okvir disocijativnog tumačenja politike, naglašavajući njegovu konfliktnu dimenziju i artikulirajući analogiju između diferencijalnosti semiološkog sistema i antagonističkog razvrstavanja političkog polja.

2.3. Marksistički model jezika kao polja klasne borbe

U marksističkoj teoriji problem jezika nije formiran kao izdvojeni predmet istraživanja, kako je to slučaj sa strukturalizmom ili genealogijom. Unutar tzv. topografije ekonomske baze i političko-ideološke nadgradnje jeziku pripada marginalno mjesto, njegova je problematika ili previđena ili epifenomenalizirana u korist problematike proizvodnih odnosa i zakona dijalektičkog kretanja povijesti, a marksističke su kategorije sasvim funkcionalne bez da se ikada približe „mutnoj“ oblasti znakova, označavanja ili lingvističke dimenzije klasnog sukoba (Williams, 1977: 21; Lecercle, 2006: 12). Trebalo je proći dosta vremena prije nego je pod utjecajem lingvističkog obrata unutar marksističke paradigme otvoren prostor za artikulaciju svojevrsne marksističke filozofije jezika, dijalektičke teorije značenja ili historijsko-materijalističke lingvistike (Vološinov, 1973; Lecercle, 2006; Williams, 1977; Schaff, 1965; Pececux, 1982).⁷⁶ Ono što me zanima s obzirom na te pokušaje način je na koji su marksističke kategorije upotrijebljene da se na marginama marksizma izdvoji izvjesna konfliktna logika označavanja, promatrajući polje jezika kao „teren klasne borbe“ i pristupajući problemu ustrojavanja pojmova sa stanovišta historijskog materijalizma, vodeći se metodološkim impulsom koji svaki oblik apstrakcije, pa i one jezične, želi historizirati i

⁷⁵ Na toj liniji strukturalizam već prelazi u post-strukturalizam.

⁷⁶ Primjerice, Williams smatra da je marksizam veoma malo pridonio istraživanju jezika prije 20. stoljeća (1977: 28), a slično izjavljuju i Vološinov (1973) i Lecercle (2006: 12).

pozicionirati spram napetosti između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa neke epohe (Lecerle, 2006: 196).

Problem se jezika u klasičnim marksističkim tekstovima javlja sporadično, nedovoljno da bi mogli govoriti o teoriji jezika ili značenja, no dovoljno da bi ga detektirali u konceptualnom srodstvu sa sviješću, ideologijom, mišljenjem, duhovnom proizvodnjom i vidjeli (relativno) determiniranog onime što predstavlja jezgru marksističke analize - dinamikom ekonomskih procesa i konjunkturama određenog načina proizvodnje (Marx i Engels, 1974). Ako je metodološko polazište marksizma historijsko-materijalističko objašnjenje determinirajućih⁷⁷ odnosa između ekonomije i ostalih sfera društvene egzistencije, jezik se tu nazire tek iz drugog plana, kao proizvod svijesti ili „neposredna stvarnost misli“,⁷⁸ a pojmovi i kategorije promatraju se uvjetovani konkretnim povijesnim okolnostima i materijalnim uvjetima egzistencije „stvarnih individua i njihove djelatnosti“ (Marx i Engels, 1974: 19, 367; 2008 [1998]: 582).⁷⁹ Ako čovjekova svijest, kako tvrde Marx i Engels, ovisi o proizvodnim odnosima u kojima se zatekao i koje svojom praksom preinačuje i ako se posebni „oblici svijesti“ poput morala, religije, umjetnosti ili filozofskih sistema mijenjaju zajedno s materijalnim uvjetima egzistencije, onda svijest nije moguće analizirati polazeći od apstraktne domene ideja ili tzv. tvorevina duha kojima se pripisuje određujući učinak na tijek povijesti – a što je prema njima bio slučaj s ostavštinom njemačke idealističke filozofije, ali i s većinom zapadnjačke filozofije (Marx i Engels: 1974: 14, 23). Proizvodi se apstrahiranja svijesti, nasuprot tome, žele dovesti u vezu s prevlašću određenih proizvodnih odnosa i njihovim proturječnostima ili „duhovnom proizvodnjom“ koja prati vladavinu pripadajuće klase (1974: 23). Primjer procesa apstrahiranja, prema Marxu i Engelsu, bila bi situacija u kojoj se „misli vladajuće klase“, kao vladajuće misli društva ili epohe, osamostaljuju od svojih tvoraca, konkretnih klasnih aktera koji su se njima služili u ostvarenju, legitimaciji ili reprezentaciji specifičnih proizvodno-ekonomskih ciljeva, te im se u tom procesu pridaje *autonoma* egzistencija i uzima ih se za „pogonsku silu povijesti“ (1974: 38-39). Pa se tako čini da su „u

⁷⁷ Kakva je narav tog „determinizma“ predmet je kontinuiranog spora među marksistima i time se ovdje neću baviti.

⁷⁸ „Jezik je star koliko i svijest – jezik i jest praktička, stvarna svijest koja postoji i za druge ljude, pa također i za mene samog, a jezik nastaje kao i svijest tek iz potrebe, iz nužde interakcije s drugim ljudima“ (Marx i Engels, 1967: 375).

⁷⁹ Primjerice, kada govori o antičkoj umjetnosti kao jednom obliku svijesti, Marx se pita: „Da li je predstava prirode i društvenih odnosa, koja leži u osnovi grčke fantazije, pa otuda i grčke umjetnosti, moguća uz *selfactors*, željeznice, lokomotive i električne telegrafe? (...) Je li Ahilej moguć s barutom i olovom? Ili uopće *Ilijada* s tiskarskim strojem ili čak s pisaćim strojem?“ (Marx, 1979: 26). Svi ti oblici, umjetnički, religiozni, ideološki, za Marxa izrastaju iz neke materijalne baze, iz specifičnih proizvodnih odnosa, s kojima na određeni način mogu biti dovedeni u vezu.

doba kad je vladala aristokracija vladali pojmovi 'čast', 'vjernost' itd., a za vrijeme vladavine buržoazije pojmovi 'sloboda', 'jednakost' itd.“ (1974: 43-45). Ono što Marx i Engels žele detektirati i analizirati iza oblika općosti koju proizvodi (iskrivljene) svijesti poprimaju, polje je partikularnih klasnih sukoba i interesa u kojem se odigrava proces apstrakcije, ali isto tako žele govoriti i o konkretnim primjerima ideološke nadgradnje, o tzv. „proizvođačima misli“ ili „proizvođačima pojmova“ u koje se ubrajaju „teoretičari, ideolozi i filozofi“ koji perpetuiraju i naturaliziraju stanovite oblike apstrakcije dajući im nepovijesni, univerzalni karakter (1974: 43-45, 367).⁸⁰ Takav bi jedan metodološki postupak, koji između navedenih elemenata uspostavlja odnose materijalne determinacije različitog intenziteta, bio ono što marksisti podrazumijevaju pod kritikom ideologije; s tim dodatkom da marksizam, u maniri modernističke paradigme, smatra da je iza velikog ideološkog zastora kapitalističkog načina proizvodnje moguće spoznati kakve su stvari ili uvjeti egzistencije sami po sebi, tvrdeći da se moguće vratiti otuđenoj društvenoj suštini i iznova pronaći izgubljenju ljudsku esenciju u obliku komunističkog društva – štoviše, on to sebi *kao znanosti* uzima za primarni zadatak.⁸¹

Ovakva povijesno-materijalistička epistemologija (i pripadajuća kritičko-ideološka metoda), nalazi svoj vrhunac, koliko mi je poznato, ne samo u tome da se za predmet analize uzme *ovaj ili onaj apstraktni pojam* i njegova determiniranost određenim klasnim odnosima i poretkom proizvodnje, nego da se *sam apstraktni način mišljenja i spoznavanja izvede iz materijalnih uvjeta proizvodnje*, točnije iz logike robne razmjene (Thomson, 1973 i Sohn-Rethel, 1978, 1984). Ono što, recimo, Sohn-Rethel⁸² naziva materijalističkom kritikom spoznaje sastoji se iz dovođenja u vezu *apstraktnog* modela spoznaje, koji se predstavlja nepovijesnim i univerzalnim, s robnom razmjenom čija je forma na djelu u društvenoj realnosti i u službi klasne podjele (Sohn-Rethel, 1984: 16, 27-28). Prema takvom gledištu, uvjeti nastanka i širenja i zapadne filozofije i novovjekovnih prirodnih znanosti, koje se pozivaju na tzv. apstraktno i pojmovno mišljenje („kategorije čistog uma“ ili egzaktnost prirodnih zakona), ne proizlaze iz imanentne moći razuma ili superiornosti objektivističke metode, nego iz „vanjske realnosti“ robne proizvodnje koja i *prije* utemeljenja filozofskih i znanstvenih kategorija već

⁸⁰ „Za filozofe je jedan od najtežih zadataka spustiti se iz svijeta misli u stvarni svijet (...) Problem spuštanja iz svijeta misli u stvarni svijet pretvara se u problem spuštanja iz jezika u život (...) Filozofi bi trebali svoj jezik svesti na običan jezik, od kojega je on apstrahiran, pa da u njemu spoznaju izopačeni jezik stvarnog svijeta i da vide da ni misli ni jezik ne obrazuju sami za sebe neko vlastito carstvo, da su oni samo manifestacije stvarnog života“ (Marx i Engels, 1974: 367).

⁸¹ Marx i Engels u tom smislu žele utemeljiti „stvarnu, pozitivnu nauku“ koja prikazuje „praktičnu djelatnost, praktični proces razvitka ljudi“, a koja se razlikuje i od „idealističkog promatranja povijesti“ i od empirijskih spekulacija tzv. političko-ekonomijskih „robinzonijada“ (Marx i Engels, 1974: 24; Marx, 1978: 78).

⁸² Gradeći na tezama Georgea Thomsona iz njegove knjige *First Philosophers* (1973).

poznaje proces apstrakcije u vidu razdavanja razmjenske od uporabne vrijednosti i cirkulacije novca kao općeg ekvivalenta vrijednosti (1984: 29, 37, 46; 1978: 6).⁸³ Potraga za „korijenom apstraktnog mišljenja“, tvrdi Sohn-Rethel, koja „izvanvremenski fetišistički pojam spoznaje“ želi smjestiti natrag u povijesni okvir u kojem je nastao, marksistički vokabular osposobljava za specifičnu epistemološku kritiku kojom se iz novčano-robnih tokova zapadne civilizacije izdvajaju oni spoznajni procesi koji su kroz stoljeća oblikovali ono što danas zovemo znanstvenim disciplinama: filozofiju, geometriju i matematiku, fiziku, političku ekonomiju itd. (Sohn-Rethel, 1978: 6-7). Koliko takva kritika u tome uspijeva ovdje je manje važno, ono što treba podcrtati u tom postupku preplitanje je domene materijalnosti i spoznajnog aparata, kontaminacija koja za sobom povlači analizu znanstvenih disciplina ne sa stanovišta objektivnosti ili preciznosti rezultata, nego s obzirom na materijalnu osnovu i društveno-klasne odnose unutar kojih igraju određenu povijesnu ulogu (Sohn-Rethel, 1978: 2, 6).⁸⁴

Međutim, čak i sa Sohn-Rethelovim izlaganjem, koji iz domene političke ekonomije marksizam gura u smjeru svojevrstne materijalističke filozofije znanosti, još se nismo približili specifičnom skupu problemu koje pred marksistički diskurs postavlja tzv. lingvistički obrat, a posebice (Saussureova) strukturalna lingvistika. Za historijski materijalizam, u većini njegovih varijanti, pa i onoj Sohn-Rethelovoj, jezik ostaje determiniran i zakriven koncepcijom svijesti, smatrajući se njenim praktičnim izrazom, te izostaje metodološki iskoristivo razdvajanje lingvističke domene i domene mišljenja koje bi u obzir uzelo specifičnosti procesa označavanja i posljedice simboličke dimenzije klasnih odnosa, kapitala, načina proizvodnje. To se mijenja tek kad u razmatranje uzmemo nekolicinu radova napisanih sa svrhom utemeljenja marksističke teorije ili filozofije jezika, odnosno marksističke lingvistike: od tada možemo govoriti o izdvajanju problema jezika kao predmeta istraživanja unutar marksističke paradigme (Vološinov, 1973; Schaff, 1965; Lecerle, 2006, Rossi Landi, 1985). Iako su za mnoge marksiste lingvistika i semantika pseudoznanosti „čiji je zadatak stišavanje klasnih borbi“ (Schaff, 1965: 25) i potrebna je temeljita kritika koja bi marksizam pozicionirala u opoziciji spram njihovih teorijskih i epistemoloških postulata (Anderson,

⁸³ „Stvaranje robne proizvodnje korijen je iz kojeg se također razvija filozofija (...) Apstrakcija od uporabne vrijednosti koja karakterizira odnose razmjene indicira stoga apstraktnost koja je očigledno u bliskom srodstvu s apstraktnošću 'čistih' razumskih kategorija spoznajnoteorijskog promatranja“ (Sohn-Rethel: 1984: 26, 29). Ili, kako to formulira Žižek, „prije nego misao uopće može doseći čistu *apstrakciju*, apstrakcija je već na djelu u društvenom djelovanju tržišta“ (Žižek, 2002: 34).

⁸⁴ Dakako, pritom su marksisti neskloni istom kriteriju i kritici podvrgnuti sam marksistički način mišljenja i njegov spoznajni aparat.

1983; Jameson, Wood, 1998⁸⁵); za druge je ipak moguće izgraditi teoriju jezika i značenja koja bi, posuđujući vokabular lingvističkog obrata, marksizam otvorila preispitivanju vlastitih fundamentalnih teza, redefinirajući ih u teorijskom polju u kojem je sada jedan od konstitutivnih elemenata i *jezik* (Vološinov, 1973; Lecerle, 2006). Logiku označavanja koju želim ovdje opisati, a koja proizlazi iz ekspanzije marksističkih kategorija na lingvističke probleme, može se omeđiti kritikom dominantnih struja jezičnog obrata: A) saussurovske lingvistike i njenog (navodnog) „idealizma“ koji „živom“, povijesnom govoru pretpostavlja samoreferencijalni sistem formalnih pravila univerzalne primjene (Lecerle, 2006: 10). B) Habermasovog poimanja jezika kao sfere dijaloga i konsenzusa na podlozi intersubjektivne racionalnosti, a koji analizu materijalne proizvodnje zamjenjuje analizom diskurzivne deliberacije (Lecerle, 2006: 46). C) Metodološkog individualizma utjelovljenog u, primjerice, Chomskyjevoj generativnoj gramatici koja lingvističke kompetencije smatra prirođenim karakteristikama, a individualne instance govora kreativnim izrazima tih kompetencija (Lecerle, 2006: 140).

Kako je za nas ovdje najvažnija kritika Saussurea i strukturalizma, na njoj ću se zadržati. Problem sa Saussureovim modelom jezika za marksiste započinje već s predmetom istraživanja kojem strukturalna lingvistika daje prvenstvo. Tvrdi se da isključiva usmjerenost na jezični sistem (*langue*) nauštrb govora (*parole*) ima za posljedicu zapostavljanje povijesne dimenzije jezika; to jest, da je redukcija jezika na formalne karakteristike idealizacija bez uporišta u materijalnoj egzistenciji i društveno-klasnim odnosima govornika, zamišljena da suspendira dinamiku konkretnog govora sa svrhom postizanja metodološke rigoroznosti i spoznajne egzaktnosti po uzoru na prirodne znanosti, smještajući time lingvističke elemente izvan povijesnog, političkog i kulturnog okruženja u kojem se pojavljuju, upotrebljavaju i dobivaju smisao (Lecerle, 2006: 113, 144; Vološinov, 1973: 66-67, 82; Marković, 1971: 46). Imanencija strukturalističkog sistema može se promatrati i kao izraz otuđenja, kako to tvrdi Williams: s jedne strane to je otuđenje same lingvističke discipline koja jezik lišava „proživljenih i živućih oblika“ kako bi ga prilagodila potrebama apstraktne znanstvene analize; s druge strane, posrijedi je otuđenje koje previđa privilegiranu poziciju neke interesne grupe, bilo da je riječ o lingvističkom imperijalizmu ili (nasilnom) prevođenju kategorija podčinjene kulture u kategorije dominantne kulture (Williams, 1977: 168). Na sličnoj liniji kritike marksistički teoretičar književnosti Bahtin ističe da formalna lingvistička analiza

⁸⁵ Na primjer, Wood smatra da privilegiranje domene jezika ili diskursa pri analizi društvene realnosti, u smislu njihove „autonomizacije“, znači negiranje povijesne i materijalne baze te realnosti, te predstavlja definitivni odmak od marksizma (Meiksins Wood, 1998: 5).

negira „dijalošku prirodu iskaza“ promatrajući ih izvan konkretne komunikacijske situacije, previđajući da je svaki iskaz uvijek već upućen nekome i da se značenje ne ustrojava u odnosu na neutralnu leksikografsku formu nego spram drugih izgovorenih iskaza i pravila njihova nadopunjavanja (Bahtin, 1986: 87, 109, 118). Posljedično, iako „interna“ (Lecerle), „formalistička“ (Williams) lingvistika, kako marksisti nazivaju strukturalistički model, obznanjuje društvenu i konvencionalnu dimenziju jezika, ona prema njihovim tvrdnjama zapostavlja materijalnost procesa označavanja u smislu učinaka lingvističke konvencije na društvenu egzistenciju ili uloge koju „fizička“ podloga znakovnih sistema igra u proizvodnji značenja, te ne samo da je metodološki neprihvatljiva za marksizam, nego ju neki marksisti smatraju i odrazom procesa apstrakcije tipičnog za tzv. buržusku svijest koja povlači oštre distinkcije između individualnog i kolektivnog, subjektivnog i objektivnog, manualnog i intelektualnog rada itd. (Williams: 1977: 28, 38, Vološinov, 1973: 70-71, Schaff, 1965: 133-134).

Nasuprot onome što smatra strukturalističkim ustupcima racionalističkoj i idealističkoj filozofiji, marksistička teorija jezika nastoji utemeljiti različite varijante materijalističkog i klasno uvjetovanog modela označavanja. Čini to opisujući ustrojavanje općih pojmova referirajući se na stanje između proizvodnih snaga i odnosa – u strukturi tvorničke proizvodnje, reprodukciji radne snage, sustavu obrazovanju i kulturne industrije, raspodjeli slobodnog vremena itd. – naglašavajući među njima moment prelijevanja klasnog sukoba iz jedne društvene oblasti u drugu, a čiji se utjecaj na upotrebu riječi može pratiti, usporedo ili u krajnjoj instanci, s promjenama u ekonomskoj bazi (Vološinov, 2013: 19, 106; Williams, 1977: 37).⁸⁶ Sve ono što je Saussure smatrao izvanjskim jeziku i bez interesa za strukturalističko-formalnu analizu ovdje izbija u prvi plan: pitanje referenta pojavljuje se u odnosu između znaka i njegove materijalno-proizvodne okoline, univerzalno valjane zakonitosti jezičnog sistema rastvaraju se u specifičnoj povijesnoj dinamici i napetostima koji „izvana“ djeluju na strukturu jezika, a lingvistički elementi postaju nejasni ako ih se apstrahira od konkretnih determinanti ekonomije i načina proizvodnje. Iz takve se perspektive, primjerice, vokabularne strukture poput političke ekonomije ili parlamentarne rasprave promatra kroz njihovu ulogu u održavanju i akceleraciji kapitalističkog načina

⁸⁶ Bourdieu primjerice kaže: „Jezična je razmjena komunikacijski odnos između pošiljatelja i primaoca, zasnovan na šifriranju i dešifriranju, dakle na korištenju određenog koda ili određene generativne kompetencije; ali ona je ujedno i ekonomska razmjena, koja se uspostavlja u obliku određenog simboličkog odnosa snaga između proizvođača, snabdjevenog određenim jezičnim kapitalom, i potrošača (ili tržišta), i koja može pribaviti određenu materijalnu ili simboličku dobit“ (Bourdieu, 1992: 51).

proizvodnje, s obzirom na poziciju koju zauzimaju u procesu industrijalizacije i podjeli rada, te značenja koje im je pripisano na različitim spektrima klasnog razvrstavanja. Traži se, također, rekonteksualizacija onih koncepata koji su unutar određenog klasnog poretka zadobili privid objektivnosti i autoritet samorazumljivog referenta, kako bi ih se vratilo u polje klasnog sukoba u kojem su izvorno upotrijebljeni i ukazalo na kratki spoj između proklamirane univerzalnosti i podrivajuće partikularnosti u pozadini njihove konzistencije. Primjerice, ako se „ljudska prava“ danas smatraju univerzalno valjanim konceptom koji pomiruje klasne i nacionalne razlike, marksistička bi perspektiva tražila partikularnu instancu iza njegove generalizacije, skup „realnih“ interesa i ciljeva koje je iza raširene ideološke primjene moguće pripisati stanovitoj klasi i njenim konkretnim povijesnim i proizvodnim uvjetima (poput toga da „ljudska prava“ nisu ništa drugo nego dio lingvističkog i kulturalnog imperijalizma kapitalističkog poretka zapadnih zemalja i njihove globalističke ekspanzije, i slično).

Kako bi se ti procesi pokušali analizirati a da se ne napuste granice marksističke paradigme, uvodi se niz novih sintagmi - poput jezične proizvodnje, otuđenja jezika, simboličkog kapitala, lingvističke konjunktive; govori se o „znaku kao areni klasne borbe“ (Vološinov), o „industrijalizaciji jezika“ i „mercifikaciji riječi“ (Rossi-Landi), historijskoj aktualnosti i konkretnoj stvarnosti pojmova (Lecerle), pri čemu se kritizira „jezična eksploatacija“ i „jezično privatno vlasništvo“ (Rossi-Landi). Dvije su metodološke intervencije karakteristične za ovaj „jezični“ pomak unutar marksizma. Prva traži proširivanje sfere ideologije tako da ona u potpunosti obuhvati problem značenja. To je slučaj s Vološinovim koji tvrdi da su ideološko i značenjsko konstitutivno zavisne domene: „Bez znakova nema ideologije (...) gdje god je prisutan znak tu je i ideologija“ (Vološinov, 1973: 9-10). Iz njegove su perspektive ideološke tvorevine značenjski fenomeni čiji su gradivni elementi simboli i znakovi i čija kritika, da bi bila efektivna, mora koincidirati s metodom jezične analize, i obratno (Ibid; Rossi-Landi, 1985: 21).⁸⁷ To za sobom povlači redefiniciju svijesti i psiholoških procesa u odnosu na klasične marksističke tekstove: ako je svijest „lingvistički“ konstituirana⁸⁸ i ukoliko predmet kritike ideologije više nisu zakoni iskrivljene svijesti nego domena znakova i njezini materijalni učinci, utoliko je marksistima potrebno shvatiti kako proizvodnja i distribucija

⁸⁷ Takav odnos između ideologije i domene znakova i značenja metodološki je temelj na kojem kasnije nastaje tzv. kulturalna teorija (vidi Hall, 1997).

⁸⁸ U tom smislu, kaže Vološinov, svijest je efekt značenjskih odnosa, ona je „društveno-ideološka činjenica“ te se formira u domeni jezika, socioloških procesa i materijalnih čimbenika: „Ako lišimo svijest njenog semantičkog, ideološkog sadržaja, ne ostaje apsolutno ništa“ (Vološinov, 1971: 12-13).

znakova (u obliku ideologije) i njihova internalizacija (u obliku klasnih idioma ili nacionalno-jezičnih konvencija) održavaju ekonomske podjele i nejednakosti te sudjeluju u procesu reprodukcije radne snage i pripadajućih proizvodnih odnosa. Ili, iz drugog kuta, kako je prostor klasne borbe organiziran i perpetuiran upravo prisvajanjem ideoloških simbola i transformacijom ili manipulacijom njihovog semantičkog sadržaja, u okviru recimo građanske moralnosti ili radne etike.

Druga metodološka intervencija nastoji jezične fenomene u potpunosti prevesti u praktičnu djelatnost: ono što marksizam smatra ostacima „idealizma“, mentalnom predodžbom znaka ili subjektivnom instancom značenja, odbacuje se u korist poimanja jezika kao „sredstva djelovanja u društvu“, „komunikacijske prakse“, posredničke funkcije između čovjeka i povijesnog okruženja; te se mjesto jezika traži u shemi proizvodnje, u djelatnosti preobrazbe prirode i procesu razmjene (Lecerle, 2006: 10; Andrijašević, 1985: 5-6). Ukratko, pokušava se rekonstruirati jedna „eksterna lingvistika“. Na toj liniji Rossi-Landi analizira jezičnu proizvodnju karakterističnu za kapitalizam: političku ekonomiju jezika obilježenu nejednakošću u kojoj postoji podjela između onih koji posjeduju sredstva za distribuciju i akumulaciju jezičnih oblika i onih kojima je namijenjena ili konzumacija ili razvlaštena proizvodnja; gdje postoji tržišna vrijednost jezičnih oblika i stopa profita koja se očekuje od određenog tipa govora, a serijski se karakter robe i logika okrupnjavanja kapitala proširuju na domenu znakova i simbola (Rossi-Landi, 1985: 30-32). Time se nadopunjuje Marxova teza o mislima vladajuće klase kao vladajućim mislima cijelog društva: za Rossi-Landija vladajuća klasa u svrhu vlastitog održanja mora primarno preuzeti kontrolu nad kanalima komunikacije, nad nepredvidljivošću značenjskih učinaka i mehanizmima kodiranja i dekodiranja poruka, te imati sposobnost eksproprijacije jezičnih kompetencija podčinjene klase bilo putem obrazovanja, propagande ili nasilja (Rossi-Landi: 1985: 37).⁸⁹ Isto tako, na tragu konvergencije komunikacijskih struktura s klasnim poretkom industrijskih društava, tumači se i Althusserova koncepcija ideoloških državnih aparata (škola, crkva, obitelj, mediji): posrijedi je mreža lingvističke dominacije čija je funkcija stvaranje klasnih subjekata vezivanjem uz dominantnu vokabularnu strukturu kojom se konstituira ideološki horizont i nameću klasni okviri proliferaciji govora (Lecerle, 2006: 171, 209). To vezivanje, međutim, ne mora se uvijek shvaćati u formi pristanka ili podčinjavanja, nego i u formi reakcije ili otpora, pa tako marksizam prepoznaje specifične klasne idiome kao odgovore na strukturu industrijske

⁸⁹ Dominacija jedne klase u tom bi slučaju bila u potpunosti osigurana onda kada podčinjena klasa više nema na raspolaganju pojmovni aparat da izrazi odnose nejednakosti i eksploatacije kojima je podvrgnuta.

podjele rada ili vlasničkih odnosa, lokalizirane jezične konstrukcije koje u danim političkim okolnostima mogu postati oslonac revolucionarnoj djelatnosti ili subverzivnom političkom djelovanju (Lecerle, 2006: 145, ali i Gramsci, 1971).

Ovakvim inzistiranjem na praktičnoj dimenziji jezika, sintaktička i morfološka analiza ustupaju mjesto pragmatičnom zadatku konkretizacije formalnih mehanizama usvajanja i diseminacije značenja (Lecerle, 2006: 115; Wunderlich, 1985: 124, 127). Marksistička inačica pragmatizma podstrek nalazi u modifikaciji Austinove teorije govornih činova, preusmjeravajući istraživanje prema praktičnim i materijalnim *posljedicama* koje neki iskaz ili tip govora ima na širu komunikacijsku situaciju i društvene odnose implicirane tom situacijom; odnosno prema povijesnim i proizvodnim *uvjetima* koji omogućuju efikasnost nekog govora, a bez kojih bi on bio lišen svojih semantičkih i komunikacijskih sposobnosti. Sa slične pozicije, Bahtin postavlja pitanje *adresivnosti* značenja, tvrdeći da se pojedini iskaz ili pojam ne može razumjeti ukoliko se ne zna kome je upućen i s kakve je klasne pozicije izgovoren (Bahtin, 1986: 94-95, 99). Neutralna, apstraktna definicija možda je dovoljna za projekt pisanja rječnika ili enciklopedije, no za lingvistički orijentirani marksizam predstavlja apstrakciju od partikularnih koordinata upotrebe i zanemarivanje van-jezičnih elemenata koji utječu na povijesne oblike jezičnih konvencija i korelaciju između frekventnosti neke pojmovne konstrukcije i stanja proizvodnih odnosa. Adresivnost je u tom smislu ono što u klasnom kontekstu lingvističkim jedinicama uvjetuje značenje, a što samo ne pripada lingvističkom sistemu, nego se manifestira kroz poziciju koju govornici zauzimaju u hijerarhiji proizvodnih odnosa i pristupa ekonomskim resursima.

Iako se ovime pitanja materijalnog i povijesnog konteksta proizvodnje značenja ne iscrpljuju, vrijeme je ipak da sumiram: semiološke tendencije marksizma koje sam ovdje u veoma kratkim crtama pokušao skicirati, i koje ukazuju na divergentne načine kojima su pitanja jezika našla mjesto unutar topografije ekonomske baze i političko-ideološke nadgradnje, u potpunosti se kristaliziraju, tvrdim, tek s koncepcijom hegemonije kojoj će biti posvećeno čitavo iduće poglavlje (iz tog razloga iz ovog je dijela izostavljen Gramscijev doprinos problemu jezika u marksizmu). Marksistička logika označavanja ukazuje nam na važan aspekt konfliktne dimenzije označavanja, kroz očiste klasne borbe i materijalističkog shvaćanja povijesti, ali to je samo jedan korak prema onome što me zanima u ovom radu. Teorija hegemonije, nasuprot tome, predstavlja trenutak u kojem pitanja semantike moći, „autonomije“ simbola i diskurzivnosti društvenog prostora u potpunosti inficiraju marksističku paradigmu, da bi ju u konačnici dekonstruirali i u njoj razotkrili esencijalizam

modernističko-prosvjetiteljske paradigme. Počevši s Gramscijem (1971) i nastavljajući se s Ernestom Laclauom i Chantal Mouffe (2001) hegemonija postaje jedan od sinonima inovativne primjene kategorija „lingvističkog obrata“ u političkoj analizi.

3. HEGEMONIJSKA LOGIKA OZNAČAVANJA: PREMA STRATEGIJSKOM TUMAČENJU POLITIČKIH POJMOVA

Hegemonijska se teorija označavanja formira na sjecištu strukturalističkih, genealogijskih i marksističkih pogleda na probleme ambivalentnosti značenja i neizvjesnosti lingvističkih konvencija. Od svake od njih preuzima nekolicinu teza i reinterpreтира ih u kontekstu postmodernog stanja politike i napuštanja „markera izvjesnosti“ (Lefort) u demokratskim društvima. Od strukturalizma preuzima koncepciju diferencijalnosti i proizvoljnosti lingvističkih jedinica, genealogija ju usmjerava prema mehanizmima moći djelatnima u procesu označavanja, a marksizam dodaje dimenziju klasne konfliktnosti i kritičko-ideološke analize. Povezujući i sistematizirajući te teorijske doprinose postaje moguće skicirati srodstva između političkih struktura i lingvističkih protokola kojima konceptualiziramo „temeljnu“ društvenu stvarnost, posebice u (post)industrijskim društvima, sa širenjem pismenosti, standardizacijom obrazovanja i utemeljenjem masovnog društva, gdje dolazi do preklapanja između vršenja moći i poopćavanja i demokratizacije diskurzivnih struktura. U nastavku ću pokušati rekonstruirati neke od problema i potencijalnosti pojma hegemonije kako ga je upotrebljavao Antonio Gramsci, a kasnije i Ernesto Laclau i Chantal Mouffe, počevši od krize marksističke paradigme i završavajući u inačici „borbenog“ poststrukturalizma (Gramsci, 1971; Laclau i Mouffe, 2001).

3.1. „Lingvistički“ aspekti hegemonijskog tipa politike

Kada se danas govori o hegemoniji SAD-a ili neoliberalnog kapitalizma, značenje pripisano pojmu hegemonije razlikuje se od onoga koje mu je pripisivao Antonio Gramsci. U prvom slučaju posrijedi je manje-više modificirana upotreba termina „dominacija“, dok je kod Gramscija riječ o ravnoteži između dominacije (*dominare*) i vodstva (*dirigere* ili *direzione*), kompleksnoj organizaciji pristanka između onih koji vladaju i onih kojima se vlada (Gramsci, 1971: 12, 182). Pritom hegemonija nije samo neko utvrdivo *stanje*, recimo hegemonija nacije ili ekonomskog poretka, nego kontinuirani *proces*: niz procedura, strategija ili regularnosti kojima se ustrojava i perpetuira neko provizorno političko jedinstvo, kojima se konsolidiraju razasuti fragmenti kolektivnih (klasnih) identiteta i oportunističkih struktura. Ako pođemo od toga da taj proces obilježava, kako to u svojstvu općeprihvaćene definicije ponavljaju Gramscijevi interpreti, „prinuda oklopljena pristankom“, teorija hegemonije bila bi pokušaj da

se opiše kako nastaje takvo političko jedinstvo kao nestalna ravnoteža između prinude i pristanka; kako se neka mnoštvenost ili heterogenost pojavljuje u formi državnog, klasnog ili nacionalnog poretka, samopredstavljajući se kao totalitet ili organizirana cjelina, te kako su njezini elementi dovedeni u vezu kao integralni dijelovi te cjeline. Formacija i organizacija tog jedinstva i posljedice njegove dezintegracije, s fokusom ne samo na državu i represivno-pravosudni aparat, nego i na prostor omeđen građanskim društvom, intelektualnom aktivnošću, kulturalnom i estetskom proizvodnjom, za Gramscija predstavlja središnju os političke teorije i filozofije (Gramsci, 1971: 12, 52).

U Gramscijevim *Zatvorskim bilježnicama* (1971) hegemonija zauzima mjesto svojevrsnog kriznog pojma čijom se elaboracijom žele ispuniti praznine u marksističkoj teoriji. Da se poslužim terminologijom Thomasa Kuhna (2013), hegemonija kako ju Gramsci upotrebljava ne pripada periodu „normalne znanosti“ u povijesti marksizma, ona označava pokušaj da se isprave (nagomilane) nepravilnosti marksističke škole u vezi s „mehaničkim“ odnosom ekonomske baze i političke-ideološke nadgradnje, klasnom pre-determiniranošću i redukcionizmom kolektivnih identiteta ili teleološkim napretkom povijesti i proizvodnih ciklusa. Kriza o kojoj je riječ može se promatrati i ovako: s jedne strane, napredovanje fašizma u Europi i neuspjeh socijalističkih i komunističkih stranaka da mu se odupru organiziranjem adekvatnog masovnog otpora, ponajprije u Italiji i Njemačkoj, dovodi do potrebe za redefiniranjem teorijske jezgre tzv. ortodoksnog marksizma čiji ekonomski i povijesni „zakoni“ ne ispunjavaju ono što svojim modelom obećavaju, to jest ne uspijevaju objasniti uzročni lanac zbivanja u Europi i Rusiji 20-ih i 30-ih godina prošlog stoljeća (Schwarzmantel, 2015: 233-242; ali i Laclau i Mouffe, 2001: 1).⁹⁰ S druge strane, koncepti poput klase ili proizvodnih ciklusa koji su u 19-stoljetnom okruženju industrijske revolucije „plivali poput ribe u vodi“ (Foucault)⁹¹ s teškoćom se preslikavaju na usložnjene društvene odnose i razvoj građanskog društva u 20. stoljeću. U Gramscijevoj se teoriji ta kriza pokušava razriješiti na sljedeći način: stara deterministička shema marksizma koja inzistira da povijest napreduje određenom dinamikom i da je proizvodne odnose moguće, ako ne predvidjeti, onda im barem unaprijed skicirati neizbježne faze, te da se analizom tih odnosa mogu objasniti sve ostale društvene oblasti, takva shema ustupa mjesto fleksibilnijem teorijskom modelu u kojem

⁹⁰ Primjerice, držeći se isključivo marksističkih aksioma postaje teško objasniti zašto je socijalistička revolucija uspjela baš u Ruskom Carstvu, gdje nije bilo (za socijalizam nužne) kapitalističke pred-revolucionarne akumulacije kapitala (kasnije se to neutralizira *ad hoc* premisom „najslabije karike“).

⁹¹ „Marksizam je u okviru misli XIX. vijeka riba u vodi: to jest, na svakom drugom mjestu on prestaje disati“ (Foucault, 1971: 308)

konceptija hegemonije i pridruženi joj pojmovi - poput kolektivne volje, povijesnog bloka, rata pozicija - postaju temelj za odbacivanje (ortodoksnog) ekonomizma i klasnog redukcionizma unutar granica marksističke paradigme.⁹²

Ako je „tradicionalna“ marksistička upotreba hegemonije (Lenin, Plehkanov) označavala nužnost stvaranja savezništva između podčinjenih klasa u borbi protiv buržoazije, prvenstveno saveza radnika i seljaka, a slično Gramsci ponavlja i u *Južnjačkom pitanju*, u *Zatvorskim bilježnicama* (1971) koncept se hegemonije dodatno teorijski usložnjava i udaljuje od čisto instrumentalne funkcije povezivanja razjedinjenih klasa. Konceptija isključivo klasnog savezništva ustupa mjesto formaciji složenog hegemonijskog jedinstva usko povezanog s pitanjima lingvističke unifikacije, reforme obrazovanja, uloge intelektualaca u političkom životu, kodifikacije gramatike i standardizacije nacionalnog jezika, problemima filozofske aktivnosti i spoznaje te kulturne proizvodnje (Gramsci, 1984: 16).⁹³ Pomak od instrumentalnog savezništva proizvodnih snaga usmjerenih ka rušenju klasnog neprijatelja s vlasti, prema epistemološkoj, edukativnoj i kulturalnoj dimenziji hegemonije dovodi do toga da jedinstvo ostvareno takvim procesom Gramsci sve manje naziva klasnim jedinstvom a sve češće koristi termin kolektivna volja, dok proces kojim se ona formira rjeđe naziva revolucijom a više ratom pozicija (Gramsci, 1971: 259, 350, 365; Ives, 2004: 36).

Tom konceptualnom supstitucijom - od klasnog savezništva do kolektivne volje posredstvom hegemonije - pokušava se obuhvatiti sve ono što ostaje izvan fokusa klasične marksističke analize koja polazi od proizvodnih odnosa i uvijek završava s proizvodnim odnosima u jednom cirkularnom teorijsko-metodološkom manevru. Formiranje je hegemonije i kolektivne volje, nasuprot tome, podržano mrežom savezništva izvan klasne baze, te nije nužno „mehanički“ vezano uz proizvodne odnose i njihove esencijalne proturječnosti (Gramsci, 1971: 181-182; Ives, 2004B: 151). Klasna dominacija, bilo da je riječ o buržoaziji ili proletarijatu, za Gramscija se ne širi iz monolitne, klasno-proizvodne jezgre, nego je raspršena, fragmentirana, dovedena u vezu ne prirodnom kompatibilnošću klasnih odnosa, već

⁹² Primjerice, usporedimo ono što Gramsci kaže: „Tražiti da se svaka promjena u politici i ideologiji predstavi i izloži kao neposredan izraz strukture, to traženje treba teoretski suzbijati kao primitivni infantilizam“ (Gramsci, 1980: 124, 125), s onime što izjavljuje Kautsky: „Mi vjerujemo da je kolaps postojećeg društvenog sistema neizbježan jer znamo da ekonomski razvoj prirodno i nužno producira proturječnosti koje obvezuju eksploatirane da se bore protiv privatnog vlasništva. Znamo i to da to povećava broj i snagu eksploatatora čiji interes leži u održavanju postojećeg poretka, a da to na kraju dovodi do nepodnošljivih kontradikcija za masovni dio populacije koji su ostali samo s izborom između nastavka brutalnosti i inercije ili rušenja postojećeg sustava vlasništva“ (citirano prema Mouffe, 1979: 173).

⁹³ „Realizacija hegemonijskog aparata, utoliko što stvara novi ideološki teren, određuje i reformu svijesti i metode znanja“ (Gramsci, 1971: 365).

složenom hegemonijskom operacijom privremeno uspostavljajući odnose i između suprotstavljenih društvenih skupina (Gramsci, 1971: 57-58). Na primjer, čuđenje današnjih ideologa i filozofa s ljevice nad utjecajem koju desne političke pozicije imaju nad klasama podčinjenih i obespravljenih, kao da je ljevica njihov prirodni saveznik a desnica samo uzurpira tu poziciju - iz gramšijevske je perspektive promašena i besplodna. Za teoriju hegemonije nema ničeg prirodnog ili nužnog u savezništvima formiranim između marginalnih društvenih skupina i političkih stranaka/pokreta ljevice i desnice: pitanje je to strategijske situacije, stjecaja povijesnih okolnosti i specifičnih političkih kalkulacija. Stoga polazište hegemonijske analize ne može biti pozivanje na njihovu prirodnu kompatibilnost ili esencijalnu povezanost.

Teren na kojem se odigrava hegemonijska borba, tvrdi Gramsci, ne može se objasniti jednostavnom oprekom vlast-otpor, niti obuhvatiti isključivo arhitektonskom metaforom ekonomske baze i političko-ideološke nadgradnje (Schwarzmantel, 2015: 237). Radije, riječ je o nestalnom prostoru u kojem se sudaraju aparati države, proizvodne snage i institucije građanskog društva, i čija kompleksnost čini ekonomsko-materijalističku perspektivu nedovoljnom da se obuhvate sve nijanse klasne borbe u zapadnim kapitalističkim društvima. Unatoč tome što ostaje u granicama marksističke paradigme, zadržavajući determinaciju ekonomijom u posljednjoj instanci, građansko je društvo za Gramscija središte političkog života koje vrši utjecaj i intervenira u ekonomske odnose, a čime se olabavljuje determinirajuća struktura klasične marksističke topografije. Baš iz tog razloga, marksističko učenje o revoluciji oslonjeno na rusko iskustvo iz 1917. za Gramscija nije bilo primjenjivo na države zapadne Europe u međuratnom razdoblju: razlika između predrevolucionarnih tendencija Zapada i Istoka bila je razlika između, s jedne strane relativno efektivne integracije masa u politički život u formi institucija građanskog društva, a s druge centraliziranog državnog aparata čija je rigidnost otežavala proliferaciju participacije i diseminaciju moći (Schwarzmantel, 2015: 154, 205). Revolucija se tu manje shvaćala kao spontani, eruptivni događaj čija snaga leži u iznenadnoj razornosti kojom ruši državne i represivne aparate (rusko iskustvo); a više kroz postepeni proces izgradnje i učvršćivanja inercije ne-državnih institucija (europsko iskustvo). Iz tog razloga Gramsci uvodi dva dodatna termina – *manevarski rat* i *rat pozicija* – kako bi nijansirao revolucionarnu situaciju u zapadnoj Europi i objasnio krizu ljevice u koliziji s fašističkim pokretima (Gramsci, 1971: 238-239). Nama je ovdje manje bitno koliko su ti novi pojmovni odnosi korespondirali s aktualnim političkim trenutkom, a važnija nam je metodološka transformacija koja logiku hegemonije povezuje s krizom

marksističkog teorijskog modela i u igru uvodi nove interpretativne mogućnosti: promatrajući „revoluciju“ i „klasu“, barem do određene mjere što se tiče Gramscija, kroz prizmu strategijske kombinatorike, a manje kroz pre-determinaciju „željeznih“ zakona ekonomije i povijesnog napretka.

Ovdje se Gramsci koristi i koncepcijom integralne države, proširujući državu na političko i građansko društvo i redefinirajući epifenomenalnu narav političkog unutar marksističke topografije baze i nadgradnje. Takva integralna država nije samo država-sila, nego iziskuje pristanak onima kojima se vlada; građansko društvo svojim pristankom jednako čini državu kao i represivni aparat koji vrši prinudu. Prinuda se, osim prijetnje nasiljem, vrši šireći „određeno poimanje svijeta, filozofiju, moral – upravo preko određenih institucija, koje joj osiguravaju prevlast“ (Kovačević, 1986, 51). S obzirom na proširenu koncepciju države i politike kakvu implicira razlikovanje između manevarskog rata i rata pozicija, hegemonija je prema Gramsciju moguća samo onda kada jedna klasa transcendira vlastite „ekonomsko-korporativne“ interese uspostavljajući odnose između najrazličitijih kolektivnih identiteta: klasnih, religijskih, etničkih, ali i rodnih, subkulturalnih, lokalnih itd. (Ives, 2004B: 112). Mehanika tog procesa odgovara gore spomenutom „europskom iskustvu“ revolucionarnih tendencija i poklapa se s koncepcijom *rata pozicija*. To jest, ako je manevarski rat samo dio procesa ostvarivanja hegemonije, njegova konačna ili najeksponiranija faza (konačni trenutak rušenja vlasti ili zauzimanja ključnih pozicija), rat pozicija je usmjeren ne toliko na sam državni aparat (policiju, sudstvo, vojnu infrastrukturu) koliko na kompleksnu strukturu građanskog društva do određene mjere otpornu na puko preuzimanje vlasti.⁹⁴ Gramsci povlači analogiju s modernim sistemom ratovanja gdje se neprijateljske jedinice probivši prvu liniju obrane (u frontalnom srazu sa snagama poretka) nađu suočene s pozadinskim sustavom rovova i obrambenih uporišta (formalnim i neformalnim institucijama građanskog društva) koje čisto manevarski udar ne može odjednom srušiti (Gramsci, 1971: 235). U tom smislu, građansko društvo nije teren neutralne participacije u transparentnom procesu demokratskog odlučivanja, nego prostor u kojem se i u mirnodopskom razdoblju odigrava „rat“ sukobljenih pozicija i na čijim se krajnjim točkama integralna država pojavljuje u svojoj povijesnoj

⁹⁴ Barem je tako bilo u zemljama zapadne Europe početkom 20. stoljeća, tvrdi Gramsci; dok je u slučaju Rusije, čiji je odnos države i društva bio sasvim drugačiji i gdje je građansko društvo bilo tek u začecima, manevarski rat bio dovoljan revolucionarnim snagama da preuzmu vlast (Gramsci, 1971: 238).

efemernosti, ograničena hegemonijskim mehanizmima koje stavlja u opticaj (Gramsci, 1971: 194, 235, 243).⁹⁵

Ključno mjesto u gramšijevskom modelu rata pozicija zauzima problem jezika i lingvističke dimenzije klasnog konflikta. Gramsci ističe: „Svaki puta kada iskrsne pitanje jezika, na ovaj ili onaj način, niz drugih problema izbija na površinu: formacija i ekspanzija vladajuće klase, potreba uspostavljanja prisnije i sigurnije veze između vladajućih skupina i nacionalno-pučkih masa, drugim riječima, reorganizacija kulturalne hegemonije“ (Gramsci, citirano prema Carlucci, 2013: 3). Toj se enumeraciji priključuju i fenomeni poput širenja dominantnog klasnog idioma putem prevlasti nad sredstvima proizvodnje, nametanje određenog pogleda na svijet kroz prisvajanje obrazovnih i spoznajnih kapaciteta, lišavanje podčinjene klase vlastite „gramatike“ itd. Iako Gramsci nije imao „sistematičnu teoriju jezika“, njegova je pozicija uvjetovana lingvističkim teorijama u ono vrijeme utjecajnim u Italiji, poput specijalne lingvistike (Mateo Bartolli), teorije lingvističkog substratuma (Ascoli) ili estetske dimenzije jezika (Benedetto Croce).⁹⁶

Od njih je za nas najvažnija tzv. specijalna lingvistika. Ona lingvističke forme promatra ne s aspekta ahistorijskih fonetskih zakonitosti, već spram geografskih i kulturnih kontakata različitih jezičnih skupina i sukoba koji su se među njima odigrali, u smislu da je prihvaćanje ili odbacivanje neke lingvističke forme/konvencije posljedica dominacije ili kompromisa između strana u kontaktu (Bartoli, 1945; Ives, 2004: 21, 25; 2004B: 47-49). Pojmovi poput prestiža [*prestige*], fascinacije ili atraktivnosti [*fascino*], hegemonije [*egemonia*] i središta iradijacije [*focolai di irradiazione*] služili su specijalnoj lingvistici za opisivanje tih procesa (Ives, 2004: 17). Od specijalne lingvistike Gramsci preuzima potrebu da se prilikom analize neke jezične transformacije ili inovacije u obzir uzmu i horizontalni i vertikalni lingvistički odnosi: u prvom slučaju posrijedi je kontakt između dvije ili više kulturalno-lingvističkih jedinica, a u drugom odnosi hijerarhije i stratifikacije unutar svake od tih jedinica. Primjerice, tipični horizontalni odnos bio bi susret dva nacionalna jezika u nekom pograničnom području s mješovitim stanovništvom gdje dolazi do rastakanja čvrstih linija podjele između nacionalnih konvencija; vertikalni odnos bi pak podrazumijevao učvršćivanje nejednakosti između različitih idioma unutar jednog nacionalnog jezika, u kojem

⁹⁵ Takvo tumačenje u suprotnosti je, primjerice, s načinom na koji Norberto Bobbio tumači Gramscijev doprinos značaju građanskog društva (Bobbio, 1979).

⁹⁶ Iz brojne sekundarne literature o problemu jezika kod Gramscija izdvajaju se: Ives, 2004, 2004B; Carlucci, 2013; Lo Piparo, 2010.

profesionalni žargoni ili standardizirani dijalekti posjeduju daleko više utjecaja i prestiža, nego recimo provincijski vernakulari (Carlucci, 2013: 90).

Kako Gramsci preuzima i redefinira neke od navedenih metodoloških postavki spacijalne lingvistike najjasnije se vidi na primjeru standardizacije nacionalnog jezika i kodifikacije opće gramatike. Problem odnosa talijanskog jezika i dijalekata jedna je od tema oko koje se kristalizira njegova koncepcija hegemonije, s početnom premisom da se proces standardizacije „službenog“ jezika ne može izvesti iz njegove imanentne racionalnosti čija bi konzistentnost ili unutarinja logika bila *a priori* superiornija od drugih dijalekata (Ives, 2004B: 8; Carlucci, 2013: 198-199). Zašto jedan dijalekt postaje prototip za nacionalni jezik a ne neki drugi, prema Gramsciju treba tražiti u povijesnim okolnostima njegove diseminacije i usvajanja, u kristalizaciji „središta iradijacije“ poput lokalnih administrativnih jedinica, instituta za pravopis, političkih stranaka, nacionalnih pokreta, profesionalnih udruženja u obrazovanju, kulturi ili znanosti, interesnih skupina u privredi (Ives, 2004: 27, Carlucci, 2013: 99; Helsloot, 1989: 552).⁹⁷ Jezik se stvara i širi, tvrdi Gramsci, posredstvom društvenih odnosa formiranih i učvršćenih njegovom upotrebom, „proizvodnom djelatnošću pisanih djela, prometom, trgovinom“; i „povijest [njegova] rasprostiranja“ ovisi o „složenoj društvenoj aktivnosti naroda koji njime govori“ (Gramsci, 1984: 118-119; Helsloot, 1989: 552).⁹⁸ Vrijednost je nacionalnog jezika, dakle, u korelaciji sa spacijalnim specifičnostima i kontaktima s ostalim „susjednim“ dijalektima i idiomima, te su njegove gramatičke, leksičke ili sintaktičke prednosti utvrđene i održavane snagom tih odnosa (Ives, 2004: 18).⁹⁹ Posrijedi je rat pozicija u kojem će od sukobljenih dijalekata/regija jedna nužno zauzeti dominantniju poziciju: regija čiji je dijalekt prototip standardnog jezika u pravilu će imati prednost pred onim regijama čiji dijalekti značajno fonetski odstupaju od pravopisnog standarda; ali isto tako, klasa čiji je idiom administrativna i profesionalna norma osigurat će si privilegiranu poziciju naspram onih klasa čiji je tip govora denunciran kao „provincijski“ ili „nazadni“ i ocijenjen neprihvatljivim za simboličku razmjenu.

⁹⁷ To se slaže s tvrdnjom Maxa Weinreicha da standardni nacionalni jezik nije ništa drugo nego „dijalekt s vojskom i mornaricom“ (Pinker, 1995: loc 304).

⁹⁸ Gramsci je to dodatno elaborirao na primjeru širenja toskanskog dijalekta: „Toskana 14. i 16. stoljeća imala je ljude kao što su Dante, Boccaccio, Petrarca, Machiavelli, Guicciardini, koji su proširili toskanski jezik; imala je bankare, obrtnike, tvorničare, koji su po cijeloj Italiji raznosili toskanske proizvode i nazive tih proizvoda; kasnije se smanjila proizvodnja robe i knjiga, pa se smanjila i proizvodnost jezika“ (1984: 119).

⁹⁹ Nacionalni jezik, tvrdi Gramsci, „oblikovat će se samo ako zajednički život nacije izazove mnogobrojne stabilne veze među raznim dijelovima nacije“ (Gramsci, 1984: 119).

„Pedagogija“ standardnog jezika ili klasna dimenzija simboličke razmjene, međutim, nije jednostrani proces. Kompleksnost rata pozicija na polju jezika proizlazi iz neizvjesnosti rezultata lingvističke unifikacije i nepredvidivosti diseminacije standardnih jezičnih oblika: jezične navike govornih skupina ne mogu se samo tako izmijeniti odozgo-prema dolje; postoji inercija jezika, nalik na inerciju tradicionalnih institucija, te jednom rasprostranjena, lingvistička konvencija može poprimiti nepredvidive oblike na lokalnoj razini uporabe i manifestirati otpor prema transformaciji dekretom (Carlucci, 2013: 143-144; Rosiello, 2010: 32). Jezik u potpunosti nametnut odozgo bio bi, naglašava Gramsci, „mehanički [jezik], lišen bilo kakve historičnosti i snage što bi mu je mogli dati veliki pisci, bez izražajne ljepote koju mu daju dijalektalne varijante i raznolikost oblika što ih je zadobio u različitim razdobljima“ (Gramsci, 1984: 119). Iz tog razloga, baš zato što protokoli lingvističke standardizacije ne dovode do predvidljivih rezultata i jer jezik posjeduje svojevrsnu autonomiju (iako ne onog tipa kakvu su mu predviđali strukturalisti), politička odluka o toskanskom dijalektu kao standardom talijanskog jezika za Gramscija je bila neprihvatljiva, isto kao što su izlišne bile rasprave o Esperantu kao jeziku socijalističke Internacionale: nametanje jezičnog standarda ili konvencije ne može uspjeti ukoliko se ne oslanja na već postojeće i raširene jezične forme, stoga bi, tvrdi Gramsci, nacionalni jezik trebao biti odraz i mješavina mnogih dijalekata, a ne prototip samo jednog (Gramsci, 1984: 119; Carlucci, 2013: 166, 198-199).

S druge strane, ako diseminacija jezičnih oblika ne može biti jednostrano instrumentalizirana, ona nikad nije ni u potpunosti spontana. Za Gramscija spontanost i dalje ovisi o nekom središtu iradijacije, o stupnju uvjerenosti i prestiža koju određena društvena skupina putem svog idioma ili dijalekta ima spram ostalih skupina u svom okruženju (Carlucci, 2013: 168). Spontanost u tim okolnostima jednostavno znači da su prethodni „normativni“ utjecaji na jezičnu uporabu zaboravljeni ili ne-sistematizirani i da je zamagljena institucionalna podrška ili organizacija pristanka koja joj je prethodila (Gramsci, 1971: 196; Carlucci, 2013: 181).¹⁰⁰ Gramsci naglašava da je riječ o cirkularnom procesu u „evoluciji“ jezika: normativnost neke gramatike ili dijalekta moguća je tek na pozadini sukoba između raznih spontanih i fragmentiranih gramatika, od kojih će ona prestižnija ili dominantnija uspjeti proizvesti kristalizirajući efekt – standardnog jezika, lingvističke konvencije, administrativnog idioma.

¹⁰⁰ Cirkularnost tog procesa Ives objašnjava ovako: „Spontana gramatika je povijesni rezultat interakcije prošlih normativnih i spontanih gramatika. Normativna gramatika je konstruirana iz spontanih gramatika“ (Ives, 2004: 44).

Rezultat je dugotrajan hegemonijski proces čiji je krajnji učinak „provođenje moći i zakona nad nekom populacijom“ (Ives, 2004: 42; Gramsci, 1971: 196; Carlucci, 2013: 143).¹⁰¹

„Gramatika“ o kojoj govori Gramsci ne predstavlja dakle samo kodifikaciju pravila izražavanja i pisanja: posrijedi je demarkacijska linija i sistem isključivanja kojima jedna klasa (ili lingvistička regija ili profesionalna kasta) svoj način govora pretpostavlja ostalima; poznavanje pravila „lijepog izražavanja“ ili „profesionalne komunikacije“ u mnogim su situacijama preduvjet ostvarivanju društvenih privilegija i uspinjanja na stratifikacijskoj ljestvici, ali i učinkovita poluga sankcioniranja manje obrazovanih/povlaštenih klasa (Carlucci, 2013, 192).¹⁰² Na tom tragu, uvjete podčinjenosti talijanske radničke klase početkom 20. stoljeća Gramsci nije tražio samo u hijerarhiji proizvodno-ekonomskog odnosa, nego i u lingvističkim ili gramatičkim kompetencijama koje je posjedovala ili je bila u mogućnosti steći tijekom obrazovanja i socijalizacije: njegova je hipoteza da su fragmentacija i osiromašenje jezika pridonijeli perpetuaciji podčinjenosti radničke klase, prisiljavajući je da vlastite ideje (pravednosti, jednakosti, slobode) artikulira leksikom vladajuće klase (Ives, 2004: 24).¹⁰³ Ako je tadašnjoj podčinjenoj klasi nedostajala koherentnost i sistematičnost kojima bi se kritički oduprla dominantnom lingvističkom sustavu, to je i zato, smatrao je Gramsci, jer nije uspjela proizvesti „organske“ intelektualce iz vlastitih redova¹⁰⁴, oslanjajući se umjesto toga na tradicionalne intelektualce u službi poretka, preuzimajući repertoar njihovih pojmova i „gramatičkih“ pravila (Carlucci, 2013: 60; Ives, 2004B: 79).¹⁰⁵ A uzevši u obzir da su za Gramscija intelektualci skupina ljudi „specijaliziranih za konceptualnu i filozofsku elaboraciju ideja“, njihovo eventualno odsustvo u redovima bilo koje klase imat će

¹⁰¹ Slična se dijalektika između normativnosti i spontanosti pojavljuje u terminološkoj distinkciji koju Gramsci upotrebljava između *linguaggio* i *lingua*. Prvi termin se odnosi na „živ“ jezik, na heterogeni jezik konkretne, svakodnevne komunikacije, a drugi na arbitrarno jedinstvo nametnuto u određenim historijskim okolnostima, sistematizaciju s ciljem normiranja jezika od strane vladajuće klase ili birokratske strukture (Helsloot, 1989: 555).

¹⁰² Kada je nekome onemogućeno daljnje školovanje zato što, prema trenutnoj lingvističkoj konvenciji, nije sposoban savladati osnovna znanja „gramatike“ - to je već hegemonija na djelu. Rasprave o „gramatici“ i standardnom govoru kao učinku moći mogu se naći, u jednom drugačijem teorijskom ambijentu, i kod Illicha (1980) i Bourdieua (1992).

¹⁰³ U tom kontekstu Gramsci upotrebljava već spomenuti pojam prestiža, pa govori o „seljaku koji dolazi u grad i prilagođava se gradskom idiomu“ ili „pripadniku podčinjene klase koji pokušava govoriti poput pripadnika dominantne klase i intelektualaca“ (1971).

¹⁰⁴ Kako ističe Laclau, organski intelektualac za Gramscija je „bio sve samo ne logički analitičar pojmova. Bio je to netko uključen u praksu artikulacije i konstrukcije hegemonije neke skupine“ (Laclau u Butler i sur., 2007: 284).

¹⁰⁵ Gramsci razlikuje između tradicionalnih i organskih intelektualaca, gdje prvi predstavljaju „historijski kontinuitet“ dominantnog poretka, a drugi su usmjereni prema transformaciji poretka i uspostavljanju novog pogleda na svijet (1971: 5). U tom smislu, za njega su sindikalni povjerenik i industrijski menadžer više intelektualci, nego što je to filozof koji zatvoren u radnoj sobi spekulira o „esenciji bitka“.

reperkusije na mogućnost artikulacije zahtjeva i nezadovoljstva te klase, a samim time i na (ne)uspjeh njezina političkog djelovanja (Gramsci, 1971: 334).

Pokušat ću ilustrirati jednu hegemonijsku situaciju tipičnu za današnja tzv. liberalno-demokratska kapitalistička društva, a koja proizlazi iz ovakvog viđenja povezanosti „gramatike“ i klasne podčinjenosti – posuđujući, međutim, primjer iz Lyotardove knjige *Raskol* (1991). Lyotard tamo sugerira da zamislimo sljedeću situaciju: radnik koji stoji pred sudom i pokušava iznijeti slučaj nepravde nanesen od strane kapitalista suočava se s teškoćom pronalaska adekvatnog vokabulara; jezik „privrednog i socijalnog prava“ kojim govori pravosudni aparat nije neutralan i otvoren za obje strane u sporu, već prepoznaje samo one semantičke odnose i pojmove koji u kapitalističkom poretku proizlaze iz trenutne konfiguracije moći (Lyotard, 1991: 16-17). Konceptije poput „viška vrijednosti“, „komodifikacije“ ili „eksploatacije“ nemaju značenje i ne povlače za sobom kaznene sankcije u gramatici takvog pravosuđa, i koristeći se samo terminima i kategorijama odobrenima od strane suda radnik ne može artikulirati pretrpljeni stupanj nepravde, odnosno njegova vrst nepravde nije reprezentabilna u semantičkom polju buržoaskog pravosuđa (Lyotard, 1991: 16-17). *Raskol*¹⁰⁶ o kojem je ovdje riječ, međutim, iz perspektive teorije hegemonije ne mora završiti u rezigniranom stavu da smo suočeni s nesumjerljivim jezičnim univerzumima i da nema mogućnosti efektivnog političkog djelovanja, kako to čini Lyotard; ali ga se isto tako ne može razriješiti deliberativnim konsenzusom i pozivanjem na neku racionalnu strukturu jezika unutar koje bi takva „gramatička“ prisila bila inherentno odsutna, kako je to predviđao Habermas (1984). Gramšijevska pozicija je bitno drugačija: ako hegemonija uvijek izaziva kontrahegemonijske reakcije i strateške kombinacije iskoristive protiv vladajuće pozicije, onda je moguće zamisliti okretanje pravosudnog vokabulara protiv njega samog, kada se za predmet spora pojavi sam zakon i njegove semantičke odrednice, ili kada se pravosudni pojmovi žele reinterpretirati pozivajući se na van-sudske instance lingvističkog autoriteta, poput medicine, etike, psihologije, teologije, formirajući privremena savezništva u političkoj borbi protiv zajedničkog suparnika.

Nekoliko je metodoloških posljedica ovakvog hegemonijskog pristupa jezičnom pitanju. S jedne strane, jezik postaje konstitutivni element političkih promjena i nešto što mora biti analizirano s jednakom pažnjom kao i ostale varijable: društvene institucije, povijesne ličnosti, ekonomske konjunktore itd.; s druge strane, primjena lingvističkih metoda na

¹⁰⁶ „Do raskola između dvije strane dolazi kada se 'poravnavanje' sukoba između dvije strane izvodi u jeziku jedne od njih, dok nepravda koju trpi druga strana nema značenje u tom jeziku“ (Lyotard, 1991: 16).

domenu politike implicira da se slični tip zakonitosti ili regularnosti pojavljuje u svom formalnom obliku u obje domene (Ives, 2004: 34). Drugim riječima, prvo imamo „materijalistički pristup jeziku“, a zatim, „lingvistički orijentiranu teoriju politike i društva“ (Ives, 2004: 3). Ono što je hegemonijsko u svemu tome jest da je „jezik u isto vrijeme element vršenja moći i metafora za to kako moć djeluje“, te da je „lingvistička moć izomorfna artikulaciji političke moći“, i obratno (Ives, 2004B: 101; 2004: 46).

Da budem malo precizniji - metodološka je pozicija *Zatvorskih bilježnica* da upotreba političkih pojmova ima smisla samo u okvirima hegemonijske situacije u kojoj su mobilizirani za organizaciju nekog privremenog jedinstva, u kontekstu klasne borbe u kojoj preuzimaju konkretne funkcije u domeni ekonomskih nejednakosti, proizvodnih odnosa, funkcioniranja pravosudnih institucija i političke vlasti, ideologije političkih stranaka i pokreta, obrazovnih kurikuluma, kulturalne politike (Gramsci, 1971: 39; Ives, 2004B: 65-67).¹⁰⁷ Kada pojmovi poput „vlasništva“, „pravednosti“ ili „jednakih šansi“ postanu predmet interesa političkih i društvenih znanosti, oni su već uronjeni u neki klasni sukob, njihovom su „lokalnom“ uporabom povučene linije podjele, formirani hegemonijski blokovi, kondenzirani kolektivni identiteti, a domene znanja i procedure refleksije i same su dijelom tih previranja. Primjer toga je kada Gramsci za zapadnu filozofiju kaže da je riječ o *kulturalnoj bitci* i da zadaća filozofa nije „individualna razradba sustavno suvislih pojmova“ nego „bitka za preobrazbu narodnog mišljenja“ i diseminaciju „filozofskih inovacija“ među masama, a koje će postati „povijesno istinite onoliko koliko će postati konkretne“ (Gramsci, 1984: 115). (Politička) filozofija za gramšijevsku teoriju hegemoniju stoga nije organizirana (sokratovskom) distinkcijom lažne i ispravne upotrebe pojmova u odnosu na neki pretpostavljeni ideal ili zbiljnost, niti definiranjem pojmova u njihovoj univerzalnoj valjanosti neovisno od partikularnog konteksta; radije, posrijedi je analiza povijesnih i tranzitornih načina organizacije i instituiranja značenja, te političkih posljedica i strateških mogućnosti otvorenih njihovom upotrebom (Schwarzmantel, 2015: 228).¹⁰⁸

¹⁰⁷ Iz tog razloga, tvrdi jedan od Gramscijevih interpreta koji njegovu teoriju promatra iz lingvističke perspektive, Gramsci nikada ne definira svoje pojmove isuviše precizno, važnije je kako ih upotrebljava s namjerom analize specifičnih političkih i povijesnih okolnosti (Ives, 2004B: 65).

¹⁰⁸ Dakako, takva *hegemonijska* perspektiva ima i granicu u Gramscijevoj misli: ta granica je sam marksizam. Gramsci je sklon marksizmu dati povlaštenu poziciju nad ostalim filozofijama, pogledima na svijet: „Postoji temeljita razlika između filozofije prakse i ostalih filozofija: ostale su ideologije neorganske tvorevine, jer su proturječne, jer idu za izgladivanjem suprotnih i proturječnih interesa; njihova će 'historičnost' biti kratkotrajna, jer se proturječnost pojavljuje poslije svakog događaja, kojega su bile instrument“. Za njega je marksizam osviještena ideološka pozicija, za razliku od ideologija koje su neorganske tvorevine i instrument u rukama vladajućih klasa. Organske ideologije su „izraz podčinjenih klasa, koje se žele same odgojiti u vještini vladanja i

Kako bi produbio neke od ovih hegemonijskih aspekata označavanja, poslužit ću se primjerom Gramscijevo tumačenje Machiavellijevog *Vladara* (1971: 125-126). Za razliku od tzv. „modernističkih“ interpretacija (Strauss), koje su *Vladara* tumačili kao znanstvenu studiju s pretenzijama na univerzalno znanje o politici primjenjivo neovisno o kontekstu, Gramsci ga smatra pamfletom ili manifestom, „živim“ tekstom u formi mita čiji je cilj educirati i skicirati okvir djelovanja u aktualnom povijesnom trenutku (Ibid.). Smatra da Machiavellija ne treba svrstati na stranu „hladne utopije“ ili „doktrinarnog umovanja“ o tome što uistinu jest politika i kako je moguće uspostaviti znanje o politici kao takvoj (1971: 125-126, 135, 140).¹⁰⁹ Naprotiv, tvrdi da se radi o pokušaju „stvaranja konkretne fantazije koja djeluje na jedan raspršen i razmravljen narod da u njemu potakne i organizira kolektivnu volju“ (Gramsci, 1979: 70). Prema takvoj *hegemonijskoj* dimenziji čitanja i tumačenja političkih klasika, *Vladar* više odgovara na pitanje: „Kada se može reći da postoje uvjeti da se potakne i razvije jedna nacionalno-narodna kolektivna volja?“, nego što iznosi opći teorijski problem čiji se pojmovi mogu preslikati na svaku epohu (Gramsci, 1979: 74). Treba ga dakle čitati kao „nužni izraz njegova vremena“, uronjenog u „interne sukobe Florentinske republike“, nadmetanja između talijanskih kraljevina i Papinske države, ali i šire konstelacije odnosa snaga u Europi i napetosti između feudalnog i monarhijskog tipa vlasti (Gramsci, 1971: 140). Ako je problem postavljen *Vladarom* singularan u okviru povijesne konjunktore koja ga čini smislenim, nastavlja Gramsci, na njemu se također uočava do koje su mjere „politička ideologija i politička znanost stopljeni“ i koliko je polje njihove primjene isprepletano jednom kada se u razmatranje uzme logika konkretne hegemonijske situacije (1971: 125). Čini mi se, i to je važno naglasiti, da već ovdje nalazimo određenu vrst interpretativnog kontekstualizma, naznaku svojevrstne kontekstualitičke škole čitanja i tumačenja političkih tekstova, a koja će kasnije u okvirima političke teorije i povijesti političkih ideja postati metodološka norma s radovima Skinnera i Pococka (o čemu će više biti riječi u narednim poglavljima).¹¹⁰

Iz drugog kuta, kojim se proširuje ova gramšijevska pozicija, hegemonijski značaj Machiavellijevog teksta moguće bi bilo analizirati ne samo kroz singularni kontekst njegova nastanka, nego i spram svake konfliktne situacije u kojoj bi rekontekstualizacija nekih njegovih teorijskih postavki i pojmovnih tvorbi mogla imati strateški značaj. Primjerice, kada

koje su zainteresirane da upoznaju sve istine, pa i one koje su im neugodne, da bi mogle izbjeći zabludama više klase, a još više i svojim vlastitim“ (Gramsci, 1980: 128)

¹⁰⁹ Machiavellijeve ideje, naglašava Gramsci, nisu „knjiške ideje“ (1971: 134).

¹¹⁰ Prema takvom gledištu, proučavanje političke filozofije ne može se reducirati na analizu djela i opusa velikih autora, već je važnije analizirati utjecaj koji određene filozofske ideje imaju na strukturu institucija ili političkih pokreta (Gramsci, 1971: 345).

bi danas neka politička stranka svoj program temeljila na političkim principima *Vladara* (Gramsci daje primjer proletarijata kao *Modernog vladara*) ili u javnom diskursu mobilizirala neke od njegovih pojmovnih opreka (poput odnosa *fortune* i *virtu*), konfigurirajući odnose moći prema makijavelističkim linijama podjele i sukoba, mogli bi govoriti o strateškoj reartikulaciji i reaktualizaciji Machiavellija. No to je nešto *sasvim drugačije* od „modernističke“ tvrdnje da nam je Machiavelli u nasljeđe ostavio bezvremenske istine i utemeljio opću znanost o političkom; ovdje se, naprotiv, radi o nametanju, o rekonpoziciji političkog polja, o oportunističkom korištenju i transformaciji njegovih pojmova - i time se ne dokazuje teorijsko-spoznajna univerzalnost Machiavellija, nego tek strategijsko-hegemonijski potencijal njegovih pojmova i kategorija.¹¹¹ O tim metodološkim nijansama, između spoznajne univerzalnosti i konkretne oportunističke reaktualizacije, ugrubo skiciranima na primjeru Gramscijevog tumačenja *Vladara*, bavit ću se i u nastavku, iznoseći poziciju Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe, čija teorija dodatno zaoštava neke od Gramscijevih uvida i redefinira ih u poststrukturalističkom ključu.

3.2. Politički prostor diskurzivne artikulacije: hegemonija kao „gramatika“ moći

Mnogo od onoga što ću u nastavku rada iznijeti o teoriji hegemonije Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe stvar je zauzimanja parcijalne interpretativne perspektive i mnoga mjesta u djelima ovih autora (izravno) proturječe metodološkim smjernicama koje ću pokušati obrazložiti (posebice u poglavljima 3, 4 i 5). Recimo, posljedice koje ću izvoditi za čitanje i razumijevanje političkih klasika nerijetko su u koliziji s načinom na koji sami Laclau i Mouffe katkad tumače autorske opuse iz političke teorije i filozofije i, što se nadovezuje na to, načinom na koji u mnogim situacijama ne apliciraju vlastite metodološke postavke kada su u pitanju neke za njih ključne teze ili pojmovne konfiguracije. Unatoč tome, njihova teorija sadrži hermeneutički potencijal čija primjena može biti puno šira i metodološki plodnija nego što joj to trenutno dozvoljava brojna sekundarna literatura i ne nužno vezana uz uvijek isti skup problema predviđen početnim teorijskim okvirom. Pokušaj širenja primjene tog okvira jedna je od svrha ovog rada i, nadam se, njegova dodana vrijednost.

Teorija hegemonije Laclaua i Mouffe započinje interpretativnim problemom postmoderne naravi: na uvodnim se stranicama knjige *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a*

¹¹¹ Imajući to na umu, sasvim je promašena izjava da je danas sva politika manje ili više makijavelistička – time se zapravo ništa ne kazuje ni o Machiavelliju ni o „današnjoj politici“.

Radical Democratic Politics obrazlaže kako je marksizam izgubio političko-mobilizacijski potencijal te njegovi pojmovi više ne igraju središnju ulogu u kontekstu proliferacije novih društvenih pokreta i umnožavanja formi konflikta u postindustrijskom okruženju (Laclau i Mouffe, 2001: vii, 1-4; Laclau, 1990: 164).¹¹² Ako kasni kapitalizam druge polovice 20. stoljeća, kako tvrde Laclau i Mouffe, čini vidljivim prostor u kojem antagonistički odnosi postaju sve kompleksniji i u kojem pretpostavljena objektivnost društvenih odnosa garantirana (od strane marksizma) klasnom stratifikacijom i strukturom načina proizvodnje ne može biti zadržana, problem više nije kako predstaviti, na razini institucionalnog predstavništva ili partijske hijerarhije, pred-determinirane interese radničke ili buržujujske klase, nego kako konstituirati drugačije funkcionalne forme jedinstva iz fragmentiranog i raspršenog polja identitetskih razlika (Laclau, 1990: 4-5, 89; Laclau, 1987: 31).¹¹³ Znači li to da u kontekstu tih „novih društvenih pokreta“ – poput feminističkih i rodno-egalitarnih skupina, studenskih prosvjednika, digitalnih nomada, klimatskih i antiglobalizacijskih aktivista, antiestablišmentskih platformi - marksistički vokabular treba odbaciti kao neispravan i neupotrebljiv? Stvari su ipak nešto složenije: nije riječ o tome da se teorijom hegemonije želi ustvrditi da je marksizam empirijski u krivu i da ga treba zamijeniti nekom drugom, egzaktnijom i objektivnijom teorijom - takvo rezoniranje pripada paradigmatom sklopu koji se ovom pozicijom želi kritizirati. Radi se o nečemu drugom: marksistički se pojmovi žele historizirati i kontekstualizirati na način da ih se kroz njihovu uporabu ocjenjuje manje ili više strateški efikasima, da se povuče razlika između hegemonijskog konteksta industrijske revolucije 19. stoljeća u kojem su pojmovi poput „klase“, „diktature proletarijata“ ili „načina proizvodnje“ igrali ulogu diskurzivnih čvorišta i uspijevali konstituirati demarkacijske linije i kondenzirati kolektivne identitete, te kasnog kapitalizma s kraja 20. stoljeća gdje, kako ističe Laclau, dolazi do mutacija antagonističkih žarišta i društveni rascjepi i nejednakosti sve više poprimaju ne-klasni karakter (Laclau, 1990: 164-166, Laclau, 2006B: 112).¹¹⁴ Cilj takvog metodološkog obrata nije svrgnuti klasu kao privilegiranu kategoriju

¹¹² Laclau i Mouffe govore o „jazu između realnosti suvremenog kapitalizma i onoga što je marksizam mogao legitimno podvesti pod svoje kategorije“ (2001: viii). Te prepoznaju tri odgovora u povijesti marksizma na tu rastuću diskrepanciju: 1) ortodokсни marksizam, koji odstupanja kapitalističke „realnosti“ i marksističke teorije smatra tek prolaznom fazom; 2) revizionizam (Bernstein), čija je okosnica socijaldemokratski kompromis između suprotstavljenih klasnih tabora; 3) revolucionarni sindikalizam (Sorel), kao pokušaj reaktualizacije revolucionarne jezgre socijalizma upućivanjem na mit o generalnom štrajku s ciljem unifikacije radničke klase (Laclau i Mouffe, 2007, 17–18).

¹¹³ To fragmentirano polje ispresijecano je, tvrde, brojnim identifikacijskim oblicima koji se preklapaju i nadilaze klasnu jezgru marksizma (Laclau i Mouffe, 2001: 1)

¹¹⁴ Na primjer, što znači smjestiti pojam „klase“ u kompleksnost strateške situacije? To ne znači utvrditi da je Marxov pojam klase ne-ispravan ili da klasa kao takva ne postoji; to isto tako ne znači empirijski dokazivati da

kolektivnog identiteta i na njeno mjesto postaviti nekog novog ne-klasnog aktera; Laclau i Mouffe ističu da je potrebno odbaciti samu pretpostavku prema kojoj je bilo koja društvena skupina ili stranka „ontološki“ predodređena objektivno-povijesnim nužnostima da preuzme zadatak univerzalne emancipacije, bilo da je riječ o klasi, naciji, demokratskom mnoštvu, regionalnim i lokalnim identitetima i slično (Laclau i Mouffe, 2001: 84, 87; Laclau, 1987: 31-32).

Drugim riječima, teorija hegemonije želi marksizam smjestiti u širi povijesno-epistemološki okvir, predstaviti ga kao tek *jednu od* artikulacija unutar „šireg univerzuma mogućih artikulacija“ (Laclau, 1990: 161, 166). Prvi je korak u tom smjeru, sugeriraju Laclau i Mouffe, tumačiti marksizam¹¹⁵ unutar tzv. modernističke paradigme političke teorije i njene racionalne jezgre, a iz koje se politički prostor zamišlja kao objektivni entitet obuhvativ ispravnom znanstvenom metodom: bilo spoznajnom sintezom ideja (racionalizam) bilo shematizacijom neposredne senzorne percepcije (empirizam) ili određenom kombinacijom to dvoje (dijalektika, materijalizam) (Laclau, 1977: 7, 8). Dvije manifestacije tako poimane modernističke paradigme nas ovdje posebno zanimaju: s jedne strane tzv. univerzalno-racionalistička pozicija koja smatra da je „cilj političke teorije utemeljiti univerzalne istine, valjane u svakoj prilici neovisno od povijesno-kulturalnog konteksta“, odnosno da je pojmove potrebno validirati obzirom na njihovo podudaranje s referentnim poljem ili internom konceptualnom konzistentnošću (Mouffe, 2000: 63). S druge strane, inačica sociologijskog pozitivizma koja pod okriljem matematizacije jezika politiku pokušava obuhvatiti polazeći od njezine pretpostavljene, mjerljive objektivnosti: na primjer, već spomenuto Dahlovo mjerenje količine moći.¹¹⁶ S obje strane, dakle, izvjesnost jezika, pravocrtno kretanje od nerazpoznatljivosti političkih fenomena do teorijsko-pojmovne čistoće ili eksplikacije u nizu

su klasni interesi varka ili ideološka obmana iza kojih je potrebno rekonstruirati neke druge zbiljske interese. U hegemonijskoj perspektivi klasa postaje tek *jedan od* načina formiranja kolektivnih identiteta, a ne univerzalni agent povijesnog napretka - pitanje o tome hoće li klasna artikulacija kolektivnih identiteta prevagnuti nad nekim drugim (rodnim, etničkim, rasnim) ili će biti potisnuta i marginalizirana, ovisi o specifičnosti političkog trenutka u kojem se ta artikulacija odvija (Jorgensen i Phillips: 2002: 39). Time se obrće i središnje metodološko pitanje: ne više „kakva je klasna struktura u zemlji X tijekom perioda Y?; nego, „koji su povijesni uvjeti konstitucije društvenih aktera kao klasa?“ (Laclau, 1990: 161).

¹¹⁵ Ili barem jedan njegov dio, poput marksizma koji se veže uz Drugi i Treću internacionalu (vidi Critchley i Marchart, 2004: 3).

¹¹⁶ U slučaju marksizma, kako ga tumači Laclau, oba pola modernističke paradigme su istovremeno prisutna: 1) „sociološka hipoteza“ prema kojoj je moguće dokazati „rastuću proletarizaciju društva i progresivnu simplifikaciju klasne strukture“ (Laclau, 1990: xiii); 2) metafizički aspekt prema kojem je problem neadekvatnog razumijevanja društvene stvarnosti shvaćen kao problem ideologizacije klasnih uvjeta egzistencije, pri čemu se pretpostavlja da je moguće dohvatiti domenu objektivnosti iza vela ideologije zauzimanjem ispravne klasno-spoznajne perspektive (Laclau, 1990: 183).

brojeva i metričkih indikatora, zahtjev za preklapanjem pojma i referenta u racionalno spoznatljivo jedinstvo. Hegemonijska pozicija pokušava pak ići suprotnim smjerom: od (pretpostavljenog) totaliteta, jasnoće i transparentnosti političkih fenomena i poredaka do kontingentnosti i neizvjesnosti polja sukoba u kojem su politički subjektiviteti i njihovi zahtjevi/odluke samo provizorne točke stabilizacije, a umjesto razgraničenja i jasnih linija nalazimo kontaminaciju i preklapanje kontingentno formiranih elemenata. Ili, malo drugačije iskazano, tamo gdje tzv. moderna politička misao određenje pojmova veže uz njihovu unutarnju, „logičku“ konzistentnost, cjelovitost autorske misli ili kvantitativnu preciznost, hegemonijska perspektiva, kako ju formuliraju Laclau i Mouffe, polazi od nedovršenosti političkog polja unutar čijih se koordinata pojmovi i diskursi ne mogu promatrati razgraničeni oštrim linijama i kroz neposrednost njihove „prisutnosti“ (Laclau, 1977: 7-8; Mouffe, 2016: 23-25; Blanuša, 2017).¹¹⁷

Kritizirajući modernističko-marksističku paradigmu, ono što teorija hegemonije čini ne svodi se toliko na reinterpretaciju starih termina u novom, postmodernom kontekstu, koliko se dovodi u pitanje status modernih političkih pojmova¹¹⁸ kao univerzalno primjenjivih i inteligibilnih u odnosu na pretpostavljenu racionalnost politike i društva. Da se vratim korak unazad: ako je u okviru Gramscijeve kritike ortodoksnog marksizma hegemonija označavala konstrukciju revolucionarnog jedinstva u kontekstu uspona fašizma i međuratne nesigurnosti, za Laclaua i Mouffe ona označava jedinstvo analizirano s razine diskurzivne artikulacije u prostoru rastuće neizvjesnosti globalnog kapitalizma i demokratskih revolucija (2001: 7, 13). Oni pak smatraju da je Gramsci, unatoč svojem dekonstrukcijskom potencijalu, u krajnjoj instanci ostao vezan logikom klasne determiniranosti kolektivnih identiteta, te se njegova hegemonijska matrica nije u potpunosti oslobodila „modernističkih“ aksioma (2001: 69, 138; Mouffe, 1979).¹¹⁹ Stoga je dekonstrukcija marksizma, kao dijela modernističke paradigme, iz njihove pozicije značila ne samo dovođenje u pitanje njegovih temeljnih binarnih opreka (baze-nadgradnje, materijalnosti-ideja, politike-ekonomije, buržoazije-proletarijata itd.), nego

¹¹⁷ Iluzija neposrednosti, tvrdi Laclau, parazitira na premisi da „onkraj svakodnevnog diskursa, pojmovi odvojeni od bilo kakve konotativne artikulacije mogu, jednostavno izlaganjem svojih logičkih kvaliteta, rekonstruirati stvarnost kao cjelinu“ (Laclau, 1977: 9).

¹¹⁸ Na pitanje što je to što čini određeni politički pojam „modernim“, u okviru teorije hegemonije ne nalazimo jasan odgovor, tek nekoliko sugestija koje ću pokušati proširiti u narednim poglavljima. Jasno je, međutim, da razlika između modernih i postmodernih političkih pojmova nije razlika u sadržaju ili kronologiji, već u načinu korištenja i tumačenja.

¹¹⁹ Determiniranost ekonomijom, makar u krajnjoj instanci, nespojiva je, smatraju Laclau i Mouffe, s principom hegemonijske artikulacije kontingentnih diferencijalnih pozicija (2001: 69). To jest, društvena kompleksnost kasnog kapitalizma više ne dopušta redukciju na jedno fundamentalno načelo organizacije političko-društvenog prostora (ibid: 71).

i nadilaženje dublje spoznajno-racionalne matrice koja je od marksizma htjela učiniti još jedan izdanak superiorne prosvijećene pozicije (Marchart, 2018: 17).

Ako je kriza racionalističkog diskursa političke teorije, kako sugeriraju Laclau i Mouffe, posljedica nemogućnosti, i u domeni teorije i prakse, da se starim modernističkim kategorijama pruži nekadašnja izvjesnost - koncepcija hegemonije afirmira se kao odgovor na sve veću vidljivost kontingencije u političkom prostoru, posebice u društvima s predstavničko-demokratskim institucijama i tendencijom integracije masa u politički život (2001: xi-xiii; Laclau, 2014B: 255).¹²⁰ Prihvatanje načela kontingencije ima za posljedicu percepciju objektivnosti društva ili države kroz ishode hegemonijskih previranja, a ne odraza „prirodne“ nužnosti između *opće funkcije poretka i aktualnog modela upravljanja*; rezultirajući nepovratnom kontaminacijom kolektivnih identiteta koji se više ne mogu pozivati na pre-definirano mjesto s kojega se njihova društvena funkcija bez ostatka legitimira (Laclau, 1990: 36; 1996: 60). Riječ je, ukratko, o stanju politike u eri sumraka „normativnih epistemologija“ i „univerzalnih diskursa“, ali i o suočavanju s novim valom (predmodernog) fundamentalizma kao reakcije na proliferaciju neizvjesnosti procesa demokratizacije (Laclau i Mouffe, 2001: 3). Taj nestabilni povijesni prostor, u kojem oblici hegemonijskih praksi počinju predstavljati „opću logiku politike“ i u kojem kontingencija sve više izbija na površinu, za Laclaua i Mouffe se formira tek od Francuske revolucije. Otada, kako tvrde, možemo govoriti o transformativnosti i dislokacijskim učincima“ novih demokratskih ustanova i „plutajućem“ karakteru kapitalističkog poretka: „Hegemonijska [se] dimenzija politike širi jedino ako se otvoreni, ne-prošiveni karakter društvenog polja povećava“ (2001: 138; Laclau, 1990: 39). A iz čega slijedi da, u obrnutom slučaju, „u zatvorenom sistemu relacijskih elemenata, u kojem je značenje svakog momenta apsolutno fiksirano“, hegemonijske se prakse ne mogu efikasno širiti i uopćavati (2001: 134). Na primjer: „U srednjovjekovnoj ruralnoj zajednici prostor otvoren diferencijalnim artikulacijama je minimalan te stoga nema hegemonijskih oblika artikulacije“ (Ibid: 138).¹²¹

Za njih je hegemonija, dakle, otvoreni proces, izveden u polju čiji su obrisi nestalni u odsutnosti konačnog strukturirajućeg središta: ni klasa ni nacija ni ekonomski odnosi ne predstavljaju esenciju hegemonijskog - za razliku od različitih oblasti moderne političke teorije gdje su imali status „intuitivnih realnosti“ - oni tek mogu biti njegove prolazne

¹²⁰ Laclau tvrdi: „Uvjet vidljivosti kontingencije strukture je vidljivost jaza između opće forme punine i konkretnog sadržaja koji utjelovljuje tu formu“ (Laclau, 2007: 93)

¹²¹ Ukratko: u predmodernim društvima diskurzivna je struktura puno stabilnija i prostor za hegemonijsko nadmetanje je sužen (Laclau i Mouffe, 1990: 118).

konfiguracije, način da se strateškim kombinacijama premosti jaz između nemogućnosti konačne stabilizacije strukture i potrebe za bilo kakvom organizacijom (Laclau i Mouffe, 2001: xi-xiii; Laclau, 1991: 59).¹²² U tom smislu, teorija hegemonije nastoji obuhvatiti uvjete mogućnosti i privremena pravila formacije kontingentnih odnosa između najrazličitijih društvenih pozicija, uzimajući u obzir da njihovi identiteti i konceptualni instrumenti u tom procesu prolaze kroz kontinuirane transformacije i da se ne može fiksirati njihovo (doslovno) značenje. Ako se hegemonija pojavljuje u „kontekstu kojim dominira iskustvo fragmentacije i neizvjesnost artikulacije različitih borbi i subjektivnih pozicija“ (2001: 13), tamo gdje neka „partikularna društvena skupina preuzima na sebe reprezentaciju totaliteta nesumjerljivog s njom“ (ibid: x), značenje fenomena poput „klasne borbe“, „demokratizacije“ ili „nacionalnog samoodređenja“, primjerice, nije unaprijed poznato i ne može se sa sigurnošću predvidjeti kojim će političkim projektima oni u konačnici biti artikulirani. Također, subjektivnosti koje se pripisuju tim instancama uvijek su već ispresijecane mnoštvom identifikacijskih obrazaca i predstavljaju tek *jednu od* mogućih kombinacija političke stabilizacije polja razlika (Laclau, 2014: 25)¹²³

Evo primjera kompleksnosti implicirane hegemonijskom analizom: „Što se događa ako tvornica zagađuje okoliš i izazove prosvjede lokalnog stanovništva, a radnici stanu na stranu vlasnika tvornice kako bi obranili svoja radna mjesta?“ (Laclau, 1990: 228). Ili: što kada najava ekološke mjere povećanja poreza na dizel izazove masovne prosvjede u Francuskoj, mahom nižih klasa koje bi taj, iz perspektive brige za okoliš relativno opravdan, potez potjerao preko ruba siromaštva? Iz perspektive Laclaua i Mouffe analize su takvih kompleksnih situacija, ako polaze od unaprijed determiniranih kolektivnih identiteta (klasnih, nacionalnih, stranačkih) i apriorne topografske konzistentnosti (države, društva, ekonomije) neadekvatne: okolnosti u kojima dolazi do kondenzacije raspršenih pozicija u jedinstvo političkog subjekta sposobnog mobilizirati heterogene društvene zahtjeve, neizvjesne su i njihov se rezultat ne može sa sigurnošću predvidjeti. Hoće li oportunističko savezništvo između vlasnika tvornice i radnika dovesti do povećanja emancipacije ili intenzifikacije eksploatacije? Kako „dizelski“ identitet žutih prsluka u Francuskoj pomiriti s antikapitalističkim ekološkim aktivizmom? Posrijedi su pitanja na koja nema neutralnog odgovora: „Kad su jednom identiteti zamišljeni kao složeno artikulirane kolektivne volje, vrlo

¹²² „Iskustvo odsutnosti Temelja (...) je znak našeg doba (...) upravo zato jer nema konačnog temelja, divergentni elementi moraju biti strateški, odnosno politički artikulirani“ (Marchart, 2004: 55).

¹²³ Laclau to ovako sažima: pitanje nije „tko je subjekt hegemonije, nego kako netko postaje subjekt kroz proces hegemonijske artikulacije“ (Laclau, 1990: 211).

malo dobivamo ako ih tretiramo putem jednostavnih oznaka kao što su klase, etničke skupine i tako dalje, koje su u najboljem slučaju nazivi za kratkotrajne točke stabilizacije. Ključna zadaća je shvatiti logiku njihovoga konstituiranja i nestajanja, kao i formalna određenja prostora u kojemu se međusobno odnose“ (Laclau u Butler i sur., 2007: 58).

Analitička korisnost (i složenost) hegemonijske optike sastoji se iz usvajanja postmoderne premise prema kojoj je uzaludno pokušati rekonstruirati netaknutu esenciju ili racionalnost identiteta prethodećih hegemonijskim praksama. Radije, potrebno se fokusirati na „čin radikalne *konstrukcije*“ i njegove diskurzivno-materijalne efekte, konkretne permutacije koje slijede tijekom političkog sukoba (Laclau, 1990: 29). Posuđujući Husserlov vokabular Laclau i Mouffe taj proces opisuju kroz napetost između *sedimentacije* i *reaktivacije* (2001: viii; Laclau, 2014B: 259). U slučaju sedimentacije posrijedi je „rutinizacija i zaboravljanje podrijetla“ nekog političkog režima ili pokreta i njegovih konceptualnih izvorišta: svaki poredak u neku ruku teži, više ili manje uspješno, stvoriti novu jezičnu tradiciju u koju se potom može usidriti te naturalizirati ili objektivizirati tragove vlastite kontingencije, stabilizirajući polje značenja u prepoznatljive topografije ili metaforičke oblike (Laclau, 1990: 34; 1991: 59; Marchart, 2007: 138). U drugom slučaju, moment reaktivacije razotkriva „kontingentnost objektivnosti“ i iznova uprizoruje zaboravljeni antagonistički sukob i nejednaku distribuciju moći, podudarajući se s procesom (re)politizacije sedimentiranih kategorija (Laclau, 1990: 34-35).¹²⁴ Treba dodati da bi reaktivacija u metodološkom smislu bila bliska genealogijskoj metodi utoliko što ukazuje na odnose moći i snaga u pozadini neke samorazumljivosti, ali ne zato da bi razotkrila njihovu skrivenu istinu ili esenciju nego izvela na svjetlo odbačene povijesne potencijalnosti rekonstruirajući „teren prvobitnog nasilja (...) na kojem se odigrao utemeljujući akt“ (Laclau, 1990: 34; također Torfing, 1999: 70). Kompleksnost analize hegemonijskih konfiguracija sastoji se u tome što one u isto vrijeme uključuju oba procesa, kao dvije krajnje ali nedostižne točke.

Hegemonijska logika dakle implicira neizvjesnost i kontingentnost prostora u kojem se sukobljavaju kolektivne tvorbe, ne više vezane isključivo klasnim karakterom ili predeterminiranim mjestom u društvenoj topografiji. Na tom tragu Laclau ističe da danas postaje sve jasnije „da nema 'sistema'; da ono što se pojavljuje kao takvo može to postići samo skrivanjem vlastitih diskontinuiteta, krijumčarenjem u strukturu različitih vrsti pragmatičnih artikulacija i ne-eksplicitnih pretpostavki“ (Laclau, 1990: 191). A što podrazumijeva da se

¹²⁴ Pojednostavljeno: „Sedimentirane su ideje one koje su raskinule vezu s izvornom intuicijom čiji su produžetak, dok je reaktivacija razotkrivanje te zaboravljene veze“ (Laclau, 2014: 3).

različite instance donošenja kolektivnih odluka (u današnjem globalno-kapitalističkom okruženju) odigravaju na sve nesigurnijem terenu i njihove se uvjete i učinke teško može supsumirati pod neko opće pravilo ili univerzalni koncept (Laclau, 1996: 55). Političko u tom *kontingentnom* smislu nije vezano uz specifični skup ustanova, oblik vladavine ili javnu deliberaciju, niti se tiče isključivo „zahtjeva postavljenih na razini stranaka i države“ (Laclau i Mouffe, 2001: 153; Marchart, 2007: 42). Ono zahvaća puno dublje aspekte konstitucije iskustva društvenog svijeta. „Opća teorija politike koja se oslanja na topografske kategorije više nije moguća“, tvrde Laclau i Mouffe, smatrajući pritom topografske kategorije one unaprijed određene pozicijom u strukturi čije značenje nije transformirano tijekom političke borbe i ne ovisi o njenom ishodu (2001: 180). Posljedično, jedinstvo političkog horizonta i praktičnih politika za teoriju će hegemonije uvijek biti neuspjelo jedinstvo, osuđeno na konstantu reinenciju, a između njegovih elemenata konstantno će se odvijati, manje ili više otvoreni ili prikriveni, sukob (Laclau, 2004: 325).¹²⁵

Ukratko, radi se o tzv. *disocijativnom razumijevanju politike*. Ono polazi od pretpostavke da je kolektivni prostor konstituiran sukobima i antagonističkim podjelama koje je nemoguće iskorijeniti već samo privremeno transformirati, i da kolektivno djelovanje uključuje borbenu svrstavanje ili nasilje kako bi se prikrila ili izmjestila temeljna nemogućnost političkog jedinstva (Marchart, 2007: 38). Tu su disocijativnu konceptualizaciju u različitim epohama i s različitim metodološkim posljedicama (re)aktualizirali Machiavelli, Nietzsche, Carl Schmitt, Foucault, Lyotard i drugi. Nasuprot njima stajala je tzv. asocijativna struja vežući se uz Aristotela, Hannah Arendt, Sheldona Wolina ili Jurgena Habermasa koji su oblast politike shvaćali, nerijetko normativno, kroz povezivanje, suradnju, deliberaciju, čak i „prijateljstvo“, a različite su svrhe politike sagledavali kroz postizanje racionalnog konsezusa, izgradnju dobrog društva, pravednu distribuciju resursa (Marchart, 2007: 38).¹²⁶ U slučaju teorije hegemonije ni „konsenzus“ ni „dobro društvo“ ni „pravednost“ nisu unaprijed isključeni kao

¹²⁵ Kako bi se dodatno naglasilo to „strukturirajuće“ svojstvo politike u odnosu spram njenog disocijativnog karaktera, Laclau i Mouffe služe se (već poznatom) pojmovnom razlikom između *politike* i *političkog*. Političko je za njih horizont koji „utemeljuje društveno polje“ i čijom se analizom pokušavaju „identificirati diskurzivni uvjeti mogućnosti pojavljivanja kolektivnog djelovanja“ (2001: 153); dok je politika skup konvencionalnih praksi provođenja partikularnih političkih odluka unutar već formiranog režima (Marchart, 2007: 5, 8; Laclau, 2014: 257; Laclau, 1990: 61).

¹²⁶ Primjerice, za Wolina je politika „izraz ideje da slobodno društvo sastavljeno od raznovrsnosti ipak može uživati u trenucima istovjetnosti kada je, kroz javnu deliberaciju, kolektivna moć upotrijebljena za promociju ili zaštitu dobrobiti kolektiva“ (Wolin, citirano prema Marchart, 2007: 40). Schmitt pak tvrdi nešto sasvim drugačije: „Fenomen političkoga može se pojmiti samo kroz odnos prema realnoj mogućnosti svrstavanja na prijatelja i neprijatelja (...) Svijet u kojem je mogućnost takve borbe potpuno odstranjena i nestala, konačno pacificirana zemaljska kugla, bio bi svijet bez razlikovanja prijatelja i neprijatelja i prema tome svijet bez politike“ (Schmitt, 2007: 76).

svrhe politike, no njihova se konstitucija smatra samo privremenom i nestalnom konfiguracijom omogućenom prevagom u političkoj borbi, a njihov sadržaj okupiran/kontaminiran različitim partikularnim pozicijama koje nametanjem vlastitog sadržaja općoj formi pokušavaju ispuniti određene strateške ciljeve. Naravno, pitanje što je „dobro“ i „racionalno“ u toj konstelaciji nije unaprijed odlučeno: o njihovom se značenju odlučuje sučeljavanjem protivnika u hegemonijskom polju (Laclau, 1990: 194).

Teorija hegemonije u svom se disocijativnom aspektu ponajviše oslanjala na konfliktno određenje politike Carla Schmitta, izmještajući i redefinirajući njegove teze iz konteksta analize međuratnog (srednjeeuropskog) modela liberalno-demokratskog parlamentarizma u kontekst postmoderne kritike kasno-kapitalističke i postindustrijske demokracije (Laclau, 1990: 50; Schmitt, 2007).¹²⁷ Schmitt je između dva Svjetska rata govorio o politici kao polju odnosa koje se „stalno mijenja, već prema silama i moćima koje se međusobno povezuju ili razdvajaju kako bi se održale“ (Schmitt, 2007: 61). Pritom je kriterij razlikovanja političkog – od ostalih domena poput morala, ekonomije, estetike – vidio u intenzifikaciji odnosa asocijacije i disocijacije u činu razvrstavanja na prijatelja i neprijatelja, razvrstavanju koje se ne može razriješiti „ni nekim unaprijed utvrđenim općim normiranjem, ni presudom nekoga 'nezainteresiranog' i stoga 'nepriistranog' trećeg“ (Schmitt, 2007: 71). Za Schmitta politika nije bila još jedna domena među ostalim domenama nego strukturirajući princip svih ostalih domena; dakle ona nije posjedovala samo „relativnu autonomiju“ nego „primarnost“ očitovanu u tome da distinkcija prijatelj-neprijatelj kao „krajnji stupanj intenziteta“ zasjenjuje sve ostale distinkcije u trenutku kada postane aktivna (Schmitt, 2007: 77; Marchart, 2007: 41).¹²⁸ Ono što Laclau i Mouffe dodaju Schmittovom disocijativnom modelu odnosi se na kratki spoj između nekadašnjeg državno-suverenističkog i današnjeg kontingentno-postmodernog okruženja: u današnjim okolnostima razvrstavanje na prijatelja i neprijatelja poprima političke forme koje nadilaze podjelu na unutrašnjeg i vanjskog neprijatelja, zamagljujući demarkaciju između državnih institucija i ekonomsko-privatne domene, preispitujući oštru distinkciju između onih koji posjeduju moć i onih na kojima se

¹²⁷ Doduše, Laclau i Mouffe su spremni samo do određene točke slijediti tezu kontroverznog Schmitta (čijom se „kontroverznošću“ neću ovdje baviti). Mouffe to naglašava tako što kaže da želi upotrijebiti „Schmitta protiv samog Schmitta“, odnosno „iskoristiti kritiku liberalnog individualizma i racionalizma u redefiniranju liberalne demokracije, umjesto da je, poput Schmitta, odbacujemo“ (Mouffe, 2005: 14).

¹²⁸ Laclau kaže: „Trenutak neprijateljstva bi mogli nazvati specifično 'političkim' trenutkom u strukturaciji zajednice, dok bi sistem pravila koji ograničava polje unutar kojeg neprijateljstvo djeluje mogli poimati kao 'administraciju'“ (2005B: 7). Schmitt je pak govorio: „Politička suprotnost jest najintenzivnija i krajnja suprotnost, a svaka konkretna oprečnost tim je više politička što se više približava krajnjoj točki, svrstavanju prijatelj-neprijatelj“ (2007: 73).

primjenjuje. Događa se sveopća kontaminacija: „Čak i u posve radikalnim i demokratskim projektima društvena transformacija znači izgradnju nove moći, a ne njenu radikalnu eliminaciju“ (Laclau, 1990: 33).

Relevantnost disocijativnog modela proizlazi iz toga što u prvi plan stavlja strategijsku dimenziju političke teorije. Taj se moment tek povremeno probijao na površinu zapadne političke misli i ona ga je ona u pravilu potiskivala težeći normativnom opisivanju različitih modela vladavine kojima bi se obuzdala nepredvidljivost disocijativnosti nasilja i konflikta (Laclau, 1996: 68; Marchart, 2007: 51).¹²⁹ Primjerice, Laclau tvrdi da Hobbesova politička teorija uključuje *zatvaranje politike* utoliko što figuru suverena smatra središnjom točkom neutralizacije antagonističkih odnosa u društvu (Laclau u Butler i sur., 2007: 58)¹³⁰; a slična bi se opaska mogla uputiti u smjeru Hegelovog apsolutnog duha, liberalnog modela društvenog ugovora, Rawsove koncepcije pravednosti, konsenzualnih teorija demokracije itd. Možemo li u tom smislu reći da, na metodološkoj razini, teorija hegemonije reaktivira sedimentirane slojeve modernističkog tumačenja normativnog kanona tražeći u njima zaboravljenu dimenziju konflikta, odnosno drugačiji model tumačenja, čitanja i razumijevanja fundamentalnih tekstova i opusa prilagođen postmodernom odbacivanju čvrstih temelja i univerzalnih istina? Možda. Za Laclaua i Mouffe, prije svega, prihvaćanje hegemonijske logike teži učiniti vidljivim jaz između formalnih aspekata moći i aktera koji privremeno okupiraju poziciju moći s obzirom na određeni hegemonijski projekt; jaz između nemogućnosti totaliteta i konstantnih pokušaja evokacije tog totaliteta u prostoru rascijepljenom antagonističkim sukobima (2001: 57; Laclau, 1994: 3). Teorija hegemonije si stoga daje težak zadatak kojeg, jasno, ne uspijeva uvijek ispuniti: održati otvorenim razmak između logike negativnosti i provizorne stabilizacije poretka, konstantu napetost između praznine forme i pozitivnog sadržaja neadekvatnog da trajno ispuni tu formu.

Imajući na umu sve izrečeno o disocijativnoj i strukturirajućoj dimenziji politike, potrebno se ipak odmaknuti od maksime *sve je političko*, nerijetko pripisanoj Laclauu i Mouffe. Nužno je, i u heurističkom smislu plodno, u okviru ovog rada zadržati distinkciju između političkih i nepolitičkih pojmova. U isto vrijeme to širi i sužava polje političkih pojmova – sužava, jer

¹²⁹ Laclau na tom tragu ističe: „Prikriivanje tog rascjepa duboko je ukorijenjeno u tradiciju zapadne metafizike i političke filozofije izvedene iz nje (...) pojam političkog poretka, stoga, nije bio otvoren diferencijaciji između opće funkcije i aktualnog poretka koji je bio implementiran“ (Laclau i Zac, 1994: 35).

¹³⁰ Za Laclaua je Hobbesova fundamentalna opreka sljedeća: ili podjednaka raspodjela moći u prirodnom stanju ili potpuna eliminacija borbe za moć u suverenoj državi (Laclau u Butler i sur., 2007: 58). Oboje je, iz postmoderne perspektive, nedostižno.

više nije moguće svaki pojam zahvatiti ovakvom vrstom analize; a širi, jer se svaki pojam oko čijeg se značenja, položaja ili funkcionalne vrijednosti u stanovitom trenutku vode kolektivni prijeperi, odnosno koji u bilo kojem smislu postaje predmet ili oruđe konflikta, može smatrati političkim. Tako pojmovi koji inače ne bi bili povezani s poljem politike pod određenim uvjetima to postaju: obitelj, prehrana, seksualnost; dok, s druge strane, pojmovi koji su u nekom povijesnom trenutku bili izrazito politički u nekom drugom to prestaju biti (moguće je, kako su to mnogi pisci znanstvene fantastike učinili, zamisliti društvo budućnosti u kojem će pojmovi poput „države“ i „nacije“ biti samo anakronizmi bez ikakvog političkog naboja). Ako prihvatimo takvo razlikovanje završavamo sa sljedećom metodološkom premisom: ne da je sve političko, nego da je sama granica između političkog i ne-političkog rezultat političke intervencije (Torfing, 1999: 70).

Konceptualizacija politike kroz intenzitet asocijacije i disocijacije između prijatelja i neprijatelja u okviru teorije hegemonije dodatno se usložnjava primjenjujući na disocijativnu dimenziju diferencijalnu logiku strukturalizma (Saussure), odnosno poststrukturalizma (Derrida, Lacan, Foucault). To podrazumijeva, na tragu ranije opisane (post)strukturalističke tendencije ekspanzije lingvističkog modela na sve šire oblasti društvene analize (Critchley i Marchart, 2004: 5), da se politika shvaća kao polje razlika u kojem promatrani elementi nisu supstancijalne jedinice s esencijalnim obilježjima, nego nestalni efekt relacijskih konfiguracija hegemonijskog polja.¹³¹ Problem tada postaje kako političke razlike, čije je značenje dano samo kroz kompleksne odnose negativnosti s drugim razlikama, pod određenim okolnostima prelaze u antagonističke odnose; to jest, kako od relacijskih identiteta u mreži kombinacija i supstitucija uspostavljenih oko međudnosa njihovih formalnih obilježja, dolazimo do intenzifikacije sukoba, povlačenja demarkacijskih linija i procedura isključivanja? Taj diferencijalno-disocijativni čvor teorija hegemonije nastoji raspetljati polazeći od reinterpretacije poststrukturalističke koncepcije diskursa i uvodeći u igru koncepte poput lanca ekvivalencije, praznog označitelja i kontaminirane univerzalnosti.

¹³¹ Laclau kaže: „Kada danas čitam *Gramatologiju*, *S/Z* ili Lacanove *Spise*, primjeri koji mi padaju na pamet nisu iz filozofskih ili književnih tekstova, nego iz rasprava u argentinskom radničkom sindikatu, okršaja suprotstavljenih slogana na demonstracijama ili debata na partijskom kongresu“ (Laclau, 1990: 200).

Koncepcija diskursa bliska je a opet različita od strukturalističke koncepcije jezičnog sistema (*langue*) te nosi biljeg genealogijskih istraživanja moći i Wittgensteinove (1998) koncepcije „jezičnih igara“. Kako ga vide Laclau i Mouffe, diskurs obuhvaća i lingvističke i nelingvističke aspekte procesa formacije značenja, pragmatične konstrukcije izgrađene oko neke sfere društvenog djelovanja, a bez kojih bi ona bila kaotična masa nepredstavljenih utisaka. Posredstvom diskursa semantički i pragmatični (značenjski i djelatni) aspekti označavanja povezuju se u smislenu cjelinu i njihovo stečeno jedinstvo perpetuirano je konvencionaliziranim načinom uporabe (Laclau i Mouffe, 2001: 108; Laclau, u Laclau i Bhaskar, 2003: 9; Torfing, 1999: 94).¹³² Laclau i Mouffe tvrde da diskurs nije tek jedna od oblasti društvenog djelovanja, on obuhvaća mnogo više od lingvistički uvjetovanog instrumenta moći: diskurs je, kažu, *konstitutivan*, u smislu da njegova konsolidacija istovremeno znači i stavljanje u pogon nesvjesnih struktura kroz koje pojedinac doživljava političku realnost, a u odsutnosti kojih se ona raspada u nerazpoznatljive oblike (2001: 108-109; Jorgensen i Phillips, 2002: 19-20). Diskurzivni pristup pritom polazi od toga da te transindividualne (ili intersubjektivne) apriorne strukture nisu jednom zasvagda utvrđene, nego da „uvjeti mogućnosti percepcije, mišljenja i djelovanja ovise o [povijesno promjenjivoj *op.a.*] strukturaciji stanovitih smislenih polja koja prethode bilo kakvoj činjeničnoj neposrednosti“ (Laclau, 1993: 541).¹³³ Ukratko, gdje god nalazimo diskurs nalazimo regulirane obrasce, ponavljanja i automatizme kristalizirane u privremeni diskurzivni režim kojim se hegemonizira polje iskustva i uspostavlja domena „činjenica“ (Laclau u Laclau i Bhaskar, 2003: 10; Laclau, 2005: 68).

Iako je struktura diskursa, kako pretpostavljaju Laclau i Mouffe, uvijek već diferencijalna, pozivanje na diferencijalnost nije dovoljno da se objasni njegova konstitutivnost. Radi se o načinu organizacije društvenih odnosa i subjektivnih pozicija među kojima „nema 'prirodne' ili 'nužne' povezanosti koja bi prethodila samom aktu povezivanja“, te njihova nestalna kristalizacija (u „državu“, „klasu“, „naciju“, „pokret“) zahtijeva hegemonijske intervencije usmjerene i na lingvistički sadržaj i na sve ono što omogućava proizvodnju, cirkulaciju i

¹³² Iz hegemonijske perspektive, koja u tom smislu preuzima Wittgensteinovu tezu, nije moguće razdvojiti semantiku i pragmatiku: značenje pojma ne može se odvojiti od njegove uporabe, to jest, „značenje se konstituira samo u kontekstu aktualne uporabe pojma“ (Laclau i Mouffe, 1990: 101- 102). Ili, riječima Slavoj Žižeka, diskurs se može shvatiti kao „formalni poredak koji nadomješta i/ili razbija dualni odnos 'izvanjske' činjenične realnosti' i 'unutrašnjeg' subjektivnog doživljaja“ (Žižek, 2002).

¹³³ Na tom tragu Laclau i Mouffe tvrde sljedeće: „Ako analiziramo tzv. ne-diskurzivne komplekse – institucije, tehnike, proizvodne organizacije itd. – ono što nalazimo su više ili manje kompleksni oblici diferencijalnih pozicija među objektima, koji ne proizlaze iz nužnosti izvanjskih strukturirajućem sistemu, te stoga mogu biti poimani samo kao diskurzivne artikulacije“ (2001: 107).

distribuciju tog sadržaja (a i samo je diskurzivno konstituirano). Ono *hegemonijsko* u diskursu tiče se mehanizama moći okupljenih oko ustrojavanja i perpetuacije dominantnih ili opozicijskih diskurzivnih tvorbi, mreže aparata, institucija i strateških uporišta upetljenih u inauguraciju značenjske konvencije; ono pak *diskurzivno* u hegemonijskom procesu odnosi se na implikaciju sistematičnosti, totaliteta ili konzistentnosti koja ne može biti politički garantirana, nego proizvedena jedino diskurzivnim sredstvima (Laclau, 2014: 256-257; Laclau i Mouffe, 2001: 96). Zagonetka diskursa sastoji se iz uzajamne kontaminacije svih tih instanci, iz preklapanja principa diferencijalnosti i političko-hegemonijskih formi čiji je krajnji efekt stabilizacija značenjskog polja i usmjeravanje simboličke razmjene.

Posljedično, za razliku od strukturalista prema kojima je diskurs samoreferencijalni sistem s univerzalnim pravilima, neovisan od povijesti i otporan na aktualna politička previranja (Saussure, Lévi-Strauss), za teoretičare hegemonije diskurs se, pod utjecajem poststrukturalističkih teorija poput dekonstrukcije (Derrida), shvaća kao „beskonačna igra razlika“ unutar nestabilnog semantičkog konteksta, tzv. polja diskurzivnosti¹³⁴ (Laclau, 1990: 90-91). Formiranje diskursa promatra se kroz zatvaranje polja diskurzivnosti (manje ili više nasilnom) redukcijom klizanja značenja i kontrolom nepredvidljivosti značenjskih učinaka; zatvaranje koje, međutim, nije rezultat neke imanentne racionalnosti svojstvene diskursu, niti je ikada konačno i sveobuhvatno (Jorgensen i Phillips, 2002: 26-27, 29). Umjesto zatvorenog i samodovoljnog sistema nalazimo, tvrde Laclau i Mouffe, rascijepljene i razmještene značenjske elemente čije je semantičko jedinstvo produkt sila koje nisu isključivo diferencijalno-formalne prirode, nego predstavljaju kondenzaciju *političkih* obrazaca u polju diskurzivnosti. Time se u okviru teorije hegemonije zamagljuje linija razdvajanja između *langue* i *parole*, kako ju je razumjela sosirijanska lingvistika, dok se ističu momenti disocijacije, nefiksiranosti i konstrukcije privida sistematičnosti (Torfing, 1999: 54). U tom smislu nije riječ o tome da je transformacija političke stvarnosti mehanički ili automatski determinirana promjenom načina govora, i obratno (kako to pretpostavljaju, na primjer, pobornici „političke korektnosti“ ili regulatori „govora mržnje“). Stvari su kompleksnije od toga da je dovoljno zabraniti ili regulirati određeni tip govora: konstitutivnost o kojoj se ovdje radi podrazumijeva takvu ekonomiju označiteljskih praksi čija (relativna) autonomija uključuje mnogo dublju ukorijenjenost diskurzivnog režima od razine individualnog

¹³⁴ „Polje diskurzivnosti je rezervoar 'viška značenja' proizvedenog artikulacijskim praksama“ (Jorgensen i Phillips, 2002: 27).

govora.¹³⁵ Odnosno, ako diskurs uključuje i lingvističke i nelingvističke aspekte procesa proizvodnje značenja, ustrajanje na promjeni samo lingvističkog aspekta konvencije previđa da u (nelingvističkim) institucijama i aparatima egzistiraju inertne strukture i autonomne oblasti, sposobne preokrenuti putanju značenjske transformacije u nepredviđenom smjeru i povratno djelovati na otpornost konvencije.

Diskurs se, dakle, ne dotiče samo formalno-lingvističke dimenzije i terminoloških nedoumica. On posjeduje „materijalnu“ snagu: uspostavlja obrasce ponašanja s opipljivim posljedicama na regulaciju društvenog života, iz mnoštvenosti utisaka konstruira „stvari“ i „činjenice“, nameće okvire tumačenja i razumijevanja, prisiljava na značenjsku konvergenciju.¹³⁶ Ako prihvatimo tezu da različitim tipovima diskursa „stvaramo reprezentacije stvarnosti koje nikad nisu tek refleksije pred-postojeće stvarnosti, nego pridonose konstrukciji te stvarnosti“ (Jorgensen i Phillips, 2002: 9), cilj diskurzivne analize nije dohvatiti „stvarnost“ iza diskursa, neposrednost društvene egzistencije onkraj svakog posredovanja (Ibid: 21). Naprotiv, analiza se usmjerava prema samim mehanizmima (neizbježnog) posredovanja: radi se o tome da diskurs, neovisno o svojoj istinitosti, neovisno o razini korespondencije između „riječi i stvari“, izaziva materijalne učinke, mobilizacijske prilike te posjeduje stratešku i performativnu komponentu iskoristivu u polju političkih borbi (Ibid.). Problemi od kojih kreće diskurzivno uvjetovana teorija hegemonije ne tiču se, dakle, objektivnih uvjeta egzistencije ili realnog postojanja nekog političkog subjekta: pogled se usmjerava prema samim procedurama diskurzivizacije. Na primjer, ustvrditi da radnička klasa nedvojbeno i dalje postoji pa su stoga svi oni koji tvrde da klasna revolucija više nije moguća u krivu – rezoniranje je koje previđa „simboličku djelotvornost“ koju pojam pripadanja radničkoj klasi može imati u određenoj povijesnoj situaciji, a bez koje taj pojam ostaje politički impotentan i hegemonijski neupotrebljiv. A to nema veze s time da li ta klasa uistinu postoji negdje u „fizičkoj“ stvarnosti ili ne. Isto tako, tvrditi da je „ropstvo“ nedvojbeno postojalo i prije nego je diskurzivno konstruirano je samo djelomice točno; prije svoje diskurzivne konstrukcije ono nije bilo *politički pojam* i nije podrazumijevalo kondenzaciju grupnih identiteta; tek kad je

¹³⁵ „Trenutak zatvaranja diskurzivnog totaliteta, nemogućeg na 'objektivnoj' razini tog totaliteta, ne može se uspostaviti niti na razini 'označavajućeg' subjekta; s obzirom da je subjektivnost aktera rascijepljena istom prolaznošću i odsutnošću konačnog prošivanja kao i svaka druga točka diskurzivnog totaliteta kojem pripada“ (Laclau i Mouffe, 2001: 121).

¹³⁶ Primjerice, to što danas koristimo pojam „migrantske krize“ umjesto „izbjegličke“ ili „humanitarne“ katastrofe strukturira određenu percepciju i uzorke ponašanja koji legitimiraju institucionalne i represivne mjere prema tim „migrantima“, a koje bi izgledale puno manje legitime kada bi se primjenjivale prema „izbjeglicama“.

ropstvo imenovano i artikulirano politički, mogla je započeti borba protiv njega, mogle su se grupirati i ujediniti kolektivne snage protiv njegovih praksi.

Diskurzivni karakter subjektivnosti i objektivnosti, tvrde Laclau i Mouffe, uvjetuje njihovu društvenu egzistenciju: „Kao član određene zajednice, nikada neću susresti objekt u njegovoj goloj egzistenciji – takva mogućnost je puka apstrakcija; radije, ta će egzistencija uvijek biti dana kroz artikulaciju unutar diskurzivnih totaliteta“ (Laclau i Mouffe, 1990: 104). Odnosno, *referencijalna materijalnost objekta* ili *subjektivna dimenzija identiteta* nemaju značenja izvan sistema razlika: oni su uvijek već diskurzivno posredovani i obilježja prema kojima ih prepoznajemo nisu ništa drugo nego sedimentirana diskurzivna tvorba čiji su kontingentni korijeni zaboravljeni ili potisnuti (Laclau i Mouffe, 1990: 100; Marchart, 2007: 149). Razumjeti polje objektivnosti/subjektivnosti na takav način ipak ne znači skliznuće u (postmoderni) solipsizam¹³⁷ - radije, diskurs se promatra u funkciji sinteze heterogenog iskustva realnosti, vezivanja označitelja i označenog u reprezentabilno jedinstvo, organiziranja horizonta prihvatljivog i neprihvatljivog, izgovorivog i neizgovorivog, mogućeg i nemogućeg, normalnog i patološkog. Stoga analiza diskurzivnih tvorevina neizbježno uključuje kritiku „naturalizacije značenja“ i „esencijalizacije društvenog polja“, iako time ne dovodi u pitanje postojanje heterogene, plutajuće „stvarnosti“ izvan diskurzivnih okvira (Laclau, 1990: 92).

Prema tom gledištu, ako su današnja demokratska ili razvijena društva, kako tvrde Laclau i Mouffe, prožeta konstitutivnom neizvjesnošću – u smislu da su njihova navodno supstancijalna obilježja dovedena u pitanje - ona moraju retroaktivno konstituirati svoje temelje koristeći se diskurzivnim (i retoričkim) sredstvima koja nisu nekakva aberacija u odnosu na ispravno i objektivno stanje stvari, već jedina sredstva na raspolaganju (2001: 96-98). Rekonstrukcija temelja ili cjelovitosti društvenog polja, tvrdi Laclau, „zahtijeva konstrukciju sistema označavanja na osnovi isključivanja“, pri čemu su identiteti uključenih elemenata povezani s obzirom na ono što isključuju, njihove zajedničke karakteristike proizlaze iz onoga čemu se suprotstavljaju (Laclau, 2004: 306). Laclau inzistira da se značenje diskurzivnih elemenata uključenih u te procese uvijek ustrojava unutar stanovitog „retoričkog miljea“ u kojem je nemoguće postići neposredan odnos između znaka i referenta (između označitelja i označenog), na način da je takva nemogućnost već upisana u same

¹³⁷ Primjer postmodernog solipsizma bio bi kada bi Derridinu dekonstrukcijsku poziciju tumačili kao da utvrđuje da „nema ničega izvan teksta“, a zapravo je puno metodološki plodnije shvaćanje da je sve ono „izvan“ uvijek već posredovano tekstem, odnosno diskursom, te da je zadatak razaznati mehanizme diskurzivne artikulacije i stabilizacije značenja.

temelje društva čija je reprezentabilnost moguća tek pretpostavljajući gestu metaforičke totalizacije ili neke druge retoričke operacije (2014: 79-80, 98). Metafora, metonimija, sinegdoha, katahreza - figure su koje teorija hegemonije operacionalizira prilikom analize pojedinih slučajeva diskurzivne konstrukcije jedinstva poput izgradnje nacionalnog identiteta, populističke dihotomizacije političkog prostora, klasne podjele ili liberalno-racionalističke vizije razvijenog društva.

Prihvatanjem implikacija poststrukturalističke teorije diskursa Laclau i Mouffe današnju politiku nastoje konceptualizirati kao *polje diskurzivne artikulacije*. Smatraju da se u tom polju svaka pretpostavljena konzistentnost ili supstancijalnost diskurzivnih tvorbi mora sagledati iz perspektive kontingentnosti hegemonijskih praksi koje su prethodile i oblikovale dani stupanj konzistentnosti ili supstancijalnosti. Tu se pod kontingencijom podrazumijeva nemogućnost predviđanja ishoda kombinacije i supstitucije diferencijalnih elemenata, a pod artikulacijom takav način vezivanja tih elemenata čiji su aranžmani integralni dio konfliktnih odnosa i kao takvi nestabilni i podložni konstantnoj reartikulaciji (Laclau i Mouffe, 2001: 135; Laclau, 1990: 183).¹³⁸ Različita su obilježja tako zamišljene diskurzivno-artikulacijske prakse. S jedne strane, identiteti ili obilježja elemenata zahvaćenih artikulacijskim praksama ne prethode procesu artikulacije, nego su njezin učinak; artikulacija stvara „organizirani sistem razlika“ od raspršenih elemenata čije je značenje plutajuće u odnosu na neku rezultirajuću sistematičnost ili objektivnost (2001: 135; Torfing, 1999: 298). S druge strane, artikulacija uključuje odnos kontingencije između početnog stanja polja razlika i ishoda artikulacijske prakse te se ne može predvidjeti što će nastati iz kombinacije različitih političkih projekata i koji će biti njihov krajnji rezultat: primjerice, hoće li demokratski izborni proces uistinu rezultirati formom demokratske vladavine; ili, hoće li antiestablišmentska stranka koja započinje borbu protiv opresivnog režima ostati antiestablišmentska u trenutku kada preuzme vlast (2001: 135; Laclau, 1990: 183).¹³⁹ Također, princip diskurzivne artikulacije ne podrazumijeva distinkciju i vrednovanje između neizvjesnosti artikulacijskih praksi i nekakve racionalne politike temeljene na objektivnom stanju stvari; kako ističe Laclau, „vladajuće i eksploatorske skupine ne iskrivljuju narodni

¹³⁸ Laclau i Mouffe ovako vide odnos artikulacije i diskursa: „Artikulacijom ćemo nazvati svaku praksu, koja uspostavlja odnose između elemenata, tako da je rezultat tih odnosa preoblikovanje tih identiteta. Strukturirani totalitet koji rezultira takvom artikulatorkom praksom, nazvat ćemo diskurs“ (2001: 105; prevedeno prema Maslov, 2009).

¹³⁹ Mislim da ono što dosad znamo je da klasa koja započinje borbu protiv nekog režima nikad nije ista ta klasa u trenutku kada dovršava tu borbu i preuzima vlast: to nas je naučila i Francuska i Oktobarska revolucija.

sadržaj ništa više od najrevolucionarnijih socijalističkih diskursa; one ga samo artikuliraju na različit način“ (Laclau u Butler i sur., 2007: 204).¹⁴⁰

Ovakva logika hegemonijske artikulacije ima nekoliko posljedica značajnih za temu ovog rada, a kojima ću se vraćati u narednim poglavljima: 1) ona pretpostavlja da interesi neke društvene skupine *nisu uistinu njeni*, da ne proizlaze iz inherentnih karakteristika te skupine dok to ne postanu kroz političku borbu i osiguravanje vjernosti nekom političkom projektu, „retroaktivno stvarajući interese koje tvrde da predstavljaju“ (Laclau i Mouffe, 2001: xi, 119). Posrijedi je „konstitucija društvenih identiteta kao čin moći“ (Laclau, 1990: 31), a što na formalnoj razini omogućava privremeno zašivanje jaza između označitelja i označenog, jaza koji je u suvremenim društvima sve vidljiviji i čije vezivanje zahtijeva sve intenzivnije oblike diskurzivnih intervencija (2001: 120). Na primjer, jedan takav jaz bio bi onaj između demokratskih zahtjeva na razini njihova značenjskog sadržaja i specifične artikulacije tih zahtjeva u aktualnom institucionalnom kontekstu demokratskih procedura, a u kojem se oni mogu kondenzirati u sasvim nedemokratski ili otvoreno antidemokratski politički projekt (Laclau, 2014: 256). Upravo je taj moment neizvjesnosti *hegemonijski* utoliko što značenjske jedinice smatra dijelom šireg artikulacijskog konteksta, a ne kroz supstancijalne vrijednosti što ih sami sebi pripisuju: razlika je to između deklarativnog sadržaja i strateške funkcije ili učinka tog sadržaja u polju kontingencije, odnosno između početne svrhe diskursa i njegove konkretne uloge koju okupira u nekoj konstelaciji moći. Laclau to ovako sažima: „Poanta je da ništa u samom demokratskom zahtjevu ne jamči njegovo upisivanje u globalni emancipacijski projekt. Naprotiv, jednom kada su demokratski zahtjevi predstavljeni slijedi hegemonijska borba oko različitih načina na koje će biti artikulirani s drugim projektima“ (Laclau, 2014: 256).¹⁴¹

2) Nadalje, artikulacija odnosa između elemenata čiji identiteti nisu fiksirani unaprijed utvrđenim karakteristikama sprečava poimanje ishoda njihove interakcije kao totaliteta, zatvorene cjeline ili potpuno prošivenog sistema. To omogućuje Laclauu da kaže nešto poput: „Ono što postoji nije esencijalni homogeni entitet - kapitalistički sistem – u odnosu na kojeg su moguće tek empirijske i slučajne varijacije u različitim povijesnim i geografskim kontekstima (...) Nema, dakle, 'kapitalizma', nego tek različitih formi kapitalističkih odnosa

¹⁴⁰ Drugačije rečeno: proces artikulacije nije „vježba iz znanja“ nego vid pragmatične konstrukcije: „Izbor je uvijek između različitih formi artikulacije, a nikad između artikulacije i ne-artikulacije“ (Laclau, 1990: 242).

¹⁴¹ Takvo rezoniranje omogućuje Laclauu da iznese sljedeći primjer: „U Latinskoj Americi, tijekom 30-ih i 40-ih godina, nacionalistički i militaristički režimi koji su inkorporirali mase u javnu sferu bili su više demokratski od korumpiranih i klijentelističkih parlamentarnih režima koji su im prethodili“ (Laclau, 2004: 295).

koji formiraju djelić izrazito divergentnih strukturnih kompleksa“ (Laclau, 1990: 26). Isto tako, „nema intrinzično antikapitalističkih borbi, iako neki skup borbi, u određenom kontekstu, može postati antikapitalistički“ (Laclau i Mouffe, 1990: 127). Na sličnoj metodološkoj putanji Mouffe tvrdi da demokracija i liberalizam nisu prirodno kompatibilni na način da je njihova zajednička artikulacija neizbježna, kako se to danas prečesto pretpostavlja; naprotiv, radi se o prolaznoj konfiguraciji sistema razlika te je lako zamisliti drugačije artikulacije u kojima bi demokracija bila kombinirana s ne-liberalnim pozicijama, i obratno, i gdje bi se smisao i demokracije i liberalizma u potpunosti prometnuo u neprepoznatljive oblike (vidi Mouffe, 2000; ali i Laclau, 2005: 167).

Za razliku od kritike ideologije kao lažne svijesti ili racionalističke sinteze suprotstavljenih perspektiva u više jedinstvo razumijevanja – što su bile najčešće metodološke procedure moderne političke teorije - iza diskurzivnih struktura impliciranih teorijom hegemonije nema dublje objektivnosti ili esencije. Riječ je, tvrdi Laclau, o „oblicima bez misterije, pragmatičnim pokušajima podvođenja 'realnog' u okvir simboličke objektivnosti“, a gdje je potonja uvijek na kraju neadekvatna i prezasićena ili manjkava značenjem (Laclau, 1990: 185). Drugačije formulirano: jednom kada se prihvati princip diskurzivno-hegemonijske logike mora se napustiti stara filozofska distinkcija, aktualizirana i u klasičnoj i u modernoj političkoj misli, između *esencijalnih* i *kontingentnih* obilježja nekog predmeta ili termina. Obilježja koja neki politički pojam čine inteligibilnim nisu intrinzično (esencijalno) povezana s njime; ona se uz njega vezuju provizornim rasporedom hegemonijskih snaga koje se bore oko prisvajanja njegova značenja, te je svako obilježje pripisano nekom takvom pojmu uvijek već kontingentno i uvijek su moguće drugačije kombinacije i ishodi konceptualnog procesa (Laclau u Butler i sur., 2007: 282). Tu se ipak nazire poteškoća: dovedemo li tu logiku do njene krajnosti, znači li to da je teorija političkog označavanja, kakvu izlažu Laclau i Mouffe, zapravo teorija označavanja kao takvog i da od „regionalne“ postaje „opća teorija proizvodnje značenja“ podudarajući se s „ontološkim“ horizontom društvenog bitka, što je ono što tvrdi jedan dio njihovih interpreta (Marchart, 2007: 147; Ardit, 2014)? To je pitanje možda i najveći kamen spoticanja teorije hegemonije: ako prihvatimo „ontološku“ poziciju čini se da opet upadamo u zamku metafizičkog redukcionizma i potrage za univerzalnim principom „političke ontologije“, to jest vraćamo se starim temama iz povijesti političke filozofije; ako se pak odupremo tom preklapanju, inzistirajući samo na „političkom“ aspektu označavanja (umjesto opće teorije označavanja), smještamo teoriju hegemoniju na sklizak teren gdje će se neizbježno u nekim trenucima sudarati s vlastitim proturječnostima. U svrhu ovog rada

smatram da se metodološki korisnije prikloniti užem „ontičkom“ tumačenju, znajući da ću se kasnije morati ograditi i opravdati od nekih proturječnosti koje će iskrsnuti.

3.3. Kontaminirana univerzalnost i (produktivna) praznina političkih pojmova

Hegemonijska logika podrazumijeva, dakle, moment napuštanja terena izvjesnosti na kojem je uporno ustrajala moderna politička teorija, dovodeći time u pitanje spoznajni horizont unutar kojeg se političke pojmove pokušalo definirati onkraj njihove konfliktne dimenzije, pripisujući im esencijalna, nužna obilježja. Ostaje rasvijetliti kako točno funkcionira diskurzivna artikulacija kao *modus operandi* hegemonijske logike: mehanizme moći koje razmatra u procesu označavanja, odnose kontaminacije koje pretpostavlja između sukobljenih elemenata, metodološke implikacije za razumijevanje današnje konstelacije političkih snaga? Ključni teorijski doprinosi pritom se tiču primjene kategorija lakanovske psihoanalize za produblјivanje disocijativnog jaza i konceptualizacije konstitutivne nemogućnosti političkog jedinstva, te redefinicije problema univerzalnosti kroz mehanizme proizvodnje praznih označitelja i formaciju lanaca ekvivalencija.

Za Laclaua i Mouffe disocijativni jaz dublji je od konkretnih sukoba koje možemo empirijski zahvatiti; posrijedi je nemogućnost konačnog zašivanja društvenih podjela i totalizacije društvenog tijela u harmoničnu cjelinu (2001, 88; također Marchart, 2018: 63-64). Koncept *antagonizma* za njih označava tu strukturnu disocijativnu dimenziju oko čijeg su prošivanja organizirani odnosi moći i okupljene političke snage - sve odigrava tako da se jaz prividno ispuni, no trenutak konačnog zašivanja nikad ne dolazi. Antagonistički odnosi, kako tvrde, teže kondenzaciji mreže razlika u stanje konflikta: riječ je o specifičnom tipu diferencijalnih relacija čije razlike više nisu samo formalno-negativne, nego postaju organizirane oko nekog raskola, obilježene razvrstavanjem na prijatelja i neprijatelja, intenzivirane podjelama, hijerarhijama, nasilnim prisvajanjima, oblikovane nepredvidljivom distribucijom moći.¹⁴² Društvene institucije sediment su takvih antagonističkih previranja: parlament, pravosuđe, policija, izvršna vlast, kazneni sustav kristaliziraju se kroz efekt privida da je društvo postiglo željenu harmoniju i da njegove institucije odražavaju i jamče za vlastiti totalitet (Marchart, 2018: 18; Mouffe, 2016: 25).

¹⁴² Nije svaki diferencijalni odnos hegemonijski. Primjerice, „administrativna reorganizacija središnje vladine agencije“, ukoliko joj se nitko organizirano ne suprotstavlja, ne spada u domenu hegemonije, dok „privatizacija lokalne autobusne usluge“ to može postati ukoliko naiđe na kolektivno organizirani otpor sindikata autobusnih vozača (Torfing, 1999: 43).

Time se ukazuje na ono što je dugo vremena izmicalo spoznajnim naporima modernih političkih teoretičara¹⁴³: da su umjesto supstancijalnog središta ili esencijalnih deskriptivnih karakteristika moderna država i razvijena društva organizirani oko neprozirnog manjka, oko traumatične nedovršenosti i praznine, te je njihovo potpuno prošivanje unedogled odgođeno (Laclau i Mouffe, 2001: 122-125). Hipoteza o temeljnom, strukturirajućem manjku preuzeta je, isprva posredno kasnije prilično direktno, iz lakanovske psihoanalize, gdje je svojedobno upotrijebljena u teorijsko-metodološkim sporovima protiv anglosaksonske ego-psihologije. Preciznije, Lacan je tvrdio da ego nije jezgra ličnosti čijim se osnaživanjem i adaptacijom pojedinac brani od otuđenja i psihoza; lakanovska psihoanaliza smatrala je ego subjektivim imaginarnim odgovorom na fundamentalnu manjkavost subjektivnosti kao takve, na nepoklapanje subjekta s vlastitom i tuđom slikom o sebi i neadekvatnost simboličkih kompetencija da mu osiguraju permanentnu stabilnost u srazu s „egzistencijalnom“ prazninom (Lacan, 1986; Evans, 1996: 53-54).¹⁴⁴ U slučaju teorije hegemonije psihoanalitička se „ontologija manjka“ rekontekstualizira iz kliničko-terapeutskog konteksta i postaje obzor tumačenja postmodernog stanja politike¹⁴⁵ - kontingentnost i nestabilnost današnjih kolektivnih identiteta smatraju se simptomom nepremostivog jaza između opće funkcije poretka i društvenih skupina koje tu funkciju parcijalno i neadekvatno pokušavaju utjeloviti, posljedicom kratkog spoja između nepostojanja čvrste supstancije i konstante potrage za njom u obliku „dobre vladavine“, „slobodnog tržišta“, „nacionalnog jedinstva“, „klasne solidarnosti“ i slično. Ti su normativni modeli političke teorije, kojima smo u ovom ili onom obliku izloženi već barem nekoliko stoljeća, posljedica previđanja nedostižnosti i imaginarnosti „punine“ političke asocijacije i fantazije o tome će se jednog pojaviti političar ili politička stranka sposobna premostiti traumatični manjak; odnosno da će disocijativnu vezu zamijeniti asocijativna ukupnost društvenih odnosa (Laclau, 1990: 63; 2014: 175; Marchart, 2018: 3).

Za teoriju hegemonije antagonistički rascjepi nisu izolirane aberacije inače transparentnog i prošivenog političkog prostora. Naprotiv, politika je ništa drugo nego pokušaj odnošenja spram traumatične točke antagonizma, postuliranjem diskurzivno konstituiranog jedinstva a

¹⁴³ Počevši od Hobbesa, koji je smatrao da je u figuri suverena pronašao rješenje disocijativno-antagonističkog rascjepa.

¹⁴⁴ Lacanova koncepcija ega predstavlja napuštanje izvjesnosti kartezijanskog subjekta: „Freudovo otkriće nesvjesnog uklanja ego sa središnje pozicije koji mu je zapadna filozofija, barem od Descartesa, tradicionalno pripisivala“ (Evans, 1996: 52).

¹⁴⁵ Dakako, nisu Laclau i Mouffe jedini koji se na taj način koriste kategorijama lakanovske psihoanalize. To danas čine i Žižek, Badiou, Stavrakakis itd.

prikriivanjem dubine društvenih podjela i disfunkcionalnosti (Laclau i Mouffe, 2001: xvii). Čak i kada se čini da je postignut konsenzus – između, recimo, rada i kapitala, naroda i njegovih predstavnika, zakonske norme i primjene sile - on ne razrješava antagonizam nego ga utišava, izmješta na margine, sedimentira njegove kritične učinke, dok disonantni diskurzivni oblici i dalje opstaju na rubovima hegemonijskog polja i u svakom trenutku sedimentirane kategorije mogu biti reaktivirane u nekom novom/starom konfliktu. Pritom, kako tvrde Laclau i Mouffe, negativnost antagonističkih odnosa nije moguće „dijalektizirati“ u više jedinstvo u kojem bi ju poništila druga, „progresivnija“ negacija, što je bio slučaj s Hegelovim i Marxovim dijalektičkim sustavom; ali se isto tako ne može računati na postojanje neke fundamentalne racionalnosti, potisnute antagonističkim silama, a čije bi oslobađanje jamčilo pozitivan normativni ishod u obliku neutralizacije i pacifikacije konflikta i proliferacije solidarnosti i egalitarnosti, kako su to predviđali Habermas, Rawls ili Hannah Arendt (Laclau, 1990: 26, 213). Riječima Laclaua i Mouffe: „Antagonizam je limit svake objektivnosti“, on „nema objektivno značenje“, nego „sprečava konstituciju same objektivnosti“ (2001: xiv; Laclau, 1990: 17). U srazu antagonističkih blokova ne radi se, dakle, o objektivnom odnosu između unaprijed konstituiranih, cjelovitih identiteta: njegova neiskorjenjivost povlači za sobom permanentnu nestabilnost društvenih pozicija i subjektivnosti organiziranih oko vlastitog manjka, a koje eksternalizacijom unutarnjih proturječja u neku (vanjsku) antagonističku figuru privremeno kristaliziraju granice svog identiteta (Laclau, 1994: 3; Laclau, 2007: 92, Mouffe, 2016).¹⁴⁶ Antagonizam u isto vrijeme simplificira društveni prostor, omogućujući da se u tom prostoru prepoznaju uvjetno stabilne diskurzivne točke, i sprečava konačno zatvaranje procjepa između „realnosti“ i njene simbolizacije. Laclau i Mouffe ističu da ga je moguće obuhvatiti samo kroz njegove posljedice: tamo gdje se susrećemo s neuspjehom nekog sustava označavanja da trajno fiksira značenje i neutralizira manjak ili višak značenja, da mrežu podčinjenih odnosa u potpunosti zahvati nekim „strukturirajućim“ načelom; u tim jezičnim ili diskurzivnim ekscesima najjasnije vidimo kako se pojavljuje antagonistička pukotina i zahvaća i predmet/fenomen i našu sposobnost konceptualizacije tog predmeta/fenomena (Laclau, 2007: 37).¹⁴⁷

¹⁴⁶ Vidjeti na tom tragu i raspravu o diskurzivnim implikacijama teorija zavjere na strukturu antagonističkih odnosa (Blanuša, 2011a, 2011b).

¹⁴⁷ Utoliko antagonističke granice nisu oštre i jasne; dapače „granica“ je i sama jedan od prolaznih efekata uspostavljanja antagonističkog polja. Ona, pritom, „ne može biti označena, nego se može manifestirati samo kao prekid ili slom proces označavanja“ (Marchart, 2004: 59).

Da bi antagonizam imao svojstva objektivnog odnosa potrebno je, tvrdi Laclau, „gledište objektivnog promatrača“, očiste nepristranog trećeg „koji bi u njima vidio izraz dublje objektivnosti neosviještene s obje strane konflikta“ (Laclau, 2006B: 105). No što ako se, kako to sugerira teorija hegemonije, priželjkivana razina nepristranosti ne može dosegnuti? Ako je fascinacija tim mjestom onkraj polja sukoba i izvan diskurzivnih permutacija bila samo lukava fikcija prosvjetiteljskog projekta? Za dvije društvene snage u koliziji – Laclau daje primjer veleposjednika i seljaka – njihovi će diskursi jedan spram drugog biti iracionalni jer svaki od njih, do određene mjere, ustanovljuje vlastita pravila racionalnosti, vlastitu diskurzivnu koherenciju, a objektivnost se može uspostaviti samo ukoliko neka „treća strana“ presudi u njihovom sporu, primjenjujući univerzalno valjani princip rasuđivanja neutralan spram partikularnog sukoba i pozivajući se na „objektivno stanje stvari“ čija očiglednost njima izmiče (Laclau, 2008: 89). No ako „s gledišta svake od antagonističkih snaga, njihov suparnik ne predstavlja objektivnu prisutnost (...) nego, naprotiv, ono što čini nemogućom takvu puninu“ (Laclau, 2006B: 104) – univerzalni pogled će biti nemoguć. Istovremeno, dinamika konflikta izaziva kondenzacijske učinke da bi se takvo stanje premostilo metaforičko-diskurzivnim sredstvima (Laclau, 1990: 214). Analiza će antagonističkih suprotstavljanja, dakle, koliko god ih kvantificirali ili pojmovno raščistili, svjedočiti o neuspjehu objektivizacije društvenih odnosa, o tome da su sami identiteti koje stavljamo pod istraživačko povećalo učinak dislocirajućih sila i da njihova struktura ostaje nedovršena i podijeljena (Laclau i Mouffe, 2001: 125).¹⁴⁸ Posljedično, umjesto da na antagonizam gledamo kao na precizni topografski raspored, teorija hegemonije usmjerava pogled prema rubnim i mutnim oblastima u kojima se naslućuje neadekvatnost diskurzivnog posredovanja društvenih odnosa, a fantazija o harmoniji i totalitetu raspada; gdje se suočavamo s limitima transparentnosti procesa označavanja i imenovanja, a problem se „nesvjesnosti“ strukture iznova pojavljuje u svom konfliktnom obliku.¹⁴⁹

Postoji, međutim, problem s ovakvom konceptualizacijom antagonizma unutar teorije hegemonije. Pitanje je označava li ovako predstavljen antagonizam povijesno specifičnu formu rascjepa tipičnu samo za suvremena demokratska i kasno-kapitalistička društva ili pak ahistorijsku, antropološku jezgru prisutnu u različitim manifestacijama od samih početaka

¹⁴⁸ Riječima Laclaua i Mouffe: „Antagonizam kao negacija danog poretka je, vrlo jednostavno, limit tog poretka, a ne moment šireg totaliteta u odnosu na koji bi dva pola antagonizma konstituirala diferencijalne – to jest, objektivne – djelomične instance“ (2001: 126).

¹⁴⁹ Laclau i Mouffe tvrde: „Ako je jezik sustav razlika, antagonizam je neuspjeh te razlike: ali u tom smislu da, pozicionirajući se unutar limita jezika, može postojati jedino kao njegovo remećenje“ (2001: 125).

političke asocijacije ljudskih zajednica? To se podudara i sa sljedećim problemom: da li hegemonija „funkcionira kao neka vrsta 'društvenog apriorija'“ ili je posrijedi „specifična moderna artikulacija političkog“ (Laclau, 2004: 322), odnosno da li je hegemonija „transcendentalni horizont“ ili posljedica konkretne povijesne konjunktore? (Arditi, 2014). Laclau (2004: 323), recimo, tvrdi da se hegemonija može pojaviti samo na „povijesnom terenu moderne epohe, ali njena teorijska projekcija daleko nadilazi te temporalne granice“: to međutim ne razrješava problem, samo ga dodatno usložnjava. Čini se da priklanjanje lakanovskom vokabularu s njegovim pretenzijama na univerzalnost manjka i traumatičnost simbolizacije kao takve dovodi hegemonijsko-antagonističku poziciju na ahistorijski teren; dok ju ostajanje u metodološkim okvirima genealogije s fokusom na konkretno, „lokalno“ funkcioniranje mehanizama moći smješta na stranu postmoderne konjunktore.¹⁵⁰ Laclau i Mouffe tom problemu prilaze na različite načine: Mouffe uvodi razliku između *antagonizma* kao uvijek prisutne mogućnosti konflikta i *agonizma* kao specifične konfiguracije odnosa snaga u kojoj je razvrstavanje na prijatelja i neprijatelja odgođeno kanaliziranjem nesuglasnosti kroz transparentne procedure demokratskih institucija (Mouffe, 2013: 1-5; Mouffe, 2000: 13);¹⁵¹ Laclau pak sugerira da postoji nešto dublje od samog antagonističkog rascjepa, tzv. *dislokacija*, moment „izvorne“ nemogućnosti diferencijalnog poretka, a čija artikulacija može i ne mora poprimiti formu antagonizma (Laclau, 1990: 39; Laclau, 1996: 58-60; Staheli, 2004: 234-237).¹⁵² U oba slučaja, pojam antagonizma ostaje ili „ontološki“ sveobuhvatan ili „ontički“ preusko primijenjen; stoga smatram da treba naučiti manevrirati

¹⁵⁰ Iz fukoovske bi se perspektive kontingentnom polju proliferacije subjektiviteta mogao uputiti i sljedeći prigovor: čini se da se i Laclau i Mouffe izbjegavaju pozabaviti pitanjem nerazmjernosti odnosa između diskursa ugnjetavača i diskursa ugnjetavanoga, odnosno do koje je mjere samo polje hegemonijske artikulacije determinirano dominantnim diskursom koji proizvodi otpor nužan vlastitom samoodržanju? Do koje su mjere ti „novi oblici“ političkih subjektiviteta tek inherentna transgresija sustava, njegov oblik distance spram samoga sebe? Odnosno, do koje mjere je moguće hegemonizirati same mehanizme hegemonijskog ustrojavanja?

¹⁵¹ Agonistički model politike, kako ga predstavlja Mouffe u samostalnim radovima nakon *Hegemonije i socijalističke strategije*, predstavlja pokušaj da se postavke teorije hegemonije približe demokratsko-liberalnom pluralizmu. To „ublažavanje“ ima za posljedicu sve veći teorijski jaz u odnosu na Laclauove kasnije radove, a u kojima on i dalje ustraje i teorijski produbljuje antagonistički model politike. Preciznije, Mouffe smatra da se antagonističko razvrstavanje na prijatelja i neprijatelja može izbjeći kanaliziranjem agonizma, kao suparničkog ali ne nužno neprijateljskog modela, unutar demokratskih institucija. Prihvatanje agonizma ne negira neiskorjenjivost podjele na „nas“ i „njih“, ali sprečava da ti odnosi poprime razornu snagu antagonističkog sukoba (Mouffe, 2016).

¹⁵² U tom smislu bi antagonizam bio naknadna diskurzivizacija nekog dubljeg traumatičnog rascjepa kojeg se ne može simbolizirati (usporediti s Lacanovim konceptom Realnog).

između te dva gledišta kako bi se izbjeglo s jedne strane od njega napraviti novi metafizički koncept, a s druge ga prevesti u empirijsku varijablu pozitivističkog tipa.¹⁵³

Na taj ću se problem iz drugačijeg rakursa još vraćati u idućim poglavljima. Ono što me sada zanima jest mehanika konstrukcije antagonističkih granica između subjektivnih pozicija čiji je identitet u isto vrijeme omogućen i prepriječen povlačenjem te granice. Konstrukcija antagonističke granice, odnosno formiranje hegemonijskog polja, uključuje specifičnu dinamiku između univerzalnog i partikularnog te je uvjetovana formacijom tzv. lanca ekvivalencije i uspostavljanjem određenog broja praznih označitelja čija je funkcija osigurati funkcioniranje simboličke razmjene na disocijativnoj razini. Krenimo redom.

1) *Univerzalno – partikularno*. Ako se hegemonijske prakse izvode u polju rascijepljenom kontingentnim i antagonističkim podjelama, one će nužno uključivati diskurzivno-retoričke mehanizme – poput metaforičkog zgušnjavanja ili sinegdohičke totalizacije - kako bi se omogućila reprezentacija sistematičnosti sistema ili potpuno prošivene cjeline. To zašivanje, tvrde Laclau i Mouffe, odvija se putem dinamike između partikularnih pozicija i mogućnosti konstrukcije univerzalnog mjesta s kojeg je moguća opća forma reprezentabilnosti. O čemu je riječ? Ako je moderna epoha pretpostavljala postojanje neposredne univerzalnosti u različitim oblicima – razum, autonomni racionalni pojedinac, država, čovjek – današnja postmoderna konstelacija odbacuje mogućnost čvrste, supstancijalne univerzalnosti, a univerzalne narative smatra tek pričama koje su izgubile svoju pripovjednu uvjerljivost (Lyotard, 1990, 2005). Pa ipak, teorija hegemonije ne proglašava univerzalnost naprosto lažnom i nepostojećom, pogreškom u percepciji; ona se zanima kako nastaje nešto poput provizorne univerzalnosti reprezentacije: kako se odvija postupak same „univerzalizacije“ i koje su interesne skupine u njega uključene, tko profitira a tko gubi, tko ostaje isključen, diskvalificiran, a čija je društvena pozicija nametnuta kao opće važeća (Laclau, 2007: 13). Preciznije, hegemonijska se perspektiva pozicionira između „čistog partikularizma“ prema kojem postoje samo heterogene pozicije među kojima nije moguće nikakvo obuhvatnije jedinstvo i „čiste univerzalnosti“ čija je polazna točka postojanje jedinstvene matrice primjenjive na svaki kontekst (Critchley i Marchart, 2004: 6). Za teoretičare hegemonije univerzalnost je ispražnjena od bilo kakvog esencijalnog sadržaja i u isto vrijeme predstavlja nemogućnost i nužnost konstitucije političkog poretka: nemogućnost, jer ju nije moguće utemeljiti u konačnoj formi ili svesti na općeprihvaćene esencijalne karakteristike; nužnost, jer svaka

¹⁵³ A gdje se pod „pozitivističkim“ podrazumijeva prihvaćanje danosti i faktičnosti političke situacije bez refleksije o njenim kontingentnim preduvjetima i diskurzivnoj strukturi.

hegemonijska konfiguracija zahtijeva inkarnaciju odsutne punine društvenog polja razlika (Critchley i Marchart, 2004: 7).

Pitanje univerzalne pozicije nije postavljeno s obzirom na to opravdavaju li njeni idejni ili vrijednosni temelji stečenu univerzalnost; radije, pitanje je kakvu funkciju konkretne kontaminirane univerzalnosti imaju u djelovanju mehanizama moći i kako sedimentiraju svoje kontingente korijene (Laclau i Mouffe, 2001: x). Riječ je o svojevrsnom „genealogijskom“ pogledu u kojem je univerzalnost pozvana položiti račune o svojoj anatomiji moći. Laclau i Mouffe smatraju da se radi o konstantnom poprištu borbe između zahtjeva društvenih skupina, a gdje svaka od njih nalazi interes u reprezentaciji vlastite pozicije kao one koja obuhvaća cjelinu ili suštinu zajednice, i u tom procesu dolazi do transformacije i njenog identiteta i koordinata društvenog polja u kojem djeluje (Laclau, 2007: 61).¹⁵⁴ „Opća volja“, „nacionalni interesi“, „narodni suverenitet“, „demokratska procedura“, „vladavina prava“ - samo su neke od figura današnjih kontaminiranih univerzalnosti u kojima se zrcali uspješnost nekog hegemonijskog projekta. Proces univerzalizacije koji im prethodi „nije rezultat pojmovne apstrakcije niti pojmovno utemeljenog *telosa*, nego je jednostavno konkretna povijesna konstrukcija“ (Laclau, 2004: 281); „rezultat pragmatičnih i nestabilnih konstrukcija mnoštva točaka u društvenom zdanju“ (Laclau, 1991: 57). Ukratko, svaki partikularizam teži transcendiranju vlastite partikularnosti kako bi zašio konstitutivni manjak koji ga presijeca, a posljedica čega je mogućnost pojavljivanja univerzalnoga koje je nespojivo s partikularnim, ali ne može postojati odvojeno od njega (Laclau, 2007: 34-35).

A ako su danas partikularne pozicije prožete sve vidljivijim „konstitutivnim manjkom“, nepredstavljivom prazninom, kako to sugerira Laclau, reaktualizirajući lakanovsku ontologiju manjka na razini političko-ideološke analize, preuzimanje univerzalne funkcije pokušaj je prošivanja vlastitog identiteta i ispunjavanja temeljnog manjka, utjelovljenja „odsutne punine društva“ (Laclau, 1996: 58-60, 2007: 15). Ali, također, zato što je kontaminacija univerzalnosti dvosmjerna igra¹⁵⁵, ona povlači ne samo instrumentalizaciju univerzalnog u previranjima društvenih aktera, nego i relativnu autonomizaciju te univerzalizirane pozicije s vlastitim učincima na hegemonijsko polje. Kada neka skupina uspije predstaviti svoj diskurs

¹⁵⁴ Partikularni zahtjev etničke manjine, ustvrđuje Laclau, uvijek uključuje pozivanje na „neki univerzalni princip koji etnička manjina dijeli s ostatkom zajednice“, poput ljudskih prava, ustavnih vrijednosti, jednakosti, ili pravednosti (Laclau, 2007: 28).

¹⁵⁵ „Univerzalnost postoji samo utjelovljena u nekoj partikularnosti – podrivajući je, ali, i obratno, nikakva partikularnost ne može postati politička a da ne postane *locus* univerzalnih učinaka“ (Laclau u Butler i sur., 2007: 60).

opće važećim ili samorazumljivim, ona će to učiniti rascjepljujući se između „vlastitog doslovnog sadržaja“ i „opće funkcije reprezentacije univerzalnosti“, i tek će parcijalno i privremeno moći zadržati svoju privilegiranu poziciju: što je univerzalnija njena zadaća, to će veza s izvornim partikularnim zahtjevima sve više slabjeti; ali, isto tako, što se više drugih pozicija poistovjeti s njenom reorganizacijom diskurzivnog horizonta, to će taj diskurs početi djelovati sve neovisnije od ograničenja postavljenih početnim kontekstom (Laclau, 2007: 42, 93; Laclau, 2014B: 258).¹⁵⁶

Ustvrđimo li da ne postoji konačno i prihvatljivo univerzalno značenje političkih pojmova ili vrijednosti, nego je ono omogućeno prisvajanjem sredstava reprezentacije i okupacijom privilegiranih pozicija iskazivanja, onda su suštinska obilježja koja mislimo da smo detektirali – u političkom vokabularu nekog pokreta, stranke, vođe – ništa drugo nego retroaktivni učinak procesa hegemonizacije u prostoru oblikovanom borbom za moć (Laclau, 2007: 43; Torfing, 1999: 175). U tom slučaju, jasno je da veza između partikularnog sadržaja i univerzalizirajuće funkcije ne proizlazi iz imanentnih svojstava same te partikularnosti, niti se može predvidjeti njen konačni ishod i oblik: ona ovisi o specifičnom i promjenjivom obliku antagonističkih odnosa u određenoj povijesnoj situaciji (Laclau, 2007: 15). Iako je iz današnje perspektive, recimo, vidjeti kako se zapadnjački imperijalizam 19. i ranog 20. stoljeća zaogrnuo plaštem univerzalnosti u obliku „civilizirajuće“ i „modernizirajuće“ misije u zemljama Trećeg svijeta, izjednačavajući vlastite sisteme vrijednosti i kriterije napretka s onima čovječanstva kao cjeline (Laclau, 2007: 24). Nešto je složenije prepoznati takvu logiku na djelu u današnjim institucionalnim aranžmanima: u tome da i logika pravosuđa i mehanizmi predstavničke demokracije u suvremenim društvima počivaju na pretpostavci premošćivanja jaza između univerzalnosti pravila i partikularnosti primjene (Laclau, 1996: 61-62); ili da u procesu izjednačavanja današnje partikularne „zapadnjačke“ forme feminističkog pokreta s univerzalnom borbom za ženska prava diljem svijeta nalazimo slične mehanizme okupacije i kontaminacije praznog mjesta univerzalnosti. Međutim, i to je ključno, tu se ne radi o tome da se prozre „ideološka“ zloupotreba stvarnih univerzalnih vrijednosti, njihova upletenost u „prljave igre“ politike, način na koji se inače humani pojmovi upotrebljavaju u nehumane svrhe, odnosno kratki spoj između moguće univerzalnosti i podrivajuće partikularnosti (što je svojedobno nastojala činiti marksistička kritika). Naprotiv, hegemonijski uvjetovana analiza naglasak stavlja na sam (diskurzivni) postupak

¹⁵⁶ Nositelj univerzalnosti jedan je od članova skupa čiji je partikularni identitet rascijepljen između svoje partikularne pozicije i uloge reprezentiranja skupa kao cjeline (Laclau, 2014: 65).

normiranja takvih pojmova i aranžmana. Drugim riječima, problem univerzalnih tvorbi ovako je postavljen u okviru teorije hegemonije: ako partikularni termini nemaju neku zajedničku, supstancijalnu karakteristiku koja opravdava njihovo svrstavanje pod univerzalni pojam (realističko stajalište), onda ih veže jedino proces imenovanja koji manje ili više proizvoljno supsumira partikularne instance pod univerzalni termin (nominalističko stajalište) (Zerilli, 2004: 90).¹⁵⁷

2) *Lanac ekvivalencija*. Kako se točno odvija taj proces? Ako se univerzalno ne može dosegnuti direktno, „bez posredništva neke partikularnosti“ (Laclau, 2014: 193), kakva je zapravo struktura tog posredništva? Laclau i Mouffe na to odgovaraju suplementiranjem logike diferencijalnosti logikom ekvivalencije; to jest, ekvivalenciju smatraju modificiranim tipom odnosa između diferencijalnih elemenata čija je negativnost uspostavljena ne toliko s obzirom na mrežu uzajamnih razlika (strukturalistički princip), koliko kroz odnose negativnosti spram nečega što se tretira kao radikalna izvanjskost, nečega što nije *samo još jedna razlika*. Univerzalno se u tom smislu pojavljuje kada se mnoštvo društvenih zahtjeva kondenzira u lanac ekvivalentnih odnosa, sposoban apsorbirati najrazličitije predodžbe i neispunjene zahtjeve okupljene oko nekog strateškog cilja, a pritom suspendirajući vlastite različitosti (Laclau u Butler i sur., 2007: 59). Ono što tako formirani sistem isključuje nije neki pozitivni sadržaj; radi se diskurzivno konstruiranoj negativnosti spram koje se svi ostali diferencijalni elementi pozicioniraju, potiskujući međusobne razlike kako bi postali dijelom lanca, negirajući intradiskurzivne nesumjerljivosti u korist privida označiteljskog totaliteta (Laclau i Mouffe, 2001: 128; Laclau, 2007: 38). Time se producira granica diskurzivnog sistema, tzv. „konstitutivna izvanjskost“.

Kada Laclau govori o današnjim populističkim ili nacionalnim pokretima u terminima ekvivalentnih odnosa uspostavljenih između kritične mase neispunjenih narodnih zahtjeva, naglašava da njih na okupu ne drži zajednička jezgra niti poklapanje minimalnog pozitivnog sadržaja njihovih programa; tvrdi da je riječ o „unificirajućem efektu“ antagonističke relacije spram neke prijetnje koja sprečava ili odgađa ispunjenje tih zahtjeva (Laclau, 2007: 57). Uključeni zahtjevi mogu biti i dijametralno suprotni, direktno suprotstavljeni, no u odnosu

¹⁵⁷ Laclau također prepoznaje četiri povijesno specifične logike univerzalnosti, čime dodatno historizira taj problem: 1) Teološko-eshatološka – odnos univerzalnog i partikularnog rezultat je „božanske intervencije“; univerzalno je „nespoznatljivo ljudskom razumu“. 2) Sekularizirana verzija – univerzalno je moguće spoznati neposredno, kao rezultat moći ljudskog razuma i spoznajnih kompetencija. 3) Čisti partikularizam – nema univerzalnog, samo mnoštvo partikularnih pozicija koje pod određenim uvjetima ulaze u različite odnose (razmjene, sukoba itd.) 4) Hegemonijska univerzalnost – „univerzalno je simbol odsutne punine“ (Laclau, 2007: 28).

spram tako konstruirane izvanjskosti oni poprimaju obrise jedinstva, koliko god prolaznog i nestalnog. Neprijatelj nacionalne zajednice, opresivni režim, društvena birokracija, korumpirane političke elite, paravojne etničke skupine – samo su neke od figura izvanjskosti populističkog diskursa koje spominje Laclau, i svi će oni u lancu ekvivalencije reprezentirati i utjeloviti negativnost kao takvu, „opći zločin“, „figuru zla“ i slično (Laclau, 2007: 42).¹⁵⁸ Naravno, populizam je samo jedna od mogućih artikulacija logike ekvivalencije: hegemonijske kombinacije u suvremenim društvima su neiscrpane i nepredvidljive, a identitet uključenih aktera transformiran oportunističkim savezništva i fuzijom interesa iz kojih se rađaju najrazličitije političke mutacije (Laclau i Mouffe, 2001: 184).

Sredstva reprezentacije univerzalnosti uvijek će biti neadekvatna: to proizlazi iz uloge koju teorija hegemonije pripisuje nesumjerljivosti između univerzalnog i partikularnog. Ako je iz postmodernog očišta trenutak njihova preklapanja uvijek odgođen, utoliko je dramaturgija njihovog susreta sve složenija (Laclau, 2007: 34-35). Na jednoj strani, partikularnosti okupljene u ekvivalentnoj konfiguraciji nikada do kraja ne prestaju biti partikularnosti i permanentno podrivaju i ograničavaju bezgraničnu ekspanziju lanca (Laclau, 2014: 49); na drugoj strani, hegemonijska „relativna“ univerzalnost konstruirana lancem ekvivalencije posjeduje određeni stupanj vlastite autonomije („nesvjesnosti“) i nameće okvir identifikacije partikularnih pozicija te je teško predvidjeti u kojem će se smjeru kretati njezina ekspanzija i hoće li pojedini zahtjevi i vrijednosti biti žrtvovani, odbačeni ili transformirani u tom procesu (Laclau, 2005: 89, 129). Ne radi se, dakle, o neutralnom terenu koji agregira pojedinačne neispunjene zahtjeve, nego o „hipostazi koja počinje postavljati vlastite zahtjeve“ (Ibid.: 89), o kristalizaciji „u kojoj kristalizirajuća instanca posjeduje, u svojoj autonomiji, istu težinu kao i infrastrukturni lanac zahtjeva koji je omogućio njezinu pojavu“ (Ibid.: 93).

Laclau daje tri primjera tog dvosmjernog procesa:

- 1) „U tijeku Francuske revolucije, a posebice tijekom jakobinskog perioda, 'narod' je bio ekvivalentna konstrukcija, te je čitava politička dinamika perioda nerazumljiva ako ju ne promotrimo kao tenziju između univerzalnosti ekvivalentnog lanca i partikularnosti zahtjeva svakog od njegovih elemenata“ (Laclau, 2005: 79).
- 2) „Ako 'radnička borba' postane označitelj oslobođenja kao takvog, ona također postaje površina upisivanja kroz koju će sve oslobodilačke borbe biti izražene, stoga lanac

¹⁵⁸ „Ako se neki režim poima kao utjelovljenje zla i opresije općenito, njegovo ime polako gubi svoju konkretnu referencu i postaje ime prepreke prema potpuno ostvarenom društvu. I zato pad represivnog režima uvijek oslobađa sile snažnije od onoga što sam pad, kao konkretni događaj, može domesticirati“ (Laclau, 2000b: 142).

ekvivalencija organiziranih oko tog označitelja teži njegovom pražnjenju i zamagljivanju veze sa stvarnim sadržajem s kojim je izvorno bio povezan. Dakle, kao rezultat vlastitog uspjeha, hegemonijska operacija teži razbijanju svojih veza s izvornim pokretačkim snagama“ (Laclau, 2007: 45).

3) „Da je 'jedinstvo talijanske nacije' imalo konkretan sadržaj, specificiran u partikularnom kontekstu, ne bi se moglo održati tokom perioda od nekoliko stoljeća (...) Međutim, ako se to može dogoditi, to je zato jer je 'jedinstvo talijanske nacije' samo ime ili simbol manjka. Upravo zato jer je riječ o konstitutivnom manjku, nema sadržaja koji je *a priori* predodređen da ga ispuni, te je otvoren za najrazličitije artikulacije“ (Laclau, 2007: 63).

Imajući to na umu, jasno je da formacija lanca ekvivalencije rezultira svojevrsnim „osiromašenjem značenja“ i „simplifikacijom političkog prostora“ (Laclau, 2014: 19-20, 25; Laclau i Mouffe, 2001: 130).¹⁵⁹ Posrijedi je već spomenuti efekt pražnjenja diskurzivnog sadržaja kako bi se omogućilo upisivanje što većeg broja neispunjenih zahtjeva, sklapanje što većeg broja oportunističkih savezništva među kojima je potrebno uspostaviti mutna, neprecizna srodstva; odnosno radi se o dihotomizaciji političkog prostora prema antagonistički proizvedenim linijama rascjepa, horizontalnom zgušnjavanju nauštrb vertikalnosti poretka, a pri čemu su pravila povezivanja ujedno i pravila razdvajanja i intenzifikacije društvenih sukoba. Ekvivalentna simplifikacija stoga, kako ju Laclau vidi, završava formiranjem hegemonijskih blokova i fiksacijom simboličkog polja u kojem kolektivni identiteti i pojmovna oruđa postaju operativni i funkcionalni, a njihovo značenje dovoljno prazno kako bi se omogućila efektivna artikulacija i cirkulacija znakova (Laclau, 2014: 19-20).

3) *Prazni označitelj*. U trenutku kada lanac ekvivalencije preuzima funkciju reprezentacije univerzalnosti dolazi do proizvodnje tzv. praznih označitelja. Oni su uporišne i čvorišne točke semantičkog polja organiziranog oko njih; privilegirane diskurzivne tvorbe dovoljno savitljive i ustrajne da na sebe preuzmu težinu ekvivalentnih odnosa (Breglec, 2015). Afirmirajući koncepciju praznog označitelja teorija hegemonije kreće se terenom kojim su već ranije prošli i Lévi-Strauss sa svojom koncepcijom nultog simbola (*mane*) i Lacan s gospodarom označiteljem, odnosno prošivnim bodom (*point de capiton*). Podsjetimo, za Lévi-Straussa *mana* je prazni simbol koji ne nosi nikakvo značenje no igra ključnu ulogu u procesu

¹⁵⁹ Torfing tvrdi da uspostava ekvivalentnog lanca uključuje osiromašenje značenja jer je „značenje intrinzično povezano s diferencijalnim karakterom identiteta“ (Torfing, 1999: 97).

označavanja, postulirajući simboličku kohezije zajednice i neutralizirajući njene inherentne proturječnosti. Za Lacana pak, iz njegovog *Seminara o psihozi*, jezični univerzum „normalnog“ subjekta obilježen je postojanjem određenog broja prošivnih točaka koje stabiliziraju beskrajno plutanje označitelja, a time i iskustveni doživljaj realnosti. Prošivni bod, ili ono što se kasnije u lakanovskoj teoriji naziva gospodarem-označiteljem, funkcionira tako da pruža konzistenciju simboličkoj sintezi iskustva, a u odsutnosti koje dolazi do raspada sustava referencije i nastupa psihoza; to jest, psihotični subjekt prestaje biti sposoban značenjski stabilizirati polje vlastitog iskustva.¹⁶⁰

Za teoriju hegemonije, pogotovo u Laclauovim kasnijim radovima, prazni označitelj je „označitelj bez označenog“ čija je funkcija reprezentacija manjka ili odsutne punine društva, a pojavljuje se u trenutku kada jedan dio ekvivalentnog lanca, (djelomično) ispražnjen od svojeg prethodnog partikularnog sadržaja, počinje funkcionirati kao „opći ekvivalent“ (Laclau, 2007: 36, 42; Laclau u Butler i sur., 2007: 192).¹⁶¹ Efekt koji slijedi nije jednostavna agregacija niti reprezentacija zajedničke esencije neispunjenih društvenih zahtjeva; radi se o procesu artikulacije totaliteta ili univerzalnosti zajednice kojim se retroaktivno stvara reprezentirani sadržaj: proizvodnja praznog označitelja ne reprezentira nešto što je već tamo, nego artikulira to od plutajućih označitelja koji prije toga čine nereprezentabilnu masu (Laclau, 2005: 162; 2014: 63; vidi i Blanuša, 2017).¹⁶² Laclau i Mouffe žele podcrtati da su današnja demokratska društva konstitutivno ovisna o postojanju cijelog niza takvih privilegiranih označitelja čija definicijska struktura odolijeva sistematizaciji i kvantifikaciji.¹⁶³ Što će „liberalna država“, „distributivna pravda“ ili „slobodno tržište“ označavati to je manje stvar empirijske analize ili teorijsko-stručnog konsenzusa, a više sukoba oko strateških sposobnosti prisvajanja značenjskih kapaciteta i modela tumačenja; njihovo pojmovno

¹⁶⁰ Postoji jasna metodološka analogija između Lacanovog viđenja konstitucije subjektivnosti putem afektivne investicije u parcijalni objekt žudnje i hegemonijskog principa prema kojem parcijalna pozicija preuzima na sebe opću funkciju reprezentacije univerzalnosti poretka (Laclau, 2014B: 258). Također, prevedeno na jezik političke teorije, odsustvo prošivnih bodova ili praznih označitelja dovodi do raspada državnog poretka i kolektivnog sustava referencije uvodeći nas u ono što Hobbes naziva *prirodnim stanjem* (vidi Zarka, 2016).

¹⁶¹ „Određeni zahtjev, koji je u početku vjerojatno bio samo još jedan među mnogima, dobiva u nekom trenutku neočekivanu centralnost, i postaje ime nečega što ga nadilazi, nečega što ne može sam kontrolirati, ali, također, to postaje 'sudbina' od koje ne može pobjeći“ (Laclau, 2005: 120).

¹⁶² Treba istaknuti da Laclau smatra da prazni označitelj nije doslovno „prazan“: „Ne postoji, strogo govoreći, neki označitelj koji je istinski prazan, već onaj koji je to samo tendencijski (...) kada bismo imali apsolutno prazan označitelj, 'univerzalnost' bi našla svoje pravo i konačno tijelo, a hegemonija, kao način konstruiranja političkih značenja, doživjela bi svoj kraj“ (Laclau u Butler i sur., 2007: 301-302). Na to treba obratiti pozornost kada se govori o „praznini“: ona je produktivna i kontingentna, ali ne i apsolutna.

¹⁶³ „Postoji cijeli niz termina čija se semantička funkcija sastoji iz ukazivanja na odsutnu puninu, na apsolutno prazno mjesto lišeno bilo kakvog formalnog pojmovnog određenja“ (Laclau, 2004: 286).

određenje ne može se izvesti iz njihova „denotativnog“ semantičkog sadržaja, posrijedi je proizvoljnost instrumentalizirana hegemonijskim rasporedom snaga i zamagljivanjem tragova vlastite kontingentnosti i nestalnog procesa diskurzivizacije (Laclau, 1993: 545). Inauguracija praznog označitelja djeluje tako da postaje orijentacijska točka čitave označiteljske mreže privremeno formirane oko njega, ograničavajući i fiksirajući značenje susjednih elemenata, ustanovljujući pravila njihova povezivanja i anticipirajući modalitete znanja koje pozivanje na njih stavlja u opticaj. Laclau iz toga izvlači sljedeći metodološki zaključak „Bio bi gubitak vremena pokušati dati pozitivnu definiciju 'poretka' ili 'pravde' – to jest, pripisati im pojmovni sadržaj, koliko god minimalan bio. Semantička uloga tih termina nije izraziti ikakav pozitivni sadržaj, nego funkcionirati kao imena punine koja je konstitutivno odsutna (...) Zato jer imenuje nediferenciranu puninu, nema vlastitog pojmovnog sadržaja: to nije apstraktni termin, nego je, u najstrožem smislu, prazan“ (Laclau, 2005: 96-87).

Osim već tradicionalnih praznih označitelja kojima je naš politički život izložen već stoljećima – „sloboda“, „jednakost“, „solidarnost“, „demokracija“ su vjerojatno četiri najvažnija – i neki neočekivani simbol stjecajem okolnosti može postati prazni označitelj, najčešće u kontra-hegemonijskoj perspektivi: „žuti prsluci“ tijekom nedavnih prosvjeda u Francuskoj, sintagma „ne mogu disati“ [*I can't breathe*] u pobuni protiv institucionalnog rasizma i policijske brutalnosti u SAD-u ili izraz „1%“ kao dio globalnog pokreta protiv socijalne nejednakosti.¹⁶⁴ Tvrditi da takvi označitelji nemaju označenog podrazumijeva ne samo njihovu ispražnjenost od preciznog semantičkog sadržaja, nego i „tautološki karakter procesa označavanja“, situaciju da označavanje u konačnici završava cirkularnim manevrom upućivanja na „fikciju“ koju je vlastitim mehanizmima stvorilo (a iz koje onda crpi legitimacijske, institucionalne i afektivne učinke) (Torfing, 1999: 49). Prema teoriji hegemonije problem nastaje kad god trebamo jasno definirati neki takav pojam, kad mu moramo odrediti granice ili obuhvatiti cjelinu procesa označavanja, kad iz domene samorazumljivosti pojam prelazi u domenu stručno-znanstvene analize: prazni označitelj je u tom smislu mjesto na kojem se susreću mehanizmi politizacije i objektivizacije jezika i limiti označiteljskog procesa, neuspjeh da se konačno premosti jaz između označitelja i označenog, da se njihovo nestalno jedinstvo utilizira u stupanj korespondencije kakav zahtijevaju načela

¹⁶⁴ Isto tako, katkad neki označitelj postaje do te mjere čvorišna točka određenog diskurzivnog polja da su i dominantni i opozicijski tipovi iskaza organizirani refleksivnim kruženjem oko njegova značenjskog epicentra: na primjer, Baudrillard smatra da je to bio slučaj s pojmom „proizvodnje“ (ili „produktivnosti“) u marksističkoj i klasično-ekonomskoj misli; odnosno da su i klasični ekonomisti i marksistički kritičari bili primorani služiti se i konceptualizirati svoje epistemološko polje upućivanjem na koncept „proizvodnje“ (Baudrillard, 1975: 17-20).

znanstvene metode (Laclau, 2004: 318; 2014: 119).¹⁶⁵ Ukoliko dođe do fiksiranja označenog (primjerice, „pravednog i legitimnog poretka koji svima osigurava jednake šanse“) pod određeni označitelj („demokracija“), ta je operacija samo prolazni i neizvjesni učinak ravnoteže hegemonijskih snaga i uvijek može biti redefinirana kontrahegemonijskim intervencijama (Laclau, 2005: 105).¹⁶⁶

Baš poput lakanovske psihoanalize, i u teoriji hegemoniji razina je označitelja primarna, a označeno, odnosno pojmovna komponenta učinak je permutacija mreže označitelja u polju napućenom suprotstavljenim interpretativnim pozicijama. Time se dodatno naglašava kondenzacijska i strukturirajuća funkcija praznog označitelja, način na koji poput nepredvidivog diskurzivnog magneta okuplja oko sebe mnoštvo različitih zahtjeva i upisuje u njih koheziju koja ne može biti izvedena iz komparacije i integracije njihovih zajedničkih karakteristika. Laclau to dodatno nijansira primjerom Althusserovog (1971b) tumačenja Ruske revolucije: ako su u trenutku revolucije „svi antagonizmi unutar ruskog društva bili kondenzirani u jedinstvo prijeloma oko zahtjeva za 'kruhom, mirom i zemljom““, Laclau naglašava da nije bilo moguće pojedinačne antagonizme analitički razdvojiti i tražiti među njima neku središnju, „jednostavnu“ proturječnost, nego se radilo o nadodređenosti svake od partikularnih instanci koja je ulazila u odnose ekvivalencije, u konačnici rezultirajući revolucionarnim prijelomom (Laclau, 2005: 97).¹⁶⁷ S druge strane, da taj označiteljski niz nije bio (manje ili više) ispražnjen od svog izvornog partikularnog značenja, ti istureni termini ne bi mogli ispuniti funkciju nametnutu revolucionarnom situacijom; ipak, podsjetnik na njihovo partikularno značenje nikada u potpunosti ne nestaje i neizvjesnost revolucionarnog poduhvata ovisi o strukturi te napetosti (Laclau, 2005: 97). Ono što je ključno zapamtiti je da „kolaps diferencijalnosti u lanac ekvivalencije“ predstavlja i kreacijski trenutak političke

¹⁶⁵ Ono što ne može direktno biti predstavljeno, ipak ustraje u označiteljskoj mreži kao prekid, subverzija samog procesa označavanja (Laclau, 2007: 39). To jest, kako tvrdi Laclau, time „ukazujemo da postoji mjesto, unutar sistema označavanja, koje je konstitutivno nereprezentabilno; u smislu da ostaje prazno, ali je ta praznina nešto što mogu označiti jer imamo posla s pukotinom unutar označavanja“ (Laclau, 2005: 105).

¹⁶⁶ Pritom treba imati na umu, kako nam sugerira Laclau, distinkciju između tako formulirane *praznine* i onoga što se razumije pod *apstrakcijom*: u prvom slučaju radi se o pokušaju reprezentacije nedostižne punine univerzalnosti, u drugom slučaju o postuliranju minimalnog pojmovnog sadržaja zajedničkog svim varijacijama istog elementa (Laclau, 2005: 96). Drugačije rečeno, praznina pretpostavlja strateški uvjetovanu „atributivno-performativnu“ investiciju, dok apstrakcija podrazumijeva „logičko-pojmovnu“ analizu zajedničkih, esencijalnih karakteristika (Laclau, 2005: 97).

¹⁶⁷ Takvu proturječnost „neodvojivu od strukture cjelokupnog društvenog tijela“ ali „određenu različitim nivoima i raznim instancama društvene formacije koju ona pokreće“, Althusser naziva nadodređenom. (Althusser, 1971b: 97). To jest, nadodređenost uvijek pretpostavlja postojanje drugog mjesta s kojeg se odigrava nadodređivanje i mnoštvo proturječnosti koje konvergiraju i nadodređuju jedna drugu, a među kojima je teško izolirati onu centralnu i prvotno-uzročnu (Mišević, 1975: 29).

artikulacije i ostatak koji sačinjava kontingentnu i nepredvidivu dimenziju hegemonijske borbe (odnosno, ti diskurzivni oblici poprimaju vlastitu dinamiku i počinju imati vlastite zahtjeve odmaknute od lanca ekvivalencije) (Laclau, 2007: 39).

Kada postane površina upisivanja različitih neispunjenih društvenih zahtjeva, prazni označitelj funkcionira ne usprkos nego zahvaljujući nepreciznosti i ambivalentnosti svojeg sadržaja. Uspostava maglovitih referencija, implikacije mutnih i nestalnih srodnosti, široki kapaciteti mobilizacije i plastičnost uporabe – sve to predstavlja uvjet mogućnosti njegove političnosti i efektivne diskurzivne diseminacije (Torfing, 1999: 98).¹⁶⁸ A ako su još donedavno moderni politički teoretičari za neki pojam znali reći da je „semantika njegove uporabe toliko neodređena da je njegovo funkcioniranje nesigurno“ (Manfred, 1994: 229), teorija hegemonije sada tvrdi nešto sasvim drugo: da uspjeh označiteljskih praksi u isto vrijeme ovisi o sposobnosti prošivanja diskurzivnog polja i ostavljanju dovoljno praznog i neodređenog prostora u kojem su moguće politički iskoristive resignifikacije. Drugim riječima: ustrojavanje političkih pojmova koincidira i sa strateškom pozicijom koju neki pojam zauzima u okviru aktualnog društvenog konflikta i s pojavljivanjem imaginarne forme punine ili totaliteta koju taj pojam obećava ili donosi;¹⁶⁹ u isto vrijeme dakle parazitirajući na praznini i nestalnosti i potrebujući semantičku gustoću ekvivalentnog lanca ispod sebe (Laclau, 2007: 96; Jorgensen i Phillips, 2002: 7). Također, ako smo od (post)strukturalista naučili da je značenje moguće jedino uz određenu razinu (diferencijalne) sistematičnosti, hegemonijska logika tu sistematičnost vidi konstruiranu od onoga što preostaje nakon sraza antagonističkih blokova od kojih svaki drugačije percipira vezivnu strukturu simboličkog polja. Strukturalistička hipoteza o proizvoljnosti jezičnog znaka ovdje je modificirana na način da se smislenost značenjske jedinice ne može razdvojiti od mreža asocijacije i disocijacije, od pitanja nadležnosti ili ovlasti, kodifikacije podčinjenosti i dominacije, distribucije privilegija ili taktika interesnih krugova; ukratko, od svih onih hegemonijskih praksi koje u nekom povijesnom trenutku konstruiraju i regularnosti i limite sistema simboličke razmjene, održavajući se i šireći se putem generalizacije neke privremene i kontaminirane univerzalnosti.

¹⁶⁸ Sličnu logiku nalazimo na različitim mjestima. Kod Le Bona: „Riječi čiji je smisao najslabije definiran katkada su one koje posjeduju najviše utjecaja“ (Le Bon, citirano prema Laclau, 2005: 22). Kod Lacana: „Što više označitelj označava ništa, toliko je više neuništiv“ (Lacan, 1993: 185).

¹⁶⁹ Ta „imaginarna forma punine“ predstavlja i moment organizacije kolektivnog užitka: diskurzivno zatvaranje koje ona implicira posjeduje snažnu afektivnu komponentu.

S ovime završavam općenito izlaganje hegemonijske logike označavanja. U nastavku rada zanima me kako takvu logiku označavanja organiziranu oko konfliktne/disocijativne dimenzije usmjeriti prema nekima od fundamentalnih interpretativnih problema političke teorije, odnosno kako hegemonijsku poziciju dovesti na teren prethodno okupiran metodološkim modelima poput lingvističkog kontekstualizma (Skinner), morfološke analize ideologija (Freedon) i konceptualne historije (Koselleck), a koje predstavljaju kanon današnjeg političkog obrazovanja. Time ću dodatno zatomiti normativne aspiracije teorije hegemonije (ono što ima za reći o radikalnoj demokraciji ili agonističkom pluralizmu), a naglasiti njen postmoderno-hermeneutički potencijal. Zanima me što dobivamo, a što gubimo tom metodološkom ekspanzijom? Koliko su uvidi teorije hegemonije relevantni za tradicionalne interpretativne probleme političke teorije? Predstavlja li ona plodnu kritiku političko-teorijskog modernizma i završava li u inačici postmodernističkog relativizma? Može li politizacija procesa označavanja kakvu nudi biti relevantna za tumačenje političkih klasika i kakvu dodanu vrijednost ima u kontekstu proučavanja povijesti političke misli?

4. IMAJU LI POLITIČKI POJMOVI „NE-ELIMINIRAJUĆU JEZGRU“? PRIMJER MORFOLOŠKE ANALIZE IDEOLOGIJA

Razgovor koji slijedi odigrao se između stanovitog Neda Walkera iz odjela za Bliski istok pri američkom State Departmentu i Leeja Hamiltona iz komiteta vanjskih poslova za Europu i Bliski istok pri Predstavničkom domu Kongresa prilikom pregovora između SAD-a i PLO-a 1989. godine (preuzeto iz Ganor, 2002: 290-291):

Hamilton: *Kako, dakle, vi definirate terorizam, da li ga definirate u terminima ne-borbenosti?*

Walker: *Definicija State Departmenta koja je uključena u godišnji izvještaj o terorizmu definira ga kao politički motivirane napade na ne-borbene mete.*

Hamilton: *Dakle, napad na vojne jedinice u Izraelu ne bi bio terorizam?*

Walker: *Ne znači nužno da to ne bi imalo izrazito velik utjecaj na što god smo predlagali da se uradi s PLO-om.*

Hamilton: *To razumijem, ali to ne bi bio terorizam.*

Walker: *Napad na vojnu metu. Ne prema definiciji. Ali čekajte malo; to nije posve točno. Znate, napadi mogu biti izvedeni na vojne mete koji su očito teroristički. To ovisi o pojedinačnim okolnostima.*

Hamilton: *Ali čekajte malo. Mislio sam da ste mi upravo dali definiciju State Departmenta.*

Walker: *Terminologija je neborac, a ne vojnički ili civilni.*

Hamilton: *U redu. Dakle svaki napad na neborce bi bio terorizam?*

Walker: *Naravno.*

Hamilton: *I neborac bi mogao uključivati vojsku?*

Walker: *Svakako.*

Hamilton: *U svakom bi slučaju uključivao civile, da li je tako?*

Walker: *Tako je.*

Hamilton: *Ali napad na vojnu jedinicu ne bi bio terorizam?*

Walker: *To ovisi o okolnostima.*

Hamilton: *A kakve su to okolnosti?*

Walker. *Mislím da ne bi bilo produktívno ulaziti u opisivanje različitih termina i uvjeta prema kojima ćemo neki čin PLO-a definirati kao terorizam.*

Ovaj razgovor indikativan je za konfuziju oko tumačenja današnjih centralnih političkih pojmova. Za raščišćavanje te konfuzije od male nam je pomoći pozivanje na „zdravorazumsko“ shvaćanje jezika, isticanje empirijskih očiglednosti takvih pojmova ili upućivanje na njihovu ispravnu definiciju čijom bi se primjenom razriješile nesuglasice. Recimo, na koju bi se točno od stotina definicija terorizma - koje u posljednjih pedesetak godina cirkuliraju parlamentima, sudnicama, sveučilištima, policijskim sobama za ispitivanje, zatvorima¹⁷⁰ - mogli pozvati prilikom rješavanja jednog ovakvog pojmovnog spora? Što ako pokušaj primjene definicije kako bi se ispravno imenovao teroristički čin samo još dodatno usložnjava problem? Ako potraga za definicijom, umjesto da potvrdi jedinstvo pojma, razbija njegovu vezivnu strukturu i još više onemogućuje (neposredni) pristup referentu? O čemu je zapravo tu riječ, ako ne o definicijskom problemu? Da li se možda radi o jednostavnoj ideološkoj instrumentalizaciji jednog termina, njegovoj selektivnoj primjeni s obzirom na oportunitet političkog trenutka? Ili su u igri složeniji mehanizmi, onkraj (modernističke) dihotomije ispravna-neispravna uporaba? Može li se značenje terorizma, ili nekog drugog osporivog političkog pojma, do te mjere fiksirati, pozivanjem na superiorno tumačenje ili jasne deskriptivističke odrednice, da sličan problem više ne iskrsne?

Jasno je da su u takvim i sličnim sporovima lingvistička i politička razina toliko kontaminirane jedna drugom da je jezik kojim se služimo da opišemo političku zbilju i sam produkt političkog rasporeda snaga i previranja. U slučaju primjera terorizma, ne radi se samo o semantičkom kuriozitetu rezerviranom za hermetične akademske rasprave: na kocki je konkretno funkcioniranje institucija potencirano ovom ili onom definicijom terorizma, pravosudni, zakonodavni i sigurnosni učinci i stavljanje u pogon policijskih i vojnih aparata; u igri su strateške mogućnosti otvorene neizvjesnošću pojmovne upotrebe, čitav spektar političkih kalkulacija i taktičkih prodiranja (posebice se to odnosi na period nakon 11. rujna kada ovakav tip diskursa poprima globalnu dimenziju). Ukratko, duboko smo u konfliktnoj

¹⁷⁰ Primjerice, Schmidovo istraživanje iz 1984. kreće od 109 definicija terorizma; *The Routledge Handbook of Terrorism Research* iz 2011. navodi ih više od 250.

zoni označavanja - i u smislu borbe oko značenja diskurzivnih tvorbi („što je terorizam?“) i korištenja diskursa („rat protiv terora“) kao oruđa u borbi. Nalazimo se na terenu osporivosti i transformativnosti političkih pojmova (Ophir, 2018: 61). Možda je Ranciere najjasnije opisao dubinu takvih pojmovnih sporova kad je govoreći o nesuglasnosti do koje dovodi rekao sljedeće: „Nesuglasnost ne označava sukob između onog tko kaže bijelo i onoga tko kaže crno. Ona je sukob između onoga tko kaže bijelo i onoga tko kaže bijelo, ali ne misli na istu stvar ili ne shvaća što drugi kaže o istoj stvari kada govori o bijelosti“ (Ranciere). Dubina konceptualne neizvjesnosti koju želim sugerirati ne tiče se, dakle, samo toga da jedan takav osporivi pojam ima različita značenja na oprečnim političkim spektrima – poput fraze, „za neke terorist, za druge borac za slobodu“ - nego i toga kako neki pojam uopće dobiva svoje značenje i kakvo referencijalno jedinstvo sačinjava.¹⁷¹

U nastavku poglavlja neće mi biti cilj dati odgovore na specifična pitanja o pojmu terorizma kojeg sam upotrijebio tek poradi ilustracije, nego adresirati obrise općeg metodološkog problema naslućenog tim primjerom. Isto sam tako mogao upotrijebiti primjere čije su višeznačnosti manje očigledne i oko čije semantičke primjene postoji nešto veći konsenzus - padaju mi na pamet pojmovi „države“ i „suverenosti“. Međutim, i njihov je značenjski prostor izbrazdan prijeporima i nesuglasnostima otpornima na definicijsku preciznost: poput toga da ne postoji ni slaganje kada su se točno pojavila društvena uređenja koja bi mogli nazvati „državom“ (da li je bilo „država“ u antici ili su one tek moderni fenomen), pa do toga je suverenost u kontekstu međunarodnih i unutarnjo-frakcijskih odnosa bila jednako rastezljiv pojam i oruđe sukoba kao i „terorizam“, „demokracija“, „vlasništvo“ i slično.¹⁷²

Ono što svaki od tih primjera otvara pitanje je što čini politički pojam političkim i može li se od njega očekivati definicijska preciznost kakvu na ovaj ili onaj način zahtijevaju i

¹⁷¹ Recimo, imenovati nekoga teroristom, ili reći za nekoga da krši ljudska prava ili da je nedemokračičan, ne znači samo enumerirati deskriptivistička obilježja i svrstati nekoga u određenu grupnu kategoriju; to podrazumijeva i stigmatizaciju, lišavanje određenih prava, pozicioniranje na vrijednosnoj-etičkoj hijerarhiji, pokretanje jedne razgranate institucionalne mašinerije oko tog imena, stavljanje u opticaj sredstva prinude i sankcioniranja itd.

¹⁷² Na primjer, kod Foucaulta o nesvodljivoj višeznačnosti „suverenosti“ nalazimo sljedeće: „Počevši od XVI i naročito XVII vijeka, u vrijeme vjerskih ratova, teorija suverenosti bila je oruđe koje je kružilo od tabora do tabora, koje je korišteno u ovom ili onom smislu, bilo da ograniči, bilo da, naprotiv, ojača kraljevu moć; nalazite je kod katoličkih monarhista ili protestantskih antimonarhista; nalazite je kod protestantskih i manje ili više liberalnih monarhista, nalazite je i kod katolika koji su zagovornici promjene dinastije. Nalazite tu teoriju suverenosti u rukama aristokrata ili u rukama parlamentaraca, kod predstavnika kraljeve moći ili kod posljednjih feudalaca; ukratko, ona je bila veliko oruđe u političkoj i teorijskoj borbi oko sistema moći iz XVI i XVII vijeka. Konačno, u XVIII vijeku, i dalje ćete tu istu teoriju suverenosti, reaktiviranu rimskim pravom, pronaći u grubim crtama kod Rousseaua i njegovih suvremenika, sa drugačijom ulogom: u tom je trenutku bilo važno izgraditi, naspram administrativnih, autoritarnih ili apsolutnih monarhija, jedan alternativni model, model parlamentarnih demokracija; upravo tu ulogu ona i dalje igra, još od Revolucije“ (Foucault, 2012: 107-108).

anticipiraju institucionalni aranžmani i različiti oblici (standardiziranog) znanja okupljeni oko njegove uporabe? Da li pojam terorizma, ali isto tako i mnogi drugi politički pojmovi današnjice, danas funkcioniraju *unatoč* ili *zahvaljujući* svojoj pojmovnoj nekonzistenciji? Kojim metodološkim instrumentima najbolje zahvatiti njihovu ambivalentnost, a ne upasti s jedne strane u inačicu relativizma, a s druge se vratiti u okvire starog modernističkog esencijalizma? Prihvatimo li pak perspektivu hegemonijske logike označavanja, iznesenu u prethodnom poglavlju, vodi li nas ona prema relativističkoj poziciji prema kojoj politički pojmovi mogu označavati *bilo što*, pod uvjetom da njihovo značenje na bilo koji način postane dio lingvističke konvencije? Odnosno, da li ime/pojam obuhvaća što god se procesom imenovanja pod njega supsumira u određenom povijesnom trenutku i pod određenim političkim patronatom (Žižek, 2002: 139-140)? Ili pak postoje unutarnja ograničenja u samom pojmu, logičko-racionalna jezgra koja ograničava broj značenjskih kombinacija i supstitucija nekog pojma, bilo u vezi s njegovim empirijskim svojstvima ili formalnom strukturom? Ako prihvatimo da uspostavljeni konceptualni sklad vrši određeni utjecaj nad kontingentnošću procedura označavanja, da li su posrijedi supstancijalne značajke ili isključivo privremene (povijesne) sedimentacije?

Pokušavajući dati odgovore na ova pitanja, u nastavku poglavlja ću poziciji teorije hegemonije suprotstaviti metodološku poziciju organiziranu oko sličnih nastojanja da se političku teoriju reinterpreтира vokabularom „lingvističkog obrata“ – radi se o metodi morfološke analize ideologija iznesene u radovima Michaela Freedena (1996, 2005). Objе metode pripadaju kritičkom otklonu od modernističkih sistema tumačenja i vrte se, manje ili više, oko pitanja što su uopće politički pojmovi i što je to specifično *političko* u njima. U slučaju morfološke analize ideologija imamo primjer konceptualne analize organizirane oko postuliranja topografije jezgre i periferije u potrazi za ne-eliminirajućim aspektima političkih pojmova, dok u slučaju teorije hegemonije, što je prikazano u prethodnom poglavlju, imamo takvu logiku označavanja proizašlu iz „politizacije“ poststrukturalističke teze o radikalnoj kontingentnosti procesa označavanja. Tim se sučeljavanjem nadam obogatiti i unaprijediti teoriju hegemonije, osvjetljavajući stanovite aspekte koji su u samim radovima Laclaua i Mouffe, ali i dijelu sekundarne literature, ostali ili nedovoljno naglašeni ili dijelom zanemareni. Morfološka analiza ideologija utoliko je zanimljivija za tu svrhu jer, iako kritizira modernističku paradigmu političke teorije, ne odbacuje je u potpunosti, nego na suptilan način balansira između metodološke opreke esencijalizma i relativizma.

No prvo bih se htio osvrnuti na nekolicinu ranijih teorijskih pokušaja rješavanja ovakvog tipa interpretativnih problema.¹⁷³ Čini mi se da postoje dva prevladavajuća modela rješavanja pojmovnih sporova u modernoj političkoj teoriji. Prvo, da se spor oko značenja nekog političkog pojma može razriješiti pozivanjem na „egzemplarni“ slučaj (Gallie, 1956)¹⁷⁴ – primjerice, spram etimološkog ili idejnog izvorišta, odnosno s obzirom na ono što je pojam prvotno ili u „čistom“ obliku označavao, a što su naknadne artikulacije zamračile ili deformirale; ali isto tako, u drugačijoj varijanti egzemplara, s obzirom na ono što je autor izvorno namjeravao izraziti stanovitim pojmom, Hobbes sa „suverenosti“, Marx s „klasom“, Locke s „tolerancijom“ itd., a što su sekundarne interpretacije previdjele ili pogrešno interpretirale. Zatim, drugi model, pretpostavljajući da je moguće odrediti minimalni skup (supstancijalnih) deskriptivnih svojstava pozivanjem na koje će u različitim kontekstima biti moguće odrediti što je ispravna upotreba pojma, a što ne¹⁷⁵; to jest, izjednačiti pojam s prepoznavanjem „empirijskih“ obilježja ili s enumeracijom definicijskih komponentni *nužnih* da bi neka semantička tvorba mogla nositi ime određenog pojma. Prvi model nalazimo u raspravama oko upotrebe današnjih političkih termina u odnosu na etimološki predložak ili interpretativnu izvornost autorskog opusa (vezanog uz tumačenje tog i tog termina): tu se uzročno uspostavlja neki ideal-tip prema kojem se aktualna upotreba odmjerava, uzor pojmovnog sklada prema kojemu se vrednuje da li je došlo do odstupanja i koliko. Drugi model nalazimo tamo gdje postoji uvjerenje da je krajnji ishod pojmovnog procesa reprezentacija empirijski postojećeg objekta i da je pojam potrebno „očistiti“ od neželjenih (ideoloških ili mitoloških) konotacija kako bi se primjenom isključivo denotativnih obilježja pravilno imenovalo neku situaciju ili fenomen, kako bi se unaprijed znalo što se točno traži kada se želi nešto opisati. Vidimo zapravo da se u mnogočemu prvi i drugi model preklapaju i da je u oba slučaja riječ o pokušaju prevladavanja jaza između određenog termina i onoga na

¹⁷³ Ti interpretativni problemi stari su koliko i sama politička filozofija. Recimo, Balibar tvrdi da se politička filozofija još od Platona oslanjala na mogućnost metajezika kako bi spriječila kontaminaciju svojeg diskursa samim predmetom kojeg istražuje – političkim previranjima, igrama moći, konfliktom (Balibar, 2012). Više od bilo koje druge znanstvene discipline, politička znanost nosi uteg vlastitog predmeta istraživanja i opasnosti da sama ne bude kontaminirana njime. „Platonovska podjela između retorike i filozofije“ filozofiju smješta na „transcendentno mjesto“ u odnosu spram vrtloga moći i političkih sporova. Balibarovim riječima: „Otuda ideja da može biti 'znanosti' (ili 'pojma' ili 'razumijevanja') o politici samo ako znanost, pojam ili razumijevanje sami nisu politički“ (Balibar, 2012). Drugačije rečeno, pojmovna jasnoća koju je moderna politička teorija zahtijevala od svojih sljedbenika bila je u suprotnosti sa strukturom političkog prostora u kojem su se njihova istraživanja kretala.

¹⁷⁴ Konceptcija „egzemplara“ trebala bi osigurati da se pojmovni sporovi ako ništa barem vode oko „iste stvari“, da se barem slažu oko toga što je uopće predmet spora (Gaus, 2000: 7-8).

¹⁷⁵ Većina današnjih političkih teoretičara složila bi se s ovom „minimalističkom“ pozicijom, uglavnom smatrajući da korak dalje vodi u relativizam, a samim time i u devalorizaciju „filozofskih“ temelja političke misli.

što se on referira, o prošivanju razdaljine između označitelja i označenog, a sve kako bi se, i u akademskoj i u političkoj oblasti, jedno pojmovno tumačenje postavilo kao superiornije drugome u formi neutralne instance rasuđivanja (Mason, 1990; Laclau, 1990: 22; Ophir, 2018: 61-62).

Da navedem nekoliko manifestacija takvih modernističkih modela tumačenja. I Dworkin i Rawls su na različite načine smatrali da je moguće izolirati suštinu pojma od spora oko njegovih vanjskih, polemikom zahvaćenih komponenti, to jest napraviti razliku između koncepta i koncepcije, gdje je u prvom slučaju riječ o zajedničkom, nužnom sadržaju, a u drugome o varijacijama tog sadržaja u odnosu na interpretativne i pozicijske razlike (Gunnell, 2017: 194). Dworkin je smatrao da je u slučaju političkih pojmova, baš kao i kod prirodnih vrsta, moguće izolirati „duboku strukturu“ koja će „objasniti [sve] njihove konkretne manifestacije“: kod prirodnih vrsta riječ je o fizičkoj, molekularnoj strukturi, kod političkih pojmova o normativnoj, no u oba slučaja dolazimo do esencije pojma, do njegove „prave prirode“. „Fizičar nam pomaže da vidimo esenciju vode; filozof nam pomaže da vidimo esenciju slobode“ (Dworkin, 2006: 155). A prepoznavanje te esencije omogućilo bi razumijevanje nekog pojma onkraj njegovih povijesno uvjetovanih permutacija i nestabilnosti. Rawls je pak na primjeru pravednosti želio pokazati da je razdvajanjem *koncepta* (pojma) pravednosti od različitih *koncepcija* pravednosti moguće uistinu izolirati konačno i minimalno značenje primjenjivo neovisno o sukobu između različitih koncepcija (Rawls, 1971: 5). Smatrao je da postoji zajednička konceptualna jezgra među različitim suprotstavljenim koncepcijama te neslaganje oko tih koncepcija ne kontaminira sam koncept: „Oni koji imaju različite koncepcije pravednosti, još se uvijek mogu složiti da su institucije pravedne kada ne postoji proizvoljna distinkcija između osoba u dodjeljivanju osnovnih prava i dužnosti i kada pravila određuju pravu ravnotežu između suprotstavljenih tvrdnji o boljitku društvenog života“ (Rawls, 1971: 5). I kod Rawlsa i kod Dworkina, dakle, nalazimo pokušaj da se pojmovni sporovi neutraliziraju izolacijom svojevrsne konceptualne „esencije“ koja mora ostati netaknuta povijesnim i političkim permutacijama.

Nasuprot tome, u kontekstu antiautoritarnih previranja 60-ih i 70-ih prošlog stoljeća i napuštanja tradicionalnih akademskih metoda, postmodernisti poput Lyotarda (1991, 2005) i Rortyja (1995) ili poststrukturalisti poput Derride (2007) smatrali su da modernistički postupak pojmovnog razjašnjavanja nije valjan, da središte ili jezgra nisu dovoljno čvrsti ili egzaktni da bi podnijeli kritičku analizu, te da je logička konzistentnost *nametnuta* pojmu isključivo figurativnim sredstvima. Posljedično, njihovo je uvjerenje bilo da će pokušaji

razdvajanja „vrijednosne“ komponente nekog političkog koncepta od njegove „deskriptivističke funkcije“ uvijek završiti neuspjehom i konfuzijom (Gaus, 2000: 11). Može li se, stoga, ustvrditi da su postmodernisti i poststrukturalisti izbjegavali deskriptivno definirati svoje pojmove i da je njihov diskurs bio u potpunosti lišen „denotativnog“ aspekta moderne političke misli? Možda, ako prihvatimo mogućnost da su izrazita kompleksnost i na trenutke nečitljivost, primjerice, Derridinih i Lacanovih tekstova proizvod upravo takvih konceptualnih tendencija. Međutim, smatram da je ipak poštenije reći da su oni kritizirali modernističko ustrojavanje pojmova jednostavno ustrojavajući neke druge, netradicionalne pojmove, no također ranjive na isti kritički postupak. Slučaj je to i sa teorijom hegemonije, ali i sa svakom drugom kritičkom pozicijom proizašlom iz lingvističkog obrata kada se nađe primorana da svoju diskurzivno-performativnu-diferencijalnu analizu primjeni na vlastite kategorije. No time se ovdje dalje neću baviti jer bi to trenutno odrezalo granu na kojoj sjedim; vraćat ću se tom problemu u narednim poglavljima. Nastavljam, dakle, s metodološkim „sučeljavanjem“ teorije hegemonije i morfološke analize ideologija, a iz čega se nadam izvući dodatno i prošireno razumijevanje principa hegemonijske logike označavanja.

4.1. Topografija jezgre i periferije ideoloških pojmova

Morfološka analiza ideologija, kako ju Freedena prezentira u knjizi *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, pokušaj je da se izučavanje ideologija prebaci na teren „lingvističkog obrata“.¹⁷⁶ Ona polazi od toga da su ideologije „karakteristične konfiguracije političkih pojmova“ i da konstruiraju „specifične pojmovne uzorke iz rezervoara neodređenih i neograničenih kombinacija“, iskazujući u tom procesu stanovita pravila slaganja i raspoređivanja u veće, složenije cjeline (Freedena, 1996: 4, 50). Za Freedena je ideologija prije svega *značenjski fenomen*, kolektivna diskurzivna tvorba specifična za (post)industrijska društva na koju je potrebno primijeniti određenu vrst morfološke analize s ciljem rasvjetljavanja njezine unutarnje semantičke „arhitekture“, načina kombiniranja i vezivanja pojmovnih elemenata i hijerarhija uspostavljenih među njima. Cilj je uvećati razumijevanje ideoloških tvorbi odustajanjem od opreke između konotativne (ideološke) i denotativne (empirijske, racionalne) dimenzije njihova značenja, a pri čemu se ideoložnost ne smatra

¹⁷⁶ Odnosno, da se proučavanje ideologija otrgne iz marksističkog teorijskog miljea koji je dugo vremena bio dominantan okvir njihova tumačenja.

nećim lažnim i iskrivljenim, već inherentnom značajkom političnosti bez koje nije moguća njihova adekvatna pojmovna analiza (Gaus, 2000: 36). U tom smislu, morfološka analiza podsjeća na strukturalističku metodu utoliko što za zadatak uzima rekonstrukciju (ideološke) mreže značenjskih elemenata i što smatra da se značenje uvijek formira u relacijskom okruženju s drugim značenjskim elementima (Freeden, 1996: 4).

Freedenova metoda za polaznu pretpostavku uzima tezu o „esencijalnoj osporivosti“ političkih pojmova (Gallie, 1956; Connolly, 1993), pokušavajući njome objasniti fleksibilnost i ambivalentnost ideološki konstituiranog značenja (Freeden, 1996: 4).¹⁷⁷ Esencijalna osporivost pretpostavlja otvorenu teksturu pojmova, podrazumijevajući da je njihovo značenje dovedeno u pitanje postojanjem različitih pozicija od kojih svaka polaže pravo na definicijsku ispravnost, svaka pretpostavlja da je njezino tumačenje istinito ili utemeljeno u znanju. Pitanje je, naravno, da li je ta osporivost *apsolutna*, u smislu da ne postoji superiorna pozicija čijim bi se prihvaćanjem razriješio ideološki spor i da smo u konačnici suočeni s nemogućnošću ispravnog imenovanja; ili je ona *uvjetovana*, pa se pravilnom metodom ili rigoroznom analizom mogu izolirati racionalnije i logički konzistentnije pozicije i pozivanjem na njih ukazati na pogrešnu percepciju ostalih, te da posljedično možemo govoriti o postojanju određene konceptualne ili diskurzivne racionalnosti. Ono što je zanimljivo za predmet ovog rada način je na koji morfološko-ideološka pozicija smatra da je unatoč prihvaćanju argumenta o esencijalnoj osporivosti moguće izolirati *jezgru* ideoloških tvorbi i političkih pojmova, a čija prisutnost ili odsutnost jamči smislenost nekog pojma ili ga pak čini besmislenim (poput toga da sloboda, individualizam i progresivnost predstavljaju pojmovnu jezgru liberalne ideologije, a bez kojih ona gubi svoj semantički smisao i potencijal).¹⁷⁸ To znači da je beskrajna osporivost donekle obuzdana postojanjem te jezgre, u smislu da se proces ideološkog označavanja zaustavlja na stanovitom broju točaka onkraj kojih dolazi do rasipanja značenjskog potencijala (Freeden, 1996: 142).¹⁷⁹ Time ova pozicija suptilno manevrira između krajnosti modernog i postmodernog pristupa: s jedne strane želi zaustaviti

¹⁷⁷ „Politički pojmovi nose akumulirano breme njihove prošlosti na način koji je rijedak među ekonomskim ili sociološkim pojmovima“ (Freeden, 1996: 98).

¹⁷⁸ Freeden daje primjer: „Iako je nemoguće dati potpuno jasnu definiciju liberalizma, empirijski je dokučivo da liberalizam uvijek sadržava komponente poput slobode, ljudske racionalnosti i individualizma. Ako oduzmemo jednu od njih iz liberalne konfiguracije znak pitanja se počinje pojavljivati. Ukoliko oduzmemo i drugu to više nije liberalizam. Slično, kuhinja bez sudopera je teško još uvijek kuhinja; a bez štednjaka je njen identitet potpuno uništen“ (Freeden, 1996: 86).

¹⁷⁹ Drugačije rečeno: „Jednom kada je pojam prihvaćen, logička ograničenja na njegovu strukturu mogu predstavljati protutežu njegovoj interpretativnoj fluidnosti i doprinijeti uspostavljanju općih obrazaca“ (Freeden, 1996: 93).

bujanje relativističkih tendencija postmodernog odbacivanja referencijalne funkcije jezika; s druge strane dovoljno je svjesna nestabilne strukture jezika da izbjegne esencijalistički vokabular moderne političke teorije i redukciju na „suštinska načela“, „objektivne uzroke“ ili „univerzalne kategorije“. Riječ je, smatram, o proširenoj „minimalističkoj“ poziciji svjesno dovedenoj u proturječje: u smislu traganja za minimalnim nužnim obilježjima, onime što Freeden zove „ne-eliminirajućom jezgrom“, i istovremenom nastojanju da se zadrži postmoderno stajalište da nema jednog, ispravnog značenja političkih i ideoloških termina (Freeden, 1996: 86).

Freeden drži da političke pojmove nikad ne nalazimo izolirane - oni su uvijek organizirani u „svežnjeve“, kompleksne konceptualne cjeline, i u tom procesu nastaju političke ideologije kao „konceptualne mape“ političkog svijeta, perceptivne sheme kroz koje političko djelovanje dobiva smisao, (etičku) vrijednost ili interpretativni oblik (Freeden, 1996: 60). Za njega su tako formirani pojmovi podrška ideološkoj sintezi kaotične političke, oni su „sirovi materijal“ ili gradivne jedinice ideoloških obitelji poput liberalizma, konzervativizma, socijalizma, feminizma, nacionalizma: „Kompleksne ideje koje ubrizgavaju red i značenje u promatrane ili anticipirane skupine političkih fenomena i drže na okupu konstelacije povezanih termina“ (Freeden, 1996: 52). Kada se dovoljno pojmova okupi u složeniju cjelinu i kada njihovi odnosi postanu za neku društvenu skupinu samorazumljivi ili ih se s lakoćom dekodira, tada, tvrdi Freeden, možemo govoriti o formiranju ideologije čija značenjska konfiguracija postaje dijelom prihvaćene lingvističke konvencije: tada se pojavljuje određen broj točaka oko čijeg se značenja slaže jedan broj pripadnika iste ideološke obitelji ili pak određen broj neuralgičnih točaka između kojih postoji (predvidljivo) neslaganje između pripadnika suprotstavljenih ideoloških tabora (Freeden, 2005: 6-7). Istom terminu tada može biti pripisano sasvim drugačije značenje s različitih ideoloških spektara: „privatno vlasništvo“ ne označava isto za burzovnog mešetara s Wall Streeta i za otpuštenog radnika s dokova kojeg je banka deložirala iz jedine nekretnine; „ljudska prava“ će značiti jedno za panel političara koji o njima raspravljaju u atmosferi međunarodnog summita, a sasvim nešto drugo za one kojima su ona negdje na terenu nasilno oduzeta. Ono što je „morfološko“ u svemu tome jest da ideološkičnost takvih pojmova manifestira stanovitu „pravilnu“ strukturu u kojoj se mogu detektirati određene regularnosti i čije transformacije mogu poslužiti kao lakmus papir za ono što se zbiva u političkom polju nekog društva (Freeden, 1996: 45).

Proučavati ideologije iz morfološke perspektive znači pojmiti ih kao specifičan tip *vokabulara* s vlastitom „racionalnošću“ i sustavom vrijednosti, vlastitim pravilima kombiniranja

konceptualnih elemenata u kompleksnije cjeline, posjedujući tendenciju izgradnje totalnog političkog očišta u smislu da ideološki artikulirano značenje teži postati interpretativnom matricom kojom se dekodira čitavo političko iskustvo (Freeden, 1996: 1, 53, 75; 2005: 6). Nekoliko je razina odnosa impliciranih morfološkom strukturom ideologija: Freeden tvrdi da postoji *jezgra* ideologije ili ideološkog pojma, a koja u sebi može sadržavati nekolicinu ne-eliminirajućih pojmova ili komponentni i koja samim time što je jezgra nije isto što i njegova esencija (vratit ću se malo kasnije na to); zatim su tu periferne komponente pridodane pojmovnoj jezgri, a čije su karakteristike to što mogu varirati s obzirom na povijesno-društvene okolnosti i što njihovo odsustvo ili prisustvo može ali i ne mora imati reperkusije na koherenciju ili retoričku snagu ideologije. Zadatak je analitičara, sugerira nam Freeden, da rekonstruira tu mrežu uzajamnih odnosa, da vidi kako se, primjerice, „sloboda“ odnosi prema „individualnosti“, a ova pak prema „racionalnom napretku“ unutar jezgre liberalne ideologije, ili kako pojmovna jezgra funkcionira kroz tranzitno pridodane periferne komponente poput „jednakosti šansi“, „državne intervencije“, „besplatnog obrazovanja“, „nacionalnog samoodređenja“, „tržišnog natjecanja“ itd.; te kako svi ovi termini tvore jedan funkcionalan semantički sistem i kako i najmanji pomaci u odnosima među njima redefinišu liberalnu (ili bilo koju drugu) ideologiju i dovode do novih ideoloških inačica (Freeden, 1996: 165). Iz takve metodološke pozicije, recimo, prijelaz od klasičnog Millovog liberalizma prema neoliberalizmu Milтона Friedmana¹⁸⁰ tumačio bi se, između ostalog, značajnim pomacima u konfiguraciji liberalne pojmovne jezgre, davanju sve veće težine „individualnosti“ naspram „slobode“, čvršćem vezivanju „individualnosti“ i „napretka“ s perifernim koncepcijama „privatnog vlasništva“ i „poduzetništva“, te odbacivanja dotadašnjih perifernih komponenti „jednakosti“ i „državne intervencije“. Detektiranje i analiza tih preinaka i njihovih institucionalnih i diskurzivnih posljedica za Freedena bi bile ključ razumijevanja nove liberalne morfologije, a transformacija značenja bi se pratila usporedno s rekonstrukcijom polja političkih mogućnosti koju takva promjena morfološkog rasporeda povlači za sobom.

Iako Freeden tvrdi da su osporivi politički pojmovi konstruirani kombinacijom „ne-eliminirajuće jezgre“ i „kvazi-kontingentnih elemenata“, ne-eliminirajuće značajke za njega nisu intrinzične ni logički nužne (Freeden, 1996: 61-62). On nas uvjerava da nije riječ o potrazi za esencijalnim pojmovnim obilježjima i da je jezgra isključivo „konvencionalne“ prirode, rezultat „diskurzivnih praksi“, i da se nijedan politički pojam ne može izjednačiti ili

¹⁸⁰ Ovo je, naravno, izrazito simplificirana verzija ideološke transformacije liberalizma, upotrijebljena tek poradi ilustracije Freedeneve metode.

reducirati na sadržaj svoje jezgre: potrebni su drugi, „periferni“ pojmovi kako bi se značenje jezgre kristaliziralo (Freeden, 1996: 64). Ističe: „Neka značajka je ne-eliminirajuća samo u smislu u kojem je sve poznate upotrebe pojma sadržavaju, tako da bi njeno odsustvo lišilo pojam smislenosti i komunikabilnosti (...) To je tvrdnja o njenoj političkoj i kulturalnoj održivosti, i njenoj diskurzivnoj korisnosti, a ne o njenoj istinskoj vrijednosti neovisnoj od drugih vjerovanja, o njenoj 'prvotnosti'“ (Freeden, 1996: 62; 2005: 5).¹⁸¹ Također, Freeden dodaje da neeliminirajuće komponentne nisu samodovoljne, to jest „pojam ne može biti reduciran na svoje neeliminirajuće komponente,“ uvijek su potrebni i odnosi s „perifernim“ pojmovima (Freeden, 1996: 62). Jezgre su za njega, dakle, „kvazi-kontingentni temelji: one konstituiraju strukturnu nužnost ali su njihovi sadržaji promjenjivi“, one istovremeno osiguravaju ideologiju sa „sigurnim i otpornim semantičkim oblikom“ i podliježu povijesnoj transformaciji (Freeden, 2005: 4-6).

Prije nego se fokusiram na ključno metodološko pitanje ove perspektive – može li se opravdati teza da politički pojmovi, poput ideologija, imaju „zajedničku jezgru koju dijele sve njihove instance?“ (Freeden, 1996: 61) – potrebno je naglasiti jednu važnu posljedicu morfološkog pristupa: zamaglivanje (oštre) granice između ideologije i ostalih formi političkog mišljenja, političke teorije i filozofije. Prema Freedenu, sve tri forme predstavljaju *žanrove političkog mišljenja i konstruirane su od istog sirovog materijala* - političkih pojmova.¹⁸² Ono što ih razdvaja je manifestna namjera njihovih metodoloških i epistemoloških zadaća: ideolozi žele prisvojiti pojmove u borbi za vlast i moć, dok filozofi i teoretičari tvrde da žele „objasniti“ pojmove, da ih zanima „spoznajni“ aspekt konceptualno-političkog procesa (Freeden, 2008: 2; 1996: 41). Međutim, ako su prema gledištu morfološke perspektive i politička ideologija i politička teorija/filozofija tek pažljivo komponirani vokabulari s preklapajućim djelokrugom primjene, tradicionalna razdaljina između „ideološke“ i „spoznajne“ dimenzije političkog mišljenja dovedena je u pitanje. Freeden nam sugerira da je potrebno odbaciti tvrdnju prema kojoj ideologije predstavljaju zastranjenje autentičnog političkog mišljenja i prema kojoj su one tek „siromašni rođaci“ superiornije političke filozofije (Freeden, 1996: 13-14, 132). Ako su „priroda društva i njegovih struktura,

¹⁸¹ Također: „Utoliko što aktualna lingvistička uporaba pojma manifestira opće prihvaćenu i stoga *de facto* konvencionalno 'konstantnu' ili stabilnu značajku, ta značajka može biti nazvana njenim neeliminirajućim aspektom: eliminirati ju značilo bi ići protiv svih dosad poznatih primjera upotrebe pojma“ (Freeden, 1996: 63). Freeden daje primjer „slobode“ i kaže da svi primjeri upotrebe pojma sadrže neku varijantu odsustva prinude, i da ako slobodi oduzmemo tu komponentu pojam slobode izgubio bi i svoj semantički i komunikacijski smisao (Freeden, 1996: 63).

¹⁸² Teorije i ideologije „organiziraju pojmove kao što jezik organizira riječi“ (Freeden, 1996: 48).

navodno *reflektirane* u ideologijama, i same djelomično produkt tih ideologija, koje djeluju kao načini organiziranja društvene stvarnosti“ (Freeden, 1996: 4), onda ideologiju treba istraživati ne zbog onoga što ona zakriva ili iskrivljuje, nego zbog onoga što nam njena morfološka struktura može reći o funkcioniranju i ustrojstvu moderne političke moći i njenih „teorijskih“ i diskurzivnih uporišta (Freeden, 1996: 1). Sumirano: i filozofija i teorija i ideologija bave se konceptualizacijom političkog svijeta, a samim time imaju utjecaja na transformaciju tog svijeta i njegovih pojavnih oblika – institucionalnih formi, procedura donošenja političkih odluka, obrazaca kolektivnog udruživanja, metoda legitimacije državne vlasti itd. (Freeden, 2004: 5; 1996: 13-14, 42).

Moguće je, stoga, ideološko čitanje političko-filozofskih tekstova, isto kao što je moguće političko-filozofsko čitanje ideoloških pamfleta: prisutnost jednog očista ne isključuje prisutnost drugog (Freeden, 1996: 27). Freeden na tom tragu kaže: „Rawls je istovremeno i filozof i ideolog jer njegovi tekstovi mogu biti podvrgnuti potpuno različitim analizama i mogu nositi raznovrsna značenja s obzirom na načine čitanja“ (Freeden, 1996: 45). Time se dovodi u pitanje nastojanje velikog broja modernih političkih filozofa i teoretičara da vlastito intelektualno naslijeđe legitimiraju u formi „znanja“, naspram „mnijenja“ kao područja u kojem operira ideologija. Naprotiv, sve tri inačice političkog mišljenja dijele metodološki impuls pronalaženja i konstrukcije jednoznačnog i stabilnog značenja političkih pojmova, fiksiranja definicija i uvođenja „reda“ u prostor interpretativne fleksibilnosti i neizvjesnosti. Odnosno, i jedni i drugi i treći pokušavaju proizvesti učinak diskurzivnog zatvaranja, obuzdati jezik, samo to čine s drugačijih pozicija i koristeći se drugim sredstvima.¹⁸³ Posrijedi je postupak koji Freeden naziva „razosporavanje“ [*decontestation*]:¹⁸⁴ namjena mu je olakšati proces donošenja političkih odluka i omogućiti stabilnost diskurzivnih elemenata upotrijebljenih u funkcioniranju stanovitih institucija i aparata (Freeden, 1996: 129; 2008: 2). Posljedično, Freeden navodi¹⁸⁵ da metode moderne političke misli, fokusirane na dostignuća velikih autora i analizu klasičnih tekstova, poprimajući oblik kataloga autorskih imena i kanonskih tekstova (od Hobbesa preko Rousseau do Hegela i Marxa i slično)¹⁸⁶, premalo

¹⁸³ Freeden smatra da većina (modernih) političkih filozofa nastoje propisati „precizno značenje pojmovima i onda izgraditi racionalni sistem oko njih koji će neizbježno uključiti ta precizna značenja, a isključiti ona drugačija“ (Freeden, 1996: 134).

¹⁸⁴ Engleski termin *decontestation* teško se prevodi na hrvatski; posrijedi je proces, kako ga Freeden shvaća, u kojem dolazi do neutralizacije osporavajućih pojmovnih karakteristika, u kojem se osporavajući proces ukida ili privremeno suspendira.

¹⁸⁵ Iako i sam to čini u vlastitim analizama.

¹⁸⁶ Freeden čak ide toliko daleko da o povijesti političke filozofije govori kao „umjetno stvorenoj apstraktnoj tradiciji“, ističući njenu „konzervativnu narav“ i „elitistički pristup“ (Freeden, 1996: 109, 119).

pažnje posvećuju samim pojmovima kao temeljnim jedinicama političkog mišljenja, te bi proučavanje ideoloških vokabulara u tom smislu moglo nadopuniti njihove uvide utoliko što će proširiti raspon konceptualnih funkcija izvan „klasičnih“ heurističkih okvira, suprotstavljajući različite modele „razosporavanja“, a da nisu bili predviđeni radovima velikih autora političke misli (Freeden, 1996: 2, 131).

No vratimo se primjeru sa samog početka poglavlja: uzevši u obzir osnovne pretpostavke morfologije ideoloških pojmova, kako bi pristupili problemu pronalaženja ispravne definicije terorizma i ideološke ambivalentnosti njegove uporabe u osporivim ili rubnim situacijama? Mogu li se Freedenovi uvidi iskoristiti za rješavanje konfuzije nastale postojanjem mnoštva različitih definicija terorizma od kojih svaka polaže pravo na konačnu ispravnost? Može li se pronaći nešto poput konceptualne jezgre „terorizma“ i razgraničiti je od tranzitno dodanih perifernih komponenti kako bi se unaprijedilo njegovo razumijevanje i fiksiralo njegovo značenje? Nalikuje li takav postupak na tradicionalni postupak traženja esencije? Da li se tim postupkom mogu razjasniti sve partikularne manifestacije jednog takvog političkog pojma?

Uzevši u obzir metodološke predostrožnosti kojima nas Freeden uvjerava da njegova pozicija ostaje u liminalnom položaju spram modernističkih i postmodernističkih tendencija (iako to u konačnici ostaje upitno), želim vidjeti kako bi (u vrlo grubim skicama i kroz jedan ilustrativni primjer) izgledala morfološka analiza političkog pojma terorizma, s time da bi na isti način mogli razmatrati i ostale esencijalno osporive pojmove današnjice (demokraciju, ljudska prava, vlast, suverenitet, slobodu, privatnost ustavnopravni poredak i slično). Ako se prihvate smjernice morfološko-ideološke metode, proizlazi da politička teorija i filozofija više nemaju ulogu i suca i porote u procesu konstitucije definicija i da modernistički postupak pojmovnog raščišćavanja i ustrojavanja konceptualnog sklada više ne može iznjediti autoritativne i definitivne odgovore. Međutim, u isto vrijeme, Freeden smatra da je moguće, ako ne iznjediti objektivnu i konačnu ispravnu definiciju, onda barem rekonstruirati morfološki raspored ideološkog polja i time uvećati razumijevanje semantičkih mogućnosti stanovitog pojma i njegovih materijalno-institucionalnih učinaka. U navedenom primjeru to bi značilo doći do određene razine izvjesnosti oko toga što sačinjava pojmovnu jezgru terorizma, a što njegove periferne komponentne, te mapirati različite kombinacije njihovih odnosa i transformativnog potencijala. Ako bi ideološki pojam terorizma u tom smislu manifestirala ambivalentnost i neizvjesnost primjene, njezina bi „morfološka“ struktura posjedovala unutarnje ograničenje na beskrajnu proliferaciju značenja, svojevrsnu „organizacijsku kontrolu nad vrstom [konceptualnih] odnosa koje privlači“ (Freeden, 1996: 75).

Prvi bi korak morfološke analize bio izolacija pojmovne jezgre, onih komponenti bez kojih bi pojam terorizma bio semantički neupotrebljiv; dok bi drugi korak bio rekonstrukcija, od slučaja do slučaja, odnosa s perifernim komponentama i permutacije njihovih ideoloških konotacija. Kako bi to izgledalo? Pogledajmo, na primjer, dvije studije koje, iako koriste drugačije metodološke postupke, dijele s morfološko-ideološkom analizom pokušaj određivanja zajedničkih karakteristika u varijacijama pojmovne uporabe. Schmidovo istraživanje iz 1984.¹⁸⁷ uzima 109 definicija terorizma i u njima pronalazi 22 definicijske komponente te potom razvrstava te komponente s obzirom na frekvenciju pojavljivanja (Schmid i Jongman, 1988); dok istraživanje Weinerja, Pedahzura i Hirsch-Hoefler iz 2004. pokušava reproducirati Schmidovu studiju i uzima 73 definicije iz 55 članaka objavljenih u 3 znanstvena časopisa s područja antiterorističkih i sigurnosnih studija te na isti način analizira njihove komponente. Do kojih rezultata oni dolaze? Uspijeva li takav postupak razosporiti značenje terorizma? Jesmo li time korak bliže rješavanju primjera pojmovnog spora s početka poglavlja?

¹⁸⁷ Koristim sažetu verziju tog istraživanja, kako je izloženo u Schmid i Jongman, 1988.

Table 1. Frequencies of definitional Elements of "Terrorism"

Element	Schmid & Jongman Survey (1988) frequency (%)	Our survey (2002) frequency (%)
1. Violence, Force	83.5	71
2. Political	65	60
3. Fear, Terror emphasized	51	22
4. Threat	47	41
5. Psychological effects and (anticipated) reactions	41.5	5.5
6. Victim-Target differentiation	37.5	25
7. Purposive, Planned, Systematic, Organized action	32	11
8. Method of combat, strategy, tactic	30.5	31.5
9. Extranormality, in breach of accepted rules, without humanitarian constrains	30	0
10. Coercion, extortion, induction of compliance	28	5.5
11. Publicity aspect	21.5	18
12. Arbitrariness, impersonal, random character, indiscrimination	21	0
13. Civilians, noncombatants, neutrals, outsiders as victims	17.5	22
14. Intimidation	17	11
15. Innocence of victims emphasized	15.5	10
16. Group, movement, organization as perpetrator	14	29
17. Symbolic aspect, demonstration to others	13.5	5.5
18. Incalculability, unpredictability, unexpectedness of occurrence of violence	9	1
19. Clandestine, covert nature	9	7
20. Repetitiveness, serial or campaign character of violence	7	0
21. Criminal	6	5.5
22. Demands made on third parties	4	1

Obje studije nastoje izolirati definicijske elemente i pripisati im razinu učestalosti pojavljivanja u definicijama, što je prikazano u tablici 1.¹⁸⁸ Dakle, „nasilje, sila“ i „političko“ su najčešće pojmovne komponente stručnih i akademskih definicija terorizma; slijede „strah, posebice teror“, „prijetnja“, „diferencijacija žrtva-meta“, „psihološki efekti“, „metoda borbe, strategija, taktika“, „van-normalnost“, „javni aspekt“, pa sve do „zahtjeva prema trećim stranama“ kao zadnjeg definicijskog elementa prisutnog u samo 4% definicija (Schmidova studija), odnosno 1% (studija Weinerga, Pedahzura i Hirsch-Hoefler). Krajnji je domet takve metode doći do nove sveobuhvatne definicije uzimajući u fokus raspored i frekvenciju

¹⁸⁸ Preuzeto iz Weinerg, Pedahzur i Hirsch-Hoefler (2004).

pojavljivanja pojmovnih elemenata ili barem do minimalne definicije za koju se može reći da ju podupire konsenzus akademske zajednice ili panela stručnjaka.¹⁸⁹ Recimo, Weinerg, Pedahzur i Hirsch-Hoefler dolaze do jedne takve definicije: „Terorizam je politički motivirana taktika koja uključuje prijetnju ili upotrebu sile ili nasilja i u kojoj težnja za publicitetom igra značajnu ulogu“ (2004: 786).

Na prvi pogled se čini da morfološka analiza ideologija može profitirati od ovakvog postupka, preuzimajući njihove rezultate i postulirajući da se pojmovna jezgra terorizma sastoji od tri komponente - *nasilja, sile i političkog predznaka*, odnosno, nešto preciznije, *nasilja i sile upotrjebljenih u političke svrhe* – dok bi svi ostali elementi bili periferni i u odnosu na njihovo prisustvo ili odsustvo bi se moglo govoriti o ideološkim permutacijama, o specifičnim procedurama razosporavanja značenja kroz pozicionarnost na ideološkom spektru. Međutim, i autori spomenutih studija priznaju limit ovakvog načina dolaženja do definicijske preciznosti i smatraju da se time otvara više pitanja nego što se daje odgovora: „Konsezualna definicija je izrazito opća. Čini se veoma nejasna. Također pati od problema razgraničavanja“ (Weinberg, Pedahzur i Hirsch-Hoefler, 2004: 787). Ili: „Definirati uski pojam poput terorizma sa širokim pojmom poput 'političkog nasilja' nije baš korisno“ (Schmid, 2011: 40).¹⁹⁰

Tu dakle počinju problemi s ovakvim tipom metode.¹⁹¹ Recimo, Schmid i Jongman navode da je *definicija* za njih opisivanje nekog manje poznatog termina nekolicinom starijih, poznatijih i razumljivijih termina (Schmid i Jongman, 1988: 5); dok Freedenu o pojmovnoj jezgri govori kao o onome što, iako ne predstavlja esenciju, postavlja ograničenje na proliferaciju izvedenih značenjskih oblika. No što ako je svaki od tih „starih, poznatih i razumljivih termina“ jednako osporiv kao i novi termin koji se njima želi definirati? Ili, protivno Freedenu, što kada je izolacija jezgre jednako nestabilna i kontingenta poput perifernih komponenti? Ako terorizam pokušavamo definirati kombinacijom termina poput „političkog nasilja“ ili „upotrebe sile“ s kvazi-kontingentnim terminima poput „straha“, „metode borbe“, „psiholoških efekata“ itd., mi pritom ne koristimo neutralne tehničke termine

¹⁸⁹ Treba naglasiti da je ovakav tip konceptualnog razjašnjavanja samo jedan od mnogih. Primjerice, umjesto da su se orijentali samo na definicije iz stručne i akademske literature, autori su mogli provesti i istraživanje javnog mnijenja i napraviti opći presjek i usporedbu različitih vrsta diskursa u kojima se pojavljuju artikulacije pojma terorizma – od teorija zavjere do supkulturnih ili marginalnih diskursa (za opći metodološki okvir ovakve kompleksnije analize vidjeti Blanuša, 2011a i 2011b). No čak i tada, kako nam to pokazuje Blanuša, teško bi se moglo očekivati da konceptualno razjašnjavanje dovede do uspostave definicije koja bi razriješila značenjske sporove i u potpunosti raz-osporila pojmove.

¹⁹⁰ „Borba da se definira terorizam je katkad jednako teška kao i borba protiv samog terorizma“ (Ganor, 2002: 304).

¹⁹¹ Radi se o tipu metoda s ciljem izolacije zajedničkog sadržaja koje „sve poznate upotrebe pojma sadržavaju“.

[*terminus technicus*] nego samo nižemo druge političke pojmove čije je značenje jednako osporeno i pod znakom upitnika, jednako uključeno u ono što Freedon razumije pod ideološkom ambivalentnošću i nestabilnošću značenja. Čini se da *definicija* funkcionira sve dok se ne pokrene rasprava o značenju pojmovnih komponenti uključenih u definiciju: u trenutku kada, primjerice, pokušamo definirati što točno znači „političko motivirano nasilje prema ne-borbenim metama“ (iz definicije *State Departmenta*), uključuje li to napade na vojne objekte ili ne, na stacionirane vojne mete ili samo na one u pokretu - čitava konstrukcija se polako raspada (Ganor, 2002: 291). Ili kada pokušamo razdvojiti terorizam od ostalih oblika političkog nasilja, poput gerilskog ratovanja, revolucionarnih pokreta ili pokreta za nacionalno samooslobođenje, nailazimo na niz semantičkih poteškoća, preklapanja značenjskih oblasti i mutna konceptualna srodstva (Schmid i Jongman, 1988: 3-4). Tu smo na mnogo neizvjesnijem terenu nego što to pretpostavlja morfologija ideoloških pojmova, čak i u onom dijelu u kojem čini ustupke postmodernističkom rezoniranju.

Što ako je izolacija komponenti pojmovne jezgre terorizma - a čitav niz dostupnih političkih istraživanja daje nam za pravo da isto ustvrdimo i za ostale esencijalno osporive pojmove današnjice¹⁹² - toliko neodređena i nestabilna da nam ništa ne može reći o specifičnim načinima njegove semantičke upotrebe? Ako je jedino do čega može doći to da je najčešće riječ o upotrebi „nasilja“ i „sile“ u „političke“ svrhe¹⁹³ - te su komponente toliko apstraktne da jednostavno ne predstavljaju ono što Freedon razumije pod jezgrom: stanovitu semantičku gustoću koja, iako ne može stajati sama za sebe, posjeduje značenjsku stabilnost, koliko god povijesno i kontekstualno bila uvjetovana, manifestirajući pritom granicu kombinacije okolnih značenjskih elemenata. Pojmovna jezgra je ovdje, međutim, više aproksimativna, radi se o nestalnoj frekvenciji uporabe i sasvim su moguće definicije koje ne uključuju najfrekventnije pojmove: kod Schmida i Jongmana (1988) nešto više od četvrtine definicija ne uključuje pojmove nasilja i sile, a trećina ih ne uključuje pojam političkog; kod Weinerja, Pedahzura i Hirsch-Hoefler (2004), pak, nasilje i sila nisu zastupljeni u tridesetak posto definicija, a politički predznak u njih četrdesetak posto (tablica 1). S druge strane, ako i govorimo o postojanju jezgre u onim slučajevima uporabe u kojima se komponente poput „nasilja“, „sile“ i „političkog“ redovno pojavljuju, njihov je značenjski kapacitet toliko neodređen da oni sami trebaju novu morfološku analizu, novu rekonstrukciju odnosa između njihove vlastite jezgre i perifernih elemenata, a uz realnu mogućnost da takav

¹⁹² Vidi Torfing (1999: 189-241), konkretne primjere analize u zadnjem dijelu knjige.

¹⁹³ Čime se navodno istovremeno utvrđuju zajedničke definicijske komponentne i postavlja nova sveobuhvatna definicija.

postupak ni tada neće biti konačan, nego će samo iznjedriti nove nestabilne pojmovne komponente, stvarajući tako krug „loše beskonačnosti“ koji teško da je ono što je morfološko-ideološka metoda namjeravala ispuniti.¹⁹⁴

U tom smislu, suočeni smo sa stanovitom prazninom same jezgre, a čini se da morfološka analiza ne uzima u obzir stratešku funkciju te praznine; to jest, ona se u konačnici nada da će morfološki raspored iznjedriti relativno stabilne značenjske jedinice. Ono što Freedden previđa jest da se esencijalna osporivost nekog političkog pojma ne može razriješiti nizanjem drugih osporivih pojmova. Prihvatimo li takvu vrst kritike, čini se da podjela na jezgru i periferiju gubi smisao i da jezgra nije ništa drugo nego kontingentno proizvedeni temelj, odnosno da kontingencija u potpunosti prožima i jezgru i periferiju. Ne bi li, na primjer, bilo bolje reći da je pojam terorizma (ali isto tako i drugi temeljni osporivi pojmovi današnje političke epohe) *u potpunosti* sastavljen od kontingentnih komponenti, te da je da svaka od tih komponenti i sama esencijalno osporiva. Iz tog rakursa moglo bi se čak reći da morfologija ideologija ograničava analizu onoga ono što je uistinu *političko* u nekom pojmu: njegovu stratešku, hegemonijsku, konfliktnu dimenziju čije varijacije uporabe daleko nadilaze metodološki postupak podjele na jezgru i periferiju. Čitava Freeddenova metoda počiva na pretpostavci da se može detektirati (manje ili više) precizan morfološki raspored, rekonstruirati mreža odnosa, vezivna arhitektura između kvazi-nužnih i kvazi-kontingenih komponenti, te da takav postupak dovodi do određene prediktabilnosti i eksplanatornih mogućnosti primjenjivih na analizu političkog diskursa. Međutim, kako sam pokušao pokazati, to nije tako.

Ako smo u primjeru analize pojma terorizma zapeli u slijepoj ulici, u smislu izostanka onih rezultata predviđenih morfološko-ideološkom metodom, ipak treba priznati da Freedden anticipira neke od tih problema i upućuje na smjer kojim bi se oni mogli dalje rješavati. Freedden tako pokušava (1) reaktualizirati Wittgensteinovu tezu o „familijarnim sličnostima“

¹⁹⁴ Neki će stručnjaci/autori izlaz iz tog interpretativnog ćorsokaka pronaći u tautologijskom paradoksu: ne znamo točno definirati terorizam, ali znamo što jest kad se susretnemo s njim, kako se to svojedobno moglo čuti i u međunarodnim institucijama. Primjerice: „Sve češće, pitanja se postavljaju oko problema definicije terorista. Budimo mudri i fokusirani oko toga: terorizam je terorizam (...) Ono što miriši i ubija poput terorizma je terorizam“ (Sir Jeremy Greenstock, britanski ambasador pri UN-u; citirano prema Schmid: 2001: 39). Ili: „Možda je jedina poštena i globalno prihvatljiva definicija terorizma ona koja je eksplicitno subjektivna – nasilje koje ne podržavam“ (Witbeck, prema Schmid, 2011: 42). Takva razina pojmovne „analize“ ipak znači priznavanje poraza: manje je ovdje riječ o pokušaju dohvaćanja „neposredne realnosti“, a više o prešutnom prihvaćanju dominantnih tumačenja na način da se ne dovodi u pitanje proces ideološkog razosporavanja nego se pretpostavlja mogućnost „čistog“ i „zdravorazumskog“ pogleda prema objektu, nekontaminiranog jezičnim posredovanjem i ideološkim konotacijama.

operativnima u procesu označavanja; (2) razlikuje između „jakog“ i „slabog“ relativizma; te (3) naglašava inter/transsubjektivnost ideoloških tvorevina (1996: 91, 108).

(1) Koristeći se Wittgensteinovim uvidom da su granice između jezičnih koncepata mutne i neprecizne, Freedon želi dodatno naglasiti nesusptancijalnost proučavanih značenjskih jedinica i njihova razgraničavanja. Međutim, ako se konzekventno prihvati hipoteza o „familijarnim sličnostima“ čini se da ona u konačnici ne dopušta izolaciju nečega takvog kao što je zajednička jezgra: „familijarne sličnosti“ nisu ekvivalentne neeliminirajućim komponentama koje sve upotrebe nekog ideološkog pojma dijele, što je ono od čega polazi Freedonova morfološka analiza (Freedon, 2005: 4-6). Naprotiv, familijarne se sličnosti uspostavljaju u prostoru u kojem ne postoji mogućnost izolacije jezgre, koliko god historijski i kulturalno uvjetovana ona bila; prostoru kojim se rasprostire kompleksna mreža međudnosa i gdje su granice između pojmova mutne i nestalne, te se na pitanje gdje jedan pojam završava a drugi započinje ne može odgovoriti upućivanjem na „stalnost“ određenih komponenti.

(2) Razlikovanje između tzv. „jakog“ i „slabog“ relativizma dopušta morfologiji ideoloških pojmova da postavi pitanje intenziteta osporivosti. U slučaju „jakog“ relativizma ništa u samom pojmu ili predmetu kojeg pojam označava ne postavlja limite značenjskim mutacijama i ne postoji mjerodavna instanca neutralizacije osporivosti; u slučaju pak „slabog“ relativizma, iako su granice značenjskog potencijala povijesno i kontekstualno uvjetovane, ipak se naslućuje stanovita razina (privremene) stabilnosti pozivanjem na koju je moguće vrednovati i stupnjevati interpretove pozicije. Time se stavlja ograničenje na značenjsku fluidnost i limit klizanju značenja: prihvaćanje „esencijalne osporivosti“ političkih pojmova ne mora podrazumijevati i neograničenu mogućnost semantičkih varijacija (Freedon, 1996: 67). U tom bi smislu pretpostavljena izolacija jezgre bila oblik „slabog“ relativizma, gdje bi se obznanilo da značenje može značajno varirati s obzirom na različite periferne i kontekstualne odrednice, ali da u konačnici postoji „gravitacijska sila“ semantičke arhitekture čijom se rekonstrukcijom može uvesti reda u pojmovne sporove te da stoga politički pojam može značiti samo ono što mu u određenom povijesnom trenutku njegova jezgra „kulturološki“ i „logički“ dopušta (Freedon, 1996: 91). Odbijanje „jakog“ relativizma Freedon dodatno naglašava instancama „prosvijećene deliberacije“ i „činjeničnog znanja“, a pomoću kojih bi se trebalo presuditi između onih ideoloških konfiguracija koje dozvoljavaju napredak i prosperitet političke zajednice i onih koji to ne čine (Freedon, 1996: 92). Također, u korist „slabog“ relativizma Freedon navodi da, iako se neki ideološki termini rapidno transformiraju i postaju nesumjerljivi s ranijim pojmovnim konfiguracijama, drugi ipak imaju stoljetni

kontinuitet ideoloških konotacija; a iz čega onda zaključuje da „postojanje povijesno dugoročnih obitelji ideološke interpretacije sugerira da značenje nije toliko kontingentno koliko bi to neki poststrukturalisti htjeli“ (Freeden, 1996: 53, 95).

(3) Inter/transsubjektivnost ideoloških tvorbi podrazumijeva da se značenje konstituira (manje ili više) neovisno od individualnog govornika i da pokušaj instrumentalizacije jezika od strane nekog ideološkog tabora ima svoje granice: „Jezik posjeduje strukturalna svojstva koja umanjuju autonomiju i središnjost subjekta (...) ograničavajući političke ideje koje teoretičari mogu izraziti“, odnosno ideološke tvorbe teže postati „konceptualno neovisne od svojih tvoraca“ (Freeden, 1996: 108, 123). Prihvatanje takve vrste inercije ideološkog jezika umanjuje značaj onih političko-teorijskih metoda usmjerenih prema „voluntarističkoj“ vrijednosti nečije autorske misli i kanonskoj poziciji središnjih tekstova, otvarajući prostor za mnogo dosljedniju primjenu logičkih modela proizašlih iz lingvističkog obrata. Iako Freeden naznačuje takav smjer metodološkog razvoja morfologije ideologija, u konačnici ga ne razvija do njegovih krajnjih konzekvenci. Tim ću se posljedicama baviti i u nastavku poglavlja, a iz drugačijeg rakursa (onog Quentina Skinnera i lingvističkog kontekstualizma) u idućem poglavlju.

4.2. Hegemonijska djelotvornost i „nesvjesnost“ pojmovnih tvorbi

Ako nam je Freedenova morfološka metoda (1996, 2005) pokazala da je ideologičnost, odnosno *političnost*¹⁹⁵ nekog pojma ono što otežava analizu njegove konkretne uporabe, njezin je krajnji domet bio potvrđivanje modernističkih interpretativnih procedura. Tvrditi da je moguće izolirati nešto poput zajedničke jezgre svih instanci konceptualnih varijacija zapravo je postmodernim vokabularom preformulirana „minimalistička“ pozicija, uz nekoliko ustupaka strukturalizmu i općenitom postmodernom skepticizmu. Kada bi uistinu uspjeli izolirati jezgru, zajedničke karakteristike koju dijele sve instance upotrebe nekog pojma, tada bi svaki pojmovni spor bio rješiv, makar i samo u okvirima trenutnih povijesnih i kontekstualnih odrednica. Međutim, iako Freeden pretpostavlja da je sve što moramo napraviti krenuti u potragu za pojmovnom jezgrom i od nje nastaviti s rekonstrukcijom morfološke cjeline, stvari nisu tako jednostavne; i ako se vratimo na sve ono izneseno u

¹⁹⁵ Za Laclaua je ideologija je jednostavno *ne*-prepoznavanje političnosti nekog pojma ili diskursa. Ideološko se ne sastoji od „pogrešno prepoznate pozitivnosti“ nego od „ne-prepoznavanja prolaznog karaktera svake pozitivnosti“ (Laclau, 1990: 92).

poglavlju o teoriji hegemonije onda sam taj pred-korak – pronalaženje zajedničke jezgre – treba kritički preispitati u svjetlu antagonističkog razumijevanja procesa konceptualizacije.

Ono što hegemonijski logički model, kome se sada okrećem, čini drugačijim preokretanje je pravca analize: ako Freeden postulira nužno postojanje pojmovne jezgre koja je u sebi bogata značenjem i od nje nastavlja prema pojmovima s periferije čija je kvazi-kontingentnost determinirana gustoćom jezgre, hegemonijska analiza kakvu impliciraju Laclau i Mouffe (2001) kreće se suprotnim smjerom – od praznine značenjskih jedinica do privilegiranih tvorbi čije se značenje stabilizira vezivanjem uz plutajuće elemente, no na način da trenutna stabilizacija nikad nije ni dovršena ni potpuna, niti podijeljena na jasne topografske regije (jezgra-periferija). Posrijedi je simbolička djelotvornost praznine koja podržava neki označiteljski sistem ukazujući istovremeno na limite tog sistema, na slijepu točku procesa označavanja, na njegovu krajnju nemogućnost da ispuni svoju svrhu. Ta praznina za teoriju hegemonije ima strateški značaj: njezina je funkcija nekom heterogenom skupu, kontingentno okupljenim elementima dati privid totaliteta ili univerzalnosti na način da pod vlastiti značenjski sklop može supsumirati bilo koji (ili barem izrazito divergentan) sadržaj i proizvesti učinak kohezije. Iako se tako nastala značenjska cjelina u svojem „središtu“ može činiti solidna, svima razumljiva, neproblematična za primjenu, na svojim rubovima ona se raspada u neprepoznatljive oblike, sudara s vlastitim proturječnostima i prelazi u stanje konfuzije.

Kako bih to bolje pojasnio, vratit ću se na trenutak primjeru s početka poglavlja. Pitanje razgraničavanja pojma terorizma od ostalih oblika političkog nasilja poput gerilskog ratovanja ili nacionalno-oslobodilačke borbe i problem davanja pravorijeka između stotina dostupnih definicija „terorističkog čina“ nije za teoriju hegemonije pitanje semantičke jasnoće ili detektiranja preciznog morfološkog rasporeda. Mnogo je više riječ o strateškom rasponu unutar kojeg se otvaraju mogućnosti kristalizacije hegemonijskih blokova: podržanih različitim modelima artikulacije i nametanjem diskurzivnih obrazaca, čijom se reguliranom upotrebom povlače antagonističke granice, stvaraju nove podjele ili učvršćuju stare, formiraju identifikacijski polovi, imenuju neprijatelji ili saveznici. U konačnici je to pitanje stvaranja jednog privremenog lanca ekvivalencija u kojem sudjeluje mnoštvo partikularnih pozicija čija su sredstva i ciljevi veoma divergentni, a koji u „ratu protiv terora“ ili prisvajanju mehanizama da definiraju što jest a što nije teroristički čin, tko može a tko ne može biti imenovan teroristom nalaze niz oportunističkih prilika, prostora za napredovanje, umnožavanje uporišta moći, prilika za stabilizaciju vlastitog identiteta. Nije li, stoga, na

primjeru potrage za definicijom terorizma jasno da u političko-pojmovnim sporovima nije riječ o enumeraciji deskriptivističkih karakteristika ili traženju minimalnih zajedničkih svojstava? Ako neki „objekt postoji samo kao objektivizirana praznina stvorena i održavana procesom imenovanja“ i ako je svaki proces imenovanja „politička konstrukcija“ i pokušaj ovladavanja diskurzivnim poljem u „odsutnosti unaprijed postojećeg objekta“ (Torfing, 1999: 50) – tada je potrebno zauzeti mnogo radikalniju „nominalističku“ poziciju od one koje zauzima Freeden. Preciznije, izvodeći rekonstrukciju svega onoga što drži na okupu neko značenje, odoljeti tome da se samo to značenje stavi u transparentnu uzročno-posljedičnu vezu s procesom označavanja koji mu prethodi.

Iz takve perspektive, ustrajanje na konačnom i spoznajno ovjerenom pojmovnom raščišćavanju, što je u pravilu nastojala činiti tzv. moderna politička teorija, u najmanju je ruku kontraproduktivno. Ako hegemonija, kao današnja prevladavajuća forma politike, postaje operativna na pozadini nestabilnosti i permutabilnosti prostora u kojem djeluju njene snage, kako ističe Laclau, nepreciznost i maglovitost političkih pojmova i simbola nisu aberacija, nego produktivni momenti „unutar društvene stvarnosti koja je u velikoj mjeri heterogena i fluktuirajuća“ (Laclau, 2005: 118).¹⁹⁶ Zanimariti taj hegemonijski aspekt znači previdjeti do koje su mjere pojmovi produkt ne samo razlikovnih momenta čitave jedne strateški instituirane značenjske mreže, nego i nasilja inherentnog jeziku; nasilja koje tokom procesa diskurzivizacije postaje sve nužnije u okolnostima rastuće kontingencije unutar tzv. razvijenih demokratskih društava (Žižek, 2002: 31). Stoga nije nimalo iznenađujuće, a što su nam na jednom konkretnom primjeru dočarala istraživanja Schmida (1984) i Weingera, Pedahzura i Hirsch-Hoefler (2004), da pokušaji konačnog razjašnjavanja osporivosti političkih pojmova dovode tek do proliferacije novih osporivih elemenata, i tako unedogled. Tek ako se odmaknemo od (fetišističke) fascinacije doslovnim sadržajem pojedinog pojma, u smislu potrage za njegovom (kvazi-)supstancijalnom, ne-eliminirajućom jezgrom, možemo početi sagledavati tip hegemonijskih intervencija koje podržavaju i institucionaliziraju stanovito značenje, perpetuirajući dano simboličko jedinstvo (Žižek, 2002: 31). Drugačije rečeno, uzeti za predmet proučavanja hegemonijske aspekte procesa imenovanja i

¹⁹⁶ Sličnu stvar iz drugačije teorijske perspektive ističe Balibar. On smatra da je „esencijalna osporivost“, daleko od toga da nas sprečava da zahvatimo pravu prirodu političkih pojmova, zapravo preduvjet razumijevanja njihove funkcije i uloge: „Eksterna nemogućnost postizanja univerzalnog sporazuma oko upotrebe i značenja pojedinih pojmova u stvari razotkriva intrinzičnu karakteristiku tog značenja, a što upravo generira beskrajni i nedovršeni proces njihova osporavanja. Ovo je također najdublji razlog za njihovu uporabu: oni nisu korišteni unatoč njihovoj konfliktnoj prirodi, nego upravo zahvaljujući suprotstavljanjima koje provociraju i kristaliziraju. Da malo to više naglasim, takvi pojmovi nisu napravljeni zato da izmiruju gledišta, nego da ih razdjeljuju, i da potiču kontroverze, ako ne i antagonizme“ (Balibar, 2012).

označavanja - to jest, dovesti logiku konflikta u samo središte konceptualnog procesa (Balibar, 2012) – podrazumijeva napustiti potragu za čvrstom pojmovnom „arhitekturom“, te se umjesto toga orijentirati spram onoga što u procesu označavanja ostaje osporivo, neizvjesno, permutabilno. *Tu se nalazi značenje političkih pojmova.*

Posljedica je toga da u okviru hegemonijske logike analiza kreće od *pred-pojmovne* razine, to jest od razine označitelja: ono što je za Freedena bila temeljna jedinica analize - politički pojam - za Laclaua i Mouffe je tek krajnji rezultat diskurzivnih mehanizama i strukturnih pomaknuća prethodećih ustrojavanju i stabilizaciji značenja (2001: 141). Za njih je dakle primarna razina analize međudjelovanje označitelja prije nego su zamrznuti u pojam. Kako smo već ranije obrazložili, označitelji ovdje predstavljaju one strukturno beznačajne elemente, „materijalnu“ podlogu procesa označavanja poput fonema i grafema koji u sebi ne nose ništa od značenjskog sadržaja koji će im u procesu označavanja biti pripisan, no međudjelovanjem stvaraju prepoznatljivu i komunikabilnu mrežu razlika. Iako je njihova razlikovna mreža kontingentna i privremena, jednom upisana u jezičnu konvenciju ona zadobiva privid jedinstva i nužnosti kako bi mogla biti aktualizirana i reproducirana u simboličkoj razmjeni (Laclau, 2014: 36). Teorija hegemonije kreće od toga da su politički pojmovi u prvoj instanci samo razlikovne jedinice bez značenja, te od bez-značajnosti *tek* treba doći do značenja detektirajući sve one mehanizme kojima je značenje konstituirano, ustoličeno i održavano kroz jedan vremenski period. Laclau i Mouffe smatraju da su ti mehanizmi uvijek već uronjeni u neki konflikt, upotrjebljeni protiv određene strane u antagonističkom srazu, isprepleteni sa strateškim prilikama i koristima, kontaminirani parcijalnim i oportunističkim strukturama, izvrgnuti konstantnoj transformaciji i instrumentalizaciji itd. (Laclau i Mouffe, 2001: 109, 117, 174). Ako je, stoga, točka kristalizacije hegemonijskih mehanizama u isto vrijeme i moment stabilizacije značenjskog polja i diskurzivnih regularnosti (ili obratno), nasuprotni pokušaji izolacije određenog pojma od njegovih hegemonijskih koordinata dovest će do osiromašenja interpretacije, do redukcije na „enciklopedijsku“ formu koja teži proizvesti konačnu definiciju ili apstrahirati i pripremiti pojmovne komponente za univerzalnu primjenu, a pri čemu se osporivost i proliferacija ambivalentnosti ili previđa u korist empirijske neposrednosti ili se pokušava domesticirati unutar nekog sveobuhvatnog racionalnog sistema. U oba slučaja nestaje *političnost* pojma.

Uzevši to u obzir, umjesto o „definiciji“ političkog pojma ili potrazi za „ne-eliminirajućom jezgrom“, korisnije je govoriti o njegovoj *hegemonijskoj djelotvornosti*. Hegemonijska djelotvornost je onaj *politizirani* dio pojma kroz koji se u proces označavanja uvlače različite

instance reprezentacije odsutne punine poretka i transcendiraju partikularnosti, kroz koje „čitljivost“ zamjenjuje „znanje“, a odsutnost je stabilne semantike zamagljena snagom metafore.¹⁹⁷ Da bi se ostvarila hegemonijska djelotvornost potrebna je (barem djelomična) konvergencija triju diskurzivnih mehanizama, o kojima Laclau i Mouffe govore, ali ih je ovdje potrebno dodatno proširiti. Ta tri mehanizma su: 1) „nesvjesnost“ označiteljskih struktura; 2) performativnost hegemonijskog diskursa; 2) retroaktivnost procesa označavanja. Idemo korak po korak.

(1) *Nesvjesnost*. Da se opet vratim primjeru konfuzije pojmovnog određenja terorizma: može li se reći da je taj koncept u potpunosti instrumentaliziran od strane stanovitih centara moći? Da pojedinci ili skupine intencionalno konstruiraju definicije i zaustavljaju klizanje značenja svojim političkim djelovanjem? Posjeduju li, recimo, Pentagon, sigurnosno-obavještajne službe ili antiteroristički stručnjaci monopol na enumeraciju pojmovnih obilježja terorizma? S jedne strane, jasno je da je značenje takvog „esencijalno osporivog“ pojma rascijepljeno trenutnim rasporedom snaga i da je prostor borbi u većoj ili manjoj mjeri strukturiran prisvajanjem povlaštenih diskurzivno-institucionalnih pozicija iskazivanja; no s druge strane, radi se o tome da, jednom u opticaju, takav tip diskurzivnih tvorbi ima tendenciju poprimiti nepredvidljive i nenamjeravane oblike i manifestirati mnoštvo manevarskih mogućnosti onkraj početnih namjera uključenih aktera. Na primjer, pravosudne i sigurnosne konceptualne inovacije rata protiv terora poput „neprijateljskog borca“ ili „neograničenog pritvaranja“ uvelike nadilaze, svojom strateškom primjenom i mutnim srodstvima uspostavljenim između uključenih strana – a posebice u tzv. rubnim zonama poput aerodroma, zatvora, graničnog prijelaza, sobe za ispitivanje - ono što je zacrtano kao početna svrha njihove intervencije. Previše je točaka diseminacije i žarišta moći uspostavljenih tim diskurzivnim tvorbama da ne bi došlo do rasipanja, do neočekivanih prilika za resignifikaciju i modifikaciju lanaca ekvivalencija.

Ono što Laclau i Mouffe razumiju pod „nesvjesnošću“, smatram, objašnjava taj aspekt nepredvidljivosti rasipanja i zgušnjavanja diskurzivne mreže. U strukturalističkoj topografiji nesvjesnost jezičnih procedura odnosila se na onaj aspekt označavanja koji ostaje neosviješten u samom činu govora, na sve one pozadinske regularnosti, „gramatičke“ zakonitosti, konvencionalne prisile, značenjske hijerarhije koje omogućuju sporazumijevanje, ali same nisu predmetom i refleksijom govora: dubinski diskurzivni slojevi prekompleksni za

¹⁹⁷ Ili, da to malo drugačije kažem: bez hegemonijske djelotvornosti nacionalna je zastava samo obojena krpa, kraljevo žezlo je samo komad metala, ustav je samo komad papira itd.

neposredno „promatranje“, ali skroz naskroz ispresijecani strukturnim ograničenjima (Saussure, Levi Strauss). Za lakanovsku psihoanalizu pak, čije poststrukturalističko razumijevanje Laclau i Mouffe preuzimaju i redefiniiraju u kontekstu kontingencije današnjeg postmodernog trenutka, nesusjesno nije nešto unutarnje, iracionalno ili instinktivno, nego smješteno izvan individue, u učincima simboličkog polja na subjesktivno iskustvo. Ono je, kako ide proslavljena Lacanova maksima, „strukturirano kao jezik“, to jest „izvanjskost simboličkog u odnosu na čovjeka jest upravo koncepcija nesusjesnog“ (Lacan, 1992: 12; 1986: 149). Nesusjesno je, iz takve lingvističke i psihoanalitičke perspektive, interiorizirano neizbježnim stupanjem pojedinca u polje jezika i pokušajem supstanciranja i totalizacije vlastitog identiteta simboličkim sredstvima koja pripadaju polju Drugoga,¹⁹⁸ i time za subjeskta uvijek ostaju *izvanjska*, manifestirajući se samo u prekidima normalnog tijeka procesa označavanja: omaškama, snovima, opscenim mislima, provalama bijesa itd.

Onako kako ga Laclau i Mouffe tumače, koncept nesusjesnog gubi mnogo od svoje psihoanalitičke usmjerenosti, ali se zato širi na domene poput kolektivne identifikacije, postuliranja prividnog jedinstva političkog prostora, inercije demokratskih institucija, ustrajnosti društvenih konvencija i slično. U kontekstu teorije hegemonije, nesusjesnost podrazumijeva svojevrstu autonomiju ili transindividualnost označiteljskog procesa: prisvajanje, distribucija i umnožavanje određenog političkog diskursa dovodi do toga da su subjeskta uključeni u reprodukciju tog diskursa i sami proizvod diskurzivnih determinanti čija im logika u manjoj ili većoj mjeri izmiče, ali i da institucionalne pozicije iskazivanja nisu izvanjske diskursu, nego nastaju kao njegov učinak (Laclau, 1994: 2; 2014B: 259). Time se oslabljuje metodološki individualizam klasične pojmovne analize i fokus na „kreatore značenja“ – autore, povijesne ličnosti, vlastodršce, ideologe itd. - odnosno ističe se da su „kreatori značenja“ i sami kreirani mrežom značenja koja je spram njih „nesusjesna“, nametnuta sudjelovanjem u procesu označavanja¹⁹⁹ (a što je ono što Freedman propušta implementirati u svoju analizu, iako također iznosi argument o diskurzivnoj autonomiji ideoloških tvorbi). Kako tvrdi Laclau, „ne postoji situacija u kojoj bi vođa bio u potpunosti

¹⁹⁸ „Polje Drugoga“ u lakanovskoj psihoanalizi je izvanjsko mjesto s kojega je naša žudnja ili subjesktivnost regulirana. Ono što smatramo najdubljom ili najintimnijom dijelom našeg identiteta iz te se perspektive smatra proizvedeno izvan i mimo nas: kroz socijalizaciju ili sudjelovanje u simboličkoj zajednici, usvajajući jezične konvencije, kulturološke stereotipe ili tradicionalne norme. Pritom dolazi do prekrivanja tragova te izvanjskosti i učinci procesa internalizacije se predstavljaju kao intrinzične karakteristike naše vlastite subjesktivnosti.

¹⁹⁹ Iako se taj fokus na „kreatore značenja“ ne odbacuje u potpunosti, barem u analizama Laclaua i Mouffe koji, treba otvoreno ustvrditi, ne primjenjuju uvijek do kraja konzistentno vlastite metodološke naputke. To jest, oni na mnogim mjestima ne problematiziraju „nesusjesnost“ autorskog diskursa: posebice u slučaju onih autora koji su temelj njihove teorije, poput Gramscija, Derride ili Althussera.

izvanjski spram svoje ideologije, imajući čisto instrumentalni odnos prema njoj“ (Laclau, 2014: 142). Zato jer jezik/diskurs uvijek nadilazi intencije svojeg pošiljatelja i jer, kako to postulira teorija hegemonije, svoje značenje poprima u relacijskom totalitetu čija koherencija ovisi o odnosu snaga antagonističkih blokova i krhkoj ravnoteži uspostavljenoj privremenom stabilizacijom polja razlika, nikada se ne može u potpunosti izraziti točno ono što se namjerava izraziti. Kada, kao na početku ovog poglavlja, postavimo pitanje o iscrpnoj definiciji nekog pojma (*Kako, dakle, vi definirate terorizam?*) ili želimo utvrditi točan raspored onoga što pojam nužno mora imati da bi bio semantički inteligibilan i onoga što mu se tranzitno pridodaje s obzirom na trenutne okolnosti (*Dakle, napad na vojne jedinice ne bi bio terorizam?*) - ono što u oba slučaja previđamo je da svaka od tih operacija završava neuspjehom, u višku ili manjku značenja, kao posljedica (relativne) autonomnosti pozadinskih nesvjesnih mehanizama. A upravo je taj višak ili manjak (koji „izmiče diferencijalnoj logici diskursa“) ono što daje strateški značaj nekom diskursu: hegemonijska djelotvornost takvih pojmova ne nalazi se, dakle, u njihovoj jezgri, u obilježjima koja im možemo sa sigurnošću pripisati, nego u onome što u njima ostaje „prazno“, ono čega je previše ili premalo u smislu fiksiranosti semantičkog sadržaja, a što u polju hegemonijske borbe poprima formu oportunističke prilike, manevarskog kapaciteta, taktičke prednosti (Torfing, 1999: 92). Ta je napetost, između inercije nesvjesnih diskurzivnih mehanizama i (na neuspjeh unaprijed osuđenih) pokušaja njihova prisvajanja, ono što čini osnovu hegemonijske djelotvornosti.²⁰⁰

(2) *Performativnost*. Kako analizirati primjenu nekog „esencijalno osporivog“ političkog pojma koja, iako nam se čini empirijski neutemeljena i bez jasne definicije, ili pak u nesrazmjeru s onime što smatramo istinom ili realnim stanjem stvari, postiže konkretne „materijalne“ učinke, uspijeva preoblikovati društvene granice koje smo smatrali čvrsto utemeljenima te posjeduje strateški potencijal koji se u polju političke borbe ne može ignorirati? Kada za neki iskaz kažemo da *čini nešto*, da izvršava neku radnju, umjesto da samo *opisuje* neko stanje stvari, tada govorimo o performativnim iskazima: još od Austina, koncepcija performativnosti je način da se lingvističko znanje uhvati ukoštac sa sposobnošću jezika da konstruira svoj vlastiti „referent“ samim činom iskazivanja (Austin, 1962; Searle, 1969; Derrida, 1988: 13). Šamanov magijski ritual koji plemensku zajednicu veže u organsku cjelinu, diskurs nacionalizma koji konstruira etničke linije podjele, epistemološki režim moderne znanosti koji neke iskaze inaugurira istinitima a druge proglašava lažnima – samo su

²⁰⁰ Ili, kako to na jednom mjestu kaže Stuart Hall: „Samo zato što tvrdite da ne postoji apsolutna razlika između crnog i bijelog ne znači da ne postoje situacije u kojima se sve mobilizira kako bi se stvorila postojana razlika između crnog i bijelog“ (Hall, 2013: 132).

neki od primjera performativne moći koja u određenom institucionalnom kontekstu *stvara ono što svojim iskazom najavljuje*. Ili, Bourdieuovim riječima, „daje egzistenciju onomu što iskazuje, za razliku od svih deriviranih, konstativnih iskaza, koji samo registriraju neku preegzistentnu datost“ (Bourdieu, 1992: 19, 93).²⁰¹ Iz takve perspektive, „realitet“ na koji se stanoviti pojam odnosi ustanovljen je samim činom iskazivanja: najčešće je riječ o „realitetu“ unutar neke već konvencionalne prakse, jasno definirane u pogledu svojih efekata i dosega - poput čina vjenčanja, kladenja, proglašavanja sjednice otvorenom, sudske presude itd. - ali to može biti i bilo koji van-institucionalni, subverzivni govorni čin ukoliko uspije proizvesti najavljeni efekt (Bourdieu, 1992: 136).

Za teoriju hegemonije performativnost je instanca simboličke moći, čineći neke pojmove i diskurse hegemonijski djelotvornima, potencirajući njihovu stratešku ulogu u određenom konfliktu.²⁰² Važno je pritom istaknuti da se iz poststrukturalističke optike teorije hegemonije urušava dotadašnja (Austinova) distinkcija između konstativnih i performativnih iskaza: i konstativni iskazi oslonjeni su na neku performativnu moć koja postavlja kriterije njihove verifikacije i reprodukcije.²⁰³ To jest, i iskazi tipa „atom helija je molekula“ i oni poput „slobodno tržište optimalno alocira resurse“ postaju djelotvorni tek ako su izgovoreni u odgovarajućem kontekstu i ako ih izgovara ovlaštena osoba, ako iza njih stoji poredak ili neka hijerarhija moći čineći njihovo iskazivanje i društvene posljedice mogućima (Laclau, 2014: 65; Bourdieu, 1992: 59-62). Nadalje, performativnost dodatno nijansira hegemonijsku logiku diskurzivne artikulacije: sedimentacija institucionalnih „činjenica“, naturalizacija političkih razgraničavanja ili objektivizacija apstraktnih i univerzalnih kategorija ovise o diskurzivno stvorenim i održanim „referentima“, prostorima postojanim tek unutar simboličkih determinanti. Uspješni performativni činovi evociraju efekt značenjske punoće tamo gdje je ona odsutna, konstruirajući paralelni sistem označavanja s vlastitom, samo-dostatnom koherencijom, učvršćujući granice i podjele i pojačavajući nejednakosti, povlačeći „posvećene“ barijere preko društvenog prostora.²⁰⁴

²⁰¹ Bourdieu performativnost smatra „činom društvene magije koji se sastoji u pokušaju da se oživotvori imenovana stvar“, da se „realizira ono što se iskazuje“ (Bourdieu, 1992: 119, 128).

²⁰² „Performativni karakter imenovanja preduvjet je svake hegemonije i politike“ (Laclau, 1989: xiv).

²⁰³ Primjerice, reinterpretrirajući kuhnovsku poziciju kroz optiku hegemonije Laclau kaže kako „ne postoji nešto takvo kao što je miroljubiva i jednosmjerna akumulacija znanja. Riječ je o sukobu paradigmi, i one koje opstanu ne uspijevaju zbog toga što su svoj slučaj predstavile na apodiktičan način, već zato što su uvjerljivije redefinirale čitavo polje. Kako je napredak znanja ‘hegemoničan’, polemička dimenzija ne može u potpunosti biti odsutna iz diskursa znanstvene zajednice“ (Laclau, 1999: 3).

²⁰⁴ Na primjer, prazni označitelj je „čista razlika: njegova uloga je čisto performativna – njegovo označavanje podudara se s vlastitim činom iskazivanja“ (Žižek, 2002: 141-142).

Laclau nam daje nekoliko primjera performativnih činova:

- Marksistički diskurs „imenujući niz heterogenih elemenata kao 'radničku klasu' (...) performativno stvara jedinstvo tih elemenata, čije je sjedinjenje u jedinstveni entitet ništa drugo nego posljedica operacije imenovanja“ (Laclau, 2005: 183).
- Populističke stranke „ne izražavaju neko jedinstvo zahtjeva konstituirano izvan i prije njih, nego su odlučujući moment u uspostavljanju tog jedinstva (...) konstituirajući ono što izražavaju, kroz sam proces izražavanja“ (Laclau, 2005: 99).
- Sorelov generalni štrajk „nije opis stvarnog događaja: njegovo je značenje iscrpljeno u simbolizaciji – imenovanju – niza pojedinačnih borbi i zahtjeva“ (Laclau, 2014: 131).

Hegemonijska dimenzija performativnosti ima nekoliko važnih teorijskih momenata. S jedne strane, Laclau i Mouffe bi se složili s Bourdieuvom kritikom (1992: 89, 91) usko shvaćenog lingvističkog formalizma koji performativnu moć traži isključivo u jezičnim elementima (to jest, performativnu snagu riječi traži u samim riječima, a ne u „vanjskim“ uvjetima i okolnostima). Nasuprot tome, potrebno je proširiti kontekst i uvjete mogućnosti performativnog čina, iako na način da se njegov institucionalni i konvencionalni kontekst shvati diskurzivno, da se povede rasprava o tome što omogućuje performativnost neke diskurzivne tvorbe a da je i samo već konstituirano pozadinskim, „nesvjesnim“ diskurzivnim operacijama. Dakle, proširiti djelokrug institucionalnih preduvjeta uspješnog govornog čina koji je za Austina bio isključivo stvar „lingvističkih“ stjecaja okolnosti, ali istovremeno napustiti premisu o potpuno van-diskurzivnim preduvjetima, što je bilo ono što je pokušavao napraviti Bourdieu (vidi Butler, 1999). To podrazumijeva, također, napustiti analizu performativnosti orijentiranu oko samih ličnosti koje posjeduju autoritet, oko „portparola“ čije osobne jezične kompetencije osiguravaju provedbu ili neuspjeh performativnog čina (Bourdieu, 1992: 56-63). Radije, treba se fokusirati na „materijalnu“ učinkovitost samog diskursa čije zakonitosti i mehanizmi omogućuju pojavu autoriteta i ovlaštenih govornika, odnosno postavljaju zametke autoritativnosti ili ovlaštenosti, a koji se onda s različitim posljedicama mogu iskoristiti u nekom govornom činu. S druge strane, to da performativni diskurs ne dovodi do predvidljivih rezultata i da njegovi efekti mogu biti nenamjeravani, da ih se u prostoru borbi može iznova resignificirati - to je strateška dimenzija performativnosti implicirana teorijom hegemonije. Ti se strateški učinci očituju u tome da društvene ili institucionalne posljedice performativnog čina nikad nisu konačne, da uvijek postoji manevarski prostor da se one neutraliziraju ili da se njihovo značenje reintegrira unutar drugačije hegemonijske konfiguracije. Primjerice, to što danas netko koristi pojam „terorizma“ ili „terorističke prijetnje“ da bi mobilizirao potporu antimigrantskim ili

ksemafobnim politikama, samo je jedan primjer strateškog efekta diskursa „rata protiv terora“ i njegove reinterpretacije za sasvim drugačije političke svrhe. Odnosno, terminologijom Laclau i Mouffe, jednom kada takav tip disocijativnog diskursa dosegne stanoviti stupanj intenziteta, on polako raskida vezu s početnim partikularnim uvjetima i može ga se koristiti u veoma divergentnim hegemonijskim situacijama.

Nastavit ću s još nekoliko primjera. Uzevši u obzir performativne mehanizme političkog označavanja, malo dobivamo ako slijedimo liniju modernističko-spoznajne političke teorije prema kojoj je pojmove potrebno vrednovati u odnosu na njihovu konstativnu vrijednost ili razinu normativne „čistoće“, dok se pojmovi izvan tih kriterija supsumiraju pod pejorativnom etiketom ideologije ili mita. Takva perspektiva uvjerljivo previđa da prokazivanje „nacionalističkih diskursa“, „religijskih fundamentalizama“ ili „slobodno-tržišnih ideologija“ kao fiktivnih ili iluzornih ne uzima u obzir vrlo konkretne učinke koje oni iskazuju na strukturu društvenih odnosa i dinamiku antagonističkih podjela, i kako podržani institucionalnim aranžmanima, pravosudnim pravorijecima i represivnim intervencijama pridonose promjeni „realnosti“ koju naoko opisuju (vidi za primjer Bourdieu, 1992: 115, 119).²⁰⁵ Čak i ako je riječ o najevidentnijim političko-teološkim konstruktima, Naciji ili Bogu, njihova je hegemonijska djelotvornost u pravilu otporna na „racionalističku“ kritiku ili faktično opovrgavanje (Žižek, 2002: 153). Pred gorljivim nacionalistom nije dovoljno ustvrditi da je nacija *zamišljena zajednica* (Anderson, 1983) ili *fabricirana tradicija* (Hobsbawm, 1983); puno je (politički) korisnije konstruirati kontrahegemonijski narativ organiziran (eventualnim) mobilizacijskim potencijalom i diskurzivnom „čitljivošću“ opozicijskih kategorija (a ne uvidom u „stvarno“ stanje stvari), nudeći neke nove *hegemonijske konstrukte* na mjesto onih koje se želi odbaciti (Laclau i Mouffe, 2001: 64).

(3) *Retroaktivnost*. Posljedica prihvaćanja hegemonijske dimenzije performativnosti je da proces imenovanja postaje analitički primaran: sfera (političkih) objekata/subjekata dolazi naknadno, odnosno retroaktivno je konstituirana procesom imenovanja. Za Laclaua, imenovati nešto znači dati tome (diskurzivni) oblik, podvesti stanoviti broj heterogenih

²⁰⁵ Drugačije rečeno: „Težnja da se vratimo na 'same stvari' i da posve točno sagledamo 'stvarnost' (...) može zavesti tako da jednostavno promašimo 'realitet', jer je on situiran u strukturama koje transcendiraju interakciju što je uobličavaju pa je stoga nedostupan neposrednoj intuiciji“ (Bourdieu, 1992: 53). Ili: „Kad, obuzeti brigom za epistemološki red, nastojimo pokazati nedosljednost racionalizirane mitologije, tada u isto vrijeme uskraćujemo sebi mogućnost da shvatimo što toj mitologiji daje društvenu konzistentnost i djelotvornost dovoljnu da izazove takvu kritiku – i da joj se odupre – to jest da shvatimo kako joj sprega 'znanstvenog aparata' (čija simbolička djelotvornost nije ovisna o njegovoj istinitosti) i mreže mitskih značenja osigurava koherentnost drugačijeg reda“ (Bourdieu, 1992: 198).

relacija pod zajednički nazivnik, reducirati diferencijalnost „nasilnim“ izdvajanjem nekih karakteristika a isključivanjem ostalih kao izvanjskih ili neadekvatnih, izvlačeći iz toga izvjesnu taktičku prednost (Laclau, 2014: 63; 2005: 100). Retroaktivnost podrazumijeva da su ti procesi „proizvedeni unatrag“, da je metonimijsko klizanje značenja djelomično i privremeno zaustavljeno inauguracijom *imena* koje teži (uvijek iznova) reartikulirati čitav prethodeći značenjski niz i reapsorbirati njegove ambivalentnosti. Ili, kako to iz nešto drugačije pozicije kaže Žižek, „umjesto linearnog, imanentnog, nužnog napredovanja prema kojemu se značenje razvija iz neke početne jezgre, imamo kontingentan proces naknadne proizvodnje značenja“ (Žižek, 2002: 145). „Zaostajanje označenog u odnosu na napredovanje označiteljskog lanca“ (Žižek, 2002: 143-144) ono je što hegemonijskoj artikulaciji priskrbuje manevarski prostor. Primarnost imenovanja znači i da ono dolazi prije „istine“ ili „objektivnosti“: da bi nešto uopće moglo biti podvrgnuto kriteriju istinitosti ono već mora imati značenje, mora biti donekle fiksirano, smješteno u određeno semantičko polje; ukratko, mora imati *ime* (ali s time da to ime ne predstavlja predmet kakav uistinu jest, nego uvodi njegovu kvazi-reprezentaciju u obruč percepcije, konstruirajući predmetnu „cjelinu“ procesom imenovanja).²⁰⁶

Imenovanje bi, dakle, bila ta pred-pojmovna razina gdje teorija hegemonije, za razliku od Freedenove morfološke analize ideologija, pronalazi predmet svoje analize. Za nju je ime nekog političkog subjekta, bilo da je usvojeno ili nametnuto - terorist, socijalist, Hrvat itd. - ono što postavlja uvjete „egzistencije“ tog subjekta. Neka skupina aktera ili kritična masa neispunjenih zahtjeva počinju poprimati obrise političkog pokreta ili organizirane sile tek kada su imenovani, tek kada je retroaktivno proizveden učinak njihove „supstance“. Laclauovim riječima: ime „ne izražava jedinstvo grupe, nego postaje njen temelj“ (Laclau, 2005: 231). No, isto tako, i tu leži hegemonijski obrat, svaka nova upotreba imena nešto će dodati ili oduzeti tom početnom značenju, preoblikovat će kriterije ili opseg primjene, otvarajući prostor naknadnim reartikulacijama i učiniti prostor borbe još nepredvidljivijim (Laclau, 2004: 344).

U vezi s tim nalazimo se na terenu dobro poznate rasprave između tzv. deskriptivista i antideskriptivista, dviju suprotstavljenih pozicija oko pitanja „supstancijalnosti“ procesa imenovanja (Kripke, Žižek, Laclau). Podsjetimo se: za deskriptiviste (koji su po tome bliski ranije opisanim „konceptualnim minimalistima“ poput Dworkina) svako se ime (ili pojam)

²⁰⁶ „Jedinstvo objekta je samo retroaktivni efekt procesa imenovanja“ (Laclau, 2006B: 109).

odnosi na određena opisna svojstva i prepoznavanje tih svojstava u nekom predmetu automatski povlači za sobom upotrebu tog termina za taj predmet; za antideskriptiviste, s druge strane, riječi su povezane sa stvarima ne putem opisne korespondencije nego putem onoga što Kripke naziva „prvotnim krštenjem“, činom u kojem se pomoću mitskog rituala ili društvene konvencije određeni termin veže uz određeni semantički sadržaj (Laclau, 1989B: xiii; Žižek, 2002: 128-129).²⁰⁷ Čak i u slučaju da se za neka opisna obilježja utvrdi da nisu uistinu svojstvo predmeta kojeg se tim procesom označavalo, antideskriptivisti vjeruju da to neće uzdrmati funkcionalnost imena (Žižek, 2002:129). To jest, prvotno krštenje održava jedinstvo riječi i stvari čak i onda kada se čini da označena stvar ima potpuno drugačija svojstva nego su joj prvotno pripisana: čin imenovanja ima primarnost nad empirijskim sadržajem (Žižek, 2002: 130-131).²⁰⁸ U slučaju teorije hegemonije, međutim, antideskriptivistička je pozicija tek početna metodološka pozicija koju ova teži dodatno zaoštriti. Posebice se to odnosi na tezu o „prvotnom krštenju“ kao mitskom ritualu zaslužnom za stabilizaciju značenja riječi. Za Laclaua, gradeći na Žižekovom doprinosu Kripkeovoj teoriji, „prvotno krštenje“ sugerira linearni uzročni slijed između imenovanja i imenovanog predmeta, i time se, tvrdi Laclau (i Žižek), nastoji neutralizirati kontingentnost i retroaktivnost procesa imenovanja, ono se želi usidriti u kronološki red i uzročno-posljedičnu izvjesnost (Laclau, 2004: 344; Žižek, 2002: 136). No ako imenovanje nije „nominalistička igra pripisivanja praznog imena pred-konstituiranom subjektu [ili objektu op.a.]“ (Laclau, 2004: 344), utoliko između imena i referenta nema prvotnog čina kojeg se može rekonstruirati kako bi se značenje smjestilo u linearnu temporalnu perspektivu: proces označavanja se ne odvija linearno prema naprijed nego „nasilno“ prema natrag.²⁰⁹ Stoga na pitanje „što tvori identitet označenog predmeta s onu stranu vječno promjenjivog snopa opisnih obilježja“ (Žižek, 2002: 135), odgovor nije konceptualna jezgra (Frieden), minimalni sadržaj (Dworkin) ili nužna empirijska obilježja (Dworkin) koje je moguće detektirati u svim instancama uporabe. Naprotiv, odgovor je tautološki: „Ime upućuje na predmet jer je taj predmet tako imenovan“

²⁰⁷ Laclau to i ovako sumira: „Ono što deskriptivisti čine je uspostavljanje stabilne korelacije između označitelja i označenog; dok antideskriptivistički pristup uključuje emancipaciju označitelja od svake očaranosti označenim“ (Laclau, 2005: 102)

²⁰⁸ Na primjer: „Zlato bi ostalo zlato čak i ako se ustvrdi da su sva svojstva tradicionalno pripisana zlatu iluzija“ (Laclau, 2005: 102).

²⁰⁹ Iako se to može činiti kontraintuitivnim, tradicije se zapravo uvijek nameću s neke točke u budućnosti, retroaktivno konstruirajući vlastitu prisutnost i linearnost. Za primjer vidjeti koncept „izmišljenje tradicije“ kod Hobsbawma (1983).

(Žižek, 2002: 133).²¹⁰ A ta tautologija, kojom se reaktualizira Saussureova teza o samoreferencijalnosti jezika, podrazumijeva model hegemonijske artikulacije koji, dajući pojmovima njihovu nestabilnu „supstancu“, istovremeno čini dvije stvari: organizira oko njih korpuse znanja i instance autoriteta koji će se tim tautologijama služiti kao „činjenicama“ ili „zdravim razumom“; no isto tako, otvara prostor opozicijskim učincima i točkama otpora neprestano dovodeći u pitanje „tautološku“ izvjesnost procesa označavanja.

Rasprava između deskriptivista i antideskriptivista dodatno je usložnjena oprekom koju Laclau na nekoliko mjesta povlači između pojmovnog i nominalnog poretka, a gdje se prvi odnosi na formiranje sadržaja označenog, a potonji na fluktuaciju označitelja (Laclau, 2006B: 109). Radi se o dvije krajnje točke procesa označavanja: s jedne strane nominalna su sredstva ona u kojima se još uvijek razaznaju mehanizmi označiteljskih praksi, proizvoljnost i neizvjesnost pripisivanja semantičkog sadržaja prije nego su zamrznuti u jedinstvo znaka; s druge strane, pojmovni poredak sedimentira te prakse, briše tragova *označavanja kao hegemonijskog nadmetanja*, prekriva povijest sukoba prethodećih ustrojavanju lingvističke konvencije (Laclau, 2005: 110).²¹¹ Na takav način „pacificirani“ pojam postaje sposoban totalizirati značenjsko iskustvo i uvesti reda u domenu referencijalnosti. Teorija hegemonije, jasno, želi spriječiti taj trenutak dominacije pojmovnog poretka; njen je metodološki interes održati reaktivnima i vidljivima sama nominalna sredstva - metaforičku kristalizaciju, sinegdohičku supstituciju ili metonimijsko odgađanje – i povezati ih ne s onime što sam pojam tvrdi da označava, nego s nestabilnošću lanca ekvivalencije čije divergentne pozicije redukcijom svoje diferencijalnosti nastoje homogenizirati semantičko polje (Laclau, 2005: 100). Laclau također govori o „sve većoj emancipaciji poretka označitelja“ i o „progresivnoj autonomiji imenovanja“ (Laclau, 2005: 104) koje obilježavaju današnju hegemonijsku situaciju, utoliko što je nominalna sredstva sve teže prikriti, dok se istovremeno pojačavaju nasilne intervencije da se to ipak učini.²¹² Iz drugog smjera, pak, nasuprot pokušaju svodenja imena na determinirani pojmovni sadržaj, odvija se „ograničavanje područja kretanja od pojma prema imenu“ ili „emancipacija imena od pojma“, a što prema Laclauu predstavlja „suštinu kontrahegemonijskog djelovanja“ (Laclau, 2005: 100, 186). Odnosno,

²¹⁰ Također, kako tvrdi Žižek, „iluzija da je značenje određenog elementa (retroaktivno fiksiranog upletanjem označitelja-gospodara) bilo u njemu prisutno od samoga početka kao njegova imanentna bit“ (Žižek, 2002: 144).

²¹¹ Laclauova opreka između *nominalnog* i *pojmovnog* podsjeća na Nietzscheovu opreku između metaforičkog i pojmovnog (opisanu u prvom poglavlju, dio o genealogiji).

²¹² Prema Laclauu, autonomni prostor nominalnog „preduvjet je hegemonijskog pristupa politici“ (Laclau, 2004: 321)

kontrahegemonijske snage ne mogu se konstituirati na *konceptualnoj* osi na kojoj su diskurzivni elementi već stabilizirani u utorima značenjske mreže; potrebna im je reaktivnost *nominalnog* u kojem su tragovi diskurzivizacije i historizacije još uvijek vidljivi, a bitka oko „esencijalne osporivosti“ imena i dalje u tijeku.

Međutim, cijela priča s primarnošću imenovanja dovodi do jednog očekivanog problema. Znači li to da, primjerice, ne možemo govoriti o postojanju *nečega* prije nego što je *to* imenovano? Da li je, da uzmem primjer Raya Bhaskara tijekom jedne od rasprava s Laclauom, rak postojao i prije nego ga je medicinska znanost imenovala, na razini svojih fizičkih posljedica? Ili, da li je globalno zatopljenje proizvodilo opipljive učinke i prije nego je konceptualizirano znanstvenim diskursom? To jest, kako utvrditi „uzročnu interakciju između diskurzivnih praksi i stvari koje u nekom trenutku još nisu diskurzivno spoznate?“ (Laclau i Bhaskar, 2003: 13-14).²¹³ Ta nas teška pitanja vraćaju na raspravu o relativizmu postmodernističke pozicije kojoj je Freedenova morfološka metoda pokušala umaknuti postulirajući postojanje jezgre ideoloških pojmova. Teorija hegemonije sa svojom tezom o radikalnoj kontingentnosti imenovanja teško može izbjeći toj optužbi: ustrajanje na performativnosti, nesvjesnosti i retroaktivnosti procesa imenovanja čine svaki diskurs „relativnim“. Ako nema ničega u samoj „stvari“ što bi djelovalo kao supstancijalna podrška konceptualnom posredovanju i ako je jedinstvo objekta proizvedeno retroaktivno (Laclau, 2004: 312), onda je teško odgovoriti na gornja pitanja bez da se upadne u zamku postmodernog relativizma. Pa ipak, teoretičari hegemonije ne bi trebali bježati od inačice relativizma koju njihova antiesencijalistička pozicija postulira; naprotiv, njihov bi argument trebao biti da je sama opozicija između egzaktnosti i relativizma već izraz (barem tri stoljeća starih) hegemonijskih previranja, da iza nje već stoje kalkulacije moći i „lokalni“ oportunisti proizvodeći određenu antagonističku granicu koja s jedne strane povlaćuje, a s druge strane marginalizira, obespravljuje. To je sklizak teren, ali za metodološke potrebe ovog rada, držim, on itekako ima svoje prednosti. Kada se počnemo igrati s tezom da onkraj ili iza procesa označavanja nema „čvrstog“ predmeta na koje se ono referira i da označavanje strukturira vlastite „predmete“, tada cijela „modernistička“ pripovijest o politici dobiva novu perspektivu iz koje se njena građevina čini sve manje stabilnom; tada čak i pozicije poput Freedenove, koje koketiraju s postmodernim gledištem, počinju djelovati kao dio stare paradigme. Sve one „definicije“ – države, suverenosti, vlasti, slobode, jednakosti, pravednosti, demokracije, klase,

²¹³ Laclau ne odgovara izravno na ta Bhaskarova pitanja, ali implicira da su i „rak“ i „globalno zatopljenje“ *jedni od „načina klasifikacije“*, te da bi, posljedično, mogli postojati i drugi (2003).

privatnosti, javnog mnijenja - tada se počinju promatrati kroz njihovu privremenu hegemonijsku „čitljivost“, kroz stupnjeve kontaminacije između povijesno specifičnih formacija moći i značenjskog sadržaja (Laclau, 2004: 344). Takvo rezoniranje, držim, predstavlja i doseg teorije hegemonije i njen krajnji limit: s jedne strane postaje moguće rekonstruirati hegemonijsku konstituciju „deskriptivnih karakteristika“ i identitetskih obilježja kao nečega što ne korespondira s empirijskim stanjem stvari, nego s transformativnošću uporišnih točaka sukoba i otpora u antagonističkom polju; no, s druge strane, to otvara prostor fundamentalnoj nestabilnosti interpretacije i teoriju hegemonije čini ranjivom na njen vlastiti metodološki postupak.²¹⁴

²¹⁴ Kada se približimo onome što smatramo *jezgrom*, ne nalazimo ništa nego simboličku snagu praznine podržanu nominalnim sredstvima.

5. O PROBLEMU KONTEKSTA U TUMAČENJU POLITIČKIH KLASIKA. PRIMJER LINGVISTIČKOG KONTEKSTUALIZMA

Prisjetimo se jednog poznatog interpretativnog obrata u povijesti političkih ideja: dugo se vremena Lockeov politički klasik *Dvije rasprave o vladi* tumačio kao odgovor na Slavnu revoluciju iz 1688. godine i događaja koji su prethodili Povelji o pravima iz 1689. Međutim, povjesničar Peter Laslett u kritičkom predgovoru izdanju *Rasprava* iz 1960. godine izlaže povijesne izvore prema kojima je Lockeov tekst (većim dijelom) napisan skoro čitavo desetljeće prije Revolucije; točnije, obrazlaže da su obje rasprave napisane između 1679. i (najkasnije) 1683., umjesto oko 1688. i 1689. kako se dotada smatralo. Laslett tvrdi da nije riječ o čisto historiografskom kuriozitetu bez značaja za samo djelo; takvo otkriće, ističe, povlači za sobom temeljnu reviziju dotadašnjeg načina tumačenja djela: umjesto da se Lockeov tekst promatra kao racionalizacija, opravdanje ili hvalospjev Slavne revolucije, *post festum* teorijska konceptualizacija i legitimacija nekih od njezinih „praktičnih“ premisa, on bi se trebao tumačiti kao „stranačko-politički pamflet“ koji tek poziva i priprema teren za revolucionarno djelovanje (Laslett, 1960: 46-49; Skinner, 2002b: 50). Laslett naglašava da smještanje Lockeovih *Dviju rasprava* u drugačiji kontekst nastanka podrazumijeva i drugačije razumijevanje značenja njegovih pojmova i hipoteza: ako se oni sada odnose i proizašli su iz drugih povijesnih okolnosti nego se dotada smatralo, neke od ranijih interpretacija koje su ih vezale uz neposredne probleme Slavne revolucije i Povelju prava, moraju biti revidirane ili napuštene.

Vezano uz to, navedimo još jedan primjer, iz drugačijeg rakursa proširujući ovaj problem.²¹⁵ Nije neuobičajeno da danas na zapadno-europskim sveučilištima određene skupine studenata odbijaju čitati političke klasike iznoseći argumente kako im se serviraju isključivo tekstovi bijelih, imućnih muškaraca, nerijetko rasista i šovinista, privilegiranih pripadnika neeksploatiranih slojeva. Platona se tako odbija čitati smatrajući ga se pretečom totalitarizma i apologetom ropstva, Nietzschea se kritizira zbog rasizma i rodno vulgarnih ispada, Lockeovi

²¹⁵ Ovaj primjer dugujem profesorima Wolfgangu Heueru i Waltraud Meints-Stender. O općenitoj studentskoj „pobuni“ protiv političkih klasika vidjeti također: [www.telegraph.co.uk/education/2017/01/08/university-students-demand-philosophers-including-plato-kant/amp/](http://www.telegraph.co.uk/education/2017/01/08/university-students-demand-philosophers-including-plato-kant/)
<https://www.theguardian.com/education/commentisfree/2015/mar/23/philosophy-white-men-university-courses>
theguardian.com/education/2017/feb/19/soas-philosophy-decolonise-our-minds-enlightenment-white-european-kenan-malik (pristupljeno 20.7.2020).

eseji o toleranciji prozivaju se zbog njihove nedosljednosti, a spisi američkih utemeljitelja se odbacuju jer su njihovi autori (većinom) i sami bili robovlasnici. U svim tim varijantama očituje se zahtjev da se ne prihvate kriteriji prosuđivanja i sistemi vrijednosti koje su sami autori koristili za opisivanje vlastitih tekstova, već da ih se podvrgne jednom rekontekstualiziranom načinu prosudbe.

Zašto su ova dva primjera i njihovo dovođenje u vezu zanimljiva u sklopu ovog rada? Prvenstveno, njima se postavljaju pitanja o tome kako tumačiti klasične političke tekstove i što podrazumijeva pitanje njihove *kontekstualizacije*. U slučaju Lasletta, kako s povijesne distance tumačiti Lockeov tekst istovremeno je i pitanje koje mu značenje pripisati, kako shvatiti njegovu „otuđenu“ terminologiju ili obuhvatiti mehanizme procesa označavanja u relaciji spram povijesnih okolnosti i intelektualnih trendova njegova nastanka; u slučaju pak „pobunjenih“ studenata posrijedi je primjena suvremenih kontekstualnih (vrijednosnih) kriterija/odrednica na prošlu epohu, rekontekstualizacija koja je u isto vrijeme i resignifikacija njihova intelektualnog značaja. U pozadini je oba primjera (i tumačenja s povijesne distance i retroaktivne revalorizacije) problem čitanja i razumijevanja političkih tekstova s obzirom na upotrebu prošlih ili aktualnih kontekstualnih varijabli i pitanje u kojoj mjeri rekonstrukcija različitih kontekstualnih determinanti alterira značenje djela i time sankcionira ili privilegira određene načine tumačenja.

Ono što me zanima u ovom poglavlju, dakle, metoda je *kontekstualizacije*. Kontekstualizacija je, smatram, integralni aspekt označiteljskog procesa i bliska je onome što metodološki obuhvaća i hegemonijska logika označavanja. Kako bi probleme kontekstualizacije približio poziciji Laclaua i Mouffe, kojima se oni izričito ne bave ali ih na nekim mjestima ipak posredno dotiču, kontrastirat ću im poziciju Quentina Skinnera i njegove metode tzv. lingvističkog kontekstualizma, a koja je danas jedan od kamena temeljaca suvremene političke teorije. Izazov je pritom pokazati da teorija hegemonije može ponuditi svojevrsni srednji put u danas dominantnoj raspravi između tzv. tekstualista i kontekstualista. Preciznije, teorija hegemonije pozicionirala bi se negdje između zahtjeva kontekstualista poput Skinnera da se tekst tumači isključivo u okvirima vlastite povijesne partikularnosti i tekstualističkih tendencija da se u tekstovima traže univerzalne i kontekstualno nezavisne ideje s fokusom na filozofsko-filološku strukturu samog teksta i njegovih unutarnjih „logičnosti“ ili

„kontradikcija“. Kontrastirajući uvide Laclaua i Mouffe s onima Skinnerova kontekstualizma nadam se pokazati da metoda kontekstualizacije nije jednostrana ni isključujuća i da je napetost između partikularnosti povijesnog konteksta i (kvazi)univerzalne dimenzije njegove primjene simptom dubljih raslojavanja političke dimenzije jezika i značenja, ali istovremeno i oruđe transformacije samog tog konteksta.

Problem konteksta u interpretativnom postupku, dakako, nije ništa novo - i Skinner i Laslett do njega dolaze (ne nužno direktno) preko nekih već ustaljenih metodoloških obrazaca: tradicije njemačkog historicizma, marksističkog historijskog materijalizma (Marx i Engels, 1974), uključujući, kako smo vidjeli u drugom poglavlju, i Gramscijevog hegemonijskog pristupa (1971), zatim Gadamerove hermeneutike (1978), Collingwoodove metode pitanja-odgovora itd. Svima njima bio je zajednički pokušaj da se proces interpretacije poveže s onime što izlazi izvan okvira samog teksta, izvan usko shvaćene filološke oblasti ili filozofskih preokupacija, a kako bi se uvećalo razumijevanje značenja teksta ili autorskog opusa.²¹⁶ Na primjer, za Gadamera (1978) je ključno pitanje hermeneutike bilo kako uspostaviti dijalog između vremenski razdvojenih tumačenja, kako premostiti distancu koja razdvaja suvremenog interpreta i interpretirani tekst iz prošlosti izvodeći fuziju njihovih horizonata [*Horizontverschmelzung*] na pozadini onoga što je zajedničko njihovoj „historijskoj svijesti“ – kroz sudjelovanje u zajedničkoj tradiciji ili pristupu kanonskim djelima jedne kulture, recimo. Na drugom kraju spektra, postmoderni hermeneutičari poput Ricoeura tvrdili su da, ako bi od polisemičnosti znaka htjeli doći do relativno fiksiranog značenja, potrebno je znak smjestiti u stanoviti kontekst, u govornu situaciju koja manje ili više ograničava fluktuaciju značenjskih mogućnosti - ali s tim obratom da se taj postupak ne može dovršiti, da uvijek zaostaje „višak značenja“ kojeg je nemoguće kontekstualizirati, a koji povratno potkopava temelje samog interpretativnog procesa (Ricoeur, 1981: 4).

Između krajnosti Gadamerovog i Riceurovog doprinosa hermeneutici, sintagma lingvistički kontekstualizam, kako se danas koristi, obuhvaća jednu specifičnu metodološku školu pristupa povijesti političke filozofije i političkih ideja nastalu kasnih 60-ih godina prošlog stoljeća - tzv. kembrišku školu koja uključuje, uz Lasletta i Skinnera, i Johna Dunna i Johna G.A. Pocoka, kao četiri najistaknutija predstavnika. Između njih postoje razlike i sličnosti koje ovdje neću obrazlagati, navest ću samo da pozicija Quentina Skinnera najjasnije reflektira neke od problema i ograničenja ove metodološke škole i da sam joj zato dao

²¹⁶ Na kontekst upućujemo, tvrdi Van Dijk, kad god želimo neki „fenomen, događaj ili akciju sagledati ili proučavati u odnosu spram njenog okruženja, to jest 'okolnih' uvjeta i posljedica“ (2008: 4).

prednost pred ostalima. Ono što ipak treba podcrtati jest da je između tzv. „tvrdog“ i „mekog“ lingvističkog kontekstualizma, a gdje prvi daje prvenstvo proučavanju tzv. lingvističkih paradigmi i diskurzivne konstrukcije političke zbilje, dok drugi stavlja naglasak na autorske intencije i njihov produktivni odnos spram nekadašnjih lingvističkih konvencija (Bevir, 1992: 277) - Skinnerova pozicija bliža potonjem, posebice u segmentu u kojem pretpostavlja da je metodom kontekstualizacije moguće (manje ili više uspješno s obzirom na dostupnost povijesnih izvora) rekonstruirati izvorni ili autentični autorski poticaj za pisanje određenog djela kao specifičnog govornog čina upućenog njegovim suvremenicima.

5.1. (Povijesna) kontekstualizacija kao preduvjet razumijevanja politike?

Lingvistički kontekstualizam Quentina Skinnera započinje s prilično jednostavnom tezom: da bi tekstove političkih autora uspješnije interpretirali s povijesne distance ili iz divergentnih kulturalno-civilizacijskih očišta potrebno je, osim unutarnjih tekstualno-filoloških elemenata, proučavati širi kontekst njihova nastanka i okolnosti u kojima su njihove teorije i pojmovi izvorno upotrjebljeni te na taj način pokušati rekonstruirati autorske intencije koje stoje iza teksta (Skinner, 2016b: 98, 122). Skinnerovim riječima: „Moramo situirati tekstove koje proučavamo u intelektualni kontekst i okvir diskursa koji će nam omogućiti da prepoznamo što su njihovi autori činili pišući ih“ (Skinner, 2002a: vii). To ima za posljedicu da se klasični tekstovi političkih mislioca poput, recimo, Hobbesovog *Levijatana*, Machiavellijevog *Vladara* ili Rousseauovog *Društvenog ugovora* ne mogu više tretirati kao „opći sistemi ideja“ ili lekcije iz transcendentnog političkog znanja primjenjive na svaku epohu: na njih treba gledati kao na „polemičke intervencije u ideološke konflikte njihova vremena“, partikularne pokušaje intelektualnog doprinosa aktualnim problemima njihovih vlastitih društava (Skinner, 2016a: 121; Tully, 1988: 10). Primjerice, u slučaju Machiavellijevog *Vladara* Skinner želi pokazati da se razumijevanje političkih klasika ne nalazi nužno u samom tekstu: to da je *Vladar* bio uperen protiv moralnosti tada prevladavajuće literature o vještinama vladanja nijednom nije spomenuto u tekstu, a ipak, tvrdi Skinner, „nitko ne može reći da je u potpunosti razumio Machiavellijev tekst ukoliko ne poznaje tu činjenicu o njemu“ (Skinner, citirano prema Palonen, 2003: 45). Poznavanje povijesnog konteksta smatra se, dakle, integralnim dijelom interpretativnog procesa bez kojega nijedna interpretacija političkih klasika nije potpuna;

štoviše, izlaže se opasnosti da bude odveć apstraktna ili anakrona.²¹⁷ Ono što dodatno komplicira tu metodu jest da taj argument ide u oba smjera, pa Skinner na nekoliko mjesta sugerira da ni suvremene događaje ne bi trebalo tumačiti primjenjujući na njih koncepcije autora iz prošlih epoha - poput toga da se politički fenomeni 21. stoljeća pokušavaju rasvijetliti Platonovim koncepcijama, i slično.²¹⁸

Kontekstualističku metodu Skinner razvija kao kritiku onoga što smatra „tradicionalnom“ metodom političke filozofije koja počiva na tzv. tekstualističkom pristupu političkim klasicima.²¹⁹ Tekstualisti, tvrdi Skinner, smatraju da se djela angažiranih mislioca iz prošlosti mogu dostatno razumjeti koncentrirajući se isključivo na tekst i njegovu „unutarnju logiku“, zanemarujući širi aspekt društvenih okolnosti ili ondašnjih intelektualnih trendova: tekstualisti za pojedine autore i njihove opuse tvrde da pripadaju bezvremenskom kanonu i adresiraju univerzalne i invarijantne probleme ljudskih zajednica *kao takvih*, a ne specifičnosti konkretnih povijesnih razdoblja i modela vladavine (Skinner, 2016a: 119; 2002b: 37; 1978: loc 172; Ribarević, 2016a: 27; Hamilton-Bleakley, 2006: 20).²²⁰ Glavne mete kritike za Skinnera su Leo Strauss i John Plamenatz²²¹ čiji tekstualistički pristupi, kako sugerira, proces

²¹⁷ Veličina Machiavellija, smatra Skinner, ne leži toliko u tome što je našao formulu uspješne vladavine „novih prinčeva“, već što je napustio izvjesnosti koje je dotadašnja politička misao pridavala transcendentnim elementima koje bi, neovisno o okolnostima, svaki vladar morao posjedovati. Tri su ključne kontekstualne odrednice interpretacije *Vladara* prema Skinneru: (1) Machiavellijeva želja da svojim tekstom skrene pažnju obitelji Medici i bude primljen u njihovu službu; (2) reartikulacija humanističko-moralne tradicije političke misli od Cicerona; (3) refleksija s obzirom na vlastitu diplomatsku službu, posebice onu kod Cesara Borgije (vidi Skinner, 1981).

²¹⁸ Skinner to ovako podcrtava: „Radije nego da tražimo direktno primjenjive 'lekcije' iz povijesti filozofije, bilo bi bolje da naučimo razmišljati za sebe“ (Skinner, 2002a: 88).

²¹⁹ U okvirima hrvatske politologije metodološki sukob između kontekstualista i tekstualista tek je (relativno) nedavno uprizoren polemikom između Lalovića (2010) i Kasapović (2007). (Riječ je o jednoj žustroj polemici međusobnog osporavanja znanstvenog autoriteta, no ovdje ću se zadržati samo na onom dijelu koji se tiče kontekstualizma). Kasapović priziva Skinnerovu kontekstualističku metodu kako bi napala nekadašnji „tekstualistički“ studij marksizma u okviru zagrebačkog Fakulteta političkih znanosti. Taj je studij, tvrdi, doveo do toga da „proučavanje marksističkih tekstova nalikuje na teološku egzegezu, na kršćansko tumačenje Biblije“, pri čemu su se marksistički pojmovi dekontekstualizirali i smatrali vječnim idejama koje se mora obraniti od nedosljednosti i nepreciznosti (Kasapović, 2007: 137). Lalović na to odgovara braneći tekstualističku metodu Zarkinim argumentima o kontekstualizmu kao ideologiji. Za Lalovića se „pojam ne može razumijeti iz konteksta“, on se „iz konteksta samo objašnjava, ali ne i razumije“ (2010: 136). Pritom, za Lalovića upotreba konteksta u tumačenju nije sporna, ali je legitimna samo do one mjere dok ne ugrožava tzv. „nesvodljivu autonomiju teorijskog teksta“, nakon čega prelazi u ideologiju. A upravo je „autonomija“ političkih klasika ono što ih, tvrdi Lalović, čini „transepohalnim“ i „vječnim“, što ih usmjerava prema potrazi za „istinom čovjekovog opstojanja“ (2010: 137).

²²⁰ Dakako, i tekstualizam i kontekstualizam su samo metodološke nijanse i mislim da ih ne bi trebali smatrati samostalnim etiketama; nijedan interpretativni pothvat nije ni čisto tekstualistički ni čisto kontekstualistički, iako bi trebali biti u mogućnosti vidjeti na koju stranu naginje.

²²¹ Primjerice, Plamenatz je govorio: „Da bi razumjeli Hobbesa ne moramo znati što je bila njegova namjera pišući *Levijatana* ili što je osjećao spram suparničkih stajališta Rojalista ili Parlamentarista; ali moramo znati što

interpretacije svode na uopćavanje/hipostaziranje političkih ideja i pojmova smatrajući ih invarijantnim problemima političke misli, a pojedine autore vrednuju s obzirom koliko su doprinijeli razrješavanju tih „vječnih“ problema ili njihovoj normativnoj sistematizaciji (Skinner, 2006: 241).²²² Takav pristup čitanju i razumijevanju političkih klasika, uvjerava nas Skinner, u konačnici vodi „intelektualnoj izolaciji“ kanonskih autora, ostavljajući povijesnu raznolikost u sjeni i izlažući se opasnosti „historijsko apsurdnih“ tumačenja autorskih opusa (Skinner, 2002a: 86).²²³

Međutim, Skinnerova kritika ne dotiče se samo metodoloških razlika između kontekstualizma i tekstualizma; razlika koje su prečesto bile svedene tek na pitanje treba li interpretaciji (*ad hoc*) dodati stanovite biografske detalje i nabrojati historijske općenitosti ili ne. Skinner tu opreku usložnjava tako što je prezentira kroz dublju (epistemološku) napetost između *filozofskog* čitanja političkih tekstova i *povijesne* analize njihovih izvorišta; to jest, s jedne strane za filozofe kaže da tragaju za „koherencijom, jedinstvom i sistemom“, dok za povjesničare tvrdi da se otvaraju prema „pluralnosti, kompleksnosti, pa čak nesavršenosti“ (Palonen, 2003: 27; također Zarka, 2005: 151; Tully, 1988: 5). Naglašavajući da se značenje djela ne iscrpljuje u samom tekstu, da postoji nešto izvan ili pored teksta što ga (također) puni značenjem, Skinner svojom metodom želi postaviti kriterije vrednovanja interpretacija političkih klasika promatrajući povijesno-kontekstualnu analizu u svjetlu korekcija filozofskih napora otkrivanja „vječnih istina“. Ako su politički tekstovi organizirani odgovaranjem na partikularna pitanja s obzirom na konjunkturane okolnosti, a ne sudjelovanjem u zajedničkoj transhistorijskoj jezgri, onda njihovo filozofijsko razumijevanje mora biti suplementirano raznolikošću povijesnog materijala i širom kontekstualnom analizom koja će za predmet imati autorovo intelektualno okruženje i recepciju njegovih radova kod suvremenika, ali i društveno-ekonomske okolnosti i čitav niz čimbenika koji su mogli utjecati na konstituciju određene teorije, njen značaj i diseminaciju (Skinner, 2002a: 3; 2002b: 36-37, 58; Palonen, 2003: 20). Time se u sklopu lingvističkog kontekstualizma ponavlja hipoteza da „bezvremenske istine“ nisu ništa drugo nego „kontingencije naše lokalne povijesti i društvene strukture“ (Skinner, 2002a: 89), a iz čega se nameće zaključak da bi „povjesničar stalno trebao podsjećati da čak i filozofova najplauzibilnija interpretacija mora biti podvrgnuta

je podrazumijevao pod terminima poput zakona, slobode, sporazuma i obveza“ (Plamenatz, citirano, prema Hamilton-Bleakley, 2006: 21).

²²² Radi se o „apstrahiranju partikularnih argumenata iz konteksta njihova pojavljivanja kako bi ih se relociralo kao 'doprinose' navodno perenijalnim raspravama“ (Skinner, 2002a: 86).

²²³ Utemeljenje kanona je moguće samo kroz proces isključenja svega onoga što se ne uklapa u njegovo fabricirano „jedinstvo“ (Pocock, 1972: 27-28).

ispitivanju, te da ju je u svjetlu povijesnih dokaza ponekad potrebno i odbaciti“ (Skinner, 2016b: 127).

Zanemarivanje pak povijesnog konteksta političkih tekstova za Skinnera povlači posljedice u obliku tzv. interpretativnih mitologija. To su *mitologije doktrine*, čija je zabluda da u autorskim opusima traže i fabriciraju doktrine kojih tamo nema i pretpostavljaju da se sporadične tvrdnje nekog autora o stanovitoj temi mogu smatrati sustavnom doktrinom (Skinner, 2002a: 59-60).²²⁴ Zatim *mitologije koherencije*, koje polaze od toga da autorski opus mora biti koherentna cjelina i da svako odstupanje mora biti ili interpretacijskim postupkom reintegrirano u tu cjelinu ili ta „cjelina“ mora biti proglašena nekoherentnom i neadekvatnom (Ibid. 67-69). I konačno *mitologije anticipacije*, kada se relevantnost tekstova iz prošlosti smatra anticipacijom modernih teorija ili fenomena, pri čemu se stajališta nekadašnjih autora artikuliraju suvremenim vokabularom i pripisuju im se teze ili kategorije koje oni u svoje vrijeme nikako nisu mogli posjedovati (Ibid. 76); pa se tako „Platonova politička gledišta iz *Države* stigmatiziraju kao gledišta pristaše totalitarne politike“, a Rousseauova se politička teorija u isto vrijeme naziva „filozofskim opravdanjem totalitarizma“ i pretečom „demokratske nacionalne države“ (Ibid. 73).

Inačica Skinnerova kontekstualizma čiji je deklarativni zadatak neutralizirati takve i slične mitologije ima sljedeće značajke: 1) kontekst se shvaća i pokušava obuhvatiti u obliku *lingvističkog okruženja* nastanka nekog djela; pri čemu se radi o pokušaju rekonstrukcije „općih političkih vokabulara epohe“, argumentativnih konvencija ili ustaljenih komunikativnih obrazaca iz prošlosti čija singularnost čini dio *povijesne distance* postavljene pred interpreta (Skinner, 1978: loc 191). 2) Zatim, analitička je funkcija konteksta rasvijetliti izvorne autorske intencije, te bi cilj kontekstualne analize u krajnjoj instanci trebao biti odgonetnuti što je autor *namjeravao s nekim tekstom*, na koje probleme ili pitanja je njegov tekst bio odgovor ili namjeravano rješenje, te kako je na različite načine manipulirao ili bio manipuliran određenim kontekstom. 3) Konačno, povjesničar političkih ideja ne bi se trebao baviti „istinitošću“ proučavanih iskaza; njegova je predmetna domena ona singularnosti povijesnih okolnosti i tranzitne „racionalnosti“ u pozadini ustrojavanja pojmova i tekstualnih odrednica.

²²⁴ Skinner daje primjer Marsilija Padovanskog, za koga se može pomisliti da je zbog povremenih „aristotelijanskih opaski“ o razlikovanju između izvršne i zakonodavne vlasti posjedovao *doktrinu podjele vlasti* (Skinner, 2002a: 60).

Idemo redom. 1) *Kontekst i lingvističko okruženje*. Skinnerova teza da kontekst treba pojmiti „lingvistički“ podrazumijeva da između dva jezika razdvojena povijesnom i kulturnom distancom nema sumjerljivosti koja bi garantirala njihovu međusobnu prevodivost bez (značajne) alteracije sadašnjeg vokabulara (Skinner, 2002a: 47).²²⁵ Ako Hobbesova teorija države operira pojmovnim odnosima (relativno) nerazumljivima današnjem političkom teoretičaru ili ako terminologija renesansnog humanizma predstavlja zagonetku za modernog apologeta multikulturalizma jedino će se znanjem o povijesnom kontekstu, uvjerava nas Skinner, moći predvidjeti i otkloniti teškoće proizašle iz te početne nesumjerljivosti. Odnosno, značenje će se nepristupačnih pojmova aktualizirati tek smještanjem u kontekst; bez kontekstualne referencije značenje *pluta* i nije ga moguće adekvatno fiksirati, ono ostaje historijski irelevantno i analitički zbrkano, a problem autorskih intencija zanemaren. Stoga na pitanje: „Možemo li misliocima iz prošlosti pripisati pojmove za koje oni nisu imali lingvističkih sredstava da ih izraze?“ (2002a: 49) - Skinner odgovara da ne možemo. Ako to učinimo onda interpretacija nema više puno veze s predmetnim autorskim opusom ili analizom povijesnog značaja teksta; naprotiv, uvodi u igru semantički neprihvatljive i besmislene pojmove u odnosu na zadaću koju je autor namijenio ovom ili onom tekstu (Skinner, 2002a: 50). Otuda, primjerice, tolike teškoće da se Machiavellijev pojam *virtu* prevedu u suvremeni (anglofoni) idiom i da ga se razjasni današnjim terminima²²⁶ ili da se Platonova koncepcija pravednosti komparira s današnjim teorijama pravednosti u globalnim ili egalitarnim inačicama: u oba slučaja pojmove iz prošlosti nastoji se apstrahirati iz njihova izvornog konteksta, čime se prema Skinneru nužno gubi njihova politička i povijesna specifičnost (Hamilton-Bleakley, 2006: 23).

Kontekst shvaćen kao lingvistička konvencija²²⁷ uvjetuje raspon kombinacija i inovacija koje je s nekim pojmom ili tezom moguće *činiti* u stanovitom periodu, polazeći od toga da svaki autor ima ograničeni konceptualni i lingvistički arsenal na raspolaganju (Palonen, 2003: 40; Hamilton-Bleakley, 2006: 27). To jest, „čak i najoriginalniji autori nikad nisu izumitelji jezika kojeg govore, nego su uvijek produkt već postojeće kulture s kojom neizbježno stupaju u dijalog“ (Skinner, 2006: 243-244), te se i najrevolucionarnije ideje moraju (barem određenim

²²⁵ Time se u okvirima ove metode i rječnikom političke teorije iznova postavlja problem *nesumjerljivosti*. Zanimljivo je na pozadini problema na koje nas upućuje Skinnerova metoda ponovno pročitati Feyerabendovu raspravu o nesumjerljivosti u kontekstu antropoloških istraživanja „primitivnih“ jezika (1987: 265-267).

²²⁶ Skinner ističe da je moguće da je „Machiavelli koristio taj termin sa savršenom konzistentnošću da izrazi koncept toliko stran našoj moralnoj misli da ga danas ne možemo obuhvatiti osim u formi nategnute i aproksimativne parafraze“ (Skinner, 2002a: 48).

²²⁷ Konvencija je za Skinnera ono što „ujedinjuje određeni broj tekstova“ na „lingvističko relevantan“ način (Tully, 1988: 9)

dijelom) legitimirati postojećim normativnim vokabularom (Skinner, 1974: 294-295). Stoga rekonstrukcija kontekstualnih odrednica nekog djela uključuje proučavanje povijesno dostupnog vokabulara i opseg „jezičnih igara“ koje je s njegovim terminima moguće igrati („opseg značenja koje neki pojam može podržati“), bilo da su termini upotrjebljeni na konvencionalno prihvatljiv način, bilo da su subvertirani kako bi se otvorio prostor novim značenjskim mogućnostima (Hamilton-Bleakley, 2006: 25, 28). Uzimajući to u obzir, lingvistički kontekstualizam velike autore političke misli manje smatra distanciranim filozofima usmjerenima ka općim spoznajnim zadacima, a više „inovativnim ideolozima“ koji uspijevaju manipulirati značenjskim poljem i političkim leksikom svojeg vremena (Palonen, 2003: 51-54).

Kada govori o lingvističkom karakteru kontekstualne analize Skinner diferencira između onoga što smatra dvjema temeljnim dimenzijama jezika: dimenzije *značenja* i dimenzije *lingvističkog djelovanja*. U prvom slučaju radi se o pripisivanju smisla i referencijalne funkcije lingvističkim elementima, njihovom „formalnom“ povezivanju u semantičke jedinice; u drugome slučaju pak o onome što se s tim semantičkim jedinicama može činiti u aktualnom trenutku, kako se mogu koristiti u različite svrhe i s različitim namjerama (Skinner, 2002a: 2-4; 2016a: 124). Inzistirajući da se intelektualna povijest ili povijest političkih ideja mora primarno orijentirati spram domene lingvističkog djelovanja, umjesto da se podvrgava proceduri isključivo interne egzegeze, Skinner unutar vlastite discipline reaktualizira i Wittgensteinovu tezu o tome da je *značenje nekog pojma njegova uporaba* (i da se s uporabom mijenja i značenje)²²⁸ i Austinovu teoriju govornih činova i performativnosti jezika. Tekstovi političkih mislioca, tvrdi, moraju se proučavati unutar „partikularnih formi života“ u kojima su upotrjebljeni; mora ih se shvatiti kao lingvističke akcije, govorne činove s namjerom odgovaranja na specifične probleme ili intervencije u politički *status quo*; oni su *potezi* u političkim polemikama koji pod stanovitim okolnostima postaju oružja političke borbe, „politički instrumenti djelovanja“ kojima se zauzima i brani određena pozicija u kontroverznim pitanjima epohe ili se diskreditira ona protivnička, te se stvara repertoar

²²⁸ Gaus nam daje dobar primjer Wittgensteinove teze o *značenju kao uporabi*, a koji ću ovdje dodatno proširiti. Ako uperimo prst u psa i kažemo djetetu „pas!“, da li dijete time usvaja koncepciju „psa“ ili tek koncepciju „četveronožne životinje“ (Gaus, 2000: 14)? To možemo provjeriti samo daljnjom uporabom u analognim situacijama gdje će dijete naučiti razlikovati „psa“ od „mačke“ te time shvatiti da nisu sve „četveronožne“ životinje „psi“, ali, također, da se „pas“ i „mačka“ razlikuju kao „kućni ljubimci“, od „krave“ i „svinje“ kao „domaćih životinja“ itd. Naravno, ni tada nećemo moći biti u potpunosti sigurni da je dijete nedvosmisleno usvojilo lingvističku konvenciju „psa“; nove instance uporabe donijet će nove pojmovne komponente: recimo, kada se nađe suočeno s terminom „vuk“ i kada će trebati napraviti razliku između sibirskog haskija koji je veoma sličan vuku ili nekog vuka koji veoma nalikuje na divljeg psa, i slično.

argumenata iskoristivih u ideološkim, institucionalnim ili stranačkim previranjima (Skinner, 2002a: 103; Palonen, 2003: 6, 15, 37).²²⁹ Dobar je primjer toga Skinnerovo tumačenje Weberove teze o odnosu protestantske etike i razvoja kapitalizma. Skinner tvrdi da se tu nije radilo o uzročno-posljedičnoj vezi, o tome da je protestantska etika uzrokovala i omogućila kapitalističke vrijednosti, nego o ideološko-legitimacijskoj vezi: „Ranim je kapitalistima nedostajao legitimitet u moralnoj klimi u kojoj su se našli (...) [te je] jedno od najvrjednijih sredstava koje su imali bilo da prisvoje i primjene na sebe normativni vokabular protestantske religije (...) vokabular protestantizma ne samo da je pomogao povećati prihvatljivost kapitalizma, nego je nedvojbeno pomogao usmjeriti njegov razvoj na specifičan način – posebice prema etici radnosti“ (Skinner, 1974: 301). Umjesto etiologije kapitalizma, Skinner ističe da u susretu kapitalizma i protentatizma trebamo prepoznati međudnos dvije lingvističke strukture koje su u određenom povijesnom periodu izvršile utjecaj jedna na drugu.

2) *Autorske intencije*. Skinner nas navodi da prihvatimo određeni tip interpretativnog „pragmatizma“ koji u nekim stvarima podsjeća na metodološke principe historijskog materijalizma, iako bez njegove ekonomsko-proizvodne etiologije. Ta se pragmatičnost sastoji iz rasvjetljavanja uzročnosti/determinacije između autorske figure i njegovog društvenog konteksta kako bi se došlo do „izvornih“ autorskih intencija iza nekog djela.²³⁰ Rekonstrukcija konteksta, dakle, nije sama sebi svrhom; kontekst je (intertekstualni i diskurzivni) horizont na pozadini kojeg je moguće odgonetnuti *činjenje* teksta (u smislu jezične performacije): autorsko obraćanje specifičnoj publici i pozicioniranje spram aktualnih historijskih prijevora, namjeravane učinke s obzirom na određenu argumentativnu konvenciju ili institucionalnu agendu (Hamilton-Bleakley, 2006: 22; Tully, 1988: 10). Potrebno je, ističe Skinner, „misliti o tekstovima kao odgovorima na pitanja, a o kontekstu kao o izvoru tih pitanja“ (Skinner, 2016a: 122); pretpostavljajući pritom da postoji tek ograničeni broj povijesnih idioma, retoričkih stilova ili terminoloških inovacija u danom trenutku, i da će se proučavanjem kriterija i opsega njihove uporabe moći rekonstruirati specifične autorske intervencije, a samim time i njihov povijesni značaj (Skinner, 2002b: 56; Pocock, 1972: 25). Odnosno, ni teorije ni pojmovi političke misli ne nastaju u vakuumu – uvijek je isprva riječ o

²²⁹ Skinnerovim riječima: „Svaki je iskaz neizbježno utjelovljenje partikularnih intencija u partikularnoj prigodi, naslovljen kao rješenje partikularnog problema, te je stoga specifičan s obzirom na vlastiti kontekst na način da bi ga bilo naivno pokušati transcendirati“ (Skinner, 2002a: 88).

²³⁰ Iako Skinner na nekoliko mjesta odbacuje argument o uzročnom odnosu između rekonstrukcije konteksta i autorskih intencija, pitanje uzročnosti je ipak metodološki temelj lingvističkog kontekstualizma.

kontra-pojmovima ili kontra-teorijama²³¹ i njihovo značenje determinirano je namjeravanom pozicioniranošću spram onih teorija i koncepcija koje se žele delegitimirati ili čiji se normativni principi žele zamijeniti nekim drugim, ne nužno novim ili progresivnijim principima. Skinner nas uvjerava da politička analiza prvo treba krenuti od pretpostavke da su u određenom tekstu sadržani pokušaji razrješavanja ili sinteze konkretnih društvenih proturječnosti i da iza toga stoji autorska namjera da se „kritizira ili doprinese partikularnoj tradiciji diskursa“ (Skinner, 2002a: 100).

Autorske su intencije za Skinnera najčešće skrivene u odnosu na manifestni sadržaj teksta, ostaju ili u pozadini ili nisu ni izrečene, no bez rasvjetljavanja tih intencija djelo ostaje apstrahirano, previše familijarizirano poznatim terminima samog interpreta da bi bilo historijski precizno (2002a: 47, 100).²³² Ono što se međutim najčešće događa je da se izgubljena značenja pojedinih termina nastoje asimilirati kao da pripadnost različitim epohama i kulturološko-civilizacijskim okvirima ne alterira njihov smisao - kvazi-platonovski argument kojemu ni danas ne može odoljeti velik dio političkih filozofa i teoretičara. Skinner priznaje da je teško, a kod nekih autora čak i nemoguće, uspostaviti potrebnu vezu između autorskih iskaza i konteksta kako bi se približili stvarnim intencijama; međutim, proces adekvatne historijske interpretacije to zahtijeva: „Može biti da je doista nemoguće rekonstruirati išta više od malih fragmenata stvari koje je Platon, primjerice, činio u *Državi*“; no, naglašava Skinner, razumijevanje je *Države* neizbježno ovisno o tome u „kojoj ih mjeri ipak možemo rekonstruirati“ (Skinner, 2002a: 107).

Mogućnost da se jezikom rekonfiguriraju stanoviti ideološki ili polemički odnosi, da se stvore pojmovno-teorijska oruđa za intervenciju na drugim frontovima (parlamentarnim, pravosudnim, stranačko-frakcijskim), predstavlja za Skinnera specifičan „resurs jezika“, a što u okvirima ove metode znači i „politički resurs u borbama moći“ (Palonen, 2003: 58; Skinner, 2002a: 106, 114).²³³ Korištenje tog resursa na povijesno prepoznatljiv način, kroz upotrebu specifičnih konvencija i vokabulara, u isto vrijeme razotkriva autorsku intenciju i čini njegovu namjeru dijelom javno prepoznatog diskursa (Skinner, 1978: loc 172). Skinner nam daje niz

²³¹ U tom smislu, Skinnerova se kategorija „konteksta“ ili „lingvističke konvencije“ približava Kuhnovoj „paradigmi“.

²³² Intencije za Skinnera nisu „čisto mentalni događaji“, nego stvar javnosti, intertekstualnosti i konvencionalnosti. Otuda proučavanje autorskih intencija, sugerira Skinner, ne povlači za sobom „psihologizaciju“ autorske ličnosti (Skinner, 2016a: 124).

²³³ Skinner autorske intencije ne dovodi u vezu s uspješnošću govornog čina, odnosno intencije ne ovise o tome da li je govorni čin uspješan - one su tu čak i ako adresati govornog čina ne shvate poruku i ako čin u konačnici ne uspije (Skinner, 2002a: 109).

primjera rekonstrukcije autorskih intencija iz povijesti političkih ideja. Recimo, Bartolusova teorija prava iz 14. stoljeća, koja napušta dotadašnji pravosudni princip prema kojem je doslovno tumačenje zakona nadređeno zateklom činjeničnom stanju, dobiva svoj stvarni povijesni značaj samo u okviru specifičnog performativnog čina reinterpretacije rimskog građanskog zakonika kako bi se talijanskim gradovima dala legalna osnova u otporu i borbi protiv Svetog Rimskog Carstva (Skinner, 1978: loc 437-446; Tully, 1988: 12). Ili Hobbesova teorija autorizacije, koja je prema Skinneru manje dio univerzalnog nacrt moderne europske države, a više partikularni „oportunistički“ napad na političke argumente tadašnjih parlamentarista i pokušaj neutralizacije njihove kritike monarhijskog poretka, te ju je pogrešno promatrati kao izoliranu, *sui generis* intelektualnu pojavu, izvan konteksta sličnih pokreta i trendova (Skinner, 2016b: 98; Ribarević, 2016b: 195-196).²³⁴

Ključno je da ovakav tip lingvističkog kontekstualizma vraća na pozornicu figuru autora koju su postmodernističke i poststrukturalističke teorije dovele u pitanje tvrdeći da autor, s obzirom na diferencijalnu i polisemičnu strukturu jezika, ne može biti fokalna točka i konačni arbitar značenja teksta (Derrida, Foucault). Skinner, nasuprot tome, autora i njegove intencije smatra središtem iradijacije povijesnog značenja političkih klasika. Fokus na jezičnu strukturu, lingvističko okruženje ili vokabular tradicija iz takve su perspektive tek *sredstva*, dok je *cilj* interpretacije razjasniti što je autor uistinu (ili barem najbliže približno) namjeravao s ovim ili onim tekstom i kakva je bila njegova intelektualna uloga u partikularnoj povijesnoj konjunkturi. Problem je što Skinner drži da se korelacija između autorskih intencija i jezičnih resursa može učiniti dovoljno transparentnom da se „nesvjesnost“ jezika i subjektivnosti ostavi po strani, kako ne bi kontaminirala raspravu o povijesno autentičnom značenju teksta (više o tome u drugom dijelu poglavlja). Pritom, i time se problem nesumjerljivosti povijesno-jezičnih paradigmi pokušava razriješiti svojevrsnim gadamerovskim kompromisom, Skinner tvrdi da mora postojati (minimalna) zajednička pozadina uvjerenja između interpreta i autora iz prošlosti, inače bi projekt razumijevanja bio apsolutno nemoguć (Skinner, 2002a: 54). Iako previše ne raspravlja o strukturi te „zajedničke pozadine“ – na nekim mjestima tek naslućuje da je riječ o prihvaćanju fundamentalnih postulata poput pravila logičke kontradikcije - ističe da, koliki god bio jaz povijesne ili kulturološke distance, jaz zbog kojega je proces interpretacije toliko zahtjevan, morali bi postojati bazični kognitivni procesi (artikulirani gramatičkim zakonitostima i lingvističkom tradicijom) koji osiguravaju da tumačenje ne

²³⁴ Na isti način, povijesnu snagu Defoeovog pamfleta *The Shortest Way with the Dissenters* Skinner ne vidi u manifestnom semantičkom sadržaju, nego u njegovoj ironijskoj formi, a detektiranje te forme nije moguće bez adekvatne kontekstualne analize (Skinner, 2002a: 111).

počinje uvijek od nule. U idealnom slučaju istovremeno bi se zadržala „tradicionalna figura autora“ i istražila „šira genealogija diskursa“ (Skinner, 2006: 243). To bi također podrazumijevalo razgraničavanje kontekstualističke metode, tako da se s jedne strane izbjegne naivni interpretativni psihologizam utjelovljen u odgonetavanju tzv. „misaonih procesa“ autora, a s druge izmakne strukturalističko-formalističkom determinizmu koji niječe svaku subjektivno-individualnu instancu proizvodnje značenja. Iako Skinner priznaje da u okvirima lingvističkog kontekstualizma nikada neće biti moguće u potpunosti razriješiti problem *prevođenja* pojmova druge kulture ili epohe u današnji (akademski) jezik i kontaminacije interpretiranog teksta interpretovom pozicijom iskazivanja (2002a: 46) - ipak drži da bi, slijedeći iznesena pravila metode, trebalo biti moguće stići do historijski zadovoljavajuće interpretacije sposobne potvrditi ili odbaciti određenu tezu o tome što je ovaj ili onaj autor namjeravao činiti pišući svoj tekst unutar koordinata tadašnjih društvenih i intelektualnih konvencija, a iskorištavajući pritom činjenicu postojanja značenjskih diskontinuiteta za unaprijeđenije vlastite metodološke optike, ako ništa drugo, onda barem u smjeru da su stanoviti „filozofski“ prečaci sada jednostavno zabranjeni.

3) *Kriterij „istinitosti“*. Potraga za autorskim intencijama klasičnih tekstova zahtijeva prema Skinneru stavljanje u zagradu kriterija „istinitosti“; odnosno povjesničar se ne bi trebao baviti istinitošću uvjerenja koje istražuje, već samo njihovom uvjetnom konvencionalnošću (Skinner, 2002a: 52-53). Na primjer, Machiavellijevo uvjerenje da „plaćenička vojska ugrožava političku slobodu“ ili Platonova hipoteza da će grčkim polisom najpravednije vladati filozofski obrazovan vladar - pitanje istinitosti tih tvrdnji i njihove empirijske provjere, proizlazi iz Skinnerove hipoteze, nevažno je za tumačenje i povijesno razumijevanje Machiavellija ili Platona (Skinner, 2002a: 53). Lingvistički kontekstualizam njihov historijski značaj traži negdje drugdje - u njihovoj provizornoj „racionalnosti“, razdvajajući pritom domenu racionalnog od domene istinitog. Racionalnost se ovdje promatra kao ono što uvjetuje stupanj prihvaćanja određenog uvjerenja na način da je ono unutar semantike jedne epohe zamrznuto u konvenciju ili smatrano samorazumljivim. Kazati za nekoga iz prošlosti da je mogao racionalno držati neko uvjerenje koje je za današnje standarde potpuno iracionalno, znači smjestiti to uvjerenje unutar privremenog okvira „racionalnosti“ te epohe; to ne znači dati sud o istinitosti ili lažnosti te tvrdnje (Skinner, 2002a: 51-52). Na tom tragu, Skinner drži da su mogli postojati opravdani razlozi za tvrdnju čuvenog francuskog pravnik i filozofa Jeana Bodina iz 16. stoljeća da su „vještice u paktu s vragom“, koliko god nama to uvjerenje danas izgledalo apsurdno; a postupak bi kontekstualne analize imao upravo za cilj

rekonstrukciju tranzitne „racionalnosti“ prošle epohe na čijoj je pozadini jedno takvo uvjerenje izgradilo svoju konvencionalnu valjanost (Skinner, 2002a: 43, 52-53). „Racionalno“ se u tu pojavljuje paradigmatki specifično za pojedini vremenski raspon te bi bilo pogrešno, naglašava Skinner, pretpostaviti vlastitu interpretativnu poziciju „evolucijski“ superiornijom i nužno racionalnijom pri tumačenju značaja takvih tekstova i teorija iz prošlosti (Skinner, 2002a: 50, 88).

Uzevši u obzir tri nabrojane značajke lingvističkog kontekstualizma - lingvistički aspekt analize, potragu za autorskim intencijama i stavljanje u zagradu kriterija „istinitosti“ - nekoliko je metodoloških ograničenja koja Skinner postavlja pred interpreta političkih klasika. Ona se mogu ovako sažeti: „Za nijednog aktera se ne može reći da je mislio ili postigao nešto što oni sami ne bi prihvatili kao točan opis onoga što su mislili ili postigli“ (Skinner, 2002a: 77); odnosno, „iskaz o akterovom ponašanju ne može preživjeti demonstraciju da je ovisan o upotrebi kriterija deskripcije i klasifikacije nedostupnih samom tom akteru“ (Ibid. 78). Nešto konkretnije, vraćajući se na dva primjera sa samog početka poglavlja - Laslettovu reinterpretaciju Lockeovih *Dviju rasprava* u svjetlu povijesnih izvora o kronologiji njihove publikacije i devalorizaciju političkih klasika od strane buntovnih studenata na zapadnim sveučilištima - Skinner bi samo prvi od ovih interpretativnih obrata proglasio legitimnim iz perspektive kontekstualističke-intencionalne metode. U slučaju drugog obrata, retroaktivno vrednovanje političkih klasika posredstvom kategorija i pojmovnih odnosa koji njima samima nisu bili na raspolaganju unutar tadašnjih značenjskih konvencija bilo bi nedozvoljeno; ono bi kršilo pravila kontekstualne analize i brkalo epohe, te bi bilo irelevantno za pristup njihovim intelektualnim dosezima. Tumačiti Platonove ideje iz *Države* konceptualnim aparatom hladnoratovske teorije totalitarizma ili očekivati od Lockeovog *Pisma o toleranciji*²³⁵ da ispuni kriterije suvremenog multikulturalizma za Skinnera bi bio anakronizam koji ispušta iz vida autentičnu značajnost njihovih teorija; značajnost koja iz današnje perspektive može izgledati kao reakcionarni kompromis, ali je u ono vrijeme podrazumijevala (manje ili više progresivne) pomake u teorijskom i intelektualnom tretmanu tih tema. Ipak, Skinner kasnije na mnogim mjestima priznaje da je ideal lingvističkog kontekstualizma teško dostići i da će proces interpretacije neizbježno biti kontaminiran ovakvim preklapanjima; riječ o stajalištu bremenitom prijeporima i nabranje daljnjih primjera i kontra-argumenata bi vjerojatno umnožilo ove metodološke neizvjesnosti.

²³⁵ Sličan argument Skinner daje u vezi s Lockeovom teorijom privatnog vlasništva i vrijednosti rada, tvrdeći da je bila povezana s onime što bi se danas percipiralo kao rodna neravnopravnost i robovlasnički ili imperijalni odnosi (Skinner, 2016a: 119).

Ono što me zanima u nastavku poglavlja je kako bi na ove nijanse i neizvjesnosti odgovorila teorija hegemonije. Koju bi poziciju zauzela spram mogućnosti i ograničenja kontekstualnog pristupa? Ima li u hegemonijskoj logici označavanja mjesta za jedan kontekstualni pristup ili je on zapriječen njenim (post)strukturalističkim pretpostavkama? Odnosno, koliko su načela povijesno-kontekstualna metode pomirljiva sa strukturalističko-sinkronijskim tendencijama hegemonijskog logičkog modela?

5.2. Kofliktna dimenzija kontekstualizacije: kontekst kao politička konstrukcija

Teorija hegemonije nalazi se negdje na pola puta između adaptacije i kritike Skinnerove metode. Iako ni Laclau ni Mouffe nisu kontekstualisti na način kontekstualističkih varijacija Skinnera, Pococka ili Lasletta – iz razloga jer njihova metoda čitanja rijetko uzima u obzir konkretne povijesne okolnosti nastanka autorskih tekstova²³⁶ - hegemonijski model ipak bi se mogao iskoristiti kao metodološki oslonac za inačicu kontekstualne analize organizirane oko dimenzije konfliktnosti. Ako je prema hegemonijskoj logici *označavanje* stvar pozicioniranja, prevage, manipulacije ili subverzije u nekom konfliktnom okruženju, ako pojmovi svoje značenje duguju trenutnom rasporedu snaga, provizornoj kristalizaciji kolektivnih identiteta ili legitimaciji institucionalnih obrazaca i učvršćivanju poretka moći - tada se kontekst tumačenja povijesnih tekstova i klasika mora promatrati u smislu „mizanscene“ tih složenih procesa (Laclau i Mouffe, 2001: 96, 108-109).²³⁷ Međutim, da li je moguć cjelovit i neposredan pristup toj mizansceni? Da li je moguće dešifrirati istinske namjere autora, ono jedno ispravno povijesno značenje dodijeljeno pojmovima u okviru autorskog djela? Ono što Laclau i Mouffe iznose svojom teorijom sugerira da na to treba odgovoriti s odlučno *ne*. Međutim, potencijal kontekstualne analize ipak ne treba odbaciti, već mu u sklopu teorije hegemonije namijeniti drugačiju ulogu.

Neki od uvida teorije hegemonije naglašeni u ranijim poglavljima dijele određene preokupacije i metodološke probleme lingvističkog kontekstualizma. Baš poput Skinnerovog

²³⁶ Izuzev možda (do određene mjere) nekolicine marksističkih autora poput Gramscija ili Rose Luxemburg u knjizi *Hegemonija i socijalistička strategija*.

²³⁷ Takvo razmišljanje dijele i neki od Skinnerovih kritičara. Zarka tvrdi da kontekst uključuje „znanje o polemikama, odnosima moći i institucionalnim problemima“ (Zarka, 2005: 149). Taylor smatra da su „tekstovi političke teorije oružja“, a „termini modernog političkog diskursa (...) talog ranijih bitaka, u kojima su protagonisti namjeravali utemeljiti određene izraze kao kanonske“ (Taylor, 1988: 219, 222).

razlikovanja između dimenzije značenja i lingvističke akcije, koncepcija *diskursa* Laclaua i Mouffe u prvi plan stavlja funkcioniranje značenjskih tvorbi unutar performativnih koordinata jezika, a nasuprot onoj konstativnoj, nastojeći razriješiti zagonetku proizvoljnosti i nefiksiranosti lingvističkog znaka. Od diskurzivnih se elemenata traži da polože račune o konkretnim hegemonijskim operacijama iza njihova ustrojavanja: poput fabriciranja univerzalnosti, konstrukcije ekvivalentnih lanaca ili metaforičke artikulacije kolektivnih identiteta; i time se, poput Skinnera, odbacuje „filozofski“ model s njegovom sklonošću transcendentnom i ne-angažiranom pristupu oblasti značenja. S druge strane, tamo gdje se teorija hegemonije razilazi s metodom lingvističkog kontekstualizma, gdje se njene metodološke upute preklapaju s (već dobro poznatim) kritikama Skinnerova pothvata, tiče se sljedećih prigovora: 1) da nijedan kontekst ne iscrpljuje u potpunosti značenje danog pojma ili teorije; 2) da problem autorske figure ne može biti sveden na pozitivizam intencija; 3) te da se povijest ne može smatrati povlaštenom disciplinom kad je u pitanju značaj političkih klasika.

1) Najčešća kritika Skinnerove metode jest da prebrzo zatvara politički tekst u „njegovo vrijeme“, da olako prelazi preko mogućnosti da nije samo neposredni povijesni kontekst relevantan za tumačenje, da postoji moment prelijevanja i kontaminacije konteksta i da mnogi tekstovi iz političke filozofije nisu napisani kao reakcije na aktualne društvene okolnosti, nego predstavljaju doprinose dugotrajnoj filozofskoj tradiciji ili kanonu (Zarka, 2005: 156; Perreau-Saussine, 2007: 118, Femia, 1988: 159).²³⁸ Ako mnogi politički autori pišu na način da grade i izravno se pozivaju na ideje svojih intelektualnih prethodnika, smještajući sebe u intelektualne struje dugog trajanja i želeći transcendirati svoje horizonte, koristeći se pojmovima i teorijama ne nužno politički aktualnima u njihovom partikularnom kontekstu – to dovodi u pitanje načelo lingvističkog kontekstualizma prema kojemu je tekst potrebno tumačiti isključivo unutar vlastitih povijesnih okvira. Jedan kritičar Skinnerove metode to ovako sažima: „Mislioci uistinu djeluju unutar intelektualnih tradicija koje – do stanovite mjere – transcendiraju partikularne kontekste“ (Femia, 1988: 158). Tim se prigovorom²³⁹

²³⁸ Jedan od primjera takve kritike je sljedeći: „Filozofsko djelo ima historičnost koja ga ukorjenjuje u određeni kontekst, ali, u isto vrijeme, ono transcendirata historičnost svojim filozofskim značenjem koje ne može biti prikvačeno uz kontekst u kojem se pojavljuje“ (Zarka, 2005: 156). Ili: „Ako su svi povijesni događaji *sui generis*, tada ne možemo pisati historiju; možemo samo gomilati dokumente“ (Femia, 1988: 168).

²³⁹ Skinner je do određene mjere prihvatio te prigovore i na nekoliko mjesta ističe da ne treba nijekati „duge kontinuitete u zapadnoj moralnoj, socijalnoj i političkoj filozofiji“, niti zanemarivati „stabilne uporabe niza ključnih pojmova i načina argumentacije“ No ipak je ostao ustrajan u temeljnim principima svoje metode tvrdeći da se povijest političke teorije i filozofije ne bi trebala organizirati tako da se proučavaju navodni doprinosi autora iz različitih epoha nekom navodno invarijantnom problemu ili konceptu (Skinner, 2002a: 85-86).

pokušavaju dokazati dvije stvari: prvo, da politički pojmovi i ideje nisu iznova stvarani u svakoj epohi, nego su velikim dijelom naslijeđeni, pa kritizirani, reaktualizirani, iznova stavljeni u optičaj, rehabilitirani spram prošlih instanci uporabe; malo je situacija u političkoj povijesti kada nalazimo potpuno nove ideje, kada kolektivni prostor napućuju neologizmi bez ikakve poveznice s prošlim kontekstima (Ibid: 174). Drugo, da koordinate konteksta, u jednom dijalektičkom obratu, nose u sebi tragove ranijih konteksta i anticipacije onih nadolazećih: nema čistog reza između dvije različite kontekstualne situacije, kako nas je to na nekim mjestima uvjeravao Skinner. Hegemonijska pozicija, pokazat ću detaljnije malo kasnije, ne odabire stranu između ovih perspektiva: ona polazi od toga su trajnost ili efemernost klasičnih tekstova rezultat određenih strateških učinaka onkraj samih tekstualnih odrednica, i pritom je nevažno koliko su oni kontekstualno „promiskuitetni“.

2) Većina postmodernista ne bi se složila sa Skinnerovom inauguracijom autora kao središta oko kojeg gravitira interpretacijski proces. U slučaju Laclaua i Mouffe njihova je teorija prezadužena psihoanalitičkim vokabularom da bi fokus stavila samo na svjesne intencije političkog subjekta/autora. Mnogo je izazovnije, barem prema gledištima onih koji su prigrlili psihoanalitičke kategorije, istražiti „političko nesvjesno“ nekog autora nego raspravljati o njegovim „svjesnim“ intencijama (Jameson, 1984). Nesvjesno u tom slučaju predstavlja onu instancu znanja ili značenja koja izmiče samom autoru, zaostatak ideološkog konteksta koji autor *ne znajući* upisuje u tekst, a što ga čini, puno više nego njegove svjesne intencije, dijelom određene povijesne epohe. Ti su nesvjesni mehanizmi integralni dio svakog teksta, reproducirajući jednu pred-oblast u kojoj postoji niz zamućenih regularnosti, pritisaka da se govori na određen način ili da se stvari konceptualiziraju prema obrascima utvrđenim mimo subjektivih intencija; pa prepoznavanje tih repeticija ili automatizama posjeduje vrijednost za interpretativni pothvat. Potrebno je uzeti u obzir, kako to sumira jedan Skinnerov kritičar, „razliku između onoga što je autor namjeravao reći i onoga što njegov tekst [uistinu] označava“ (Keane, 1988: 207); odnosno, između onoga što tekst najavljuje da će izvesti i onoga što na kraju uistinu uspijeva izvesti s obzirom na „nesvjesna“ ograničenja jezičnih resursa na raspolaganju. Drugačije rečeno, Skinnerov argument intencionalnosti se može prihvatiti samo ako se pitanje nesvjesnosti jezika ili diskursa stavi u zagradu, ako se autor percipira kao netko tko ima „privilegiran pristup značaju vlastitih intencionalnih iskaza“ i tko je u potpunosti uspio ovladati procesom označavanja i instrumentalizirati njegove resurse

(Keane, 1988: 206; Pocock, 1972: 23).²⁴⁰ U hegemonijskoj inačici, nesvjesnost završava u decentralizaciji autorskih intencija: one su tek *jedan od* elemenata šireg procesa koji autora neizbježno nadilazi i lako se preusmjeravaju, zamračuju i izvrcu, ostavljajući *tekst* na vjetrometini antagonističkih prisvajanja.

3) Treći dio kritike lingvističkog kontekstualizma odnosi se na poimanje povijesti kao privilegirane discipline kad je riječ o analizi tekstova političke filozofije i detektiranju (kvazi-)kauzalnih odnosa između autora, njegova okruženja i teksta. Ono što Skinner često ispušta iz vida, tvrde njegovi kritičari, „post-prosvjetiteljski je uvid da ne možemo jednostavno suditi o nekoj epohi i njezinim akterima na temelju njihova vlastitog razumijevanja“ (Keane, 1988: 213); čime bi prebrzo dopustili objektivizaciju tekstualnih izvora koji i sami podliježu ambivalentnosti diskursa.²⁴¹ Teorija hegemonije, na tragu vlastitih poststrukturalističkih uvjerenja, teško da bi ustupila disciplini povijesti povlaštenu poziciju: povijest je za nju samo jedna u nizu diskurzivnih tendenata na objektivno i nepristrano znanje, no poput filozofije ili sociologije, uspijeva dosegnuti tek korisnost parcijalne perspektive.²⁴² Međutim, to ne znači da kritika povijesti opravdava filozofsko hipostaziranje pojmova i teorija kroz doprinose bezvremenskim problemima ljudskih zajednica. Naprotiv, ona otvara problem *refleksivnosti interpretacije*, a time i odbijanje da se odabere strana u metodološkom sukobu („idealističkih“) filozofa i (kontekstualističkih) povjesničara. Ako se Skinnerov kontekstualizam primjeni dosljedno, ako se problem paradigamske nesumjerljivosti poput bumeranga vrati samom interpretu, to bi značilo da povjesničar ne može zakoračiti izvan vlastitog konteksta da bi neutralno proučavao druge kontekste, njegova refleksivna distanca uvijek zaostaje poput slijepe pjege interpretacijskog procesa (Bevir, 1992: 281; Keane, 1988:

²⁴⁰ Čak i za kontekstualista kembriške škole poput Pococka, autor „nije u potpunoj kontroli nad 'značenjem' vlastitih iskaza“ (Pocock, 1972: 24).

²⁴¹ Pošteno je primjetiti da Skinner uočava te probleme svoje metode pa na nekim mjestima tvrdi „da će pojmovi koje upotrebljavamo za izvještavanje o činjenicama uvijek u isto vrijeme služiti i za određivanje onoga što uopće može biti činjenica“ (2002a: 45). Odnosno, „uvjerenja koja formiramo, sudove koje donosimo uvijek će biti posredovani pojmovima koji su nam dostupni za opisivanje onoga što promatramo“ (Ibid: 44).

²⁴² Postmoderni povjesničari poput Haydena Whitea (1978) ili Dominicka LaCapre (2000) smatraju da disciplinu historiografije treba detronizirati s njene pozicije objektivne znanosti o činjenicama iz prošlosti. White smatra da povijesni (ali i filozofski) tekst nije ništa drugo do literarni artefakt čija se forma organizacije iskaza ne razlikuje toliko od bilo kojeg drugog književnog djela ili fikcije. Za njega je svaki povijesni tekst svojevrsna priča ispričana u određenom narativnom kodu i kao takva podliježe formalnim zakonitostima koji predodređuju (ili su-određuju) njen sadržaj; svaki povjesničar nužno „piše priče ili proizvodi narative“, te je samim time upućen na diskurzivne strategije reprezentacije nečega što smatra danom „objektivnošću“ (White, 1978: 2, 7-11). Laclau pak tvrdi: „Kakav god smisao imaju povijesni događaji, taj je smisao pragmatično i hegemonijski konstruiran društvenim borbama; uvijek će biti neizvjestan i ugrožen suprotstavljenim tendencijama te, posljedično, nema 'objektivnog značenja' iz kojeg se svi povijesni događaji mogu objasniti s obzirom na neku jedinstvenu shemu“ (Laclau, 1991: 57).

209). Taj je problem teško razriješiv, on otvara Pandorinu kutiju koju ni lingvistički kontekstualizam ni teorija hegemonije, čini mi se, ne znaju zatvoriti.²⁴³ Mislim da je najviše što nam u tom smjeru mogu ponuditi uvidi Laclaua i Mouffe, a čemu ću se još vraćati u ovom poglavlju, jest da je sam postupak (povijesne) interpretacije - političkih klasika ili teorijskih istraživanja – svojevrsna hegemonijska aktivnost, a ne nepristrani proces kojim se daje spoznajno ovjereni sud o ovom ili onom tekstu. Na kocki je djelotvornost prisvajanja interpretativnih obrazaca i sposobnost izvlačenja strateške koristi iz potvrđivanja ili diskreditiranja kontekstualnih odrednica. U hegemonijskom polju tumačenje je politički čin *par excellence*.²⁴⁴

No da se odmaknem od Skinnera i njegovih kritičara i vratim na samu teoriju hegemoniju. Što bi za teoriju hegemonije bio *kontekst* i kako bi se proučavanje kontekstualnih odrednica uklopilo u njezin poststrukturalistički vokabular? Za Laclau i Mouffe, iako rijetko govore o problemu konteksta na način učenika kembriške škole, svakako postoji nešto što bi se moglo nazvati hegemonijskim kontekstom, u smislu uvjeta mogućnosti hegemonizacije nekog polja moći - bilo kroz njegovu prividnu totalizaciju, proizvodnju univerzalnih točaka referencije, konstrukciju identifikacijskih polova ili intenzifikaciju čvorišnih označitelja. Taj bi hegemonijski kontekst bio nešto blisko Saussureovom jezičnom sustavu (*langue*), shvaćenom kroz tranzitnost i nedovršenost, privremeni (sinkronijski) kod koji regulira diskurzivne odnose i postavlja obrasce i limite političke preraspodjele snaga; a obilježila bi ga napetost između formalnih obilježja označiteljskog sustava i kontingentnosti povijesnog sadržaja.²⁴⁵ Zatim,

²⁴³ To jest, svaka se kritička metodološka pozicija raspada kada se od nje traži da progovori o vlastitoj „refleksivnosti“, da u svoj iskaz uključi vlastitu poziciju iskazivanja. Ni Derridina dekonstrukcija kao postmoderna pozicija *par excellence* ni Žižekova lakanovsko-hegelovska hermeneutika kao eklektični priručnik za kritiziranje svega i svačega (od ideološke forme zahodskih školjki do bezkofeinske kave) ne mogu preživjeti taj metodološki bumerang. Vratit ću se na taj problem barem još jedanput do kraja rada.

²⁴⁴ Vezano uz to, može li se reći da kontekst postoji tamo negdje poput stvari-po-sebi koja čeka da bude razotkrivena ili sam proces kontekstualizacije stvara ono što tvrdi da već jest tamo? Smatram da, ukoliko pretpostavimo objekt-kontekst kao nešto što ne ovisi o samoj strukturi jezika kojom ga pokušavamo zahvatiti, ostajemo duboko začahureni u modernističkoj paradigmi, hipnotizirani Descartesovim inzistiranjem na razdvajanju *res extense* i *res cogitansa*. S druge strane, i sama podjela na tekst i naknadnu interpretaciju već je problematična, barem ukoliko zauzmemo stajalište koje nam nude postmodernisti poput Derride ili Barthesa. Jedan od izlaza iz te situacije je da kažemo nešto poput: i sam pokušaj rekonstrukcije konteksta trebalo bi kontekstualizirati u odnosu spram vlastitih političkih uvjeta mogućnosti, suočavajući i samog interpreta s vlastitim kontekstualnim poljem. Međutim, to je lako kazati, a puno teže učiniti, i vraća nas na gore izneseni problem refleksivnosti. Možda griješim, ali nikada nisam naišao na tekst koji bi uključivao kontekstualnu analizu nekog političkog fenomena ili autora i u isto vrijeme oštricu te kontekstualne analize usmjerio prema vlastitoj poziciji iskazivanja i epistemološko-ontološkim pretpostavkama vlastitog teksta. Takav bi jedan tekst, u krajnjoj instanci, bio nemoguć, jer bi tražio da se istovremeno zauzme jedna perspektiva i da se njene pretpostavke isti čas odbace.

²⁴⁵ Tu se vraćamo na neke stare probleme iz strukturalizma. Primjerice, Jakobson i Halle su ovako razumjeli problem kontekst unutar strukturalističke metode: „Postoje dvije referencije koje služe interpretatoru znaka -

kontekst bi bio takav tip interpretacijske tvorbe kojoj je moguće pristupiti samo intertekstualno i refleksivno: recimo, istraživač koji bi naumio kontekstualizirati Rousseauovo poimanje društvenog ugovora ili se uhvatiti ukoštac s Platonovim nacrtom pravedne države nema nikakvog načina da pristupi njihovom „izvornom“ kontekstu osim da ga *sam diskurzivno proizvede*, selektirajući i reinterpretirajući druge tekstove do kojih može doći o istom povijesnom razdoblju ili društvenoj i intelektualnoj klimi nastanka tih djela, a pomoću kojih onda konstruira nešto za što tvrdi da postoji neovisno o njegovoj interpretativnoj proceduri. Kontekst kako bi ga shvaćala teorija hegemonije ne bi bio nešto jedinstveno niti cjelovito: neiskorjenjiva prisutnost antagonističkih rascjepa društvenog prostora sprečavala bi njegovo zatvaranje na način da ga možemo obuhvatiti iz jednog očišta, da možemo sa sigurnošću odrediti do kud sežu njegove koordinate. Posljedično, обруч povijesnog konteksta koji za Skinner predstavlja panaceju ahistoričnosti filozofije, za teoretičara hegemonije ne bi bio ništa drugo do prostor izbrazdan konfliktima i parcijalnim perspektivama: ne čvrsta točka čiji je položaj moguće precizno rekonstruirati, nego jednostavno suprotstavljenost i relativna nesumjerljivost različitih perspektivi. Uzevši to u obzir, ne treba krenuti od metodološke premise da imamo jedno značenje u jednom, a drugo u drugom kontekstu i da je to glavni problem; sam kontekst bi se trebao promatrati ambivalentnim i rascijepljenim sukobljenim interpretativnim pozicijama koje sprečavaju učvršćivanje njegovih granica, a time i stabilizaciju značenja njegovih elemenata (Laclau, 1989: 70-71).

Laclau na jednom mjestu kaže da je „jedini način definiranja tih [kontekstualnih] granica ukazivanjem na ono što je izvan njih“ (2007: 52), a kako smo imali prilike naučiti iz prošlih poglavlja, odnos unutarnjeg i vanjskog nekog hegemonijskog sistema nije unaprijed utvrđen nego je jedan od efekata političke borbe i preslagivanja kompozicije moći: ono vanjsko je vanjsko samo utoliko što u nekom trenutku postoji diskurzivni lanac koji retoričkim (a posebice metaforičkim) sredstvima intervenira kako bi se stvorila i perpetuirala slika kohezije i sistematičnosti naspram neke prijeteće ili remetilačke izvanjskosti. Stvaraju se stanovite kontekstualne oblasti i iz njih odjednom postaje moguće izvlačiti zaključke o stupnjevima determinacije, uzročnim odnosima između autora, teksta i njegova okruženja, pretpostavljajući da su linije razdvajanja tih oblasti čvrsto i jasno povučene. Za teoretičara

jedna prema kodu a druga prema kontekstu (...) i u svakom od tih dvaju načina znak se odnosi prema kakvoj drugoj skupini jezičnih znakova, u prvom slučaju zamjenljivošću a u drugom svrstavanjem. Stanovitu značenjsku jedinicu moguće je zamijeniti drugim, izričitim znakovima istoga koda, čime se otkriva njegovo opće značenje, dok mu je kontekstualno značenje određeno njegovom povezanošću s drugim znakovima unutar istoga niza“ (Jakobson i Halle, 1988: 59).

hegemonije kontekstualno je jedinstvo, da bi se uistinu shvatilo, potrebno *dovesti u pitanje*, reaktivirajući sedimentirane linije konflikta, postulirajući nedovršenu objektivnost i limite spoznaje o vlastitim kontekstualnim varijablama. Ni sam autor, za koga Skinner pretpostavlja da svjesnim namjerama upisuje kontekstualne varijable u svoje djelo, ne može u potpunosti obuhvatiti koordinate povijesnog konteksta, (p)ostajući žrtva ograničenosti vlastite perspektive. „Kontekstualna unifikacija sistema razlika“, kako ju naziva Laclau (2007: 54) - čiji je kondenzirani oblik *politički tekst* koji specifičnim retoričkim i pojmovnim sredstvima pokušava razriješiti ili ovjekovječiti društvene proturječnosti i zašiti antagonističke pukotine - ostaje nadodređena u smislu da je „uvijek nečega previše ili premalo, nadodređivanja ili nedostatka, pa se nikada ne postiže točno pristajanje, cjelina“ (Hall, 2001: 217).

Stoga je manje riječ o kontekstu kao „objektu“ kojeg je potrebno otkriti ili mu rekonstruirati determinante, a više o *postupku kontekstualizacije kao jednom od mehanizama proizvodnje značenja*. U procesu formiranja hegemonijskog polja kontekstualizacija je uvijek prisutna potencijalnost te je svaki iskaz ili tekst moguće smjestiti ili izmjestiti u različite kontekste i postoji mnoštvo mogućnosti za interpretacijske manevre - kontekstualne se granice mogu konstantno širiti i sužavati transformirajući značenje izmještenih elemenata i njihova je kristalizacija neizvjesna u smislu da nije „etimološki“ fiksirana (Laclau, 1990: 219; Shapiro, 1984: 4). Moramo imati na umu da uvijek postoji svojevrsna, manje ili više eksplicitna, manje ili više nametnuta (politička) odluka da se nešto kontekstualizira s obzirom na stanovite determinantne, da se odabere jedan kontekstualni okvir umjesto nekog drugog – i ta je odluka *konstitutivna*, u smislu da suodređuje značenje koje će procesom interpretacije biti moguće pronaći (Laclau, 1990: 219).²⁴⁶ S druge strane, (su)konstitutivnost se kontekstualizacije očituje i time što ona predstavlja diferencijalnu pozadinu upućivanjem na koju postaje moguće (privremeno) fiksirati značenje: „Ne mogu uspostaviti diferencijalni identitet bez da ga razlikujem od konteksta, i u procesu tog razlikovanja u isto vrijeme uspostavljam i taj kontekst“ (Laclau, 2007: 27). Time postaje jasno zašto postulirana nestabilnost „povijesnog“ značenja ne proizlazi samo iz mnogoznačnosti pojmovnog sadržaja kojeg na sebe preuzima, nego i iz ambivalentnosti prouzrokovane različitim instancama kontekstualne uporabe, a gdje svaka od tih uporaba rezultira (makar minimalnom) permutacijom značenja i potenciranjem novih mogućnosti primjene (Laclau, 1989: 70; Mouffe, 2000: 72).

²⁴⁶ Primjerice, to da Skinner čisto biografske detalje smatra manje bitnima od političko-društvenih čimbenika već je određena odluka da se nešto kontekstualizira na jedan, a ne na drugi način. Kontekst je uvijek beskrajn, stoga kontekstualna analiza podrazumijeva izolaciju određenih dijelova konteksta za koje se smatra da imaju uzročnu ili determinirajuću snagu.

U tom slučaju, pozicija teoretičara hegemonije bila bi mnogo bliža Pocockovom kontekstualizmu, nego onom Skinnerovom. Naime, John Pocock u knjizi *The Machiavellian Moment* pokušava istražiti što se događa kada „tekst migrira iz jedne povijesne situacije u drugu“, kada se stanoviti tip diskursa „reaktualizira u drugačijoj povijesnoj situaciji ili kontekstu od onih u kojima je prethodno aktualiziran“: na primjer, renesansno-humanistički diskurs *Vladara* kojeg Pocock nalazi iznova upotrijebljenog i transformiranog u 17. stoljeću u puritanskoj Engleskoj ili u 18. stoljeću u revolucionarnoj-federalističkoj Americi (Pocock, 1975: 40, 45). Iskazi će klasičnih autora poput Machiavellija, tvrdi Pocock, neizbježno „biti interpretirani u kontekstima koje autori nisu namjeravali ili predvidjeli“ te će imati „višestruku povijest“ (Pocock, 1972: 24, 29).²⁴⁷ Politički klasici u toj se varijanti ne smatraju „zatvorenima u svoje vrijeme“, nego otvorenima prema drugim interpretativnim horizontima gdje ih se može rekontekstualizirati unutar sasvim drugačijeg institucionalnog okruženja ili mreža interesnih skupina.

Za teoriju hegemonije ključni je termin ovdje *strategija* - kontekst je jedan tip strateške situacije, a kontekstualizacija²⁴⁸ jedan od načina strateške upotrebe značenja. Mogućnost da se neki pojmovni sklop prelije iz jednog konteksta u drugi ili da se njegov sadržaj generalizira prilikom prevage u političkoj borbi, ono je što čini transformativnost povijesnog žargona toliko kontroverznom temom: otuda toliki naponi da se pojmovi predstave univerzalno primjenjivima u različitim epohama ili kulturama, ili da ih se veže uz kontekst kao uz prirodnu nastambu i supstancijalizira skupom nužnih empirijskih obilježja.²⁴⁹ Nije svejedno u kakvoj kontekstualnoj konstelaciji nalazimo neki pojam: s kojim je drugim pojmovima povezan, a s kojima u kontrastu, s kakvim se povijesnim snagama veže, pojačavajući ih i dajući im legitimacijsku osnovu i mobilizacijski efekt - radi se o „diferencijalnom“ okruženju sa strukturirajućim učinkom na ishod označiteljskog procesa, te svako izmještanje iz jednog sistema razlika u drugi dovodi do artikulacije novih pojmovnih oblika (Laclau, 2005: 14; 1989: 70). Međutim, tu je za razliku od lingvističkog kontekstualizma kontekst manje spoznajni a više strateški horizont. Na isti bi način mogli iskoristiti uvid jednog od Skinnerovih komentatora da se neka diskurzivna forma širi i upotrebljava kao *opći model*

²⁴⁷ „Autor vjerojatno nije namjeravao da njegov iskaz bude interpretiran u svim tim kontekstima, ali ne može spriječiti svoje čitatelje da ga interpretiraju u kojem god kontekstu“ (Pocock, 1972: 29)

²⁴⁸ Nikad nismo suočeni s pojmom bez konteksta, uvijek je riječ o međusobno isprepletenim procesima dekontekstualizacije i rekontekstualizacije. Sam čin govora [*parole*] podrazumijeva mehanizam izmještanja lingvističkih elemenata iz njihova „formalnog“ okruženja i rekontekstualizaciju kroz govorni čin.

²⁴⁹ Na primjer, to što je danas borba za univerzalna ženska prava poistovjećena s povijesno partikularnim oblikom zapadnjačkog feminističkog pokreta (nerijetko prisvojenog od strane glumačkih i glazbenih zvijezda u svrhu vlastite samopromidžbe), jedan je od primjera uspjeha hegemonijske operacije rekontekstualizacije.

onda kada postoji korist ne samo za njezino neposredno okruženje, nego i kada je funkcionalna i operativna unutar drugih političkih situacija i organizacijskih sustava, kada ju se može efektivno dekontekstualizirati i iznova staviti u opticaj u „stranom“ okruženju (Tully, 1988: 16).²⁵⁰ Trebali bi, posljedično, razlikovati barem dvije pozicije: jedno je restrukturirati politički pojam tako da se on dekontekstualizira i svede na apstraktni model te primjeni u nekoj drugoj strateškoj situaciji, oduzimajući mu ono suvišno a pragmatično dodajući ono što zahtijeva novi kontekst; a sasvim je nešto drugo govoriti, kako to čini Skinner, o intrinzičnom „etimološkom“ kontekstu kojeg je interpretacijom moguće zahvatiti i čije nas razotkrivanje približava istinskom povijesnom značaju (i značenju) teksta.

To se stajalište može, pomalo nezgrapno, ilustrirati sljedećim Laclauovim primjerom: „Buržusko-demokratska revolucija, daleko od toga da predstavlja objekt s kojim se može identificirati na različitim geografskim točkama (Francuska, Engleska, Italija) (...) bila bi, naprotiv, objekt deformiran i redefiniran svakim kontingentnim kontekstom (...) između različitih 'buržusko-demokratskih' revolucija postojale bi tek 'familijarne sličnosti'“ (Laclau, 1990: 22). Dakako, ključni je hegemonijski moment da takav „objekt deformiran i redefiniran svakim kontingentnim kontekstom“ nema egzistenciju onkraj tih deformacija i ne može ga se naći u „čistom obliku“ negdje izvan hegemonijskog polja borbe. Isto tako, veza između nekog političkog klasika ili autorskog imena (primjerice Machiavellijevog *Vladara*) i sadržaja kojega mu pripisujemo procesom interpretacije (recimo, Straussovo tumačenje da je Machiavelli „učitelj zla“) bila bi veza između označitelja i označenog, i kao takva podložna proizvoljnosti i diferencijalnosti koju je teško domesticirati onime što Skinner smatra egzaktnošću povijesne analize. Drugačije rečeno: ne postoji Machiavelli-po-sebi, niti postoji jednoznačna „tradicija renesansnog humanizma“ na koju je on svojim tekstovima odgovarao, a koju je potrebno razotkriti iza konotacijskih ili povijesnih slojeva. Ako Straussov *Machiavelli-učitelj-zla* u određenoj situaciji posjeduje dovoljno kapaciteta za širenje i prestiž, ako uspijeva postati dominantni model tumačenja, naspram, primjerice, onih tumačenja koje Machiavellija tumače u republikansko-demokratskom ključu, - to bi za teoriju hegemonije bilo sasvim dovoljno. Dokle god je jedna interpretacija sposobna organizirati diskurzivno

²⁵⁰ Isto bi se moglo reći za „hegemoniju“. Onako kako Laclau i Mouffe koriste pojam hegemonije, redefinirajući ga i izmještajući iz marksističkog horizonta, takva uporaba ima svoju stratešku svrhu i koristi se istim *označiteljem*, no *označeno* je povijesno i kulturološki sasvim drugačije ispunjeno. Nema linearnog razvoja koncepta hegemonije od Gramscija do Laclaua i Mouffe, nema neprekinutog niza temeljem kojeg bi se moglo reći da Gramsci anticipira „postmodernu“ teoriju hegemonije ili da Laclau i Mouffe dovršavaju ono što je Gramsci započeo. Svaka uporaba skrojena je po pripadajućoj hegemonijsko-diferencijalnoj situaciji.

polje na simbolički efektivan način, ona je, onkraj svakog povijesno-objektivnog kriterija, hegemonijski djelotvorna i ravnopravno stoji uz bok bilo kakvim „izvornim“ tumačenjima.

S pitanjem strategijskog prisvajanja ili razvlaštenja pojmovnih komponenti od njihovih kontekstualnih odrednica vraćamo se na jedan od ključnih problema Skinnerova lingvističkog kontekstualizma, ali i svake druge inačice kontekstualne analize. Da ponovim, iako sam obrise tog problema već izložio u prvom dijelu poglavlja - možemo li retroaktivno upotrijebiti jedan suvremeni tip vokabulara vrednujući radove autora iz prošlosti kojima taj vokabular nije bio dostupan i koji prema tome nisu imali ni prilike ni mogućnosti na njega adekvatno odgovoriti? Na primjer, može li se antičke filozofe poput Platona i Aristotela tumačiti primjenjujući na njihove teorije vokabular marksizma, kako to recimo čini Meiksins Wood (1978) kada govori o „klasnoj osnovi“ starogrčkog filozofskog idealizma (tvrdeći da ga treba razumjeti kroz klasni sukob „sve dekadentnije atenske društvene klike, tradicionalne i zemljoposjedničke aristokracije u opoziciji spram rastućeg broja trgovaca, proizvođača, obrtnika, nadničara“) (1978: 2).²⁵¹ Ili, da nastavim s još jednim primjerom, može li se opravdati korištenje pojmova „feudalizam“ i „feudalni sistem“ ako je, kako tvrde neki povjesničari, riječ o konceptualizacijama koje su u akademsku i širu upotrebu ušle tek u 19. stoljeću pa su retroaktivno primijenjene na „feudalno“ razdoblje, kako bi se kompleksna heterogenost europske povijesti simplificirala u lako dostupnom i zavodljivom terminu (Brown, 1974: 1065)?²⁵² Prema Skinnerovoj inačici lingvističkog kontekstualizma, kako smo dosad imali prilike vidjeti, takvi interpretativni postupci ne bi bili dozvoljeni, zato jer anakrono imputiraju značenjske relacije, a s njima i kriterije i vrednovanja na koje stanoviti autori ili povijesni akteri nisu imali kapaciteta da prikladno odgovore - dovodeći do, kako ih Skinnera naziva, „historijsko apsurdnih“ tumačenja.

Iz perspektive teorije hegemonije, iako se to pitanje tamo postavlja drugačije, takva je vrst retroaktivnosti dopuštena - ali uz nekoliko metodoloških zadržki. Ono što teoretičari

²⁵¹ Čvrsto zauzimajući marksističku poziciju, Meiksins Wood tvrdi da je sokratovsko osuđivanje demokracije išlo ruku pod ruku s „građanskom“ vrlinom aristokracije i dokonim životom filozofa te da je „transcendentnost“ privilegiranih klasa bila suprotstavljena „materijalnosti“ nižih klasa (Meiksins Wood, 1978: 3-4). Njenim riječima: „Filozofski je idealizam služio da prenese čitateljima aristokratske, antidemokratske (...) vrijednosti i stajališta, dajući im pečat apsolutnog intelektualnog autoriteta i autentičnosti“; dok je „sokratovska politička misao bila intelektualno sofisticirano i ingeniozno opravdanje za kontra-revoluciju u demokraciji i održavanje *statusa quo* oligarhije“ (Ibid: 4).

²⁵² Sličan argument Laclau primjenjuje i u vezi samog pojma hegemonije: „Samo u suvremenim društvima postoji uopćavanje hegemonističkoga oblika politike, ali iz toga razloga možemo saslušavati prošlost i pronaći u njoj nerazvijene oblike istih procesa koji su danas potpuno vidljivi, i, kada se oni nisu dogodili, shvatiti zašto su stvari bile različite. Obratno, te razlike čine vidljivijom specifičnost sadašnjosti“ (Laclau u Butler i sur., 2007: 200).

hegemonije nazivaju *retroaktivna diskurzivna artikulacija* podrazumijeva rastavljanje i sastavljanje nekog pojma ili teze u novom diskurzivnom okruženju, ustrojavanje novih kontingentnih relacija i provizornih konceptualnih „savezništva“ - to nije ni evolucija nečije autorske misli ni prenošenje njenih univerzalnih karakteristika. Ostati vjeran nekom autoru, duhu nečijeg opusa ili izvornim kontekstualnim ili etimološkim determinantama stoga je metodološki neproduktivno: „Koliko god netko pokušavao rekonstruirati pojam nekog autora s obzirom na jedan ili više autorskih tekstova, taj netko nužno završava performirajući [izvodeći] novi pojam“ (Ophir, 2012). Posrijedi je dinamika pražnjenja i ponovnog ispunjavanja u svakom pojedinom kontekstu, formiranje diskurzivnih lanaca čiji *ad hoc* obrasci i regularnosti diktiraju obrise kontekstualnog.²⁵³ Samo tako neki pojam može putovati iz jedne epohe u drugu, od jednog autorskog opusa do drugog: kao prazni/plutajući označitelj uvijek iznova vezan uz neko drugo označeno, a pri čemu označitelji nisu samo različito korišteni termini „u odvojenim kontekstima, ali s jasnim i neosporivim značenjem u svakom“, već je sam kontekst rascijepljen nemogućnošću postizanja nedvosmislenog značenja i transparentnosti vlastitih elemenata (Laclau, 1990: 29).

Međutim, znači li to, kako su neki sugerirali (Hall, 2013: 123), da je za Laclaua i Mouffe sve moguće, da su sva čitanja i reinterpretacije sada dozvoljena; da nema prepreka diskurzivnom prelijevanju te da možemo, recimo, nesmetano uspoređivati Platonov *polis* i Hegelovu *državu*, ili različite koncepcije pravednosti od antike do danas u formi njihove progresivne „evolucije“, kao da ne postoji (manje ili više nesumjerljiva) povijesna distanca između njihovih razlika? Ne! Naprotiv, konceptualno izmještanje nije izvedivo ukoliko se ne ispune institucionalni preduvjeti i standardiziraju semantičke procedure, ukoliko u konkretnom polju razlika nije postignut funkcionalni međuodnos struktura moći i značenjskih konvencija. Bez toga nema pojmovne konstitucije u nijednom političkom kontekstu, odnosno njihova političnost neće biti adekvatno ustrojena. Hegemonijska logika kontekstualizacije stoga ima sljedeće nijanse, a koje su previđene ako se ona opisuje postmodernom maksimumom *sve je moguće* [*anything goes*]. Postoji napetost između konteksta (kontekstualnih odrednica) i formalne strukture označavanja, pri čemu bi ta struktura bila institucionalno sankcionirana konvencija, inertna pozadina proizašla iz sedimentacije sukobljenih perspektiva, dok bi (re)kontekstualizacija bila svojevrsna reaktivacija tih „formalnih“ ograničenja kroz prizmu njihovih konfliktnih korijena. Istraživanje konteksta imalo bi tada svrhu razbijanja

²⁵³ Kako tvrdi i Žižek: „Svaki povijesni prijelom, svako ustoličenje novog označitelja-gospodara, retroaktivno mijenja značenje sveukupne tradicije, iznova strukturira naraciju prošlosti podastirući je novim, drukčijim iščitavanjima“ (Žižek, 2002: 84)

hegemonijski konstituiranog jedinstva: tradicionalnog kanona, političkog totaliteta, društvene harmonije, znanstvenog autoriteta, svega onoga što se pod stanovitim povijesnim okolnostima uopćava do te mjere da mu se zamagljuje kontekstualne varijable i da tako generalizirane tvorbe posjeduju univerzalne, ili barem multikontekstualne, pretenzije. To možemo reći i ovako: teoretičar hegemonije za svoje potrebe reafirmira i daje novi pravac staroj semantičkoj maksimi da je „uzrok promjenjivosti značenja sadržan u konfliktu između općeg karaktera znaka i potrebe zadovoljavanja svih njegovih konkretnih aktualizacija“ (Schaff, 1965: 31) - a gdje „opći karakter znaka“ nije ništa drugo nego hegemonizacija „konkretnih aktualizacija“ u obliku praznog označitelja ili lanca ekvivalencija. S druge pak strane, treba uzeti u obzir epistemološki argument da suprotstavljeni hegemonijski blokovi formuliraju kontekstualne odrednice na drugačije načine: ono što bi za jednu stranu bio nedvojbeno postojeći objekt u jednom kontekstu, za drugu bi bilo samo svojstvo pripojeno nekom sasvim trećem objektu ili uopće ne bi bilo prepoznato kao egzistirajući objekt pod danim kontekstualnim okolnostima.

Korisno je ovdje navesti jedan duži Laclauov citat, gdje se na primjeru tumačenja Marxove koncepcije apstraktnog rada kristaliziraju neke od nijansi hegemonijske logike kontekstualizacije:

Marxova je tvrdnja u Grundrisseu da se opći pojam rada, onkraj svake partikularne forme, mogao pojaviti samo u kapitalističkom društvu, kada cirkulacija nekvalificirane radne snage između različitih grana proizvodnje, čini mogućim pojam apstraktnog rada. Jednom kada je ta koncepcija ušla u optičaj u različitim oblicima ekonomskih kalkulacija, ona može biti projicirana na prošlost te se mogu postaviti pitanja, poput, kako je rad (bez kvalifikacija) bio distribuiran u antičkim ili srednjovjekovnim društvima. Ta pitanja nisu mogla biti formulirana u tim terminima niti u antici niti srednjem vijeku, jer se koncepcija apstraktnog rada, kao nespecificirane upotrebe radne snage, nije još pojavila; no jednom kada se pojavila, nema razloga zašto bi djelokrug njene primjene trebalo ograničiti samo na ona društva koja su učinila mogućim inicijalno pojavljivanje tih kategorija. I da budemo jasni: nema anakronizma u takvoj projekciji. Ne tvrdim da je apstraktni rad oduvijek bio sociološka – iako neprepoznata – realnost; ono što hoću reći je da samo u društvima u kojima apstraktni rad postaje sociološka realnost, kategorija rada kao takvog, bez kvalifikacija, postaje misлива i može, u tom smislu, funkcionirati kao transcendentalni horizont (Laclau, 2004: 322-323).

Želim se zaustaviti na nekoliko aspekata ove tvrdnje. „Transcendentalni horizont“ o kojem govori Laclau odnosi se u ovom slučaju na onaj aspekt rekontestualizacije kojim stanovito

značenje uspijeva postati *normom za tumačenje svih ostalih kontekstualnih horizonata*: poput toga da se koncepcija apstraktnog rada koristi da bi se antičko ili srednjovjekovno iskustvo učinilo ne samo dostupnim suvremenom pogledu (u smislu tumačenja nepoznatog poznatim terminima), nego da bi se retroaktivno reevaluiralo heterogeno iskustvo prošlosti. „Transcendentalno“, kada ga se tako koristi, nosi obilježja *interpretativne hegemonije*, ono je rezultat nametanja jedne interpretativne perspektive nad ostalima; a pri čemu je manje riječ o „činu reprodukcije koji rehabilitira prvobitnu ili izvornu prošlost“, a više o „anektiranju [te] prošlosti“ (Keane, 1988: 211). Time se u okviru teorije hegemonije jasno odbacuje Skinnerov nalog da određeni tekst moramo tumačiti što je više moguće kroz povijesnu izvornost njegovog konteksta. Kako argumentira Laclau: „Svako društvo konstituira svoj vlastiti 'transcendentalni' okvir iz partikularnog iskustva koje, unatoč svojoj partikularnosti, rasvjetljava opće aspekte društvenog funkcioniranja koji ne mogu biti reducirani na temporalnost tog iskustva“ (Laclau, 2004: 322-323).

Do tuda su stvari donekle jasne. No što ako u tu sliku uključimo i mehaniku diskurzivne performativnosti (izloženu u prošlom poglavlju)? Ne zamućujemo li time ovaj princip strateške rekontestualizacije koji ne robuje izvornom povijesnom kontekstu? Problem postavljen odnosom performativnosti i kontekstualizacije, iz jednog drugačijeg teorijskog stajališta, iako s istim posljedicama, jasno je izložio Bourdieu na primjeru još jedne marksističke koncepcije - klasne borbe. On tvrdi: „Ako i jest istina da možemo koliko hoćemo duboko u prošlost pomaknuti prve pojavne oblike klasne borbe pa čak i prve više ili manje elaborirane izraze 'teorije' klasne borbe (u optici 'preteča'), ipak se tek poslije Marxa, pa čak i poslije konstituiranja stranaka sposobnih da (u širokim razmjerima) nametnu viziju društvenog svijeta organiziranu prema teoriji klasne borbe, može u punom smislu riječi govoriti o klasama i klasnoj borbi. Tako da oni koji, u ime marksizma, traže klase i klasnu borbu u pretkapitalističkim – i predmarksističkim – društvima čine teorijsku grešku sasvim tipičnu za spoj scijentističkog realizma i ekonomizma, koji marksističku tradiciju uvijek navodi na traženje klasa u samoj realnosti društvenog svijeta, često svedenoj na vlastitu ekonomsku dimenziju“ (Bourdieu, 1992: 134). Te zaključuje: „Političke prakse i predodžbe (a napose predodžbe o podjeli u klase), takve kakve se mogu promatrati i mjeriti u određenom trenutku u društvu koje je bilo trajno izloženo djelovanju teorije klasne borbe, djelomično su proizvod tog djelovanja teorije“ (Ibid: 135).

Ako prihvatimo Bourdieuovu tvrdnju, to bi značilo da samo *performirani* pojmovi ili teorije imaju povijesnu „egzistenciju“, a u svjetlu toga da teorija hegemonije mnogo od svoje

političke epistemologije duguje upravo koncepciji performativnosti, bili bi primorani revidirati princip strateške retroaktivne kontekstualizacije, kako je maloprije iznesen. Ako nije moguće utvrditi *performativnu* dimenziju nekog modernog pojma („apstraktnog rada“ ili „klasne borbe“) u antičkom ili srednjovjekovnog društvu, da li bi počinili teorijsku pogrešku ako bi ju pretpostavili kao reinterpretativnu matricu prilikom analize tih društava? Da li je moguće s povijesne distance govoriti o karakteru „klasne borbe“ u ambijentu antičkih „proizvodnih odnosa“, makar i u obliku hegemonijskog prisvajanja jednog povijesnog diskursa?²⁵⁴ Ili opet upadamo u zamku anakronističkih i „historijsko apsurdnih“ tumačenja, kako bi ih percipirao Skinner? Teška pitanja, a koja nas, čini mi se, vraćaju na početak i ukazuju na stanovita unutarnja ograničenja same teorije hegemonije. Jedini način raspetljavanja tog čvora vidim u razdvajanju različitih tipova performativnosti - s jedne strane bi stajala tzv. „ontološka performativnost“ koja „egzistenciju“ nekog pojma ili teorije vidi jedino tamo gdje postoje kapaciteti za njihovo performiranje i gdje se mogu detektirati diskurzivne posljedice tog performiranja u partikularnom povijesnom trenutku (u obliku, recimo, stranaka i pokreta organiziranima prema principima teorije klasne borbe koje spominje Bourdieu); dok bi s druge strane bila tzv. „interpretativna performativnost“, prema kojoj je performacija oblik tekstualne redescripcije na način da se starim tekstovima pripajaju nova svojstva; iako uz ogradu da takvi izvedeni oblici (poput „antičke klasne borbe“) ne bi posjedovali povijesno-spoznajnu, nego isključivo strateško-hermeneutičku dimenziju.

Jesam li time razriješio ovu napetost između retroaktivnosti i performativnosti? Vjerojatno nisam. Ipak, ono što je dosada iznijeto pomaže rasvijetliti metodološke razlike lingvističkog kontekstualizma i teorije hegemonije, unatoč tome što ne razrješava do kraja njihove teorijske probleme (što i nije bio cilj ovog poglavlja i zahtijevalo bi puno više mjesta nego što dopušta struktura ove disertacije). Njihovi ciljevi u krajnjoj instanci ostaju različiti: lingvistički kontekstualizam želi bolje i preciznije tumačiti autore i njihove intencije, želi hermeneutički precizniji pothvat usidren u egzaktnosti povijesne analize; hegemonijski pristup, pak, koristi autore i njihove opuse da bi tumačio nešto drugo: političke pokrete, hijerarhije moći, sisteme isključivanja, centralizaciju znanja itd., a klasične tekstove vidi samo kao priručna sredstva u privremenoj i relativnoj stabilizaciji diskurzivnog okruženja. Pitanja koja teoretičar hegemonije postavlja u vezi problema kontekstualne analize ne tiču se, dakle, onoga što možemo naučiti iz političkih klasika o prošlim epohama ili današnjim problemima, nego o tome kako ih se operacionalizira i reaktualizira pod različitim „lokalnim“ okolnostima, kako

²⁵⁴ Nije li, konačno, i sam Marx govorio o tome?

se od njih stvaraju „opći modeli“ političke borbe. Time se ne tvrdi, kako to katkad čini Skinner, da *ne postoje* vječni problemi ili univerzalne ideje u polju političke teorije; pitanje je zapravo kako određene ideje ili pojmovi dolaze do toga da ih se percipira vječnima ili univerzalnima, kako počinju okupirati privilegiranu čvorišnu poziciju u diskurzivnom polju onkraj bilo kakve objektivne ili istinite vrijednosti koja im se naknadno pripisuje upravo zbog njihove centralnosti, te kako postaju sjecište raznoraznih učinaka i koristi: mobilizacijskih efekata, metaforičkih kondenzacija, epistemoloških privilegija, pravosudnih prisila, institucionalnih obrazaca, ekonomičnosti diskursa...

Pitanje konteksta važno je za sve ono što Laclau i Mouffe nastoje postići svojom teorijom, omogućujući nam da prepoznamo i analiziramo efekte značenjskih transformacija u prelasku iz jednog hegemonijskog konteksta u drugi. Mislim da mogu zaključiti da bi prakticiranje metode lingvističkog kontekstualizma kakvo nudi Skinner uvelike profitiralo od uključivanja koncepcija praznog označitelja, fabricirane univerzalnosti ili kontingentnosti imenovanja u vlastiti metodički sklop, ali bi isto tako teorija hegemonije profitirala od određenih aspekata povijesno-kontekstualne analize kakvu nudi Skinner. Primjerice, rekonstrukcija konteksta više bi pažnje tada pridavala načinu na koji su autori poput Hobbesa, Lockeja ili Machiavellija svojim diskursom sudjelovali u reprodukciji određenog lanca ekvivalencija i konstrukciji univerzalne političke pozicije doprinoseći time kondenzaciji povijesno-antagonističkih blokova, nego što bi se bavila njihovim retoričkim stilom ili intelektualnim kodom; tražilo bi se od njihovih argumenata da manifestiraju borbeni karakter i vode računa o izvjesnoj taktičkoj prednosti koja se ponavljala i proširivala u naknadnim polemikama te ostavljala veći ili manji trag u legitimacijskim prijemcima između različitih razina vlasti. S druge strane, hegemonijski tip analize konkretizirao bi se upućivanjem na povijesne izvore pronalazeći u njima svojevrsnu empirijsku podlogu koju čisto diskurzivni pristup propušta ponuditi, a čime bi se značajno obogatila analiza hegemonijske mehanike u različitim povijesnim periodima. Drugačije rečeno, ako transformativnost političkih pojmova proizlazi iz njihove pozicioniranosti i relativne ispražnjenosti, onda je pitanje kontekstualizacije ključan aspekt istraživanja kako dolazi do fiksacije značenja, kako se događa da u stanovitom povijesnom trenutku imamo jedno značenje, a već kroz nekoliko desetljeća sasvim neko drugo, kao da ovo prvo nije ni postojalo ili je bilo samo mit. Ukazivanje na kontekstualne odrednice kao na mrežu diferencijalnih preduvjeta značenjskih tvorbi može nam pomoći rasvijetliti jedan segment procesa ustrojavanja političkih pojmova, ali, istovremeno, taj kontekst ne treba promatrati konačnim i dovršenim: riječ je o razlomljenim perspektivama, ostacima velikih

strategija i fragmentima političkih bitaka o kojima istraživač ne daje konačni sud, nego ih prisvaja i reaktualizira kao dijelove novih društvenih pripovijesti i priprema za uvijek drugačiju uporabu.

6. TEMPORALNA DIMENZIJA USTROJAVANJA POLITIČKIH POJMOVA. PRIMJER KONCEPTUALNE HISTORIJE.

Problem konteksta u tumačenju političkih klasika, kako je iznesen u prethodnom poglavlju, samo je jedan od načina tumačenja osporivosti političkih pojmova. Osim konteksta, kao prostorne i sinkronijske dimenzije ustrojavanja pojmova, za tumačenje je jednako važna temporalna ili dijakronijska dimenzija. Ona uključuje raspoznavanje semantičkog kontinuiteta ili diskontinuiteta pojmova, permutaciju značenja s obzirom na protok vremena i povijesne prijelome; sve one procese koji dovode do konceptualnih obrata ili neprepoznatljivosti značenja jednog perioda u odnosu na neki drugi period. Ta je dijakronijska dimenzija, primjerice, za Saussurea ili Lévi-Straussa, a preko njih i za mnoge druge strukturaliste, smatrana sekundarnom u analizi funkcioniranja jezičnog sustava i njegovih manifestacija u govoru. Teorija hegemonije, nasljeđujući od (post)strukturalista određeni zazor prema dijakronijskoj analizi, nije se dosada previše bavila temporalnim aspektima transformativnosti. Stoga ću u nastavku pokušati vidjeti što se događa kada određena načela dijakronijske metode povežemo s hegemonijskom logikom označavanja. U tom ću smjeru iskoristiti teorijski i metodološki potencijal konceptualne historije Reinharta Kosellecka, povezujući tezu o konfliktnosti politike s temporalnim uzorkom konceptualne analize. Postoji mnogo tema u kojima se preklapaju konceptualna historija i teorija hegemonije; do te mjere da bi se neke hipoteze konceptualne historije direktno mogle iskoristiti za ekspanziju hegemonijske logike i za rasvjetljavanje povijesnih snaga u pozadini njenog uopćavanja.

6.1. Modernizacija političkih pojmova i ubrzanje povijesnog vremena

Počnimo s nekoliko primjera indikativnih za probleme temporalnosti i transformacije političkih pojmova, služeći se primjerima s hrvatskog govornog područja. Ti će primjeri poslužiti samo kao naznaka problema kakvima se bavi metoda konceptualne historije, ali će biti nepovezani s raspravom o konkretnom Koselleckovom teorijskom doprinosu koja će uslijediti.

U hrvatskom *Rječniku stranih riječi* iz 1990. godine nalazimo sljedeća objašnjenja za nekolicinu termina:

Kapitalizam – posljednje društveno uređenje, osnovano na eksploataciji jedne klase po drugoj ... Prema robovlasničkom i feudalnom poretku kapitalizam predstavlja drugačiji oblik ugnjetavanja i eksploatacije. U kapitalizmu sva sredstva proizvodnje pripadaju manjini – klasi kapitalista, dok je istodobno njihov neposredni proizvođač – radnik lišen tih sredstava. Prisvajanje neplaćenog rada (dobivanje viška vrijednosti) najamnog radnika, koje vrši kapitalist, sačinjava bit kapitalističke eksploatacije... [tekst se nastavlja] (660)

Privatizacija – svojatanje, uzimanje pod svoje, shvaćanje da je neka javna funkcija stvar pojedinca koji je obavlja.

Eksploatacija – prisvajanje tuđeg rada od strane privatnih vlasnika sredstava za proizvodnju; izrabljivanje kolonija ili podređenih zemalja od strane imperijalističkih velesila; eksploatacija poprima različite oblike, zavisno od onih proizvodnih odnosa koji su nastali u nekom društvu između neposrednih proizvođača i eksploatatora: robovlasnik eksploatira – roba; feudalac, spahija – kmeta; kapitalist prisvaja sebi rad najamnih radnika... [tekst se nastavlja].

Kriza – Prijelom; prolazno teško stanje; osjetljiva nestašica neke robe ili novca, oskudica, besparica. [podkategorije su **kriza hiperprodukcije, opća kriza kapitalizma, politička kriza i ustavna kriza.**]

Ni desetljeće kasnije, u *Rječniku stranih riječi* iz 1998. nalazimo pod istim unosima:

[Unos za kapitalizam je skraćen, iako devedesete godine u Hrvatskoj obilježava upravo prelazak sa socijalističke privrede na kapitalistički tržišni model.] **Kapitalizam** - 1. naziv za privredni i društveni poredak u kojem je glavni pokretač privrednog života profit; 2. pren. moć novca (kapitala) i bogatih ljudi.

[U *Rječniku* iz 1998. nema termina „privatizacija“, iako je razdoblje između 1990. i 1998. u Hrvatskoj obilježio proces tzv. pretvorbe i privatizacije društvenog vlasništva. Najbliži drugi termin je glagol „privatizirati“.] **Privatizirati** – živjeti kao slobodan čovjek, tj. bez službe, bez nekoga stalnog zanimanja.

[Unos je skraćen s obzirom na ranije izdanje.] **Eksploatacija** - izrabljivanje, iskorištavanje tuđe radne snage; vađenje, kopanje (rude).

Kriza - *preokret, obrat, nastupanje odlučnog, presudnog trenutka; med. obrat u nekoj bolesti (nabolje ili nagore); pren. prekretnica, poremećaj, zbrka.* [Broj podkategorija je smanjen i one se odnose samo na **političku krizu i privrednu krizu.**]

Kako objasniti ove značenjske transformacije, za neke termine sasvim izravne, a za druge nešto suptilnije? Jasno je da između dva *Rječnika* stoje duboke povijesne i političko-društvene promjene na području bivše Jugoslavije: raspad federativne države i rat, prelazak sa socijalističke na kapitalističku privredu, diskreditacija marksističke paradigme kao službene ekonomske i društvene doktrine itd. Međutim, da li je dovoljno reći da ove permutacije značenja termina jednostavno *reflektiraju*, poput zrcala, ono što se već odigralo na planu politike? Registrirajući semantički ono što je već odlučeno i odigrano u drugim oblastima? Da li se radi o procesu u kojem riječi linearno prate promjenu društveno-političke strukture? Pa tako u novim okolnostima 1998. godine više nema potrebe za terminom „privatizacija“, ili je „kapitalizam“ toliko jasna kategorija da mu ne treba posvetiti više od dva retka, i pojmovi poput „eksploatacije“ i „viška vrijednosti“ više ne igraju ulogu u njegovom objašnjavanju; dok pojam krize gubi svoje dominantno ekonomske konotacije i više nije usko vezan uz funkcioniranje kapitalističkog sistema itd. No što ako politički pojmovi nisu *zrcala* ili transparentni *prozori u svijet*? Tada objašnjavanje ovih transformacija postaje kompleksnije i izazovnije. Ako oni sami i njihovo značenje sudjeluju u toj povijesnoj transformaciji (koju navodno samo *reflektiraju*)? Doprinoseći svojom diseminacijom i konvencionalizacijom onome što će biti prihvaćeno kao njihovo značenje? O kakvim je temporalnim mehanizmima tada riječ? U kojem povijesnom trenutku se može reći da je jedno značenje postalo dominantno i mogu li se ikada potpuno utišati opozicijska tumačenja? Kakvim se kriterijima tu voditi i tko ih postavlja? Da li je tada riječ o napretku preciznosti ili racionalnosti tih pojmova, gdje nova značenja predstavljaju napredak njihove inteligibilnosti? (Ovdje stajem s konkretnim primjerom transformacije socijalističkog vokabulara na području bivše Jugoslavije, koji mi je poslužio samo radi ilustracije problematike, ali nastavljam s općenitim teorijskim problemom transformacije političkih pojmova u Koselleckovoj teoriji).

Za Reinharta Kosellecka *transformacije temeljnih političkih pojmova* nije jednostavno objasniti: one nisu jednostrane pojave u smislu da samo reflektiraju ili pasivno bilježe promjene u drugim, van-jezičnim oblastima. Razumijevanje izmijenjenih povijesnih okolnosti

i načina njihove registracije u jeziku predstavlja kompleksan interpretativni problem za konceptualnog povjesničara (ali i svakog političkog teoretičara). Kada dolazi do konceptualnog obrata mijenja se više od samog značenja riječi: odvija se čitav niz pomaka u razumijevanju i percepciji društvene stvarnosti, otvara se novi horizont potencijalnosti i mijenja se odnos prema prošlim dostignućima i očekivanjima od budućnosti. Prepoznavanje govornih situacija u kojima još vrijedi staro značenje i onih u kojima je inaugurirano novo transformirano značenje otežano je samom strukturom političkog i socijalnog vokabulara koji katkada ide korak unaprijed a katkada zaostaje za povijesnim prijelomima (Farr, 1989: 31).

Hvatajući se intenzivno ukoštac s tim problemima, Koselleckova konceptualna historija ima dva aspekta jednako važna za predmetnu raspravu: 1) teoriju povijesnog vremena kao ubrzanja društveno-konceptualnih promjena na prijelazu u moderno doba (u sekundarnoj literaturi proširenu općenito na doba kriza i povijesnih prijeloma); 2) metodološki sistem kreiran da bi se testirala ta teorija povijesnog vremena i ubrzanja, između ostalog, u formi opsežnog leksikona pod nazivom *Temeljni povijesni pojmovi: historijski leksikon političkog i socijalnog jezika u Njemačkoj* [*Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialer Sprache in Deutschland*], čiji je Koselleck bio jedan od urednika (uz Otta Brunnera i Wenera Conzea).²⁵⁵ I teorija i metoda žele dati doprinos, svaka na svoj način, razumijevanju povijesnih promjena i konceptualnih obrata u zapadnoj Europi, a posebice u njemačkom govornom području od 18. stoljeća: teorija to čini tako što dovodi u vezu prosvjetiteljsku misao, industrijsku revoluciju i slom apsolutističke države s procesima revolucionarne kritike i utopijskog planiranja budućnosti; metoda predlaže analizu središnjih političkih pojmova sa stanovišta njihovih izmijenjenih karakteristika, onoga što je u njima „distinktivno *moderno*“, analizirajući utjecaj procesa modernizacije na njihovu semantičku strukturu (Koselleck, 2011: 8). U krajnjoj instanci, Koselleck naznačuje da bi projekt konceptualne historije trebao moći povezati pojmovno-političke transformacije 18. stoljeća s događajima u 20. stoljeću, katastrofama nacionalsocijalizma i staljinizma i hladnoratovskom blokovskom podjelom svijeta, iako to u konačnici ostaje sekundarni zadatak (Koselleck, 1988: 1; 2011: 8).²⁵⁶

²⁵⁵ Cilj leksikona je mapirati povijesno-konceptualne prijelome primarno u njemačkom govornom području, ali s jasnom tendencijom poopćavanja ključnih teza na prostor čitavog zapadnog svijeta.

²⁵⁶ Jedna od Koselleckovih teza je da totalitarizmi 20. stoljeća nisu „aberacija moderne povijesti“ nego kulminacija samodestruktivnosti i utopijskog potencijala prosvjetiteljskog projekta 18. stoljeća u čijoj sjeni još uvijek živimo (Olsen, 2012: 44). To ga svrstava, s jedne strane, uz bok kritičarima prosvjetiteljstva poput Adorna i Horkheimera, a s druge, na stranu konzervativnih antimodernista poput Oswalda Spenglera.

1) *Teorija povijesnog vremena i ubrzanja*. Koselleckova je središnja hipoteza, provlačeći se različitim intenzitetom kroz većinu njegovih radova, da se između 1750. i 1850. - posebice u Njemačkoj i Francuskoj, ali s tendencijom da se slični obrasci prije ili kasnije prepoznaju i u ostatku zapadnog svijeta - odvija promjena u „iskustvu vremena“ i „denaturalizacija povijesti“. Dolazi do ubrzanja znanstveno-tehnološkog napretka i sve učestalijih i obuhvatnijih promjena u društveno-političkim strukturama, zajedno s promjenom načina konceptualizacije samog vremena i njegova povijesnog protoka: vrijeme se sažima u sve kraće intervale, stoljeća i vjekove srednjovjekovnog perioda zamjenjuju sati i minute radnog vremena tvornica i ritam proizvodne trake, industrijsko i znanstveno računanje vremena dobiva prednost pred tradicionalnim, statičnim kalendarom agrikulturne privrede (Koselleck, 2004: 263-264; 2002: 168, 225). Taj period Koselleck naziva *Sattelzeit* – doba prijelaza.²⁵⁷ Njegove dvije „temporalne determinante“ - neizvjesna i otvorena budućnost i ubrzanje – imaju duboke posljedice na politički i socijalni jezik modernog doba pod utjecajem permutacije odnosa prošlog i budućeg (2004: 241; 2002: 165)

Moderno vrijeme, tvrdi Koselleck, raskida s cirkularnošću „mitoloških i teoloških kronologija“ u kojima su se događaji nizali s izvjesnošću proročanstava ili iščekivanja Posljednjeg suda; umjesto „ciklusa zvijezda i planeta, ili prirodne sukcesije vladara i dinastija“ moderna je kategorija budućnosti nepoznata oblast napućena obećanjima napretka znanosti i tehnologije i predstavlja nešto singularno i dotad nezamislivo, postaje „predmetom planiranja“ prema kojemu je potrebno usmjeriti napore racionalnog i prosvijećenog mišljenja (Koselleck, 2002: 119, 160-161; 2004: 37-39). Istovremeno, kategorija prošlosti prestaje biti rezervoar iskustva i mudrosti iz kojega je moguće izvlačiti pouke za budućnost - povijest više nije „učiteljica života“ (Koselleck, 2004: 32-33; Olsen, 2012: 174). Denaturalizacija povijesti od 18. stoljeća, dakle, za Kosellecka označava nestanak „semantičkog sadržaja koji se referirao na prirodno, ponavljajuće i, stoga, statično povijesno vrijeme“ i nove temporalne kategorije sve više poprimaju anticipirajuću ulogu i okrenute su prema horizontu *očekivanja* umjesto registraciji prošlog *iskustva*. Njihova je prepoznatljiva karakteristika moment kretanja ili ubrzanja, a organizacijsku ulogu dobivaju pojmovi poput napretka, razvoja, emancipacije, revolucije, vlasništva, tržišta, poduzetništva, jednakosti, krize, javnosti, reforme itd. (Koselleck, 2002: 5-6; 2004: 96). Drugačije rečeno: povećava se jaz između prostora iskustva, koji je dotad služio kao točka stabilnosti i tradicije, i horizonta očekivanja, koji postaje nešto

²⁵⁷ Kasnije će Koselleck reći da je pojam *Sattelzeit*a teorijski manjkav i da ga je upotrijebio samo kao „promotivni“ termin prilikom prikupljanja sredstva za leksion *GG* (Koselleck, 2006a: 120). Dodaje da ga treba smatrati isključivo „heurističkim alatom“ (Müller, 2014: 85).

što tek treba konstruirati i što se ne može mapirati oslanjajući se cirkularne modele starih kronologija (Koselleck, 2006a: 121; 2004: 194, 268).²⁵⁸

Jedna od ranih inačica te teze iznesena je u knjizi *Kritika i kriza* (1988). Tamo Koselleck istražuje intelektualni kontekst raspada starog apsolutističkog poretka u Europi, tretirajući prosvjetiteljsku misao i njenu kritiku apsolutizma²⁵⁹ kao katalizatore duboke političke krize koja je iznjedrila revolucionarne i utopijske projekte, pogonjene novom filozofijom povijesti pod čijim su autoritetom religiozno-eshatološki obrasci zamijenjeni modelom racionalnog napretka (1988: 10, 58). Rezultat je bio zamagljivanje granice političke države i građanskog društva na kojoj je počivao apsolutistički poredak. A to je išlo na štetu, tvrdi Koselleck, tradicionalnih političkih kategorija od kojih se očekivalo da pruže izvjesnost očekivanja nadolazećih političkih i društvenih okolnosti - poput aristotelijanskih tipova vladavine čije je kružno kretanje i zamjenjivanje osiguravalo predviđanje i iščekivanje nadolazećih državnih uređenja (Ibid: 116).²⁶⁰ Izmijenjeni pojmovi poput napretka, razvoja, emancipacije, revolucije ili krize nemaju više tu mogućnost; oni su okrenuti prema neizvjesnoj budućnosti i njihove posljedice nije više moguće predvidjeti proučavanjem tradicionalnih kružnih povijesnih obrazaca. Posebice nakon Francuske revolucije, naglašava Koselleck, smatrajući je kulminacijom kritičkog procesa prosvjetiteljskog napada na apsolutističku državu, dolazi do dezintegracije starih kategorija iskustva – utopijsko-revolucionarni modernizam okreće se racionalnom planiranju budućnosti i upotrebi razuma i znanstveno-tehnološke logike u mapiranju horizonta očekivanja, te se počinje sve više govoriti o „stvaranju povijesti“, a ne samo o njenoj kronologiji i bilježenju (Ibid: 133). Prosvjetiteljstvo je time umnožilo sukobe na polju modernog jezika: oni postaju „društveno i politički eksplozivni“ a njihov intenzitet perpetuira političku krizu koja se prema Kosellecku rastegnula duboko u 20. stoljeće (Koselleck, 2004: 79). U tim okolnostima, naglašava, gotovo nitko više ne brani poziciju reakcije; politički tabori počinju prihvaćati nužnost promjene, reforme, kretanja prema

²⁵⁸ Nasuprot tome, dok god je temporalno iskustvo bilo određeno teološkim i mitološkim aspektima, „budućnost je ostala vezana uz prošlost“, a raskol između prostora iskustva i horizonta očekivanja minimalan (Koselleck, 2004: 264).

²⁵⁹ U procesu kritike apsolutističke države Koselleck vidi sve veću napetost između „moralnog autoriteta građana“ i „političkog autoriteta Države“: moralna kritika postaje sredstvo racionalnog mišljenja, a kritičko i racionalno sinonimi; na mjesto „političkog vladara“ dolazi „moralni čovjek“ i u tom procesu Kralj i država se moraju podvrgnuti kriterijima kritičkog razuma ili nestati (Koselleck, 1988: 58, 108). Prosvjetiteljstvo, tako barem tvrdi, pokreće političku krizu permanentnog građanskog rata; „Kritičar“ je licemjer koji denuncira svaki oblik moći kao zloupotrebu, dok u isto vrijeme sebe postavlja na suvereno mjesto kao nepolitičkog pretendenta na razum i istinu (1988: 109, 114, 118-121).

²⁶⁰ Koselleck zastupa tezu da su „od Aristotela do prosvjetiteljstva pojmovi političkog jezika primarno služili za prikupljanje iskustava i njihovo teorijsko razvijanje“ (Koselleck, 2002: 128).

naprijed, progresivnosti; čak i konzervativne i tradicionalne političke pozicije primorane su organizirati svoj vokabular u relaciji spram vizije buduće „racionalne“ utopije (Koselleck, 1989: 659). Ono što je važno za razumijevanje ovakvog gledišta jest da ti „progresivni“ pojmovi nisu samo izmijenili i zamijenili semantički sadržaj starih termina; promijenila se sama forma njihove konceptualizacije – oni sada imaju temporalnu dimenziju koja diktira djelokrug njihove primjene i povećava njihova buduća očekivanja nauštrb pukog registriranja prošlih iskustava (Koselleck, 2006a: 109).²⁶¹

2) *Metoda konceptualne historije*. Paralelno s teorijom povijesnog ubrzanja temporalnih kategorija u modernom periodu, Koselleck razvija metodu konceptualne historije [*Begriffsgeschichte*] s ciljem analize konkretnih primjera transformacije temeljnih političkih pojmova. Tvrdi da su razmjeri prijelaznog perioda u 18. stoljeću bili toliki da se značenjske razlike i nijanse između starih predmodernih pojmova i novih pojmova kretanja i ubrzanja ne može shvatiti bez adekvatne povijesne analize tih izmijenjenih karakteristika (Koselleck, 2011: 9; Richter, 1995: 36). Metoda koju predlaže ima zadatak operacionalizirati neke od ključnih premisa njegove teorije: poput toga da se modernizacija političkih pojmova odražava ne samo na njihov semantički sadržaj nego i na njihovu temporalnu strukturu; „da je podjela između prošlosti i budućnosti interno sadržana u pojmu“, i da oni sve više postaju „instrumenti usmjeravanja povijesnog kretanja“ i faktori „ubrzanja konceptualnih obrata“ (Koselleck, 2004: 251; 2006a: 108). Primjena konceptualne historije nalazi svoju kulminaciju u obliku leksikona *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialer Sprache in Deutschland* čiji je Koselleck jedan od urednika i autora: posrijedi je analiza stotinjak političkih i socijalnih pojmova na preko sedam tisuća stranica objavljenih u sedam tomova. Nastajući kroz period od dvadesetak godina, golemi opseg leksikona čini ga jednim od najambicioznijih takvih projekata u domeni političke i socijalne teorije. Primarni mu je zadatak analiza tzv. *temeljnih političkih pojmova*: pojmova koji „registriraju minimalne sličnosti bez kojih nijedno iskustvo nije moguće“, a koriste ih sve suprotstavljene strane prilikom konceptualizacije vlastitih iskustva i manifestiraju „izrazito intenzivnu razinu

²⁶¹ Između ostalog, Koselleck nam sugerira da to znači i promjenu same konceptualizacije discipline povijesti: prekid s naturaliziranim poimanjem vremena kao kronologije i izvještaja o proteklim događajima (*Historie*), prema temporalnoj koncepciji povijesti (*Geschichte*) (Koselleck, 2004: 32).

lingvističke kondenzacije“ (Koselleck, 2011: 32; Koselleck, prema Müller, 2014: 84; Olsen, 2012: 181).²⁶²

To što se Francuska revolucija naziva revolucijom a ne građanskim ratom, što termini poput plemstva, aristokracije i staleža gube politički značaj u modernom periodu, ili što novokovanice poput socijalizma, liberalizma, nacionalizma ili fašizma sve više napučuju politički vokabular – ukazuje na povijesnu smjenu temeljnih političkih pojmova koje leksikon *GG* pokušava objasniti. Ta se smjena, međutim, ne tiče samo upotrebe različitih riječi za isti skup fenomena ili upotrebe neologizama za označavanje dotad nepostojećih političkih i društvenih okolnosti. Naprotiv, metoda konceptualne historije kreće od toga da analiza transformacije temeljnih političkih pojmova nije isto što i povijest riječi (Koselleck, 2011: 16). Prema Kosellecku *riječ* i *pojam* se jasno razlikuju: riječ *postaje pojmom* tek kada manifestira „kapacitet povezivanja zajedničkog iskustva“, kada kondenzira mnoštvo različitih elemenata unutar stanovitog konteksta, vezujući u jedan termin „raznovrsna povijesna iskustva zajedno sa skupom teorijskih i praktičnih referenci“ (Koselleck, 2004: 85). Pojam, dakle, kondenzira heterogene povijesne elemente, ali ih ne uspijeva do kraja zacementirati.²⁶³ Preuzimajući na sebe mnoštvenost semantičkog sadržaja, prelamajući u sebi značenja više od jedne riječi - pojam manifestira dvosmislenost i ambivalentnost teško objašnjive etimologijom samih riječi ili kronološkim izvješćem terminoloških supstitucija: to što negdje nalazimo istu riječ u uporabi stoljećima ništa nam ne govori, inzistira Koselleck, o njenom pojmovnom sadržaju koji je u međuvremenu mogao doživjeti korijenite i radikalne promjene (Koselleck, 2004: 88-89; Richter, 1995: 5). Koselleck daje primjer pojma „država“ nastalog vezivanjem u semantičko jedinstvo čitavog niza drugih termina: „dominacije, teritorijalne suverenosti, administracije, građanstva, zakonodavstva, sudstva, oporezivanja i vojne snage“ (Koselleck, 2011: 20). Konceptualna bi povijest jednog takvog termina zahtijevala puno više od detektiranja permutacije same riječi „država“; zahtijevala bi periodizaciju i pozicioniranje promjena između bliskih i suprotstavljenih značenja, promjenu predmetnog obuhvata riječi i šireg diskurzivnog polja u kojem se ta riječ upotrebljavala. Isto tako, kada govori o njemačkoj riječi *Bund*, tvrdi da se proučavanje njenog pojmovnog sadržaja mora promatrati u korelaciji s

²⁶² Leksikon je organiziran tako da se temeljni pojmovi i njihove transformacije prate od klasične antike, preko srednjeg vijeka i renesanse, pa do prijelaznog perioda 18. stoljeća, završavajući sa značenjskim konstelacijama u suvremenom kontekstu (Koselleck, 2011: 8).

²⁶³ Iako se isprva čini da razlika riječ-pojam ponavlja strukturalističku razliku označitelj-označeno, Koselleckova je pozicija ipak drugačija, uvjetovana nadređenošću povijesti spram domene jezika.

čitavom nizom drugih termina koji su pokrivali slično semantičko područje, poput *Einung*, *Union*, *Liga*, *Allianz* i slično. (Koselleck, 2004: 88).

Konceptualna historija, stoga, za razliku od etimološke povijesti riječi ili filološke analize, zahtijeva mapiranje dugoročnih trendova ili eruptirajućih diskontinuiteta političkog jezika. Metoda kakvu predlaže Koselleck ne uključuje samo kontekstualni ili sinkronijski presjek određenih povijesnih momenata i njihovu agregaciju u kronološki izvještaj. Na primjer, tamo gdje je Skinner smatrao da je dovoljno primijeniti kontekstualnu analizu kako bi se prepoznale specifične autorske intencije iza nekog teksta u precizno omeđenom razdoblju, Koselleck vidi samo početnu točku. U idućem koraku analiza bi trebala pribjeći svojevrsnoj dekontekstualizaciji kako bi se predmetne pojmove „izdvojilo iz njihova situacijskog konteksta“, kako bi se različita ili analogna značenja prisutna u različitim temporalnim sekvencama sagledala kroz prizmu dugotrajnog semantičkog procesa; u konačnoj instanci, u tom bi se dugotrajnom procesu pokušalo ili prepoznati trajne strukturne značajke ili ukazati na prijelomne trenutke koji su transformirali značenjske odnose i načine konceptualizacije društvenih odnosa (Koselleck, 2004: 82; 2011: 17-18). U takvom je dijakronijskom tipu analize, ističe Koselleck, „povijesni kontekst“ samo jedan od uključenih elemenata, te bi orijentacija isključivo prema singularnosti konteksta načelno onemogućavala sustavno objašnjenje pojava i pojmova u povijesnoj perspektivi (Koselleck, 2006a: 103; Pankakoski, 2010: 766). Njegovim riječima: „Konceptualna historija registrira više od niza jedinstvenih govornih činova unutar specifične situacije; ona također registrira onaj skup dugoročnih, ponovljivih struktura uskladištenih u jeziku, a koje čine preduvjet konceptualizaciji događaja“ (Koselleck, 1996: 67-68). I dalje: „Opće je svojstvo jezika da svako od značenja riječi seže dalje od singularnosti na koji povijesni događaji mogu polagati pravo. Svaka riječ, čak i svako ime, pokazuje lingvistički potencijal onkraj pojedinačnih fenomena koje u danom trenutku karakterizira ili imenuje (...) Pojam sadrži u sebi, čisto lingvistički, mogućnost da bude upotrijebljen u općenitom smislu“ (Koselleck, 2004: 90).

Čak i smještanjem različitih značenja nekog pojma u dijakronijski niz nije lako uočiti samu pojmovnu transformaciju; ona se, ističe Koselleck, mora detektirati kroz mnoge izvore. Nije dovoljno tvrditi da je određena riječ konstantno upotrebljavanja stoljećima pa da odjednom nestaje iz uporabe ili da različiti skup semantičkog sadržaja nalazimo pod istim terminom u drugim periodima: u oba slučaja moguće je da je unatoč prividne kontinuiranosti ili diskontinuiranosti uporabe došlo do dublje ili obuhvatnije promjene u odnosu riječ-pojam i da ta promjena nije registrirana na zadovoljavajući način jednostavnim nabranjem

„leksikografskih“ promjena (Koselleck, 2011: 18; 2004: 82). Da bi se preduhitrila površna analiza, sugerira Koselleck, potrebno je poduzeti dvije vrste razvrstavanja: prvo, potrebno je sakupiti što je mogući veći broj značenja koja se vežu uz istu riječ (tzv. semasiološki princip); zatim, vidjeti koliko različitih riječi upućuje ili se vezuje uz analogni ili sinonimni pojmovni sadržaj (tzv. onomasiološki princip) (Koselleck, 1996: 64, Richter, 1995: 48). Čak i kada se radi o pojavi neologizama čiji je semantički sadržaj pokušaj da se registriraju i omeđe dotad nepoznate pojave i situacije, postoji stupanj preklapanja, recikliranja ili ponavljajućih obilježja, tvoreći stupanj kontinuiteta preko kojeg se može zaključivati o razmjerima i prirodi određenog povijesnog prijeloma (Koselleck, 1996: 63). Tek će tada, uvjerava nas Koselleck, biti moguće odgonetnuti kada uistinu dolazi do pojmovnog obrata, a kada tek druga riječ preuzima na sebe isti pojmovni sadržaj ili se pojmovni sadržaj raspršuje na više različitih termina. Pojmovni obrati koji čine predmet konceptualne historije trebali bi ispunjavati kriterij „dugoročnih strukturnih promjena“ koje uključuju terminološke supstitucije i pojmovne mutacije dovoljnog intenziteta da se može govoriti o alteraciji samih temelja političkog i socijalnog jezika (Koselleck, 2004: 83).

U tom smislu, konceptualna historija si daje veoma ambiciozan zadatak: prepoznati što je u nekom pojmu ostatak dugoročnih struktura, a što novo i transformirano; što pripada kontinuitetu, a što diskontinuitetu semantičkog sadržaja; koliko neko značenje ustraje, a u kojoj se mjeri alterira s povijesnim prijelomima (Koselleck, 1996: 68; Richter, 1995: 46)? Koselleck tvrdi da je njegov dijakronijski tip analize adekvatno opremljen obuhvatiti tu širu sliku: sukcesivni niz u kojem se mogu detektirati ili lingvističke strukture dugog trajanja ili različiti stupnjevi konjunkturnih konceptualnih inovacija koje otvaraju novo poglavlje u povijesti pojma; prihvaćajući pritom da rijetko kad imamo posla samo s jednom od tih krajnosti - nikad nije sve singularno i novo, ali isto tako nikad nije sve dio trajne i ponavljajuće strukture (Koselleck, 2006a: 102-103).

Posljedica primjene dijakronijskog modela konceptualne historije je da se političke pojmove smatra ne samo *indikatorima* iskustva, nego i *faktorima* povijesnih prijeloma. Odnosno, ako se u sinkronijskoj dimenziji pojam pojavljuje kroz konkretnu polarizaciju i pozicioniranost spram ostalih političkih snaga u okruženju, u dijakronijskoj perspektivi on u isto vrijeme registrira „partikularne skupine činjenica“ i postaje „sredstvo pomoću kojih te činjenice poprimaju lingvistički oblik“, „čimbenik koji djeluje na njih“ (Koselleck, 2011: 31; Kursar, 2008: 21; Pankakoski, 2010: 766; Müller, 2014: 84). Radi se o utjecaju pojmovnih transformacija na stupanj i opseg strukturnih promjena, pri čemu dolazi do zamućivanja

njihove uzročno-posljedične veze - koliko povijesne okolnosti uzrokuju konceptualne obrate, a koliko sami konceptualni obrati postavljaju uvjete mogućnosti za akceleraciju povijesnih promjena? Pitanje je, međutim, radi li se o svojstvu koje politički pojmovi dobivaju, ili barem čine vidljivim, tek tijekom modernizacijskog procesa u 18. stoljeću ili o univerzalnom svojstvu političkih pojmova kao takvih, neovisno o periodu? Koselleck, koliko mi je poznato, nigdje ne daje izričiti odgovor na to pitanje - iako bi se mogla braniti premisa da u prijelaznom razdoblju 18. stoljeća moderni pojmovi kretanja i ubrzanja, otvarajući nove horizonte očekivanja koje se više ne može ispuniti starim cirkularnim iskustvom, sadržavaju „utopijski suvišak“ i progresivni potencijal koji ih čini „faktorima u formaciji svijesti i kontroli ponašanja“ i čimbenicima u „generiranju iskustva“ kompatibilnog s novim okolnostima tehnološko-znanstvenog napretka (Koselleck, 2002: 129; 2004: 272-274).

U svakom slučaju, moderni pojmovi, dakle oni za koje Koselleck tvrdi da su doživjeli transformaciju ili se kao neologizmi pojavili u prijelaznom razdoblju između 1750. i 1850. godine, prolaze kroz četiri karakteristična procesa: *temporalizaciju*, *demokratizaciju*, *ideologizaciju* i *politizaciju*. Te karakteristike modernizacijskog procesa nisu zastupljene u svakom pojmu jednako; pojavljuju se, tvrdi Koselleck, u različitim stupnjevima u procesu konceptualnih transformacija, a njegova metoda ima načelni zadatak razlučiti ih i rasvijetliti njihove učinke.

TEMPORALIZACIJA – kako je već spomenuto, uključuje „temporalne pretpostavke ugrađene u pojmove“, a vrijedi jednako za transformirane pojmove starog poretka i za neologizme novog doba (Richter, 1995: 37). Da ponovimo, Koselleck tvrdi da je sve veći jaz između „prostora iskustva“ i „horizonta očekivanja“ upisan u moderne političke i socijalne pojmove kroz njihovu *unutarnju temporalnu strukturu*: oni prestaju biti izričito vezani prošlim iskustvom i sve manje predstavljaju rezervoar lekcija iz prošlosti; počinju u sebi sadržavati anticipaciju i plan budućeg poretka, „njima se nastoji prodrijeti u budućnost“ (Koselleck, 2004: 263; 2011: 14-15; Kursar, 2008: 21). Temporalna dimenzija modernog perioda percipirana je kroz ritam ubrzanja: sve se počinje odmjeravati u odnosu na progresivnost ili reakcionarnost, na ritam promjena ili zaostajanja u tradiciji i prošlosti; političke pozicije i društveni zahtjevi legitimiraju se ili diskreditiraju pozivanjem na ovo ili ono temporalno obilježje (Koselleck, 2004: 248). Koselleck daje nekoliko primjera konceptualnih temporalizacija. Pojam „republike“ koji je do 18. stoljeća bio specifični atribut primjenjiv na svaki tip poretka, postepeno postaje „jedini legitimni oblik vladavine“ čija je generalizacija, kao modela republikanskog poretka, dovela do njegove utopijske

transformacije; republikanizam otada predstavlja buduće stanje koje treba anticipirati i dosegnuti, projekciju prema naprijed i zalag napretka kojem bi trebali težiti sva državna uređenja (Koselleck, 2011: 12; 2004: 73). Ili pojam „krize“, kojeg Koselleck prati od starogrčkog medicinskog, teološkog i pravnog značenja do političkih i ekonomskih konotacija u 18. stoljeću, kada se veže uz filozofiju povijesti i napretka i predstavlja ne odabir jasno definiranih alternativa u teškim trenucima, nego neizvjesnu i nepreciznu kategoriju permanentnog trajanja i obuhvata (Koselleck, 2006b: 397-399). Slične primjere temporalizacije konceptualni povjesničari nalaze i u pojmovima poput razvoja, emancipacije, tržišta, reforme, socijalizma, liberalizma ili fašizma, i mnogih drugih - svi oni u svom modernom obliku sadržavaju artikulaciju povijesnog vremena okrenutog prema budućnosti i što se više „desupstancijaliziraju“ to više uključuju u sebe temporalne karakteristike (Koselleck, 2002: 9; Marchart, 2007: 53).²⁶⁴

DEMOKRATIZACIJA - Koselleck tvrdi da od 18. stoljeća dolazi do proširenja opsega upotrebe političkog jezika koji više nije rezerviran za povlaštenu elitu, pravnike, aristokraciju, svećenstvo i slično, nego ga na različitim razinama počinje upotrebljavati sve veći broj ljudi: političke krilatice, slogani, polemični načini argumentacije ulaze u masovnu uporabu; povećava se čitalačka publika novina, pamfleta, raste participacija u društvenim pokretima i propagandnim aktivnostima, a zajedno s tim i potreba za kontrolom lingvističke proizvodnje i stjecanja „gramatičkih“ kompetencija. Posljedično, pojmovi dotad rezervirani za opisivanje karakteristika specifičnog staleža i njegovih privilegija ili obaveza počinju se koristiti kao opći pojmovi transcendirajući staleške granice i obuhvaćajući sve šire slojeve stanovništva (Koselleck, 2004: 252; 2011: 10-11; Richter, 1995: 37).

IDEOLOGIZACIJA – za razliku od staleških pojmova feudalnog poretka, moderni politički pojmovi sve su češće operacionalizirani unutar ideoloških pokreta, a s posljedicom sve veće apstraktnosti i gubitka staleške partikularnosti. Koselleck kaže da su „u isto vrijeme općenitiji i manje deskriptivni nego ikad prije“, da nemaju gotovo nimalo „empirijske supstance“, te da su „[kao] apstraktne formule, zaštićeni jedino dokazima izvedenima iz stranačke pripadnosti ... [i] ne mogu biti testirani s obzirom na prošlo iskustvo“ (Koselleck, 1996: 61; 2004: 273; 2011: 14). Takve ideologizirane pojmove Koselleck naziva „kolektivni singulari“ - kapacitet njihove generalizacije omogućava im da obuhvate sve kompleksnije i raznovrsnije fenomene

²⁶⁴ Dakako, trebalo bi napomenuti da to ne znači da predmoderni pojmovi nisu imali temporalnu dimenziju; ona je jednostavno bila drugačija, manje okrenuta prema budućnosti i ubrzanju povijesnog vremena, a više prema prošlosti i održavanju tradicionalnih temporalnih kategorija.

modernog industrijskog društva, da uključe u sebe široki raspon socijalnih referenci i frakcijskih interesa, istovremeno se upotrebljavajući i prihvaćajući na oprečnim stranama ideološkog spektra (Koselleck, 2004: 195; 2011: 13). Promjena iz konceptualnog plurala u singular imala je konkretne posljedice na referentno polje modernih pojmova. Primjerice, umjesto raznih *sloboda* kao oznaka staleških privilegija, nastaje *Sloboda* kao opća kategorija primjenjiva na stanovništvo ili naciju u cjelini²⁶⁵; pojam *države*, pak, nekad semantički vezan uz imetak i bogatstvo vladareve osobe, generalizira se u modernom periodu kroz prizmu centralnog administrativnog tijela i apstraktne kolektivne tvorevine. Na drugoj strani spektra, određeni termini gube politički značaj, poput *otmjnosti*, *časti* i *dostojanstva*, prestajući biti staleškom oznakom i indikatorom političkog statusa, a manifestirajući sve više status općih individualnih kvaliteta. Konačno, neki pojmovi tek tada ulaze u spektar političkih kalkulacija, poput *emancipacije*, koja od simbola generacijske inicijacije i odrastanja počinje funkcionirati kao krilatica ukidanja ne samo dominacije proizašle iz hijerarhije staleških odnosa, nego „dominacije kao takve“ (Koselleck, 2011: 9-13).

POLITIZACIJA – označava drugu stranu procesa ideologizacije, konkretne učinke na koheziju kolektivnih tvorbi.²⁶⁶ Na političnost modernih pojmova Koselleck gleda kroz prizmu konstituiranja binarnih opreka, povlačenja linija između prijatelja i neprijatelja, manipuliranja jezičnim resursima; pripisuje im funkciju organizacije masovnih pokreta i formiranja stranaka, nalazi im svrhu u „oblikovanju svijesti, ideološkoj kritici i kontroli i upravljanju nad ponašanjem“, smatra ih katalizatorima opće političke mobilizacije i temeljnim legitimacijskim sredstvima (Koselleck, 2002: 129; 2004: 254; 2011: 14; Richter, 1995: 38). Na tragu onoga što veoma podsjeća na teze Laclaua i Mouffe, Koselleck kaže i sljedeće: „Pojmovi su potrebni unutar kojih se grupa može prepoznati i definirati (...) [oni] ne samo [da] denotiraju takvog aktera, nego označavaju i stvaraju njegovo jedinstvo“ (Koselleck, 2004: 156). Jedan od ključnih politiziranih pojmova modernog perioda za Kosellecka je *napredak*, utoliko što je „kalibriran da se nosi s modernim iskustvima“, posjedujući „višak očekivanja“ i moment ubrzanja, zamjenjujući dotadašnju teološko-eschatološku koncepciju „propadanja“ (Koselleck, 2002: 219-220). Napredak je generaliziran kroz temporalnu dimenziju u kojoj on sam „postaje povijesni akter“ ili samostojeći subjekt, ne vežući se više uz specifičnu oblast razvoja tehnologije ili umjetnosti, nego predstavljajući singularnu

²⁶⁵ „Sloboda kao privilegija može biti prizvana samo od onih koji je posjeduju; ali svatko može prizvati slobodu općenito“ (Koselleck, 2004: 253).

²⁶⁶ Također: „Ne samo da su određeni pojmovi postali 'politički', nego su politički korijeni svih pojmova postali vidljivi“ (Marchart, 2004: 57).

kategoriju napretka čitavog čovječanstva. Opipljive posljedice toga su, kaže Koselleck, da ga kao političku krilaticu počinju upotrebljavati sve strane u političkoj areni: bez orijentiranja spram ove ili one koncepcije napretka vrlo je teško legitimirati vlastitu stranačku ili parlamentarnu poziciju i nakon 18. stoljeća većina političkih snaga za sebe tvrdi da djeluje u službi napretka (Koselleck, 2002: 229-230).

Za nastavak ovog poglavlja, čiji je cilj pokazati što teorija hegemonije može naučiti od teorijskih i metodoloških aspekata konceptualne historije, važno je naglasiti koliko je Koselleckova pozicija određena *logikom konflikta*. Baš poput Carla Schmitta i njegove „sociologije pojmova“, Koselleck smatra da povijesni prijelomi i konceptualni obrati nužno imaju konfliktnu dimenziju: uvijek je riječ o konkretnim grupacijama - klasama, staležima, tajnim društvima, političkim strankama ili pokretima - koje tumače i (re)definiraju pojmove prema vlastitim interesima i ciljevima, a protiv konkretnog protivnika, katkada u njima nalazeći uporište otpora i subverzije, a katkada oslonac u obrani *statusa quo*.²⁶⁷ Polemični karakter pojmova, prema ovakvom gledištu, čini ih „u isto vrijeme predmetom bitke i oružjem u toj bitci“, te ih se prilikom analize ne smije apstrahirati iz tog „konkretnog polariteta“ (Koselleck, 2011: 28; Pankakoski, 2010: 766). Proučavanje povijesnih prijeloma uključuje prepoznavanje transformativnog potencijala konfliktnosti, a temporalna struktura modernih pojmova, njihova utopijska i akceleracijska dimenzija, potencira njihovu „indirektnu moć“, čineći od njih tzv. borbene pojmove [*Kampfbegriffe*] (Pankakoski, 2010: 766-767; Richter, 1995: 18) U okvirima konceptualne historije, dakle, konflikt je „metodološka kategorija“; on „registrira i sadrži u kondenziranoj formi iskustva i očekivanja povijesnih perioda“ (Pankakoski, 2010: 768).²⁶⁸ Sa svime time ulazimo i u predmetno polje teorije hegemonije i njezine antagonističke logike te u nastavku želim vidjeti do koje mjere ona prihvaća temporalni aspekt označiteljskih permutacija i što može naučiti ako u teorijski sklop uključi neku vrstu teorije povijesne dinamike modernog perioda, a preko koje bi mogla doći do refleksije o povijesnim „izvorima“ općeg modela politike kojeg istražuje.

²⁶⁷ „Svaki politički pojam je polemički pojam. Ima na umu političkog neprijatelja (...) Riječi poput 'suvereniteta', 'slobode', 'Rechtsstaata' i 'demokracije' dobivaju svoje značenje samo kroz konkretnu antitezu“ (Pankakoski, 2010: 753)

²⁶⁸ Za Kosellecka, na nekim mjestima, konflikt je artikuliran i kao svojevrsna metapovijesna kategorija: „Povijesni procesi su tjerani naprijed samo onoliko koliko konflikti inherentni njima ne mogu biti razriješeni. Čim se konflikt razriješi, on pripada prošlosti“ (Koselleck, 2002: 8).

6.2. Temporalni aspekti hegemonijske logike

Teorija hegemonije, barem kako je Laclau i Mouffe iznose u centralnim radovima (2001), nema vlastitu koncepciju povijesnog vremena i modernosti. To joj, s obzirom na poststrukturalističko naslijeđe, nije bilo ni potrebno. Dobrim dijelom smatrajući povijesnu/dijakronijsku dimenziju marginalnom za objašnjavanje strukturalnih značajki diskurzivnosti, (post)strukturalizam favorizira sinkronijsko objašnjenje društveno-političkih pojava, čak i u onim slučajevima gdje se čini da predmet proučavanja ulazi na teren discipline povijesti. Za sve one koji prihvaćaju saussureovsko naslijeđe diferencijalne logike (od Lévi-Straussa do Greimasa), povijesno-dijakronijska dinamika u najboljem je slučaju svedena na intenzivnu epizodu strukturalnih permutacija, a u najgorem potpuno zanemarena: napetost između ahistoričnosti strukture i povijesne kontingentnosti događaja razriješena je tako što se događaj integrira u analitičku sliku jedino putem sinkronijske analize strukturalnih preduvjeta i diferencijalnih determinanti koje mu pred-određuju formu i sadržaj. Za teoriju hegemonije, iako gradi vlastiti identitet na preispitivanju modernističkog projekta političke teorije i filozofije, kritički se odnoseći spram ostavštine prosvjetiteljskog modela racionalnosti, dijakronijska dimenzija njezinih vlastitih teorijskih uvida ne igra preveliku ulogu niti se obrazlaže u svjetlu konkretne povijesne analize.²⁶⁹ Koselleckov doprinos tom pitanju nam ovdje to čini bjelodanim. Laclau i Mouffe (2001) tek na nekoliko mjesta problematiziraju *povijesnu perspektivu* hegemonijskog modela politike²⁷⁰ u kontekstu kritike modernističkog projekta: kada govore o uvjetima mogućnosti hegemonijskih odnosa od Francuske revolucije nadalje ili kada hegemonijsku logiku suprotstavljaju marksističkoj paradigmi za koju tvrde da je postala neadekvatna u kontekstu postmodernog stanja kasno-kapitalističkih društava.

Jasno je da teorija hegemonije funkcioniše i bez dijakronijskog aspekta, to nitko ne dovodi u pitanje.²⁷¹ Pa ipak, postoji korist od teorije povijesne dinamike modernosti kakvu predlaže Koselleck. Ne bi li stanovita teorija modernosti – s 18. stoljećem kao izvorištem - pružila uvid u „evoluciju“ hegemonije kao prevladavajućeg tipa političke logike u industrijsko-građanskim društvima unazad dva stoljeća? U razvoj i diseminaciju mehanizama kontaminirane

²⁶⁹ Najbliže što se tome približavaju je prvih nekoliko poglavlja knjige *Hegemony and Socialist Strategy*, gdje se izlaže kratka povijest marksizma.

²⁷⁰ „Hegemonija je, jednostavno rečeno, politički tip odnosa, forma, ako hoćete, politike; a ne određena lokacija unutar topografije društvenog“ (Laclau i Mouffe, 2001: 139).

²⁷¹ Dijakronijsko se pritom ne odnosi na kronološki aspekt analize, nego na metodološki imperativ da se u analizu uključi više vremenskih presjeka između kojih se pretpostavljaju različiti stupnjevi korelacije (neovisno o koliko je dugom vremenskom periodu riječ). U slučaju hegemonije, recimo, to bi značilo usporedbu pred-hegemonijskih i hegemonijskih oblika političke moći.

univerzalnosti, prevage specifičnog modela dihotomizacije društvenog prostora u antagonističke blokove, taktičke eksploatacije „praznine“ političkog vokabulara? (Naravno, to vrijedi samo ako prihvatimo ontičku dimenziju hegemonije, a zanemarimo njene ontološke pretenzije).²⁷² Takva bi jedna perspektiva hegemonijskoj logici pronašla mjesto u konkretnim povijesnim okolnostima tijekom kojih je došlo do transformacije tehnologije moći u zapadnim društvima²⁷³: kako je čitav niz faktora poput nacionalnih pokreta, revolucionarnih tendencija, širenja pismenosti i standardizacije obrazovanja, generalizacije modela industrijske proizvodnje, frakcijskih podjela na ljevicu i desnicu ili diseminacije urbanog načina života uvjetovao uopćavanje jednog tipa politike. Zametci hegemonijskih aktivnosti mogli bi se tražiti u ranim oblicima masovne mobilizacije poput propagandnih uličnih skupova, participacije u političkim strankama, industrijskih štrajkova ili blokade monarhijskih institucija, te pratiti kako su iz njih mutirali „demokratski“ oblici konstituiranja kolektivnih identiteta i kondenzacije i shematizacije neispunjenih društvenih zahtjeva kroz uspostavljanje lanaca ekvivalencija. Bila bi to svojevrsna „genealogija“ jedne strategije koja je u međuvremenu zadobila status općeg modela. Na tom tragu, podsjetimo se tvrdnje Laclaua i Mouffe da „u zatvorenom sistemu relacijskih elemenata, u kojem je značenje svakog momenta apsolutno fiksirano“ hegemonijske se prakse ne mogu efikasno diseminirati (2001, 134); primjerice, da je „u srednjovjekovnoj ruralnoj zajednici prostor otvoren diferencijalnim artikulacijama minimalan te stoga nema hegemonijskih oblika artikulacije“ (Ibid: 138).²⁷⁴ Prema tom gledištu, iako kasnije dijelom opovrgnutim univerzalističkim pretenzijama svoje teorije, Laclau i Mouffe vidljivost hegemonije kao „opće logike političkog“ smještaju u specifično razdoblje oko Francuske revolucije, dakle u sličan period u kojem Koselleck prepoznaje modernizacijske procese o kojima smo gore govorili (2001, 138; Laclau, 1990: 39). „Prostor otvoren diferencijalnim artikulacijama“ u kojem se hegemonijski tip politike

²⁷² O ontološkim pretenzijama i napetosti između ontološkog i ontičkog u teoriji hegemonije vidi Ardit 2014.

²⁷³ Skinner bi takvu perspektivu zasigurno proglasio nelegitimnom jer pokušava opisati događaje iz prošlosti pojmovima koji u tom razdoblju još nisu bili dostupni.

²⁷⁴ Pitanje ostaje do koje mjere možemo govoriti o hegemonijskim oblicima politike u predmodernim društvima i može li se logika diferencijalnih artikulacija univerzalizirati kako bi postala opća analitička kategorija čak i u onim društvima za koja Laclau i Mouffe tvrde da su previše zatvorena da bi dopustila „hegemonijske oblike artikulacije“. Smatram da nema jednoznačnog odgovora: za kritičare poput Arditija (2014) na tom se pitanju pokazuje nedosljednost teorije hegemonije; za druge poput Critchleya potrebno je pak napraviti razliku između prešutno hegemonijskih društava i eksplicitno hegemonijskih, pri čemu bi se među potonja svrstala društva s demokratskim uređenjem, a među prva sva ostala društva kroz povijest (Critchley, 2004: 115). Za potrebe ovog rada bliža nam je Critchleyeva pozicija, iako sa zadržkom da ni Laclau ni Mouffe nisu uvijek bili jasni oko toga treba li koncepciju hegemonije tumačiti kroz „ontičku“ ili „ontološku“ dimenziju (u slučaju Laclauovih kasnijih radova prednost je na „ontološkom“ aspektu, dok se u knjizi *Hegemonija i socijalistička strategija* više obrazlaže njena „ontička“ dimenzija).

prvotno pojavljuje posjeduje stoga etos modernosti, kroz njega se prelamaju svi oni momenti ideologizacije i politizacije jezika koje je opisivao Koselleck (2004) i načini organizacije pristanka kakve nalazimo u demokratskim društvima, a analizirao ih je i Gramsci (1971). Dakako, sve to znači dopustiti hegemonijskoj logici da transcendirira kontekst u kojem je prvotno bila formulirana – u 20. stoljeću – i smatrati je „transcendentalnim horizontom“ prilikom opisivanja okolnosti iz ranijih epoha i mapiranja povijesnih struktura i tendencija dugog trajanja.

S time na umu, kakvu bi vezu mogli skicirati između specifične logike hegemonijske moći i povijesne dimenzije modernosti? Indikativna je tu Koselleckova studija (1988) raspada apsolutističkog poretka u Europi i otvaranja obzora permanentne političke krize – ne nalazimo li u toj situaciji, u kojoj društveni identiteti gube mogućnost legitimacije esencijalnim i trajnim karakteristikama, uvjete mogućnosti hegemonijskih praksi? Preciznije, ne postaju li hegemonijske prakse povijesno moguće upravo tamo gdje, zbog partikularnih povijesnih okolnosti, dolazi do povećanja jaza između riječi i stvari, između simboličkog poretka i konkretnih političkih aktera kao nosioca simboličkih titula tog poretka? Tamo gdje, kako to tvrde Laclau i Mouffe, „demokratska revolucija“ kao moderna pojava *par excellence* čini vidljivim logiku kontingencije u institucionalnoj i diskurzivnoj sedimentaciji „činjenica“ i „društvenih uloga“? To se jasno vidi na onim Koselleckovim primjerima u kojima tvrdi da u razdoblju prosvjetiteljske kritike *kralj više nije kralj* nego naprosto čovjek koji uzurpira i zlorabi poziciju moći i da je sama logika transcendentnosti političkih figura rastvorena u intelektualnoj i moralnoj kritici (Koselleck, 1988: 119).²⁷⁵ Hegemonijski subjekt bio bi tada netko nad kime se vrši specifično moderna organizacija pristanka koja uključuje sve one procedure o kojima smo govorili: subjekt čije je kolektivno djelovanje *intenzivirano* rastućim uvjerenjem da je simboličko zdanje šuplje, da je sklepano raznoraznim taktičkim zakrpama i da između onoga tko okupira poziciju moći i simboličke djelotvornosti same te pozicije zjapi razdaljina koju hegemonijske prakse nastoje izbrisati svojim diskurzivnim intervencijama. Drugim riječima, ako prihvatimo Koselleckovu središnju tezu da prosvjetiteljstvo stvara permanentnu krizu u okviru moderne sekularne države, teorija hegemonije tome dodaje da ta kriza otvara vrata novim strateškim mogućnostima i akterima čiji su rezultati djelovanja nepredvidljivi i neizvjesni s obzirom na dotadašnje obrasce političkih procesa.

²⁷⁵ Kako ističe Laclau: „Samo u slučaju kada je nešto radikalno dovedeno u pitanje, naša je pažnja usmjerena prema njegovim povijesnim uvjetima mogućnosti, a koje smo ranije uzimali zdravo za gotovo“ (Laclau, 1990: 173).

U isto vrijeme, što usložnjava ovu sliku, teorija hegemonije gleda na procese modernizacije *kritički*, smatrajući da se kroz njih politički jezik i temeljne konceptualizacije konfliktnog polja nastoje iznova supstancijalizirati i omeđiti čvrstim granicama, da se kontingentni karakter diskurzivizacije nastoji prekriti novim, „modernim“ kategorijama izvjesnosti (nacija, građansko društvo, slobodno tržište, vladavina prava itd.). Drugim riječima, modernost je prema Laclauu obilježena težnjom za potpunim preklapanjem univerzalnih vrijednosti s determiniranim povijesnim akterom koji tu univerzalnost utjelovljuje bez ostatka, a čime se poništavaju neki od strateških potencijala otvorenih raspadom „starog poretka“ u Europi u 18. stoljeću (Laclau, 2007: 51). Refleks bi modernizacije, dakle, bio potraga za izgubljenim temeljima političkog poretka i zatvaranje antagonističkog šava retoričkim sredstvima u nekim elementima veoma nalik na teološke sustave - poput marksističke konceptualizacije radničke klase kao univerzalnog agenta emancipacije, (neo)liberalnog shvaćanja slobodnog tržišta kao bezimene sile ravnoteže ili racionalno-birokratske utopije savršeno funkcionirajućeg društva. S druge strane, paradoks političke dimenzije prosvjetiteljskog projekta još jasnije utjelovljuje ona Rousseauova максима da bi ljude trebalo „natjerati da budu slobodni“: ona izvodi na svjetlo inherentne proturječnosti modernizacije, a s njima i svih onih figura čiju antagonističku strukturu teorija hegemonije nastoji analizirati: opće volje, nacionalnih interesa, demokratskog konsenzusa, društvene pravednosti itd. Ukoliko ih se ne reaktivira u njihovoj kontingentnoj formi te proturječnosti u konačnici završavaju ili u inačici prosvijećenog apsolutizma u kojem povlaštene društvene elite ili institucije posjeduju znanje o „općem dobru“, o tome što je najbolje za druge ljude, što je njihov „istinski interes“; ili pak u nesmetanom „povratku potisnutoga“ koje može poprimiti najmonstruoznije oblike nasilja i brutalnosti (koncentracioni logori, genocid, aparthejd itd.). Posljedično, što hegemonijski proces postaje vidljiv to se jasnije očitavaju limiti modernističkog načina konceptualizacije političkog iskustva, i sve više ulazimo u postmoderni prostor kontingentnih formi političke artikulacije.

Vratimo se sada na aspekt temporalizacije hegemonijskih formi politike. Ono što bi teorija hegemonije mogla naučiti od konceptualne historije je da postoji metodološka korist i od toga da se kaže da nešto što se isprva čini novo i neobično zapravo pripada tradicionalnim oblicima, da je manifestacija tek lokalnih permutacija nekog trajnog i postojanog procesa; ali i od toga da se nešto opiše u terminima diskontinuiteta, da se unutar stabilnih narativa uhvati trenutak rascjepa, paradigmatškog obrata. Pozivanje na kontinuitet tradicije ili smještanje neke društvene skupine u revolucionarni trend diskontinuiteta ima jasne hegemonijske

konotacije – tu se nalaze strateške prednosti ili zamke koje katkada presuđuju o stupnju mobilizacijske učinkovitosti ili ekvivalentnog potencijala. A što pak znači da u prostoru hegemonijskih borbi ne bi trebalo tražiti čisti rez između kontinuiteta i diskontinuiteta: on više ovisi o kutu gledanja nego o svojstvima samog promatranog objekta/fenomena. Iz različitih antagonističkih žarišta taj se rez percipira drugačije: ono što je za jednu društvenu skupinu povijesni prijelom, ulazak u novu epohu, za drugu je nastavak stagnacije ili početak nazadovanja i opresije. Nije li najbolji primjer suvremena koncepcija slobodnog tržišta kao indikatora napretka i progresivnosti: ono što za pripadnike kapitalističke elite predstavlja ulazak u novo doba mogućnosti, nove prilike za akumulaciju bogatstva i privilegija, za druge je samo još jedna epizoda eksploatacije i eksproprijacije resursa. S druge strane, hegemonijska situacija nikad nije do kraja zatvorena i prijelom nikad nije dovršen; kako ističe Laclau, „odbačene alternative i dalje nastavljaju djelovati u pozadini i iznova se pojavljuju s neizbježnim povratkom potisnutog“ (Laclau, 2014: 4). To jest, konceptualni obrati nikad nisu konačni, stari konceptualni sadržaj i dalje predstavlja kontrahegemonijski potencijal iskoristiv za nove redeskripcije i reartikulacije u nadolazećim sukobima.

Temporalna dimenzija hegemonije, shodno tome, ne posjeduje nužno progresivnu crtu ili moment ubrzanja; to u konačnici može biti samo rezultat ili efekt hegemonijske borbe, a ne njen apriorni uvjet ili predeterminirani sadržaj. Moguće je da pod određenim okolnostima (institucionalnih reformi, industrijalizacije društvenog života, automatizacije proizvodnih procesa i slično) ubrzanje djeluje kao faktor mobilizacije i kretanja, dok u nekim drugim, jednako suvremenim okolnostima postoji moment usporavanja, okretanja prema natrag, kad su revolucionarne tendencije ili snage „napretka“ proglašene regresivnima (u kontekstu ekološkog aktivizma, recimo, ili pokreta protiv nesputanog razvoja i konzumerističke logike „divljeg“ kapitalizma). Na primjer, tzv. *pokret odrasta* (D'Alisa, Demaria i Kallis, 2016) čija premisa počiva na kritici bezgraničnog ekonomskog rasta i odbacivanju imperativa napretka - tu nalazimo inverziju moderne temporalnosti i ubrzanog kretanja prema naprijed, kolektivna mobilizacija organizirana je prema povratku tradicionalnijim formama društvene organizacije, a univerzalnost napretka diskreditirana ukazivanjem na njegove nuspojave i kontraproduktivne učinke. Hegemonijska djelotvornost takvog pokreta počiva na sposobnosti kristalizacije nezadovoljstva trenutnom koncepcijom „napretka“, njenom dekonstrukcijom i predlaganjem alternativnih modela ili pak potpunim odbacivanjem i zahtjevom za povratak u različite oblike „primitivnog“ stanja. Ubrzanje ili progresivnost dakle mogu ali i ne moraju

biti katalizatori političkog okupljanja: u slučaju kada to postaju iza njih već stoji neka hegemonijska formacija sa svojim otvorenim i prikrivenim ciljevima i interesima.

Idemo dalje. Tamo gdje se najbliže dodiruju teorija hegemonije i konceptualna historija tiče se Koselleckove teze o tendenciji političkih pojmova da od praga modernog doba postaju sve apstraktniji, da sve manje funkcioniraju kao partikularne staleške oznake, a sve više poprimaju opća obilježja i utopijsko-univerzalne tendencije. Za Laclaua i Mouffe, na sličnoj teorijskoj putanji (iako bez konkretnog povijesnog istraživanja), hegemonijske se prakse promatraju kroz supsumiranje i simplifikaciju diferencijalnosti kompleksnog političkog prostora u „opće“ konceptualne sheme koje na okupu drži antagonistička sinteza i strateška iskoristivost (2001: 113). Ono što ih povezuje s Koselleckovom pozicijom je disocijativna dimenzija koja stvara potrebu za povlaštenim semantičkim tvorbama, organizacijskim čvorištima oko kojih se odvija konstantno nadmetanje za interpretativni i značenjski monopol. I Laclauovi prazni označitelji i Koselleckovi kolektivni singulari napučuju jedan prostor u kojem više nije moguća neposrednost političke konceptualizacije i gdje moderni oblici temporalizacije lišavaju pojmove njihovih tradicionalnih uporišta (Marchart, 2007: 58). Djelotvornost tih pojmovnih konstrukcija, bilo kolektivnih singulara bilo praznih označitelja, ne proizlazi iz bogatstva njihova značenja, nego iz empirijske nedorečenosti, iz semantičke oskudice - a iz čega se onda crpi njihova *politička* snaga i konfliktno razvrstavanje. Politika kakvu danas poznajemo, prema tom gledištu, neodvojiva je od forme „općih“ lingvističko-polemičnih formi nastalih u 18. stoljeću (i oko Francuske revolucije). Možemo li zamisliti suvremeni vokabular, bilo ljevice ili desnice, a da ne sadrži takve apstraktno-prazne tvorbe, koje prelaze preko društvenih i klasnih granica, legitimirajući se jedinstvom i zajedništvom, postulirajući znanje o najboljem i najefikasnijem poretku, utopiju u kojoj svi istovremeno mogu biti pobjednici?

Međutim, postoje jasne razlike između Koselleckove sheme kolektivnih singulara i hegemonijske logike praznih označitelja. Laclau i Mouffe puno više ustraju u tome da kada kažemo *slobodno tržište, država, društvo, pravednost, jednakost* itd., iza tih oznaka ne kriju se konkretni povijesni objekti, jasno razgraničene danosti čija se značenja i svojstva mogu precizno dohvatiti: oni ne mogu biti validirani ili diskreditirani podudarnošću s referentom iz jednostavnog razloga jer njihov „referent“ teško da postoji izvan samog procesa

konceptualizacije.²⁷⁶ Također, za Laclaua i Mouffe apstraktnost ne predstavlja samo sposobnost političkih pojmova da supsumiraju sve kompleksnije društvene odnose i da se diseminiraju među sve širim slojevima stanovništva, što je za Kosellecka bila jedna od temeljnih obilježja modernog političkog jezika (2001: 133). Apstraktnost kakvu implicira logika praznih označitelja predstavlja specifičnu „transcendentalnu“ sintezu konceptualno-perceptivnih elemenata, mapirajući procese koji dolaze prije nego što je stanovita politička „realnost“ ili „jedinstvo“ poprimilo svoj oblik (Laclau, 2010: 232-233).

Unatoč transcendentalnom prizvuku, međutim, apstraktnost u *hegemonijskom* smislu nije instrument spoznaje. Primjerice, tamo gdje je iz perspektive idealističke filozofije Kant smatrao da proces apstraktne shematizacije predstavlja jedan vid sinteze kaosa iskustva pomoću transcendentalnih kategorija kao univerzalnih uvjeta mogućnosti spoznajne aktivnosti (Kant, 1984) ili gdje današnje kognitivne znanosti u mehanizmu lingvističkog uopćavanja vide prirođenu biološko-instinktivnu sposobnost organizacije misaonih procedura i vanjskih podražaja (Pinker, 1995) - teorija hegemonije, za svrhu analize političko-apstraktnih tvorbi, predlaže konfliktni model sinteze koji se ne ravna pravilima i regularnostima kakve bi filozofi ili kognitivni znanstvenici smatrali ahistorijskima. Naprotiv, teza je da se postupak generalizacije/apstrakcije ne može izolirati od polja interesnih sila i kontingentnih ishoda artikulacijskih procesa, a kakvi su se intenzivirali kao rezultat stjecaja stanovitih povijesnih okolnosti od 18. stoljeća nadalje. Način na koji od nekog (isprva bezimenog) skupa manje ili više heterogenih objekata uzimamo samo određene karakteristike, zanemarujući ostala pojedinačna svojstva, i onda te *povlaštene* karakteristike postuliramo kao *nužne* za prepoznavanje ili konceptualizaciju tog skupa objekata (time ga i *imenujući*) – to je u suštini hegemonijska operacija, jer ovisi i o aktualnom rasporedu snaga u nestalnom društvenom prostoru i jer njezin ishod uvijek može biti drugačiji, ako se promijene strateške kalkulacije ili institucionalni aranžmani, ako određena ekvivalentna konstrukcija više ne može podržavati dostatnu razinu identifikacijskog naboja. Ali i zato, što je možda još važnije, jer ništa *intrinzično* ne podržava taj proces, jer on postaje politički značajan u onoj mjeri u kojoj *ne* ispunjava svoju svrhu, utoliko što su povlaštena (apstraktna) obilježja neadekvatna, ambivalentna, semantički prazna. Recimo, kada netko pogleda u nacionalnu zastavu – u kojem točno trenutku jedna obojena krpa postaje simbol nacije, kakve procedure sinteze ravnaju prijelazom s jedne na drugu percepciju? Ima li u jednoj obojenoj krpi ičega od

²⁷⁶ Dakako, postoje i brojne druge teorije koje će proces apstraktne sinteze opisati na drugačije načine: marksisti sa svojim historijskim materijalizmom, neokantovci s filozofijom simboličkih formi, analitički filozofi s formalno-logičkim principom itd.

gustoće „nacionalnog bića“? Naravno da nema, ali to je ono što tom objektu i omogućuje da dosegne apstraktno jedinstvo i hegemonijsku djelotvornost. Previdjeti to, bilo kroz cinizam ili naivni empirizam, znači zanemariti simboličku snagu i materijalne učinke političkih apstrakcija.

Iz tog razloga, procedure apstrahiranja/generalizacije političkih pojmova predstavljaju za teoriju hegemonije važan analitički moment. No za razliku od marksističke kritike ideologije koja smatra da proces ideološke apstrakcije zakriva realnu, materijalističku bazu društvenog života, teorija hegemonije bi željela što je moguće duže držati otvorenom pukotinu unutar kontingentno ustrojenih apstraktnih tvorbi, svjesna da nije moguća konceptualizacija bez uopćavanja, ali isto tako da je sama apstraktnost fluidno i efikasno oružje političke borbe. Iz hegemonijske perspektive, stoga, nemamo ništa od toga da ustvrdimo da je apstraktna (ili opća) razina političkih pojmova lažna ili ideološka i da u sebi neminovno skriva neku podrivajuću partikularnost. Koliko god to do određene mjere bilo opravdano u prvom koraku (kada se iza opće razine traži lanac ekvivalencija i kompozicija partikularnih pozicija), time se previđa da apstraktne tvorbe imaju svojevrsnu (performativnu) autonomiju i da jednom uspostavljene postaju politička snaga s kapacitetom utjecaja na koordinate polja koje ih je omogućilo. Cilj dakle nije istjerati apstraktne tvorbe iz političke teorije i baviti se samo konkretnim, specifičnim. Apstrakcije su nužne kako za političko djelovanje tako i za teorijsku analizu tog djelovanja, no treba osvijestiti njihove uvjete mogućnosti i funkcije koje obavljaju u okviru nekog konkretnog poretka ili hijerarhije. Laclau o tome kaže sljedeće: „Formalna analiza i apstrakcija bitne su za proučavanje konkretnih povijesnih procesa – ne samo što je teoretska konstrukcija objekta uvjet za bilo koju intelektualnu praksu vrijednu toga imena, već i zbog toga što sama društvena stvarnost stvara apstrakcije koje organiziraju vlastita načela funkcioniranja (...) Isto tako, kada pokušamo objasniti strukturiranje političkih polja putem kategorija kao što su 'logika ekvivalencije', 'logika razlike' i 'proizvodnja praznih označitelja', mi pokušavamo konstruirati teoretski obzor kojega su apstrakcije ne samo analitičke već realne apstrakcije o kojima ovisi ustanovljavanje identiteta i političke artikulacije“ (Laclau u Butler i sur., 2007: 88-89).

Ako prihvatimo Koselleckovu tezu o sve većoj apstraktnosti političkih pojmova u modernom periodu, kao povijesnom preduvjetu njihove političnosti i ideoložnosti, tu se ne radi o „suprotstavljanju apstraktnog jedinstva teorije konkretnoj višestrukosti činjenica“ (Foucault, 2012: 88). Radije, posrijedi je ono što Laclau naziva *konkretna apstraktnost* – „apstrakcija koja izravno strukturira društvene odnose (...) proizvodi konkretne historijske učinke utoliko

što su oni utjelovljeni u ustanovama, kodovima, praksama itd.“ (Laclau u Butler i sur., 2007: 190). Time se obrće analitička oštrica, ne više prema sadržaju apstraktnih tvorbi u kojima se razlučuje lažnost od ispravnosti, jezgra od periferije, nego prema samoj generalizaciji kako se odvija u različitim „konkretnim“ društvenim sferama: kroz institucionalna uređenja koja neku apstrakciju utjelovljuju u nizu administrativnih ili prinudnih ponašanja; putem lingvističkih dekreta kojima se nameće standardizacija idioma ili nacionalnog jezika; u stranačko-frakcijskoj areni gdje apstrakcije postaju konkretno oružje mobilizacije, selekcije, antagonizacije; u pravosudnim instancama u kojima dobivaju opipljivu kaznenu dimenziju i isprepliću se sa sistemskim nasiljem; u obrazovnim ustanovama gdje se hipostaziraju kroz proces socijalizacije i transmisije znanja itd. U tom smislu poopćiti neki pojam do razine univerzalne primjene ili do kristalizacije u ekvivalentnoj formi - što se od 18. stoljeća dogodilo s čitavim nizom pojmova od kojih su mnogi i danas neizostavni dio političkog vokabulara – podrazumijeva da on postane predmet strateških kalkulacija, instrument političke borbe, konstitutivni faktor identifikacije i katalizator disocijativnosti, u isto vrijeme predstavljajući *tabulu rasu* političkog diskursa i mjesto gdje se traži najveća gustoća značenja.

Sad je možda pravo vrijeme da se vratim na metodološku opreku s kojom je započeo ovaj rad – opreku između spoznajno-racionalne dimenzije moderne političke teorije i strateško-performativnih značajki postmodernog pristupa. Ako je, kako ističe Laclau, modernu političku misao obilježilo „traženje esencijalnih karakteristika iza povijesne specifičnosti“ (Laclau, 1990: 22), postmoderno stanje bilo bi ono u kojem se politika manifestira privremenom kompozicijom kontingentnih elemenata iza kojih nema supstancijalnog središta. Jednom kada se rastvore velika politička jedinstva i apstraktne veze, na drugoj strani nas ne čeka ništa osim amorfno prostora u kojem strujanja sila još nisu kondenzirana u blokove moći, gdje u odsutnosti procedura imenovanja ne možemo iz heterogenosti izolirati konkretne objekte/subjekte. Sačuvati podsjetnik na tu traumatičnu nemogućnost, to je ono što Laclau i Mouffe podrazumijevaju pod imenom „radikalne demokracije“ i što u krajnjoj instanci predstavlja normativni zaključak teorije hegemonije: relativizaciju političkog prostora koja ne vodi u rezignaciju i nihilizam već otvara vrata borbenom pluralizmu (Mouffe, 2016: 16-18, 25). S druge strane, ako je hegemonijska logika „moderna“ fenomen u smislu da se pojavljuje i mutira u povijesnim okolnostima prosvjetiteljske kritike, širenja demokracije i racionalističke paradigme, ona isto tako djeluje na samim limitima te modernosti: njena *post-moderna* struktura omogućuje joj da u samom modernističkom projektu detektira sedimentirane nestabilne temelje i retoričke mehanizme totalizacije koji su zamijenili stare

teološke i mitološke kategorije. Jasno je da u tom segmentu postmoderno nije kronološka kategorija, ona ne dolazi poslije moderne; naprotiv, posrijedi je dekonstrukcijski potencijal jedne „moderne“ logike političko-diskurzivnih praksi nakon čije se diseminacije sve teže vratiti starom modernističkom razumijevanju politike.

S ovakvim rezoniranjem, međutim, možemo otići i korak dalje: ne mijenja li se danas paradigma političkog jezika na način koji je i postmodernoj teoriji nepoznat? Ne gubi li politički jezik, barem na Zapadu, onu svoju oštrinu i snagu koju je nekad imao u kontekstu demokratskih revolucija, uspona parlamentarizma i nacionalne države? Posustaje li u svojem mobilizacijskom i afektivnom potencijalu? Ili je to pak samo privid? Kada se s ustajalih parlamentarnih govornica i polumračnih stranačkih skupova izmještamo u nove diskurzivne prostore - društvene mreže, interaktivne digitalne platforme i multi-simultane oblike komunikacije - mijenja li se time političko-diskurzivna logika samo *kvantitativno*, u smislu da se demokratizacija i politizacija jezika sada širi i na digitalne mreže? Ili pak dolazi do *kvalitativne* promjene koja zahvaća samu temeljnu logiku političkog jezika? Primjerice, ono što danas Google i Facebook rade u smislu globalne sinteze i akumulacije informacija i znanja kroz kompleksne algoritamske strukture – nije li to jedan nov diskurzivni moment koji je za političku teoriju kakvu danas poznajemo neproziran?²⁷⁷ Ne sugeriraju li nam nedavni skandali s Cambridge Analyticom i privatno-invazivni biznis modeli društvenih mreža i *online* pretraživača koliko se diskurzivno bojište radikalno izmijenilo u posljednjih desetak godina? Koliko su političke mogućnosti digitalnog diskurzivnog prostora mutirale s obzirom na moderne forme parlamentarizma i ideala demokratskog konsenzusa i otvorile nove prilike za kolektivne intervencije i okupljanja, ali i manipulaciju i zlouporabu? Pokazuje li nam to, možda, smjer kojim bi se i teorija hegemonije trebala kretati u budućnosti u svojem analitičkom obuhvatu? Ili nam se time jasno sugeriraju njeni limiti, nešto što ona svojim kategorijama i metodološkim kapacitetima nije u stanju obuhvatiti? To su složena pitanja koja je ovdje potrebno otvoriti, ali ih ostavljam za neko novo istraživanje.

²⁷⁷ O političkim implikacijama *big data* kompanija i društvenim posljedicama invazije na privatnost od strane kompanija poput Googlea i Facebooka vidjeti Zuboff, 2019; Noble, 2018; O'Neil, 2016.

7. LJEVICA I DESNICA KAO HEGEMONIJSKI POJMOVI

U ovom posljednjem poglavlju pokušat ću sve što sam iznio o hegemonijskog logici označavanja primijeniti na analizu pojmovne opreke ljevice i desnice. Ako su prošla poglavlja funkcionirala kao metodološko-teorijske rasprave, ovo će imati više aplikativnu dimenziju: cilj mi je demonstrirati kako bi funkcionirala jedna konkretna analiza političkih pojmova usidrena u *hegemonijski tip* konceptualne analize, a unutar metodološkog okvira kojeg sam iz različitih gledišta opisivao u prethodnim poglavljima i koji se preklapa s određenim postavkama Freedenove morfologije ideologija, Skinnerovog lingvističkog kontekstualizma i Koselleckove konceptualne historije. Zbog ograničenog prostora, biti će to više skica kako bi trebalo izgledati jedno takvo hegemonijski usmjereno istraživanje, naznačujući glavne točke i pravce kojima se takav tip analize može kretati. Pojmovna opreka lijevo-desno (ili ljevice i desnice) predstavlja danas najustrajnu konceptualnu osovinu artikulacije i tumačenja političkih odnosa (barem u Europi i zapadnom svijetu). Slobodno se može reći da je hegemonizirala naše političko iskustvo do te mjere da predstrukturira moguće kombinacije i odnose snaga, postavlja formalna pravila i raspone okupljanja ideoloških blokova, uvjetuje sadržaj javnog dijaloga i općenitu percepciju parlamentarnog života. Utoliko je važnije da joj se pristupi kroz pažljivu analizu njene hegemonijske semantike, onoga što u njoj funkcionira kroz mehanizme univerzalizacije, ekvivalencije, ambivalentnosti, praznine. Drugačije rečeno, da se ljevicu i desnicu shvati kao egzemplarne primjere hegemonijski konstruiranih pojmova kroz koje se prelamaju neka od općih mjesta i ograničenja modernog tipa političke moći. Tome će biti posvećeno čitavo poglavlje.

U literaturi nalazimo da se opreka ljevice i desnice definira kao „politički esperanto“ (Laponce, 1981: 56) „temeljni semantički obrazac“ razumijevanja politike (Čular, 1999), „spacijalni arhetip“ (Sartori, 2005: 298); „dualizam bogat metaforičkim značenjem“ nužan za održavanje „demokratske funkcije“ društva (White, 2011: 201), „generalizirani medij političke komunikacije“ (Fuchs i Klingemann, 1990: 211), „kategorija najveće apstrakcije“ (White, 2011b) i slično. Njena sveobuhvatna integracija podsjeća nas da se politika ne odigrava toliko u „geografskom ili fizičkom prostoru“, koliko „simboličkom ili figurativnom“ (Sartori, 2005: 298), i da se odnosi moći uvijek već moraju kodificirati znakovima. S druge strane, pored obznanjivanja njene centralne uloge, lijevo-desna opozicija se od samih početaka proglašava neadekvatnom, zastarjelom, pa čak i opasnom – pogotovo danas, u okolnostima postindustrijske, kasno-kapitalističke, globalno-digitalne hegemonijske situacije

njezina se frakcijska i konfliktna narav gleda kroz prizmu radikalizma prošlosti ili prepreke konsolidaciji političkog jedinstva (nacionalnog, globalnog itd.).

Iz hegemonijske perspektive „univerzalnost“ i stoljetna ustrajnost lijevo-desne opreke ne proizlaze iz njenih intrinzičnih karakteristika, iz nečega što bi u njima sadržajno korespondiralo ili reflektiralo činjenično stanje političkog trenutka, koliko iz kontingentnih okolnosti i prazne semantičke forme samih njihovih označitelja. Stoga, hegemonijska analiza lijevo-desnog diskursa neće biti isto što i analiza pojedinačnih pojmova koji su se uz njih vezali u različitim povijesnim periodima: socijalizma, konzervativizma, (anti)rojalizma, (anti)klerikalizma, liberalizma, države blagostanja, nacije, klase i mnogih drugih. Ako smo nešto naučili iz elaboracije teorije hegemonije u prošlim poglavljima onda je to da se hegemonijski sukob ne odigrava između oštro i konačno razgraničenih tabora: antagonističke granice, diskurzivno konstituirane i perpetuirane, propusne su, a princip razdvajanja je ujedno i princip kontaminacije. Sasvim sigurno da ni hegemonijski blokovi ljevice i desnice ne mogu to izbjeći. Ako postoji konsenzus oko njihova značenja znači da je došlo do ravnoteže snaga u određenoj oblasti, znači da su socijalističke ili konzervativne skupine, recimo, uspjele privremeno zaštititi distancu prema označenom odnosu ljevice i desnice. Označeno odnosa ljevice i desnice rezultat je specifičnih hegemonijskih procesa čiji je efekt konstitucija grupnih identiteta i manje ili više trajnih formi zajedništva; značenje je tih pojmova relativno s obzirom na njihovu „produktivnost“ u „organizaciji velikog broja društvenih zahtjeva“ i perpetuaciji „suprotstavljenih političkih imaginarija“ (Laclau, 1990: 227).

Od manje je pritom važnosti da se analiziraju pojedinačni slučajevi hegemonije ljevice ili hegemonije desnice, koliko da se rastumači sam taj binarni okvir, kao diskurzivni čvor u koji se politički svijet zapetljao u posljednja dva i pol stoljeća; a čija funkcionalnost i otpornost proizlaze iz odgovora na jednu izmijenjenu stratešku situaciju krajem 18. stoljeća, u međuvremenu poprimivši karakteristike autonomnog diskursa, anonimne simboličke sheme odvojene od njenih tvoraca i subjektivnih nositelja. Od Francuske revolucije gdje je opreka lijevo-desno prvi put poprimila jasne političke konotacije pa do današnjeg trenutka gdje se nerijetko proglašava prevladanom i zastarjelom, njezina hegemonijska učinkovitost uvjetovana je pozicioniranošću spram žarišta moći, intenzitetom mobilizacije, raspirivanjem kolektivnih strasti i kohezijom grupa koje imenuju. Pritom, to što ljevicu i desnicu želimo ovdje shvatiti kao „značenjski fenomen“ nimalo ne umanjuje njen politički značaj. Dapače, kroz optiku teorije hegemonije funkcioniranje političke moći se vidi mogućim samo tamo gdje postoji simbolička mreža odnosa i gdje se vlast ili poredak mogu osloniti, osim na golu

fizičku silu, i na ovakve čvorišne simbole preko kojih povećavaju svoju ekonomičnost, funkcionalnost, opseg primjene.

Sama teorija hegemonije nikad nije izvršila obuhvatnu analizu lijevo-desne opreke. Pa ipak, Laclau i Mouffe (2001) na nekoliko mjesta govore o problemu ljevice i desnice u kontekstu krize diskursa ljevice u drugoj polovici 20. stoljeća, kada on ostaje bez teorijskog uporišta u marksističkoj paradigmi. No njihovo poimanje ljevice od male nam je pomoći za jednu širu hegemonijsku analizu; to jest, kako će biti jasnije malo kasnije, iako njihova teorija započinje impulsom redefinicije lijevog diskursa socijalizma u okolnostima njegove diskreditacije, ona nije spremna do kraja dekonstruirati pojam ljevice, nije spremna radikalno razdvojiti razinu označitelja i označenog, a kako je to znala činiti s nekim drugim pojmovima (klase, nacije i slično). U poglavlju koje slijedi pokušat će se izvesti upravo to: sagledati pojmove „lijevog“ i „desnog“ onkraj bilo kakve supstancijalne ili nužne značenjske osnove koja im je provizorno bila pripisana u različitim povijesnim konjunkturama (jednakost, emancipacija, sloboda itd.). Rasprava koja slijedi razvijat će se u tri smjera: 1) pitanje povijesnog i semantičkog izvorišta političkih konotacija ljevice i desnice; 2) problem pronalaženja adekvatne i spoznajno utemeljene definicije lijevog i desnog; 3) sagledavanje teze o zastarjelosti pojmova ljevice i desnice u širem kontekstu (post)modernih hegemonijskih praksi.

7.1. Potraga za izvorom

Današnje političko-teorijske rasprave o pojmovnoj opreci ljevice i desnice nerijetko započinju navođenjem onoga što se smatra njenim povijesnim izvorištem: rasporedom sjedenja u novoosnovanoj Narodnoj skupštini tijekom Francuske revolucije koji je odražavao podjele između protivnika i pristaša monarhijskog režima apsolutističke države. S lijeve strane smjestio se dotadašnji Treći stalež sa zahtjevom ukidanja privilegija aristokracije i crkve, zasnivanja republike na ustavnim načelima, omogućavanja slobode izražavanja i zaštite privatnog vlasništva; s desne strane su se pozicionirali oni koji su tražili očuvanje monarhije, ili različite ustupke poput institucije kraljevog zakonodavnog veta, imovinskog cenzusa na pravo glasa itd. (Hodgson, 2018: 33; Rosas i Ferreira, 2013: 3; Bienfait, 2019: 2-6). Mnogi autori drže da se navođenjem tog povijesnog izvora ili etimološkog podrijetla može uspostaviti kontinuitet ili barem minimalna značenjska osnova, a s obzirom na koju je onda moguće detektirati i objasniti naknadne i izvedene oblike lijevo-desne podjele – poput socijalističkih i komunističkih varijacija, hladnoratovskih pozicija ili postmodernih mutacija.

Međutim, analiza ljevice i desnice kao *hegemonijskih pojmova* trebala bi biti opreznija: povijesnom izvorištu, koliko god ono bilo korisno za opću orijentaciju, ne treba pripisivati esencijalistička ili teleološka obilježja. Ako u kaotičnoj atmosferi francuske Narodne skupštine 1789. godine po prvi puta nalazimo maglovite političke konotacije pripisane jednoj praktičnoj prostornoj metafori, to je ipak daleko od toga da možemo govoriti da su oni već tada bili hegemonijski djelotvorni pojmovi u smislu performativnosti i pozicioniranosti u prostoru moći. Metodološkoj poziciji teorije hegemonije puno bi bila bliža tvrdnja jednog francuskog povjesničara da se te 1789. godine radilo o „lažnom početku“ i da je moralo proći još dugo vremena prije nego je lijevo-desna opreka postala integralni dio političkog vokabulara s „materijalnim“ učincima na konstrukciju kolektivnih identiteta i konkretnim implikacijama u masovno-demokratskom procesu (Gauchet, 1996). Taj prijelaz od „lažnog početka“ lijevo-desne opozicije do njene hegemonizacije u opći idiom moderne politike jednak je hegemonijskom prijelazu „od kontingentne artikulacije do esencijalnog pripadanja“; skok u kojem je u isto vrijeme sadržana i „lingvistička“ transformacija od proizvoljnosti znaka do jezične konvencije i značenjske punoće. (Laclau 2014: 63).

S druge strane, i oni autori koji u političkoj konfiguraciji lijevo-desne opozicije (pored povijesno-izvorišne) traže biološku ili antropološku osnovu također se suočavaju s problemom marginalizacije i zamagljivanja njenog stvarnog političkog značaja. Primjerice, u utjecajnoj studiji Jeana Laponcea koja pokušava povezati religijske i mitološke konotacije lijevog i desnog s naknadnim političkim označavanjem u modernom periodu, tvrdi se da su primitivne kulture i religijski sustavi bili organizirani dominacijom desne strane i da je od antičke Grčke do kršćanske srednjovjekovne kulture desno pretežno bilo na strani božanskog, istinitog, muškog, svjetlosti, dok se lijeva strana češće povezivala s prljavštinom, zlobom, ženskošću i mrakom (Laponce, 1981: 93, 100).²⁷⁸ Moderna politika, pak, obrće tu semantičku hijerarhiju u korist ljevice koja otada više nije inferiorna: Laponce to objašnjava time da „termini lijevog i desnog, kada se upotrebljavaju u politici, formiraju svoju valenciju od valencije same politike unutar vlastitog perceptivnog sistema“ (Laponce, 1981: 41, 44). A ako je, kako ističe Laponce, politika polje „negativnosti“, „sistem nadmetanja i opozicije“, onda će poredak lijevog i desnog iz tzv. pozitivnosti religijskih i socijalnih sistema tamo biti obrnut, te će lijeva strana biti kompatibilnija da izrazi „negativnu prirodu politike“ i zato će u modernom dobu postati dominantnija (Laponce, 1981: 44-45). Taj obrnuti odnos se

²⁷⁸ Primjerice, Laponce navodi da se u Bibliji: desno povezuje s „moći“, „snagom zakona“, „spasenjem“, „znanjem“, „čašću“, „ljubavlju“, „božanskim“, „istinom i integritetom“ itd; a lijevo, koje je spomenuto mnogo rjeđe, sa „sekundarnim i inferiornim“, „beščašćem“ itd. (Laponce, 1981: 40).

manifestira tako da dotadašnje implikacije desnice – moć, svetost, čistoća – u političkoj dimenziji postaju metafore poretka, hijerarhije, reda; dok negativnost ljevice poprima svojstva snage promjene, emancipacije i egalitarnosti kao onih političkih značenja koja će u modernom dobu zauzimati povlašteno mjesto. Međutim, taj naslućeni simbolički kontinuitet ljevice i desnice s obzirom na navodne antropološke korijene zanemaruje upravo one kontingente i transformirajuće društvene okolnosti koji su doveli do inauguracije lijevo-desne dihotomije kao općeg idioma moderne politike. Koliko god s jedne strane može biti zavodljivo tražiti korijene njihovih političkih konotacija u drevnoj ili srednjovjekovnoj religijskoj i mitološkoj semantici, toliko se time ispuštaju iz vida svi oni institucionalni, antagonistički, diskurzivni procesi mnogo bliži našoj sadašnjoj epohi, a čiji je vijek trajanja puno kraći i nestabilniji od stoljetnih mitologija i religija.

Analiza ljevice i desnice kao hegemonijskih pojmova stoga bi trebala krenuti od kontingentnih temelja njihove moderno-političke artikulacije, a pri čemu ti kontingentni temelji nisu ekvivalentni ni izvornom kontekstu (Skinnerova pozicija) ni enumeraciji ne-eliminirajućih obilježja (Freedenova pozicija). Iako je poprilično izvjesno, barem prema svojevrsnom konsenzusu među autorima koji se bave predmetnom temom, da se za polazišnu točku politizacije lijevo-desno opreke može uzeti institucija parlamentarizma i uspostava demokratsko-građanskog sustava u Francuskoj krajem 18. stoljeća (Gauchet, 1996; Noel i Therien, 2008; Lukes, 2003; Bobbio, 1996; Laponce, 1981: 38; Hodgson, 2018: 32) - referenca na Francusku revoluciju i Narodnu skupštinu 1789. ipak ne može sama po sebi objasniti ustrajnost i trajnost lijevo-desne opreke (Gauchet, 1996: 241). Pogotovo ne njenu efikasnost i otpornost koju je manifestirala izvan parlamentarnog okvira, u domeni masovne demokratske politike, izbornog procesa ili ideološko-frakcijskih sukoba u rubnim političkim oblastima. Tu govorimo upravo o onakvoj djelotvornosti kakva je karakteristična za hegemonijsku logiku, a analiza čijih bi učinaka bila puno bliža „genealogijskom“ pogledu nego povijesnoj faktualnosti ili traženju biološke ili religijske esencije: pronaći trenutak kada se u jednu praktičnu prostornu topografiju upliću mehanizmi moći i dolazi do njene ekspanzije kao općeg modela, kada jedan banalni prostorni raspored dobiva artikulacijsku snagu, grupirajući i učvršćujući identitete, dovodeći u vezu heterogene političke interese, potičući na savezništva, pojačavajući antagonizme.

Prije svega, kontingentnost se ljevice i desnice manifestira time da se njena izvorna funkcija u francuskoj Narodnoj skupštini nije pojavila kao izraz neke dublje simbolike ili determinacije, nego kroz praktičnost skupštinske procedure kako bi se olakšalo prebrojavanje glasovanja

među petstotinjak predstavnika triju staleža, raspoređujući ih prema predviđenoj preferenciji glasanja (Bienfait, 2019: 4-5; Rosas i Ferreira, 2013: 3). Od te praktične svrhe i slučajnog odabira do njene integralne političke dimenzije opreke trebalo je proći barem nekoliko desetljeća - najranije oko 1820. u Francuskoj, kako ističu neki autori, a u Europi još kasnije, pojavom socijalističkih stranaka krajem 19. i početkom 20. stoljeća (Gauchet, 199: 244). U tom smislu, kako to predlaže Gauchet, treba pretpostaviti diskontinuitet između „izvorne“ političke uporabe tijekom Revolucije, zatim njezine institucionalizacije kao tehničkog vokabulara parlamentarizma tijekom i nakon Restauracije te trenutka kada postaje artikulacijska osnova formacije kolektivnih identiteta u 20. stoljeću (Gauchet, 1996: 241). Odnosno, kontekst „izvornog“ pojavljivanja političkih konotacija ljevice i desnice, nasuprot onome što bi se o tome recimo moglo zaključivati iz perspektive Skinnerovog lingvističkog kontekstualizma, nije bio determinirajući za njihovo značenje, već samo jedna u nizu konjunktivnih semantičkih transformacija, ni manje ni više „esencijalna“ nego što su to bile one naknadne.

Ako je trenutak uspostave političke konvencije lijevog i desnog vezan uz krizu monarhijskog poretka u Francuskoj (i šire, u zapadnoj Europi) - on za sobom povlači i dublju permutaciju percepcije političke moći (Noel i Therien, 2008: 15, 38).²⁷⁹ Preciznije, percepcija francuskog Starog režima bila je primarno organizirana vertikalnom metaforom moći: kralj je bio poput sunca, visoka i koncentrična sila, a staleži poput vertikalne nepomične ljestvice. Revolucionarne snage i simbolički i doslovno teže razbiti taj poredak: njihovi interesi i zahtjevi nisu se mogli artikulirati (a time ni ostvariti) na terenu stare vertikalne diskurzivnosti; morali su konstruirati novi konceptualni teren unutar kojeg će biti moguća legalnost i legitimnost njihovih zahtjeva. Horizontalna metafora moći i odnosa snaga u tom je trenu mogla odigrati ulogu simboličkog oruđa tog prevrata, performativno preuređujući politički prostor prema skici novog građanskog društva u kojem više ne postoji centralna instanca, nego je moć što je moguće više (horizontalno) raspršena (Laponce, 1981: 8; Bobbio, 1996: 39; Rosas i Ferreira, 2013: 3).²⁸⁰ Korelativ tog procesa je karakterizacija Francuske revolucije kao „egalitarne revolucije“ koja je „zahtijevala horizontalnu političku klasifikaciju“: ako je vertikalnost podrazumijevala hijerarhiju i odnose podređenosti, horizontalnost otvara prostor

²⁷⁹ Pojmovne se inovacije lijevo-desne podjele pojavljuju kao reakcija na krizu i na „opadajuću sposobnost stare paradigme da pruži model ili horizont smislenosti/plauzibilnosti u novoj situaciji“ (Marchart, 2007: 56).

²⁸⁰ U tom smislu bila je riječ o „istinskoj političkoj intervenciji“, utoliko što ona „nikad nije samo opozicijska“, već je „izmjestila uvjete rasprave, reartikulirala situaciju u novoj konfiguraciji“, to jest predstavljala ne samo „zauzimanje pozicije unutar određenog konteksta, nego također strukturaciju samog konteksta u kojem će se izražavati mnoštvo različitih pozicija“ (Laclau, 2014: 176).

egalitarnijim odnosima i redefinira institut predstavništva i pravedne vladavine (Laponce, 1981: 10, 92, 138).²⁸¹ Naravno, ne treba pretjerivati u tome - i horizontalno i vertikalno poimanje moći bile su prvenstveno snažne priručne metafore koje su u stanovitom periodu imale hegemonijsku svrhu, one nisu označavale prelazak iz jednog stanja u drugo; horizontalnost revolucije nije ukinula vertikalne hijerarhijske odnose niti je vertikalnost Starog režima mogla u potpunosti zanemarivati oportunitizam horizontalnih odnosa. Međutim, jednom kada je tadašnji politički jezik napučen horizontalnim pojmovima poput „slobode“, „jednakosti“, „općeg prava glasa“, „slobodne trgovine“, „jednakih prava“, „narodnog suvereniteta“ itd., postalo je sve teže – između ostalog i ekonomski skuplje i društveno kontraproduktivnije – održavati simbolički poredak vertikalnosti. Ono što je ključno primijetiti je da ti horizontalni pojmovi nisu morali nužno i koincidirati s nekom „objektivnom“ horizontalnošću samih društvenih odnosa - upravo tu lekciju treba zapamtiti iz prethodnih poglavlja – njihova simbolička djelotvornost mogla je biti strateški učinkovita a da ne bude utemeljena u „realnosti“ društvenih odnosa, ili, što se svodi na isto, mogla je biti fiktivna a da opet izaziva sasvim konkretne materijalne učinke.

(Tu bi trebalo otvoriti zagradu i prisjetiti se problema povijesne dimenzije hegemonijskog modela politike iznesenog u prošlim poglavljima. Ako slijedimo Laclaua i Mouffe koji na nekoliko mjesta sugeriraju da je logika hegemonije postala vidljiva i operativna krajem 18. stoljeća, u periodu kada počinju tzv. „demokratske revolucije“ (između ostalog i Francuska revolucija) i kada na površinu izbija kontingentnost i diskurzivnost političkih poredaka (2001, 138) - ne podudara li se to sa spomenutom diseminacijom horizontalne percepcije moći? Nije li horizontalna semantika moći jedan od uvjeta mogućnosti hegemonije? Odnosno, ne predstavlja li horizontalnost jedan od faktora uspjeha hegemonijskog tipa politike? Kad to tako postavimo korelacija postoji; no bilo bi pogrešno pretpostaviti vertikalne odnose moći nevažnima za ostvarivanje hegemonije. Ono što smo imali prilike vidjeti u prošlim poglavljima je da hegemonija nema unaprijed zacrtani oblik, niti horizontalnost niti vertikalnost nisu njeni „prirodni“ oblici; rezultat hegemonijskih odnosa uvijek će biti neizvjestan).

Dakako, prihvaćanje horizontalne artikulacije moći i semantičkog polja lijevo-desne opozicije u francuskom parlamentarnom životu nije išlo bez otpora. Na primjer, neki autori ističu da

²⁸¹ Dakako, neki drugi autori poput Soboula ili Hobsbawma nisu toliko naklonjeni ideji o „egalitarnosti“ Francuske revolucije, ali ostaje izvjesno da su jednakost i horizontalnost parlamentarnih odnosa imali simboličku snagu u njenom prevratu.

već od 1791., a posebice od 1795. nakon pada Robespiera i završetka jakobinskog Terora, dolazi do pokušaja demontiranja prostornog rasporeda u Skupštini – raspored sjedenja je postao nasumičan i svako malo se mijenjao kako bi se onemogućilo stvaranje radikalnih frakcija među ekstremistima s obje strane (Gauchet, 1996: 247; Bienfait, 2019: 7-8; White, 2011a: 199). Smatralo se da lijevo-desna podjela pogoduje nastanku političkog radikalizma i da predstavlja prepreku konsolidaciji „opće volje“ i „nedjeljivosti političkog tijela“ (White, 2011a: 199). „Opća volja“ kao jedan od ključnih prosvjetiteljskih termina²⁸², čuvajući u sebi legitimacijsku osnovu revolucije, bio je u suprotnosti sa sektorskim mentalitetom lijevo-desne parlamentarne dihotomije koja je težila institucionalizaciji društvenih konflikata: pokušaj ukidanja lijevo-desne političke topografije stoga je bio pokušaj konsolidacije političkog zajedništva i jednakosti kojima je ideološki težila revolucija (Gauchet, 1996: 262; Lukes, 2003: 606). No postoji i drugačije viđenje ove situacije: prema Laponceu, radije nego da se koriste imena skupštinskih klubova i stranaka, koristile su se oznake lijevog i desnog i time se održavao privid da zastupnici predstavljaju opću volju naroda, a ne frakcijsko-stranačke interese (Laponce, 1981: 49). To jest, ljevica i desnica su zbog svoje navodno „apstraktne neutralnosti“, izvorno više vezane uz prostornu topografiju a manje uz turbulencije političkog života, bile bliže nedjeljivosti političkog tijela, nego čitav niz imena klubova i stranaka koji su se počeli umnožavati u to vrijeme.

Ako su pojmovi ljevice i desnice učvrstili svoje političke konotacije kroz specijalizirani vokabular parlamentarizma i stranačkog nadmetanja, dva su događaja ubrzala njihovu „univerzalizaciju“ izvan tehničkog okvira parlamentarne procedure: uvođenje općeg prava glasa za muškarce 1848. u Francuskoj i pojava socijalističkih stranaka u Europi krajem 19. stoljeća (Laponce, 1981: 11). Uspostava općeg prava glasa otvorila je novi „pluralistički“ horizont: umnožila društvene borbe i zainteresirane frakcije ne više isključivo organizirane pravilima parlamentarne rasprave; oblici političkih sukoba unutar parlamenta iznjedrili su određene obrasce percepcije i simplifikacije političke „realnosti“, a da bi se potom prelili u šire društveno polje i tamo potencirali različite metode masovnih „demokratskih“ politika (Gauchet, 1996: 249, 253; Lukes, 2003: 606). Otada u lijevo-desnoj dihotomiji nije više samo riječ o „topografiji parlamentarnih vijeća“ nego o „kategorijama političkog identiteta“ (Lukes, 2003: 606); o „terminima s kojima se ljudi identificiraju“, „temeljnem idiomu općeg prava glasa“ (Gauchet, 1996: 246 253). Korisno je ovdje ponoviti što o tome kaže Gauchet: „Nije

²⁸² Iako se termin „opća volja“ nikad do kraja nije riješio teoloških konotacija, koje su mu pripisivane puno ranije nego ga je preuzeo Rousseau i od njega napravio revolucionarni pojam, primjerice u filozofiji Nicolasa Malebranchea. Ovu misao dugujem profesoru Nebojši Blanuši (vidi i Reiser, 2010: 551).

se radilo samo o intenzitetu parlamentarne borbe koja je omogućila simboličku supstancijalizaciju. Također je bilo potrebno prešutno prepoznavanje da termini lijevo i desno izražavaju temeljnu realnost povijesne situacije (...) U onoj mjeri u kojoj se politička podjela svima činila kao opravdana, neizbježna, stvarna i ustrajna imalo je smisla identificirati se s njom, transformirati distribuciju parlamentarnih snaga u koncept, pretvoriti slučajnost prostornog rasporeda u nešto esencijalno o francuskoj političkoj realnosti“ (Gauchet, 1996: 251). Koselleckovim terminima, dogodila se njihova politizacija u onom trenutku kada su počeli pokazivati konkretne učinke na koheziju kolektivnih tvorbi i kada im je omogućeno uopćavanje s obzirom na početne partikularne uvjete. Međutim, Koselleckova koncepcija *politizacije* nije istovjetna *hegemonizaciji*: u hegemoniji je sadržan dodatni korak prema specifičnim mehanizmima političkog uopćavanja ljevice i desnice, prema pražnjenju i ponovnom ispunjavanju semantičkog sadržaja i povratnoj svezi s lancem ekvivalencija na čijim je neispunjenim zahtjevima došlo do proboja kvazi-univerzalnog sadržaja.

Što je 19. stoljeće odmicalo to je „izvorno“ značenje ljevice i desnice – kao sukoba između liberalne i rojalističke parlamentarne struje – sve više gubilo svoj semantički sadržaj. U periodu prve i druge Internacionale, Pariške komune i pojave sindikalizma, kada su u Europi socijalističke stranke počele gomilati izborne glasove i puniti parlamentarne dvorane, dolazi do prvog velikog obrata u semantici lijevo-desne dihotomije: predstavnici socijalista i komunista tada zauzimaju lijeve pozicije u predstavničkim tijelima, a dotadašnja se lijeva strana parlamenta (liberali, demokratski republikanci, radikalni egalitaristi) seli prema centru i desnoj strani, miješajući se s dotadašnjom desnicom (Gauchet, 1996: 259; Eley, 2002: 34; Noel i Therien, 2008: 15). Ako je tijekom Francuske revolucije ljevica označavala buržuske ideje, načela slobodne trgovine i privatnog vlasništva, ograničavanje ili ukidanje moći monarhije i crkve; pojavom socijalističkih stranaka lijevi se spektar povezuje sa sasvim drugačijim sklopom političkih koncepata: klasom i klasnim sukobom, diktaturom proletarijata, materijalističkim shvaćanjem povijesti, proturječnostima načina proizvodnje, ekonomskom nejednakosti, kolektivističkom privredom, eksploatacijom viška vrijednosti, internacionalizmom. Manje ili više povezani s marksističkim učenjem i problemima radničkog pokreta u kontekstu industrijalizacije, te koncepcije iz temelja mijenjaju semantičku osnovu čitave lijevo-desne dihotomije. A time se nužno mijenja i identitet desnice koja sada u svoj tabor prima nekadašnje „ljevičare“: rezultat je hibridni identitet koji manevrira između libertarijanizma i konzervativizma, s jedne strane se povezuje s industrijskim kapitalom i potrebom očuvanja tržišnih mehanizama zaslužnih za akumulaciju

privilegija kapitalističkih elita, protiveći se državnoj intervenciji i želeći radikalno ograničiti moć državno-birokratskog aparata; dok s druge strane i dalje čuvajući mjesto za autoritativni i teokratski pristup vladavini (Caprara i Vecchione, 2018: 53; Gauchet, 1996: 294-295). Posljedično, ako je do pojave socijalističkih stranaka i postojala, nije više bilo supstance na koju bi se konceptualna analiza mogla osloniti da dokaže kontinuitet između izvorne uporabe lijevo-desne podjele tijekom Francuske revolucije i naknadnih varijacija i odstupanja.

Diskurs socijalizma (marksizma, klasne borbe i radničkog pokreta) bio je, dakle, prvi veliki diskontinuitet u leksiku lijevo-desne opreke - na razini njenog *označenog*. Ali, u isto vrijeme, potvrda na razini *označitelja* njene fleksibilnosti, instrumentalnosti i ustrajnosti, sposobnosti generalizacije na razini formalnih značenjskih obilježja.²⁸³ U formalno-označiteljskom smislu lijevo-desna opreka poslužila je kao stabilna točka i njena nedeterminiranost omogućila je prilagodbu u izmijenjenim okolnostima, manifestirajući „beskrajnu otvorenost tih termina, čije značenje može uvijek biti dodano nečemu ili izmijenjeno“ (Gauchet, 1996: 259). Diskurzivna autonomizacija lijevo-desne opreke išla je usporedo s dezintegracijom označenog Revolucije i analogija spram Starog režima: pokazujući prilagodljivost i stupanj semantičkog praznjenja bez gubitka političkog značaja i učinkovitosti, učvrstila se kao apstraktna kategorije politike, stabilizirajući formu društvenog konflikta relativno neovisnu o ideološkom sadržaju (Noel i Therien, 2008: 15; Lukes, 2003: 606-607). Taj je postupak potpuno u skladu s hegemonijskom logikom označavanja: „Prvo imamo prisutnost praznog označitelja koji istovremeno izražava i konstituira ekvivalentni lanac. Zatim, događa se autonomizacija ekvivalentnog momenta vis-a-vis njegovih integriranih karika“ (Laclau, 2005: 129). Odnosno, subjekti ljevice i desnice postaju hegemonijski subjekti u onoj mjeri u kojoj postaju „subjekti označitelja, „subjekti bez označenog“ (Laclau, 1990: 96).

Jednom kada su se hegemonijske snage građansko-demokratskih država učvrstile unutar koordinata disocijativnog prostora horizontalnosti lijevo-desne dihotomije – bilo da je riječ o periodu Revolucije, socijalističkom diskursu, hladnoratovskoj ili postindustrijskoj konstelaciji - jedinstvo ostvareno tim procesom, makar bilo i jedinstvo binarnosti jedne opreke, ne može biti supstancijalno ili objektivno. Naoko „manihejska“ struktura ljevice i desnice, čije je obilježje simplifikacija antagonističkog spektra, u sebi sadrži kompleksne lance ekvivalencija

²⁸³ Za neke autore je to dokaz da lijevo-desna podjela nije toliko „dijete Francuske revolucije“, koliko „potomak demokratskog socijalizma“ (Noel i Therien, 2008: 16). I takve tvrdnje treba uzeti sa skepsom, jer nije pojava socijalističkog diskursa jedini diskontinuitet u semantičkoj povijesti lijevo-desne opreke.

s unutrašnjom mrežom fragmentiranih i razasutih identiteta.²⁸⁴ Primjerice, još za vrijeme Francuske revolucije Treći je stalež kao tabor ljevice bio rascijepljen između građansko-trgovačke klase, moćnih odvjetničkih krugova, prosvjetiteljskih intelektualaca, radikalnih egalitarista, republikanaca raznih vrsta, sitnih trgovaca i obrtnika svakih sa svojim sektorskim interesima, gradske sirotinje i tzv. Sankilota kao „ulične snage revolucije“ itd. – između svih njih nije postojala minimalna zajednička osnova identifikacije, nego ju je tek trebalo artikulirati hegemonijskim operacijama od kojih je inauguracija lijevo-desne podjele bila tek početna intervencija (Hobsbawm, 1962: 60, 62). Ni na desnici nije bilo ništa bolje: raslojavanje između klera i aristokracije, između nepokolebljivih pristaša Starog režima i onih koji su spremni na ustupke u obliku konstitucionalizacije monarhije, te razdor na liniji apsolutističkih teokrata i konzervativnih liberala (Laponce, 1981: 51). I kasnije, nakon pojave socijalističkih i komunističkih stranaka, u međuratnom razdoblju ili tijekom poslijeratnog socijaldemokratskog konsenzusa, konačno, i u suvremenoj neoliberalno-globalnoj epohi – na svakoj strani lijevo-desne dihotomije nalazimo fragmentaciju političkih pozicija i strategija, lokalne nesvodljive specifičnosti koje prijete razbiti njeno „jedinstvo“. U tom je smislu podrijetlo ljevice i desnice manje u „doslovnom“ sadržaju njihovih elemenata, zajedničkoj osnovi ciljeva ili ideoloških programa; a mnogo više u samom načinu omeđivanja fragmentiranog i nedovršenog polja političkih razlika – formom binarne logike prikladne modernoj industrijskoj epohi. Kada se tome pripoji tvrdnja da demokratsko-parlamentarna politika sa svojom proliferacijom identiteta i legitimnih pozicija nužno „zahtijeva sveobuhvatne simplifikacije“ (Laponce, 1981: 10) i „simboličko ujedinjenje duboko podijeljenih političkih skupina“ (Gauchet, 1996: 260) – imamo jednu hegemonijsku konfiguraciju koja je tijekom vremena ostavila u naslijeđe svojevrsna (formalna) pravila političke igre, lako dostupne i ponovljive formule, čitav niz taktičkih instrumenata dostupnih političkim subjektima, jednu inteligibilnu oblast unutar koje su se stvari i događaji mogli predviđati i oblikovati s (prividnom) relativnom sigurnošću.²⁸⁵ Također bi mogli reći da su se u tim pojmovima kondenzirali obrasci „modernosti“, onako kako je modernost shvaćao Koselleck: u njima su se prelamali obrasci ubrzanih promjena posljednja dva stoljeća povezanih s industrijalizacijom, napretkom znanstvene racionalnosti, raslojavanjem rada i kapitala, imperijalizmom i slično; njihova je diseminacija proširila „parlamentarni“ tip

²⁸⁴ „Manihejski dualizam zapravo se hrani fragmentiranošću političkog prostora“ (Gauchet, 1996: 276)

²⁸⁵ Laponce polazi od antropološke pretpostavke da „sve kulture – primitivne, kao i razvijene – koriste binarne i polarne opozicije“ (Laponce, 1981: 23).

političkog konflikta na čitavo društveno polje, čitav javni prostor počeo je prihvaćati identifikacijske uzorke parlamentarnog sukoba.

Tu se susreću dva suprotna, a opet (iz perspektive hegemonijske logike) komplementarna procesa: s jedne strane parlamentarna skupština, kao temeljna institucija demokratskih društava, trebala je biti poput „zrcala sposobnog dati točnu refleksiju raznolikosti perspektiva i mnoštva snaga“, „refleksivno tijelo“ koje bi transparentno odražavalo strukturu hijerarhija i raspored političkih snaga u društvu (Gauchet, 1996: 263). S druge strane, artifičijelnost i apstraktnost, odnosno ne-refleksivnost i ne-transparentnost lijevo-desne podjele, kao diskurzivne matrice tog parlamentarnog sustava, ono je što je omogućilo njenu trajnost i otpornost u različitim epizodama transformacije njenih „izvornih“ uvjeta. Kako tvrdi Gauchet, „zato jer su *lijevo* i *desno* bili umjetni konstrukti, koji nisu precizno koincidirali s društvenim realnostima, mogli su biti manipulirani na takav način kako bi se supsumirale te realnosti“, a pri čemu je „leksička potreba“ za njima proizlazila iz činjenice fragmentiranosti političkog polja: „Ti termini su prihvaćeni upravo zato što je u stvarnosti bilo više od jedne desnice i više od jedne ljevice“ (Gauchet, 1996: 261, 273). Drugim riječima, hegemonijska dimenzija ovdje leži u načinu na koji jedan proces hrani drugoga: čak i najstabilnija hegemonijska formacija u konačnici ovisi o mnoštvu heterogenih veza privremeno kristaliziranih u određeno jedinstvo, pri čemu uvijek ostaje distanca između formalne subjektne pozicije i aktera koji privremeno okupiraju tu poziciju (Laclau, 2014: 169; Laclau i Mouffe, 2001: 118-119). Hegemonijske subjekte ljevice i desnice, u kakvim ih god lokalnim varijantama pronalazili, trebalo bi promatrati u tom odnosu napetosti između uspostavljenog ekvivalentnog lanca (krovnog identiteta ljevičara ili desničara) i partikularnih elemenata tog lanca čiji hegemonijski zadaci artikuliraju i modificiraju krovni identitet: što se više lanac ekvivalencije širi to uključene pozicije gube dodir sa svojom početnom partikularnošću, dok istovremeno raste potreba za stabilnom dihotomijom i njenom simplifikacijom (Laclau, 2007: 42; 2014: 47; Laclau i Mouffe, 2001: 58).²⁸⁶

U tom smislu „lijevo“ i „desno“ imaju status hegemonijski konstituiranih imena *par excellence*. Ako je u određenom trenutku i neka europska socijalistička stranka ili komunistička partija uspjela postati lokalnim simbolom ljevice (a isto vrijedi i za desne stranke i desnicu), izvjesno je da nikad nije došlo do potpunog stapanja između imena stranke (ili pokreta) i nominalnog označitelja – lijevo i desno uvijek su bili korišteni kao opće

²⁸⁶ „Da bi imali istinsku ekvivalenciju, diferencijalna partikularnost njezinih termina mora biti oslabljena, ali ne u potpunosti izgubljena“ (Laclau, 2014: 47).

imenice, a ne vlastita imena²⁸⁷, i ta karakteristika općosti omogućila im je njihovo začudno privilegirano mjesto u jeziku moderne epohe (Laponce, 1981: 11; Gauchet, 1996: 273).²⁸⁸ Laponceovim riječima: „Lijevo-desna podjela opisuje pozadinske snage radije nego specifične aktere; opisuje ustaljeni krajolik radije nego one koji putuju kroz njega“ (Laponce, 1981: 11). Utoliko je ona mogla na sebe preuzeti proturječnosti političkog života a da ne izgubi na snazi i privlačnosti: mogla je podržati hibridne konzervativne ideje pomiješane s tržišnim fundamentalizmima, socijalističke utopije o besklasnom društvu u paktu s inercijom birokratske države, mogla je opravdati liberalno-racionalne teologije, radikalizme svih vrsta koji su tražili utočište u legitimnom okviru parlamentarnog jezika, marginalne i odbačene skupine u potrazi za kakvim-takvim političkim statusom itd. Apstraktna i nedorečena, bez tereta koherencije kakvu zahtijevaju tzv. ideološke doktrine, lijevo-desna dihotomija zadobila je značajan simbolički kapital kroz posljednja dva stoljeća: prevodila je konflikte u lako dostupne i prepoznatljive kategorije, artikulirala saveze i identitete koji prije toga nisu postojali, pružala „amorfn“ jezik kojim se politički efektivno moglo služiti na svim razinama društvene hijerarhije. A pitanje njenog povijesnog podrijetla? To je samo *jedna od epizoda* u širem kontekstu njene hegemonijske učinkovitosti.²⁸⁹ Tu nije riječ niti o evoluciji sustava vrijednosti niti o teleologiji jedne „ideje“, još manje o nekom skrivenom kontinuitetu koji bi politička teorija morala razotkriti rigoroznom konceptualnom analizom. Najbliže što ju u hegemonijskim terminima možemo opisati s obzirom na perspektivu njenog izvora jest: kontingentna povijesna artikulacija političkih razlika koja je dosegla status temeljnog idioma moderne demokratske politike u (post)industrijskim društvima.

7.2. Proizvodnja definicije

Tvrđnja da je došlo do hegemonizacije lijevo-desne opreke onkraj njezinog „izvornog“ konteksta, u obliku „univerzalnog“ idioma moderno-demokratske europske politike, traži od

²⁸⁷ Čak i kada u imenu stranke nalazimo termine „lijevo“ ili „desno“, poput Nove ljevice, to ne mijenja njen karakter općeg ekvivalenta. Vlastito ime stranke nikada nije u potpunosti okupiralo označiteljsku funkciju ljevice ili desnice; uvijek je ostajalo prostora za revitalizaciju njenog označiteljskog potencijala.

²⁸⁸ Gauchet će to okarakterizirati kao „primarnost identifikacije nad članstvom“, „identifikaciju s taborom bez pripadanja stranci“ (Gauchet, 1996: 283).

²⁸⁹ Za razliku od Skinnerove metode, na ovom primjeru sam nastojao pokazati da potraga za kontekstualnim izvorištem ima ograničenu vrijednost u okviru hegemonijskog tipa analize.

nas da postavimo nekoliko pitanja.²⁹⁰ U kojoj mjeri uspjeh njene diseminacije „u isto vrijeme razjašnjava i osakaćuje razumijevanje politike“ (Laponce, 1981: 68)? Što ostaje od značenjske strukture tih pojmova jednom kada su primijenjeni u tolikim kontekstima, isprepleteni s toliko lokalnih varijacija, oportunističkih kalkulacija; kada se njima koristi toliki broj aktera da je njihovo razumijevanje zamučeno do razine *nesuglasnosti* oko samog referentnog polja u kojem bi ih trebalo početi definirati? Koliko se njihova uporaba kao općeg političkog idioma oslanja na sadržajnu, pojamovnu osnovu, a koliko duguje „formalnoj“ sposobnosti označitelja da na sebe preuzme bilo kakav sadržaj? Ustvrditi da „lijevo“ i „desno“ danas imaju status plutajućeg označitelja²⁹¹ sasvim je evidentno, ako govorimo o njihovoj univerzalizirajućoj funkciji. Ipak, treba biti precizniji; treba skicirati specifične efekte njihove značenjske fleksibilnosti, načine na koji proces njihove stabilizacije proizvodi konkretne učinke na razini političke epistemologije. Tu jasno vidimo kako se *proizvoljnost lingvističkog znaka* pretvara u prvorazredno političko pitanje, neodvojivo od disocijativne dimenzije prevrata, nasilja, revolucija, a na čijoj pozadini dolazi do standardizacije samorazumljivosti s kojom danas koristimo te pojmove (kao da su oduvijek ovdje i da im je značenje instinktivno jasno i nedvosmisleno). Odnos onoga što je u njima političko, što ih pretvara u instrumente mobilizacije i kondenzacije polja kolektivnosti, što im daje utopijski potencijal ili privid racionalnosti; i onoga što je u njima semantičko, što teži značenjskoj koherenciji i transmisiji komunikacijskih relevantnih poruka – taj odnos može biti samo dvosmjernan. S jedne strane imamo napredovanje političkog koje teži ispuniti pojam različitim strateški iskoristivim polugama; s druge strane imamo inerciju same označiteljske strukture, onoga što u njima djeluje kao ograničavajuća *forma* kojom se ne može samo tako manipulirati s individualne razine političkih aktera.

Hegemonijska dimenzija značenja ljevice i desnice ima dvije osnovne razine. Jedno je razina *označenog* - kada pojam ljevice već nalazimo vezan uz određeni semantički sadržaj poput antimonarhijskih ili socijalističkih ideja, a desnice uz aristokratski i reakcionarni ili neoliberalni i antietatistički vokabular – tu su se već odigrale borbe i rasporedile snage, tu je

²⁹⁰ Na primjer, Gauchet se pita da li je cijena za to bila gubitak značenjske gustoće ili su pak „osobitosti francuskog iskustva imale za posljedicu razotkrivanje istinske univerzalne dimenzije političkog iskustva?“ (Gauchet, 1996: 283).

²⁹¹ Na pitanje da li su pojmovi ljevice i desnice prazni ili plutajući označitelji, treba odgovoriti tako da ponovimo ono što Laclau kaže o razlici između praznih i plutajućih označitelja: „U slučaju plutajućeg označitelja imamo preobilje značenja, dok bi prazni označitelj, naprotiv, bio označitelj bez označenog“ (Laclau, 2014: 20). S obzirom na povijest osporavanja i redefinicije ovih pojmova, plodnije je da ih shvatimo kao plutajuće označitelje čiju funkciju obilježava upravo „preobilje značenja“ (iako to ne umanjuje njihovu tendencionalnu prazninu kao preduvjeta njihove hegemonijske djelotvornosti).

došlo do sedimentacije diferencijalnih pozicija, a utemeljujući akti (nasilja i podjela) su sve manje vidljivi. Druga je razina ona *označitelja*, tamo su snage još u reaktivnom stanju, još se razaznaju linije borbe i tragovi diskurzivnih intervencija, metonimijsko klizanje lanca još nije zaustavljeno adekvatnim političkim metaforama. U toj distanci između označenog i označitelja, odnosno u detekciji šavova između njih, sadržana je razlika između toga da li su ljevica i desnica medij reprezentacije i komunikacije društvenog konflikta ili su oni sami diskurzivni resursi nekog dubljeg konflikta (White, 2011b).

Moderna politička teorija uglavnom se bavila *označenim* odnosa ljevice i desnice (Bobbio, 1996; Laponce, 1996; Rosas i Ferreira, 2013, Čular, 2017). Rasprave su se svodile na to da li je riječ o univerzalnoj političkoj distinkciji (Bobbio, 1996); koliki značaj ima u empirijskoj analizi, poput predviđanja političkih preferencija na izborima ili klasifikacije stranačko-ideoloških programa (Čular, 2017); da li je broj elemenata koji ulaze u njenu definiciju konačan i može li ga se svesti na nekolicinu fundamentalnih značajki (Fuchs i Klingemann, 1990: 216)? Ili su posrijedi „prazni slogani moderne politike“ bez „fiksiranog semantičkog sadržaja“ koji mogu biti „upotrijebljeni samo relativno“ (Robertson, 2002: 277, 429)? Treba li pokušati lijevo-desnu podjelu vratiti izvornom značenju iz vremena Francuske revolucije i prosvjetiteljstva (Hodgson, 2018: ix) ili prihvatiti njeno kontekstualno i varijabilno iskustvo determinirano „lokalnom nomenklaturom“ (Lukes, 2003: 609)? Razilaženja u ovim pristupima manifestirala su se na nekoliko razina: neslaganje oko samog značenja predmetnih pojmova ljevice i desnice; neslaganje oko toga da li neka frakcija ili stranka uistinu pripada onom spektru za koji tvrdi da mu pripada; i konačno, da li je lijevo-desna podjela uopće potrebna i validna za tumačenje političkih fenomena i razvrstavanje antagonističkih blokova (White, 2011b). Pritom je većina autora spremno prihvaćala da će konstrukcija adekvatne definicije biti sposobna razriješiti te probleme: nade su se polagale u postupak pojmovnog raščišćavanja, a zanemarivala se analiza hegemonijskih uvjeta mogućnosti tih pojmovnih tvorbi.

Politički teoretičari do danas su postavili mnoge navodno nedvosmislene kriterije razlikovanja ili izolirali ono što su smatrali suštinskim elementima kojima bi se trebalo služiti kako bi se pravilno razvrstalo lijeve od desnih diskursa/stranaka/pokreta. Uzmimo dva primjera iz rječnika/leksikona političkih pojmova. U Routledgovom rječniku političkih termina za ljevicu stoji da „označava socijalističke ili radikalne političke tendencije“, ona „želi promijeniti stvari, u smjeru veće egalitarnosti a manje tradicije“ (Robertson, 2002: 277). Desnica pak označava „snage privilegija i tradicionalnog autoriteta“ (Robertson, 2002: 429). Prema

jednom drugom političkom rječniku, ljevicu sačinjavaju sljedeća obilježja: neprijateljstvo prema privatnom vlasništvu i establišmentu, željom za besklasnim društvom, egalitarizam i antinacionalizam (Scruton, 2007: 385). Desnicu pak obilježavaju konzervativne i autoritarne tendencije, teorije političke obveze, zagovaranje privatnog vlasništva i slobodnog poduzetništva, naklonost prema principu nasljeđivanja i slično (Scruton, 2007: 601). U jednom francuskom političkom rječniku iz 1848. nalazimo još užu definiciju prema kojoj se ljevica definira kroz „obranu principa slobode“, a desnica „obranu principa moći“, međutim već se tada navodi da je riječ o „zastarjeloj distinkciji“ (Sartori, 2005: 298). Nabrojanje ide dalje: diskurs ljevice se u literaturi uglavnom povezuje s tzv. progresivnim idejama, a desnice s konzervativnim; socijalističke ili komunističke stranke uvijek su lijeve, dok su zagovornici neoliberalizma ili minimalne države desno; kulturološki je ljevica bliža ateizmu, a desnica religiji; ljevica daje prednost radničkoj perspektivi i ispravljanju socijalne nepravde, dok desnica čuva privilegije poduzetnika i vlasničkih klasa; birači ljevice bliži su kolektivnim vrijednostima i državnom intervencionizmu, a birači desnice individualnom izboru, slobodnom poduzetništvu i privatnom vlasništvu; lijeva je strana bliža inovaciji (diskontinuitetu poput revolucije), a desna čuvanju tradicije (kontinuitetu establišmenta) (Fuchs i Klingemann, 1990: 226; Rosas i Ferreira, 2013: 8; Noel i Therien, 2008: 24; Goodheart, 2010: 286; Laponce, 1981: 119, 174).

Ove karakteristike, međutim, teško mogu izdržati detaljniju analizu. Neću se baviti svima njima, ali ću navesti neke od iznimaka koje dovode u pitanje sigurnost u pripisivanju ovih obilježja na razini označenog ljevice i desnice. Možemo li reći da su lijevi pokreti uvijek na strani promjene, a desni na strani poretka i čuvanja privilegija? Recimo, u sukobu poljske Solidarnosti i komunističkog režima 1980-ih tko je bio na strani promjene a tko na strani moći? Tko je branio „privilegije“ a tko „tradicionalni autoritet“? Isto tako, nije li za vrijeme pada Berlinskog zida barem jedan dio desnice bio snaga promjene dok je barem jedan dio ljevice ostao zabarikadiran u birokratskim strukturama socijalističke države (vidi Rosas i Ferreira, 2013: 8)? Slično je i s pitanjem inovacije i tradicije – nemaju li danas i ljevica i desnica svoje vlastite tradicije na koje se pozivaju i u kojima nalaze legitimacijsku osnovu i ideološku podršku (Lukes, 2003: 609-610)? Ne smatraju li se istovremeno obje „progresivnim“ platformama (što bi zasigurno tvrdio i Koselleck)? Ako, s druge strane, desnici inherentno pripisujemo nacionalističku ideologiju, a, ljevici antinacionalizam, zaboravljamo da postoje i primjeri tzv. lijevih nacionalizama, poput talijanskog *Risorgimento* ili dijelova katalonskog secesionizma; ali i da su kroz povijest postojale i desne

antinacionalističke opcije, dapače, prva je desnica, ona francuske Narodne skupštine krajem 18. stoljeća, bila protiv koncepcije „narodnog suvereniteta“ koji je postavio osnove nacionalističkoj ideologiji. Nadalje, kada danas tzv. „lijevi liberali“ u Americi zagovaraju političku korektnost i po studentskim kampovima istjeruju ispade tzv. „mikro-agresije“ u kakvom odnosu oni stoje s spram navodno fundamentalne vrijednosti ljevice poput „slobode govora“? A što kada desnica prigranjuje antiestablišmentske elemente i koketira s anti-tržišnim fundamentalizmima? A tek pitanje socijalizma: jasno je da socijalizam nije inherentan ljevici, kako mnogi smatraju, nego prvi veliki diskontinuitet njene povijesti. Tako recimo pojam „ljevice“, kako smatraju neki autori, nije bio dio službenog marksističkog vokabulara i mnogi su ga komunisti smatrali pejorativnim terminom (Lukes, 2003: 608; Laponce, 1981: 55).²⁹² Konačno, ako su za neke fašizam i komunizam najintenzivnije „antiteze između ljevice i desnice u 20. stoljeću“ (Bobbio, 1996: 26), za druge oni nisu toliko jasno i oštro odijeljeni i nose određene strukturne sličnosti (Riklin, 2010). Zapravo, u lijevo-desnoj podjeli mnogo je više mutnih i propusnih elemenata nego što to proizlazi iz njihovih „definicija“. Kao hegemonijski pojmovi, oni su više kalibrirani strateškom pozicioniranošću, nego spoznajnim temeljima.

Pa ipak, na jednom se kriteriju treba duže zadržati i detaljnije ga analizirati. Od nabrojanih kriterija razlikovanja u političko-teorijskoj literaturi najviše je utjecaja i teorijske relevantnosti imalo ono da je ljevica egalitarna (sklonija horizontalnom uređenju društvenih odnosa), a desnica neegalitarna (sklonija vertikalnim hijerarhijama), odnosno da lijeve stranke i pokreti teže ispravljanju društvenih nejednakosti, a desne održavanju različitih vrsta nejednakosti (Bobbio, 1996: 65; također Noel i Therien, 2008: 3; Zakošek, 1996: 14; Inglehart, 1989: 292-293). Prema utjecajnoj studiji Norberta Bobbija (1996), koja je postala referentna točka brojnih drugih istraživača, posrijedi je fundamentalni kriterij s obzirom na kojeg se poravnavaju svi ostali: „univerzalni“ element razlikovanja koji jedini „odolijeva testu vremena“ (Bobbio, 1996: 59, 71). Iako je Bobbijeva pretpostavka da između različitih varijacija lijevo-desne distinkcije postoje familijarne sličnosti (nešto na tragu onoga što je Freedman tvrdio općenito za ideološke pojmove) - ipak tvrdi da postoji tema koja se stalno vraća i da se njenim proučavanjem možemo približiti onome univerzalnom i suštinskom u toj distinkciji (Bobbio, 1996: 58). Prema takvom gledištu lijeve bi pozicije u pravilu držale da su najveće nejednakosti produkt povijesnih i društvenih okolnosti, dok bi desnica odgovarala da su one prirodne i da ih ne bi bilo poželjno niti moguće eliminirati (Bobbio, 1996: 67). Iz toga

²⁹² Slučaj Lenjinovog teksta *Left-Wing' Childishness and the Petty-Bourgeois Mentality*.

proizlazi da se razlikovanje između njih svodi na to kako odgovaraju na pitanje „što čini ljude jednakim, a što ih čini nejednakim“ i kakva rješenja predlažu za ispravljanje ili perpetuaciju nejednakosti (Bobbio, 1996: 69). A što bi bilo jednako tome da u pravilu nijedna ljevicica ne bi mogla podržavati politike koje povećavaju nejednakosti a da ne prestane biti ljevicom, i da nijedna desna opcija ne bi mogla podržavati povećanje jednakosti a da ne prestane biti desnicom (odmah ovdje vidimo probleme s ovom distinkcijom, vratit ću se ubrzo na to).

Dodatne nijanse ove „fundamentalne“ distinkcije Bobbio vidi u izbjegavanju „maksimalističkog egalitarnog principa“, onoga što naziva *egalitarizam*, prema formuli „svakome jednaka količina“ (Bobbio, 1996: 61). Princip egalitarnosti za Bobbija nije isto što i egalitarizam: lijeve političke pozicije ne smatraju da jednakost nužno znači ispravljanje *svih* nejednakosti; dapače, „pojam jednakosti je relativan, ne apsolutan“, te pri analizi treba uzeti u obzir razliku između prirodnih i društvenih nejednakosti (Bobbio, 1996: 60, 65) Recimo, Bobbio daje primjer Rousseaua za koga je nejednakost bila produkt društvenih odnosa i Nietzschea za koga je jednakost bila neprirodna i nametnuta društveno-religijskim konvencijama – između ta dva gledišta postoji cijeli niz plauzibilnih lijevih i desnih politika (Bobbio, 1996: 68-69) Također, da bi lijevo-desnu klasifikaciju dodatno nijansirao Bobbio uvodi paralelnu distinkciju između slobode i autoritarnosti (Bobbio, 1996: 77). Njenom primjenom se inicijalna distinkcija grana na podvarijante: ekstremnu ljevicu i ljevicu centra, ekstremnu desnicu i umjerenu desnicu. Ekstremna ljevicica bi uključivala Jakobince, kao one koji su kombinirali radikalni egalitarizam i autoritarnost; umjerena ljevicica bi bila ona koja kombinira principe slobode i jednakosti, poput liberalnog-socijalizma ili socijaldemokracije; umjerena desnica bi prihvaćala princip slobode, ali bi nastojala sačuvati hijerarhijske nejednakosti; dok bi ekstremna desnica bila i autoritarna i neegalitarna, poput fašizma i nacizma (Bobbio, 1996: 79).

Unatoč tom zavodljivom teorijskom modelu i njegovim mogućnostima u analizi političkih stranaka i ideoloških programa, može li se iz perspektive hegemonijske logike označavanja zadržati princip jednakosti kao fundamentalni kriterij razlikovanja lijevo-desne distinkcije? Tu je potrebno spomenuti da se, pomalo paradoksalno, i Chantal Mouffe djelomice slaže s Bobbijevom tezom navodeći da, iako „pojam 'ljevice' pripada partikularnoj tradiciji“, u konačnici uvijek upućuje na „emancipaciju potlačenih“ koja je u različitim kontekstima bila samo drugačije imenovana (Mouffe, 2016b: 145). Nasuprot tome, smatram da načelo redukcije lijevo-desnih varijacija na isto fundamentalno načelo može biti prihvaćeno samo ako zanemarimo sve ono što nas je teorija hegemonije naučila o nestabilnoj strukturi jezika i

kontingentnosti procesa označavanja. Proizvodnja definicije ljevice i desnice, čak i ako je podržana od strane Mouffe ili Laclaua s obzirom na njihove normativne ciljeve (radikalna demokracija i kritika neoliberalizma), samo je površinski sloj ispod koga treba nazrijeti specifične hegemonijske mehanizme. Pa ipak, to ne znači automatsko odbacivanje „jednakosti“ kao kriterija razlikovanja ljevice i desnice; ali, nasuprot Bobbijevoj hipotezi (i Mouffeovoj sugestiji), znači promatrati je unutar specifičnih hegemonijskih situacija u kojima je imala promjenjive strateške uloge: ako je u jednom trenutku europske povijesti postala temelj socijalističkog diskursa i lijevih antikapitalističkih pokreta, isto je tako jednako politički efektivno korištena u diskursu antiestablišmentske populističke desnice. Naravno, najčešća je reakcija modernih političkih teoretičara ustvrditi da samo jedna od ovih uporaba može biti istinska ili izvorna, dok je druga ideološka krinka neegalitarnih politika koje se pojmom „jednakosti“ služe samo iz sebičnih interesa. Međutim, što smo na nizu drugih primjera mogli vidjeti u prošlim poglavljima, takav odgovor promašuje upravo ono *političko* u političkim pojmovima. Ako „jednakost“ želimo vidjeti kao „znanstveni pojam“ onda je to više platonska vježba iz „pravilnog“ akademskog govora nego politička analiza; veza s označenim uvijek će biti odgođena neizvjesnošću njene implementacije u nestabilnim društvenim okolnostima. Ako ju pak smatramo „političkim pojmom“ onda su i pitanja drugačija: jednakost pod čijim uvjetima? Na kojem borbenom polju? Jednakost šansi ili ishoda? Ali kako i za koga? Pod kakvim institucionalnim i pravnim uvjetima? Kojim sredstvima prisile se osigurava njena implementacija kao društvene vrijednosti? Koje hijerarhije podrazumijeva? Na planu hegemonijske učinkovitosti, njena je produktivnost stoga u direktnoj relaciji sa sposobnošću da „postane jezgra oko koje se vrti velik broj društvenih zahtjeva“, da utemelji političke granice i antagonističke polove i konstituiraju „suprotstavljene političke imaginarije“ (Laclau, 1990: 227). U kontekstu značenja ljevice i desnice, jednakost može postati „fundamentalno“ načelo samo u onoj mjeri u kojoj je sposobna kondenzirati diferencijalne pozicije u prepoznatljive identitete i antagonističke blokove.

Nasuprot tome, binarna raspodjela kakva prevladava u političko-teorijskoj literaturi odgovara formuli tzv. „logičke kontradikcije“ - ako je lijevo A, desno mora biti ne-A, i obratno. Posrijedi su isključujuće, antitetične dihotomije u smislu da „nijedna doktrina ili pokret ne može u isto vrijeme biti i lijevo i desno“, to jest da „pozitivna konotacija jedne strane mora implicirati negativnu konotaciju druge, upravo zato jer dva termina čine antitezu“ (Bobbio, 1996: 1, 36). Međutim, tu smo na veoma skliskom terenu: da li se pravilo logičke kontradikcije (antiteze) uistinu može primijeniti na polje političke borbe? Da li se

hegemonijski blokovi, nastali kontingentnim artikulacijskim procesima, ravnaju prema jednom takvom nužnom i determinirajućem pravilu? Kada bi to bilo tako onda bi lako mogli predvidjeti učinke hegemonijskog procesa i kolektivna identifikacija slijedila bi unaprijed određene obrasce: ako vidimo da se na jednoj strani političkog spektra grupiraju snage pod određenim skupom ideja, mogli bi biti sigurni da ćemo na drugoj strani imati protureakciju koja će biti antitetična ovoj. Da, zvuči kao privlačna teza, no iz perspektive teorije hegemonije ne može biti zadržana – kontingencija polja političkih razlika rezultira kombinacijama koje su nerijetko „ne-logične“ i ne mogu biti racionalno objašnjenje ovakvim zatvorenim formulama.

Od slabe bi nam pomoći ovdje bila i Freedanova morfološka metoda prema kojoj je moguće izolirati značenjsku „jezgru“ takvih pojmova: konceptualna topografija kakvu predlaže Freedan ispušta iz vida da se i eventualna konjunkturna „jezgra“ sastoji od drugih osporivih i nestabilnih pojmova i da bi konceptualna analiza ljevice i desnice teško rezultirala stabilizacijom njihova značenja. Najbliže što bi se mogli približiti Freedenu jest priznati da postoji granica proliferacije i da termini lijevog i desnog u određenoj povijesnoj konjunkturi ne mogu poprimiti bilo kakva značenja; odnosno da postoji skup strukturnih regularnosti oko kojih postoji politička borba, a čiji je krajnji rezultat semantička granica povijesnih permutacija njihova značenja. Proizvoljnost veze između sadržaja „lijevog“ i „desnog“ i njihovih pripojenih pojmova (jednakosti, slobode, poretka, religije socijalizma, konzervativizma, liberalizma i slično) dovodi do toga da ljevicu i desnicu možemo smatrati isključivo *pozicijskim pojmovima*. Njihov će pojmovni sadržaj biti uvjetovan rasporedom snaga kojeg su dio i kapacitetima diskurzivnih resursa na raspolaganju u danom povijesnom okviru; njihova će međusobna pozicioniranost biti dio šireg označavajućeg sistema koji će predstavljati granicu njihovih diferencijalnih kombinacija (dakle, ne prolazi sve, nije svako značenje jednako moguće). Nekoliko je hegemonijskih aspekata tog procesa. Prvo, „što je 'univerzalnija' ideja koju treba utjeloviti, to je veći razmak između povijesnih ograničenja društvenih aktera namijenjenih za tu zadaću“ (Laclau, 1990: xi). Drugačije rečeno, što više postaje dio univerzalnog idioma moderne politike to je pozadinski ekvivalenti lanac ljevice ili desnice nestabilniji, to partikularne pozicije gube vezu s kontaminiranom univerzalnošću koju su uspjele privremeno inaugurirati. Dva su smjera u kojem to može otići – jedan je primjer ekstremno lijeve politike poput boljševizma, gdje centralizirana struktura partije/države stvara toliku distancu između službenog ideološkog diskursa i konkretnih partikularnih skupina na čijim je neispunjenim društvenim zahtjevima taj diskurs dobio političku dimenziju i hegemonijsku učinkovitost, da je potreban značajan napor represivnog aparata kako bi se

zadržao privid da ekvivalentni lanac i dalje postoji (iako se odavno raspao u metežu diferencijalnosti) (Riklin, 2010). Drugi primjer nalazimo u suvremenim pokretima poput *Occupy Wall Street* ili *Mouvement des gilets jaunes* koji načelno nisu ni lijevi ni desni i čije se diferencijalne pozicije s teškoćom uspijevaju kondenzirati u funkcionalne ekvivalentne lance, ostavljajući njihov hegemonijski projekt permanentno ranjivim. Drugim riječima, njihov pokušaj ovladavanja univerzalnošću političkog trenutka nije bio uspješan, diferencijalni element je ostao prejak da bi se kristalizirao u ekvivalentni pokret.

Nadalje, pozicionalnost lijevog i desnog bloka u najmanju je ruku podvostručena. Lijevo-desna podjela može se umnožavati i unutar same te podjele: ne samo da njihova svojstva ovise o pozicioniranosti jedne spram druge, varirajući između različitih lokalnih i povijesnih situacija, nego su i same iznutra rascijepjene istom tom podjelom. Primjerice, zar je neobično da su i komunističke partije imale svoja lijeva i desna krila? Da su „ortodoksni komunisti“ i marksistički „teolozi“ bili bliži desnom bloku nego što su to socijaldemokrati ili socijal-liberali skloniji paktu s kapitalističkim sistemom (Robertson, 2002: 429, Riklin. 2010)? Isto je i s klerikalnim krugovima koji jednako imaju svoje lijeve i desne lože: koliki samo jaz razdvaja španjolsku časnu sestru Teresa Forcades, ikonu „crkvene ljevice“, i najudaljenije desno krilo Katoličke crkve, organizaciju Opus Dei? Upravo zato što je lijevo-desna podjela „imanentna političkom konfliktu radije nego izvanjski okvir kojim se on reprezentira“ (White, 2011b: 130), ona se uspijeva umnažati unutar same sebe, ne mareći za vlastita unutarnja semantička ograničenja. Njena homogenost može biti ideološki konstituirana samo prema van; iznutra, ona je heterogena i rascijepljena hegemonijskim blokovima u natjecanju, poput svake druge političke podjele: antagonistički rascjepi uvijek su dublji od njegovih diskurzivnih artikulacija.

Konačno, stupanj hegemonijske djelotvornosti lijevo-desne podjele s obzirom na specifičnost povijesne situacije izravno utječe na njeno prihvaćanje ili odbacivanje od sukobljenih strana; ne svrstavaju se u svakom trenutku obje strane s jednakom determiniranošću pod njenu klasifikacijsku shemu (Lukes, 2003: 608). U različitim periodima bilo je političko oportuno za neku skupinu da ustraje na relevantnosti lijevo-desne opreke, dok je u isto vrijeme u interesu neke druge bilo da ju negira i prokaže zastarjelom i deskriptivno manjkavom. Neki autori tvrde da su lijeve stranke i pokreti, posebice socijalisti, oni koji će prije prihvatiti lijevo-desnu distinkciju i isticati obilježje „lijevog“, nego što će to činiti konzervativna desnica; ili da će ustrajanje na njenoj relevantnosti više koristiti, u smislu privlačenja članstva i birača, onima na „političkim marginama“ nego samom establišmentu (Laponce, 1981: 44, White, 2011: 203,

213). Takvo rezoniranje proizlazi iz uvjerenja da je u politici dominantna strana lijeva, i s legitimacijske i mobilizacijske strane, jer je ona ta koja postavlja temeljni kriterij u odnosu spram koga se artikuliraju ideološke napetosti i pozicijska obilježja (Bobbio, 1996: 58; Lukes, 2003: 608). Međutim, lako je navesti i protuprimjere: ako je nakon Drugog svjetskog rata i poraza fašizma, termin „desnice“ neko vrijeme bio kompromitiran, slično bi se moglo reći i za ljevicu nakon raspada Sovjetskog saveza ili za ljevicu istočnoeuropskih zemalja nakon pada Berlinskog zida (iako, treba naglasiti, u oba je slučaja ta diskreditacija jedne od strana bila privremena, i opet bi zauzela svoje mjesto čim su se promijenile političke okolnosti: recimo, nakon pada socijalističkih režima na istoku Europu u nekim se zemljama tzv. reformirana ljevica vrlo brzo vratila na vlast devedesetih godina, u Poljskoj ili Mađarskoj 1993. i 1994. godine [Caratan, 1996: 34-35]).

Uzevši u obzir sve te procese sedimentacije i reaktivacije koje je lijevo-desna distinkcija prolazila od kraja 18. stoljeća, možemo li zaključiti da proizvodnja definicije ljevice ili desnice nije od primarne važnosti za hegemonijsku analizu? Smatram da je to točno: *definicija* je tranzitni i provizorni fenomen²⁹³ čija je svrha kondenzacija heterogenosti; simplificirana i apstraktna formula koja će, da bi se uopće mogla ustrojiti, morati zamagliti frakcijske i strateške nijanse hegemonijske situacije. Postojanje definicije odražava uspješnost operacija u njenoj pozadini; ona je sedimentirana forma koja neizvjesnost i konflikt zamjenjuje konsenzusom i egzaktnošću. Stoga, bilo da je organizirana vezivanjem uz egalitarnost, društvenu promjenu, religioznost, tradiciju, emancipaciju ili neko treće obilježje, definicija lijevo-desne podjele nas manje usmjerava prema samom „predmetu“ koji je njome definiran, a više nas primorava da analiziramo proces njezine konstrukcije, kao dio šireg „makro-strukturnog fenomena koji postoji neovisno o specifičnim iskazima koji sadrže 'lijevo' i 'desno'“ (White, 2011: 201). No u isto vrijeme, privid njene epistemološke neutralnosti i egzaktnosti ono je što i omogućava njeno uopćavanje - uvjerenje da je lijevo-desna opreka „deskriptor“ odnosa snaga u političkom prostoru daje joj simboličku efektivnost da preuređuje odnose koje navodno samo opisuje (White, 2011b: 131).

²⁹³ Kad god se mora postaviti definicija nečega što ima kolektivne implikacije, na ovaj ili onaj način započinje politička borba.

7.3. Razvrstavanje alternativa

Okrenimo se sada jednom drugom aspektu ove rasprave. Onome da se lijevo-desna konfiguracija proglašava zastarjelom, deskriptivno neadekvatnom, zaostatkom ideoloških sukoba iz (hladnoratovske, totalitarne, socijalističke ili neke druge) prošlosti, a njeno značenje „iscrpljeno“, „urušeno“, bez jasne međusobne razlike, diskreditirano razvojem liberalno-demokratskog društva i širenjem globalizacije (Noel i Therien, 2008: 9, McKnight, 2005: 3; Lukes, 2003: 603; Giddens, 1994). U nastavku želim pokazati da iz perspektive teorije hegemonije nema jednoznačnog odgovora na ovaj problem: pitanje zastarjelosti lijevo-desne distinkcije nije toliko pitanje njene empirijske ili deskriptivne validnosti, koliko performativnosti, simboličke efektivnosti i sposobnosti uopćavanja i simplifikacije društvenog prostora; pojmovi ljevice i desnice mogu biti odbačeni jedino u trenutku kada više ne postoji njihova „uporabna“ vrijednost u jezičnim igrama suvremene politike; i obratno, dokle god oni cirkuliraju i izazivaju konkretne učinke na razini društvenih odnosa, pogriješili bi da ustvrdimo da je njihovo vrijeme prošlo.

Treba napomenuti i da Laclau i Mouffe (1985) izlaganje teorije hegemonije započinju obznanjivanjem krize europske ljevice u kontekstu diskreditacije marksističkog teorijskog modela i socijalističkih režima koji (u trenutku pisanja *Hegemonije i socijalističke strategije*) u Europi broje posljednje dane. Cijela priča oko potrebe reafirmacije gramšijevske koncepcije hegemonije u postmodernom kontekstu organizirana je oko redefinicije diskursa ljevice i njenih strateških ciljeva onkraj esencijalističke logike klasnog i historijsko-materijalističkog vokabulara (Mouffe, 2018: loc 37). Problem današnje ljevice je, tvrdi Laclau, konstrukcija političkog jedinstva „iz mnoštva sukoba i zahtjeva daleko više fragmentiranih i raspršenih nego onih 30-ih godina“, a koji se ne mogu jednostavno prevesti u klasne kategorije i razvrstati prema determinirajućoj ulozi u procesu proizvodnje (Laclau, 1987: 31). U tim okolnostima koncepcija hegemonije trebala je poslužiti kao čvorište novog diskursa ljevice; koliko je u tome uspjela nama je ovdje manje važno, to pripada normativnom aspektu teorije hegemonije kojim se nismo bavili u ovom radu. Dapače, ako se dosljedno primjeni hegemonijski tip analize značenje ljevice (i desnice) ne može biti normativno fiksirano, jer je i samo jedan od uloga političke borbe.

No krenimo redom. Najprije, teza o neadekvatnosti lijevo-desne distinkcije nije ništa novo. Ne treba zaboraviti da je od samih početaka za vrijeme Francuske revolucije smatrana problematičnom, u smislu da je njeno širenje percipirano protivno jedinstvu narodnog

suvereniteta i revolucionarnom konceptu „opće volje“. I kasnije, u vrijeme pojave socijalističkih stranaka i redefinicije lijevo-desne podjele na osi radničkog pokreta i klasne borbe i dalje je za određene skupine bila nepoželjna: „Na ekstremnoj ljevici napadana je u ime proleterske revolucije, na ekstremnoj desnici u ime nacionalne restauracije“ (Gauchet, 1996: 267). To međutim nije uništilo privlačnost distinkcije. Kako se njeno značenje mijenjalo tako su se otvarali i novi frontovi na kojima je bila dovedena u pitanje: proglašavanje „kraja ideologije“, pojava stranaka „trećeg puta“, ekološka kriza, tehnokratska i postpolitička konstelacija, globalizacija, pobjeda kapitalističkog sustava nad komunizmom i slično. U svakom tom pojedinom slučaju postojale su određene skupine koje su smatrale da je došlo vrijeme da se prevlada lijevo-desna dihotomija.

Uzmimo primjer tzv. „kraja ideologije“. Proglašavanje „kraja ideologije“ u drugoj polovici 20. stoljeća manifestiralo se, između ostalog, uvjerenjem da je konfliktni karakter društvenih odnosa stvar prošlosti i da liberalna demokracija ostvaruje zacrtani cilj racionalnog društva (Bell, 1960). Kako je to sažeo Seymour M. Lipset 60-ih godina u knjizi *Political Man*: „Promjene u političkom životu zapadnih društava reflektiraju činjenicu da su fundamentalni politički problemi industrijske revolucije riješeni: radnici su izvojevali industrijska i politička prava; konzervativci su prihvatili državu blagostanja; a demokratska ljevica shvatila je da povećanje državne moći nosi sa sobom više opasnosti za slobodu nego što donosi ekonomskih rješenja. (...) demokratska klasna borba će se nastaviti, ali će to biti borba bez ideologija, bez crvenih zastava, bez svibanjskih parada“ (Lipset, 1969: 406-408). To je uvjerenje dodatno ojačano nakon raspada Sovjetskog saveza i rušenja Berlinskog zida kada se navodna pobjeda kapitalističkog načina života slavila ne samo u znaku „kraja ideologije“ nego i „kraja povijesti“ (White, 2011: 214; Fukuyama, 1992: xii) U takvom ozračju značaj lijevo-desnih frakcija povezivao se sve češće s totalitarizmom i ekstremističkim oblicima političkog djelovanja koji su tada smatrani prevladanima; u okolnostima ekonomskog prosperiteta i ulaska u postfordistički sustav proizvodnje, unutar globalizacijskih tokova koji se ne ravnaju prema starim nacionalnim podjelama, tvrdilo se da za tim pojmovima više nema potrebe (Giddens, 1994: 4-10). „Izbor nije između lijevih i desnih ekonomskih politika nego između dobrih ekonomskih politika i onih loših“, govorio je svojedobno Tony Blair, jedan od najistaknutijih predstavnika Trećeg puta, post-lijevo-desne političke opcije (Blair, prema Mouffe, 2018: loc 65).

Napadi na lijevo-desnu distinkciju nisu prestali ni kada su njezine podjele iznova intenzivirane nakon 11. rujna i financijskog sloma 2008. Danas se, recimo, ljevica i desnica u

Americi na rubovima establišmenta percipiraju kao dvije strane iste „identitetske politike“ odvojene od svakodnevnih problema običnih ljudi, koje se više zanimaju za političku korektnost i križarski rat protiv govora mržnje nego ekonomske probleme radničke i srednje klase (Brennan, 2006: ix-xi; Ball i Enjeti, 2020). Isto tako, u kontekstu ekološke krize politike ljevice i desnice se smatra potpuno nesposobnima da ponude model održivog globalnog razvoja (McKnight, 2005: 1-2). Na jednoj općenitoj razini, dakle, postoji uvjerenje da je ta podjela izgubila značaj u okolnostima sve kompleksnijih struktura suvremenih društava, da političke opcije artikulirane tom podjelom nisu sposobne konceptualizirati dubinu problema s kojima se danas suočava tzv. obični čovjek. Što su društva kompleksnija, što su društveni odnosi fragmentiraniji, što su centri moći manje vidljiviji i što su sredstva prisile suptilnija – to je manja potreba za lijevo-desnim terminima u artikulaciji antagonističkih odnosa. Time se obrće teza da „dihotomne interpretacije politike ustraju čak i u fragmentiranom sistemu“ (Bobbio, 1996: 7) i lijevo-desna podjela se reducira na radikalne i totalitarističke političke projekte iz prošlosti (Giddens, 1994: 3). „Post-tradicionalno društvo“, „globalni kozmopolitski poredak“, „refleksivna modernizacija“ – samo su neka od imena političkih konstelacija onkraj ljevice i desnice (Giddens, 1994; Beck, 2001).

Naravno, ima i onih sklonijih umjerenijoj poziciji između prihvatanja i odbacivanja, rezonirajući, poput Gaucheta, da iako je „manihejski magnetizam ljevice i desnice izgubio ponešto od svojeg mobilizacijskog intenziteta“ i dalje posjeduje dovoljno „funkcionalnosti“ da se održi na životu (Gauchet, 1996: 297) I Beck, recimo, govori o lijevo-desnim kategorijama kao o „pojmovnim štakama prošlosti“ čija zastarjelost postaje sve očitija, iako još uvijek nije prevladana, te da ono što zove „pronalaženje političkog“ može rezultirati reaktualizacijom te podjele (Beck, 2001: 227). Tu se svrstava i Chantal Mouffe koja, priznajući da je vokabular ljevice „izgubio svoju valjanost u uspostavi agonističkih političkih granica“, inzistira da je moguća njegova resignifikacija i reaktualizacija (Mouffe, 2016b: 143-144; 2016a: 52). Mouffe polazi od toga je „stvarna ideološka konfrontacija između ljevice i desnice“ zamagljena tzv. „konsenzusom centra“ kojim se negira antagonistička dimenzija i pretpostavlja racionalna osnova društvenih odnosa (Mouffe, 2016b: 143) Nasuprot tom liberalno-racionalnom gledištu, ona predlaže tzv. „lijevi populizam“ kao novi oblik diskursa ljevice čija bi osnova bila artikulacija sukoba između naroda i oligarhije, a gdje bi prvi uključivali lanac ekvivalencija formiran između najrazličitijih marginaliziranih i potlačenih skupina – od radnika, imigranata, ekoloških aktivista, antiglobalističkih skupina, rodno orijentiranih pokreta i slično – bez da se ijednoj pripisuje „apriorna centralnost“ (Mouffe,

2018: loc 56, 298). Drugim riječima, Mouffe smatra da je unatoč djelomičnoj diskreditaciji potrebno reaktualizirati pojam ljevice (a samim time automatski i desnice, jer bez jednog termina ni drugi nema smisla) i usmjeriti političku i intelektualnu borbu kako bi se održala njena hegemonijska djelotvornost, zajedno s „konceptijama društvene pravednosti i radikalizacije demokracije“ koje nosi sa sobom (Mouffe, 2016b: 144).

Međutim, čak i ako prihvatimo mogućnost resignifikacije²⁹⁴ ljevice (ili desnice), situacija nije tako jednostavna. Smatram da, iako nas Mouffe upućuje u pravom smjeru, ona ovdje dotiče samo dio hegemonijskog aspekta teze o zastarjelosti lijevo-desne distinkcije. Ono što dosada znamo iz proteklih poglavlja, ako želimo govoriti o hegemonijskim svojstvima lijevo-desnih koncepata, promatranima onkraj njihove deskriptivne ili empirijsko-prediktabilne funkcije, njihove karakteristike mogu biti iscrpljene samo onda kada nijedna interesna skupina više nema strateške koristi od njene evokacije u diskurzivnom prostoru, kada nijedna hijerarhijska struktura ili institucija ne može biti perpetuirana njihovim uopćavanjem. Posjeduju li pojmovi lijevog i desnog i dalje diskurzivni kapacitet da budu hegemonijska čvorišta? Točka okupljanja neispunjenih društvenih zahtjeva i kanal formiranja antagonističkih silnica? Ako je odgovor ne, onda je uistinu vrijeme da ih se pospremi na groblje političkih pojmova, da ih se konačno zamijeni nekim prikladnijim distinkcijama. Ali, ako još uvijek posjeduju određeni semantički značaj, ako još uvijek postoje stranke ili pokreti koji ih s većim ili manjim uspjehom upotrebljavaju, kondenzirajući političko jedinstvo i formirajući kolektivne blokove, onda treba pričekati s objavom njihove izlišnosti.²⁹⁵ Koja je od ove dvije opcije aktualna, na to ne mogu ovdje odgovoriti; takav bi odgovor zahtijevao iscrpno i sistematsko istraživanje koje nije u domeni ovog rada.

Treba obratiti pozornost na nekoliko metodoloških predostrožnosti. Prvo, osporavanje lijevo-desne konfiguracije ne znači i njeno potpuno napuštanje: konstrukcija političkih identiteta poput Trećeg puta ili „konsenzusa centra“ i dalje ostaje u semantičkom polju ljevice i desnice, jer u negativnom odnosu spram njih gradi vlastiti identitet (White, 2011b; Gauchet, 1996:

²⁹⁴ A gdje resignifikacija stoji za prošivanje označitelja (ljevice) novom nizu označenog: pojmovna transformacija.

²⁹⁵ Čak i teza o resignifikaciji ima svoje granice: nije svaki kontekst prikladan za resignifikaciju, negdje je lijevo-desna konfiguracija toliko diskreditirana da ju nema smisla oživljavati. Na primjer, to je bila jedna od teza Trećeg puta, a i danas se pojavljuje u obliku tehnokratske kritike stranačke politike, kao zahtjev da se „politika prepusti stručnjacima“ a ne „stranačkim poslušnicima“. U tim slučajevima svaki oblik resignifikacije značaja lijevo-desne opreke je otežan i suočava se s kontranarativom koji potkopava njene semantičke temelje. To jest, dolazi do izjednačavanja ljevice i desnice, oni postaju izvanjskost spram koje se formira novi antagonistički blok (tehnokratska, neutralna post-politika), počinju funkcionirati kao označitelj „političke korupcije“, „klijentelizma“, „moralnog hazarda“ i slično.

273).²⁹⁶ Treba uzeti u obzir da je tu katkada više riječ o napuštanju tek *jedne* tradicije ljevice (ili desnice), primjerice, one socijalističke i vezane uz radnički pokret, nego njeno potpuno odbacivanje (White, 2011b). Bobbio će, recimo, taj argument iskoristiti da ustvrdi da „kolaps sovjetskog sistema nije doveo do kraja ljevice, nego jednostavno do kraja jednog lijevog pokreta određenog povijesnog perioda“ (Bobbio, 1996: 16).²⁹⁷ Na istom tragu, ako se danas borbe u oblasti političkog diskursa odvijaju na drugačijim frontovima - rodna problematika, regulacija govora mržnje, politička korektnost, ekologija, globalizacija, a u kojima „tradicionalni“ jezik radničkih pokreta i klasne borbe više nema nekadašnji momentum – znači li to da je lijevo-desna distinkcija izgubila svoj politički značaj ili se jednostavno prilagodila novim hegemonijskim okolnostima? To jest, svjedočimo li kraju lijevo-desnog diskursa ili još jednoj njegovoj transformaciji?

Navedimo dva oprečna primjera kako bi obuhvatili što širu sliku. 1) Imamo slučaj kada nalazimo neku političku skupinu kako se ustrajno drži lijevog ili desnog diskursa čija je hegemonijska djelotvornost u aktualnim okolnostima upitna. Uzet ću primjer iz hrvatske politike: kada Radnička fronta²⁹⁸, jedna radikalno lijeva stranka kako sama sebe svrstava na političkom spektru, pokušava preslikati marksističko-socijalistički diskurs u okvirima tranzicijskog društva 21. stoljeća, pa govori o „socijalizmu ili barbarizmu“, „klasnom ratu“, upotrebljava dihotomije poput „radnika“ i „buržuja“, drži se principa „revolucionarne“ i „istinske“ ljevice i slično - ona previđa da taj diskurs više ne posjeduje performativnu učinkovitost i mobilizatorsku snagu u diskurzivnom okruženju kakva je Hrvatska i postjugoslavenski prostor, okruženju u kojem prevladavaju duboko utisnute značenjske analogije između socijalizma i jugoslavenske ekonomske neučinkovitosti, između radničke borbe i neuspjelog projekta samoupravljanja, „ljevičarstva“ i komunističke birokracije itd. U tom kontekstu diskurs kojim Radnička fronta artikulira svoj identitet nema hegemonijski značaj kakav je mogao imati prije recimo pola stoljeća; označitelji tog diskursa su u trenutnoj konstelaciji gotovo strateški beznačajni, a istovremeno stranka ne posjeduje dovoljnu infrastrukturu, institucionalnu, medijsku i biračku podršku, da bi imala sposobnost nametati diskurzivne obrasce i mijenjati same uvjete ustrojavanja pojmova, da bi mogla prevladati stare analogije i starim označiteljima privezati nova označena. Na primjer, na svojim stranicama

²⁹⁶ Odnosno, lijevo-desna podjela predstavlja „konstitutivnu izvanjskost“ takvih identiteta i stoga ujedno i točku spram koje njihove diferencijalne pozicije postižu ekvivalentnost.

²⁹⁷ „Najčešći argument mojih kritičara, prema kojima je sovjetski sistem navodno diskvalificirao ljevicu i posljedično demonstrirao beskorisnost same distinkcije, je potpuno irelevantan iz analitičke perspektive. Egalitarni ideal može imati veoma različite rezultate u praksi“ (Bobbio, 1996: 98).

²⁹⁸ <https://www.radnickafronta.hr/>; <https://www.radnickafronta.hr/iz-medija> (pristupljeno 16.5.2020).

Radnička fronta tvrdi: „Dok tržišni fundamentalisti tvrde da 'nema više radnika danas', ulicama marširaju prosvjednici koji se kroz svoje borbe prepoznaju kao radnici, odnosno oni koji brane svoje radno mjesto, brane pravo na plaću od koje se može živjeti. Dok liberalni centar tvrdi da radnika više nema, ljevica upozorava da su radnici svi koji žive ili teže živjeti od svojeg, a ne tuđeg rada, dakle društvena većina. Istiskivanju određenih riječi cilj je neutralizacija klasne borbe“.²⁹⁹ Međutim, moment prepoznavanja „radnika“ ili „klasne borbe“ kao političkih kategorija ne tiče se njihova realnog postojanja ili slaganja s činjeničnim stanjem stvari, nego performativnih kompetencija i simboličke djelotvornosti. Na pitanje tko maršira ulicama ako to nisu „radnici“, kako inzistira Radnička fronta, trebalo bi odgovoriti na sličan način na koji je Lacan odgovorio šezdesetima: „diskurzivne strukture“ marširaju ulicama, u smislu da su identiteti u pitanju rezultat procesa konstrukcije lanca ekvivalencije čiji konačni učinci i preduvjeti izmiču samim uključenim subjektima i čije su posljedice neizvjesne i nepredvidljive; to mogu biti „radnici“, ali to može biti i bilo koja druga kolektivna tvorba nastala artikulacijom i kondenzacijom heterogenih „uličnih“ zahtjeva i elemenata (a da pritom nijedna od tih kombinacija nije „ontološki“ predodređena da postane univerzalna kategorija emancipacije, nego to postaje samo privremeno i održavajući vlastito jedinstvo *ad hoc* ekvivalentnim intervencijama). Stoga, čak i ako se potpuno slažemo s programskim zaključcima Radničke fronte, s njihovom kritikom kapitalističkog sistema i potrebe za reinstitucijom aparata socijalne države, čak i ako prihvatimo da je „klasni rat“ društvena činjenica, njihov će diskurs i dalje imati marginalan politički značaj ukoliko će se služiti označiteljskim materijalom neprevodivima u hegemonijski korisne kategorije, ukoliko neće moći artikulirati strukturno efikasne identifikacijske i polemičke obrasce i opća referentna uporišta.³⁰⁰ Dakako, treba obznaniti da i takav diskurs, u trenutnim okolnostima hegemonijski nedjelotvoran, unutar drugačijih koordinata semantičkog polja može iznova zadobiti svoju performativnu snagu: on bi tada uspio revitalizirati jednu političku tradiciju unutar okvira aktualnih političkih podjela i pošlo bi mu za rukom redefinirati „gramatiku“ dominantnog političkog izričaja.

²⁹⁹ <https://www.radnickafronta.hr/jos-clanaka/1278-narod-i-ljevica> (Pristupljeno 16.5.2020).

³⁰⁰ Na jednom drugom mjestu Radnička fronta i ide u tom smjeru: „Ljevica bi trebala biti ne samo oprezna oko upotrebe određenih pojmova (koristiti riječ 'radnik' a ne „djelatnik', primjerice), već bi trebala voditi borbu u polju jezika oko značenja pojedinih pojmova koji nose revolucionarni potencijal“ (<https://www.radnickafronta.hr/jos-clanaka/1278-narod-i-ljevica>). Ono što, međutim, ne dovode u pitanje je ima li njihov centralni pojam radništva „revolucionarni potencijal“ kakav oni bez ostatka pretpostavljaju; ili su potrebni neki drugi označitelji kako bi se drugačijim artikulacijama reaktualizirao njihov diskurs.

2) Uzmimo upravo jednu takvu situaciju: kada se tradicionalni vokabular ljevice pokušava reaktualizirati novim hegemonijskim kategorijama i kada mu se pokušava povratiti performativna snaga. Primjer španjolske lijeve stranke Podemos.³⁰¹ Njihov lider Pablo Iglesias tvrdi da je uzaludno nametati društvenim skupinama tradicionalne klasno-marksističke kategorije ili „ljevičarski“ identitet, ukoliko oni svoj identitet odbijaju artikuliraju tim terminima. Uzvik „vi ste radnici, iako to ne znate!“ za Iglesiasa je znak nerazumijevanja logike političkoga i kontraproduktivna gesta bez metaforičke snage.³⁰² Ako je marksistički diskurs do te mjere postao nerazumljiv današnjim političkim subjektima, onda ga prema Podemosu treba zamijeniti novim kategorijama i redefiniranim terminima koji će biti bliži „običnom“ glasaču: društvena realnost klase ili radništva ništa ne znači ukoliko se oni ne mogu prevesti u politički potentne kategorije. Drugačije rečeno, čitljivost političkog diskursa važnija je od njegove konceptualne „ispravnosti“ i spoznajne snage pa Iglesias inzistira da ako ljevica opet želi postati „transformativni pokret“ ona mora opet postati „čitljiva“ u smislu reartikulacije lijevog diskursa koji više neće biti isključivo „prijevod“ marksističke paradigme. Ni manje ni više, Iglesias sugerira da ljevica mora izmisliti novi politički jezik; jezik u kojemu neće biti „formalnih“ ustupaka onom dijelu lijeve tradicije koji je u sadašnjim okolnostima izgubio hegemonijsku snagu kondenzacije raspršenih zahtjeva i formiranja solidnog lanca ekvivalencija.

U oba navedena slučaja vidimo da u takvom tipu političkog diskursa postoji nešto što odolijeva pokušaju promjene, što ograničava pojedinačne napore za resignifikacijom i podrazumijeva ono što smo ranije nazvali *konstitutivnošću diskursa*. Jedan od poststrukturalističkih uvida ugrađenih u teoriju hegemoniju implicira postojanje (asimetrične) strukturne inercije čvorišnih političkih diskursa. Ta se inercija očituje u anonimnosti i „nesvjesnosti“ diskursâ koji, baš poput tradicionalnih institucija, nose sa sobom iterativne obrasce kojih se nije lako riješiti čak i kada se čini da su se političke okolnosti promijenile; ili obratno, koje nije lako ponovno reaktualizirati u izmijenjenim povijesnim okolnostima bez institucionalne ili infrastrukturne podrške (primjer Radničke fronte). Diskursi ljevice i desnice, kada dostignu određeni stupanj općenitosti/ispražnjenosti, mogu se zadržati duže nego što bi se to moglo očekivati s obzirom na aktualnu konstelaciju povijesnih snaga (globalizacija, refleksivna modernizacija, post-tradicionalno društvo), pogotovo ako su vezani uz funkcioniranje neke pojedinačne institucije, poput demokratskog parlamenta koji još

³⁰¹ Inače, teorijska osnova Podemosa upravo je teorija hegemonije Laclaua i Mouffe (vidi Mouffe i Errejón, 2016).

³⁰² https://www.youtube.com/watch?v=6-T5ye_z5i0

uvijek, barem formalno, ima značajnu ulogu u današnjim društvima. Dakle, formalna ograničenja na razini procedure, jezičnih navika i antagonističkog svrstavanja uvjetuju ustrajnost takvog tipa diskursa. To vrijedi i u slučaju kada diskurs lijevog ili desnog ima dominantu poziciju, ali i onda kada je diskreditiran i ne može se samo tako ponovno reafirmirati ukoliko se ne ispuni niz diskurzivno-institucionalnih preduvjeta. U oba slučaja, status političkog diskursa manifestira „sistemska“ otpornost i prilagodljivost koja se ne može samo tako voluntaristički mijenjati na razini političke stranke ili vođe, bez da iza toga stoji šira permutacija semantičkih obrazaca i dublje „gramatičke“ strukture .

Konačno, lijevo-desna podjela samo je jedan od načina diskurzivizacije antagonističkog rascjepa. Njeno prihvaćanje povlači sa sobom niz pozadinskih pretpostavki o naravi političke zbilje, strukturirajući raspone identiteta i ograničavajući moguće konceptualizacije i rakurse percepcije. S druge strane, ono onemogućuje artikulaciju alternativnih hegemonijskih odnosa i kristalizaciju drugačijih lanaca ekvivalencija: drugačije klasifikacije donose i drugačiju kodifikaciju područja borbe, a time transformiraju i identitete sudionika i njihove ciljeve. Čitav niz hegemonijskih odnosa koje propuštamo vidjeti ako smo isključivo fokusirani na podjelu ljevice i desnice: mutna srodstva diferencijalnih pozicija i kontaminirane lance ekvivalencija čija nam artikulacija izmiče, savezništva i linije podjele koji ne slijede strukturu lijevo-desne opreke, alternativne forme okupljanja i formiranja jedinstva, a za koje trenutno nemamo sredstva da ih konceptualiziramo, a kamoli hegemonijskih kompetencija da ih dovedemo do društvene egzistencije. Politički prostor koji smo konceptualizirali, a time i performativno uspostavili, ustoličenjem lijevo-desne metafore od 18. stoljeća zasigurno je imao svoje prednosti u oblikovanju demokratsko-parlamentarnih poredaka i institucionalizaciji konflikata u građansko-kapitalističkim društvima. No istovremeno, njezina dominacija i „univerzalizacija“ sasvim je sigurno prepriječila razvoj ostalih oblika političkih artikulacija i metoda otpora i borbe. Ako su političke konotacije ljevice i desnice bile subverzivne kada su se pojavile suprotstavljene vertikalnoj strukturi moći Starog režima, toliko su one kasnije postale čuvarom jednog demokratskog *statusa quo*. Znači li to da je konačno došlo vrijeme da ih se otarasimo? Nema jednostavnog odgovora na to pitanje. Ako to i uspijemo neće ih zamijeniti „objektivnija“ percepcija društvenih odnosa onkraj pojmovnog posredovanja, nego samo i isključivo neka nova hegemonijska tvorba.

8. ZAKLJUČAK

U ovoj sam disertaciji krenuo od nestalnosti određenja političkih pojmova i kontingentnih okolnosti njihove artikulacije, transformacije i osporavanja. Smatrao sam da metodološko proširivanje i sistematizacija određenih dijelova teorije hegemonije Laclaua i Mouffe može adekvatno obuhvatiti taj ustrajni problem političke teorije. Središnja je teza bila da politički pojmovi nisu toliko određeni svojom sadržajnom dimenzijom (onime što bi nam mogli reći o ovom ili onom asketu političkog života), koliko pozicioniranošću u nekom sukobu kolektivnih razmjera; tvrdio sam da *političnost* pojmova ne uvjetuje toliko njihova „semantika“ koliko njihova konfliktnost. Iz tog sam razloga teoriju hegemonije nastojao tumačiti kao specifičnu postmodernu inačicu konfliktnog pristupa odnosu jezika/diskursa i političke moći; bilo mi je važno naglasiti koliko ona duguje disocijativnoj tradiciji političke teorije i metodološkim školama orijentiranim prema problemu moći, poput genealogije. Želio sam pokazati da hegemonijska perspektiva u jeziku prepoznaje hijerarhije, rasporede snaga, nasilne intervencije, sisteme isključivanja i dominacije; ali i obratno, u prostoru političkog vidi gramatičke regularnosti, leksičke strukture, metaforičke kondenzacije, konceptualne sinteze. Ustrojavanje lingvističke konvencije, standardizacija nacionalnog jezika, usvajanje profesionalnog ili klasnog idioma, diseminacija parlamentarnog vokabulara – sve te razine diskurzivnog podrazumijevaju određenu kombinaciju nasilja i proizvodnje pristanka i održavaju se hegemonijskim mehanizmima koji su toliko rasprostranjeni da smo ih prestali primjećivati.

Ono što sam nazvao hegemonijska logika označavanja trebalo je poslužiti kao oslonac u raspetljavanju klupka političke moći i jezičnih/diskurzivnih struktura. Ako politici uvijek već prilazimo posredno, kroz različite oblike njene konceptualizacije i apstrakcije, hegemonijska logika analitički fokus stavlja na sam postupak te konceptualizacije, a koji se promatra kontaminiran strateškim, oportunističkim ili disocijativnim praksama. Tvrdio sam da je ključna pogreška velikog dijela tzv. moderne političke teorije bilo razdvajanje denotativne od konotativne dimenzije značenja, jer se time zanemarivala upravo hegemonijska dimenzija označavanja, način na koji je sama crta razdavanja između denotacije i konotacije politički oblikovana. Ključni je uvid bio da hegemonija u bilo kojem obliku nije moguća bez ekspanzije simboličkih kapaciteta, bez univerzalizacije pojmovnih oblika i totalizacije

političkog iskustva provizornim diskurzivnim sredstvima. Također, inzistirao sam da spoznajna dimenzija ustrojavanja političkih pojmova treba ustupiti mjesto strateškoj dimenziji, a u kojoj se puno više prepoznaju strukturirajući učinci na društvene odnose.

U prvom dijelu rada bavio sam se strukturalizmom, genealogijom i marksističkim teorijama jezika kako bi istražio ranije pokušaje da se političko označavanje obuhvati logikom konfliktnosti i neizvjesnosti. Tu sam izdvojio tri velike cjeline: diferencijalnost semantičkih jedinica, kontaminiranost značenjskih konvencija borbom za moć te klasnu i ekonomsku dimenzija jezika. Svaka od ovih cjelina pomaže rasvijetliti metodološki i teorijski postupak kojim se teorija hegemonije služi kako bi izvela neke od svojih najjačih argumenata. Primjerice, i Nietzscheova analiza moralnih pojmova dobra i zla i Foucaultovo određenje seksualnosti kao dispozitiva širenja disciplinskog tipa moći daju nam uvid u načine kako su središnji operativni pojmovi nekog društva ili kulture manje određeni svojom reprezentacijskom funkcijom, a puno više kapacitetom mobilizacije kolektivnih identiteta, dihotomizacijom društvenog prostora i mehanizmima isključivanja ili privilegiranja. S druge strane, strukturalistički autori poput Lévi-Straussa, Barthesa ili Lacana, nastavljajući se na Saussureovu formalizaciju jezičnog sustava, dali su teoriji hegemonije model shvaćanja značenja određenog ne supstancijalnim, intrinzičnim svojstvima, nego pozicioniranošću unutar sustava u kojem su identiteti elemenata konstituirani isključivo njihovim međuodnosima. Ta desupstancijalizacija jezičnog znaka prenesena na polje političke semantike zabranila je bilo kakvu supstancijalizaciju političkog sadržaja onkraj samog polja političke borbe: drugačije rečeno, prihvaćajući načela (post)strukturalizma teorija hegemonija zapriječila je put da se političkim pojmovima dade konačni i nužni sadržaj. I treće, marksističke teorije jezike poput Vološinove poslužile su mi kao ilustracija što se događa kada se konfliktno shvaćanje jezika prelije u jednu socijalno-ekonomsku teoriju i kako se status jedne teorije, pa čak i čitave discipline, mijenja kada se u nju uključi refleksivno-performativni moment političkog označavanja.

U drugom dijelu rada predstavio sam i proširio hegemonijsku logiku označavanja izvedenu iz teorije Gramscija, Laclaua i Mouffe. Gramscijeva teorija hegemonije poslužila mi je da pokažem u kojem smjeru se hegemonijska logika može širiti kada se postavi pitanje standardizacije nacionalnog jezika, sukoba „gramatike“ radničke i kapitalističke klase, odnosa intelektualaca i masa te domene kulturalne proizvodnje. Ono što je ostalo iza Gramscija bila je mogućnost da se teorijski potencijal hegemonije proširi van okvira marksizma (kojim je Gramsci u konačnici ostao teorijski vezan) i da se generalizira ili u obliku povijesno

specifičnog modela politike ili ontološkog obzora same društvenosti. To je ono što u konačnici čine Laclau i Mouffe, rekontestualizirajući Gramscijeve doprinose u kontekstu postmodernog shvaćanja politike i poststrukturalističkih teorija jezika, a manevrirajući između povijesno specifičnog i ontološkog horizonta (u knjizi *Hegemonija i socijalistička strategija* nalazimo prvi model, dok u kasnijim Laclauovim radovima idemo prema drugom). U svakom slučaju, hegemonija se kao politički pojam desupstancijalizira, ona više nije određena ni ekonomskom ni klasnom osnovom, nego počinje funkcionirati kao prazna *forma* politička asocijacije/disocijacije, svojevrsna „gramatika“ moći u kojoj su identiteti uključenih aktera i ishodi njihove interakcije provučeni kroz prizmu diferencijalnosti i kontingentnosti. Ono što Laclau i Mouffe ipak ne dostižu, to je moment refleksivnosti prema samoj toj hegemoniji: njena kontekstualna uvjetovanost, temporalna komponenta ili relativistička tendencija (a što u konačnici podriva njihov normativni projekt radikalne demokracije, kojeg teorijski izvode iz generalizacije hegemonijske logike).

Suočavanje teorije hegemonije s nekima od tih ograničenja izveo sam u trećem dijelu rada, gdje sam joj suprotstavio neke od danas najraširenijih metodoloških pozicija koje se bave sličnim interpretativnim pitanjima – morfološke analize ideologija, lingvističkog kontekstualizma i konceptualne historije. U srazu s Freedenovom morfološkom analizom ideologija, teorija hegemonije jasno potvrđuje svoj antiesencijalizam i relativističke tendencije, ne dopuštajući da se rasprava o pojmovnim sporovima vodi kroz postuliranje jezgre ili neeliminirajućih komponenti političkih termina. Umjesto potrage za gustoćom značenja koju implicira Freedenova topografija konceptualne jezgre i periferije, ona raspravu usmjerava prema produktivnoj praznini političkog diskursa, performativnim i retroaktivnim mehanizmima procesa označavanja. U tom je segmentu, držim, metodološki opremljenija da analizira postmoderne političke trendove uvelike konstituirane nepostojanjem čvrstih konceptualnih jezgri ili esencijalnih načela.

U kontrastu spram Skinnerovog lingvističkog kontekstualizma, pak, hegemonijska se perspektiva postavlja tako da prihvaća određene prednosti kontekstualne analize, ali ne robuje kontekstualnom imperativu da nijedan tekst ili koncept ne može transcendirati vlastiti povijesni okvir; dapače, postupak tog „transcendiranja“ ono je što predstavlja strategijsku i kreacijsku dimenziju hegemonijskog diskursa (iako uz ogradu da se svaka takva rekontestualizacija odigrava na strateškom planu a ne onom spoznajnom, i da uključuje raskidanje korelacije s povijesnim „izvorištem“). Kontekst u tom smislu nije objekt kojeg je ispravnom povijesnom metodom moguće zahvatiti u njegovoj izvornosti ili autentičnosti, već

je sam postupak kontekstualizacije jedan od strateških pristupa mreži političkog značenja, mijenjajući se zajedno s kontingentnim okolnostima i neizvjesnim ishodima nadmetanja interesnih skupina.

Najviše sličnosti hegemonijska logika dijeli s Koselleckovom konceptualnom historijom. Neki od Koselleckovih uvida o povijesnom prijelomu 18. stoljeća i ulasku u moderni period poslužili su mi za produbljivanje povijesne dinamike hegemonijskog tipa politike, a čija se diseminacija preklapa s određenim aspektima prijelaznog razdoblja kojeg opisuje Koselleck. Pritom, dijalog s konceptualnom historijom dopustio mi je da postavim pitanje temporalne/dijakronijske dimenzije hegemonije u kojoj se ona pojavljuje u jednom trenu na strani dugoročnih struktura, a već u drugom na strani eruptirajućih diskontinuiteta, ovisno kako to diktira logika njenih konfliktnih odnosa. Tu se kristalizirala *postmodernost* same teorije hegemonije: iako hegemonijski tip politike nastaje usporedo s modernim političkim fenomenima (demokratizacije, temporalizacije, ideologizacije), hegemonija se širi i učvršćuje na terenu rastakanja modernih „markera izvjesnosti“, tamo gdje se politička moć susreće s vlastitim strukturalnim ograničenjima i gdje se otvara prostor artikulaciji neispunjenih društvenih zahtjeva u nepredvidive oblike kolektivnih identiteta.

U posljednjem poglavlju nastojao sam tako sistematiziranu metodološku matricu hegemonijske logike primijeniti na analizu konkretnih političkih pojmova: „ljevice“ i „desnice“. Želio sam pokazati da pitanja definicijske preciznosti, povijesnog izvorišta i teze o zastarjelosti ljevice i desnice nisu pitanja koja se mogu razriješiti „empirijskom“ provjerom jer njihovi diskursi odolijevaju racionalističkoj kritici. Pitanje da li je diskurs ljevice ili desnice postao historijski irelevantan i da li su njihova obećanja realno neodrživa ne igra preveliku ulogu u procesu njihove hegemonizacije. Oni mogu biti napušteni pa čas kasnije ponovno reaktualizirani; može ih se savijati i redefinirati s obzirom na oportunitizam partikularnog trenutka i pripajati najrazličitijim političkim projektima; njihova semantička „praznina“ u kombinaciji s metaforičkom snagom učinila je od njih hegemonijske pojmove *par excellence* današnje političke konstelacije, a da im pritom kontekstualna „promiskuitetnost“ nije nimalo naštetila, dapače od njih je učinila konstitutivne orijentacijske točke političke percepcije. Pritom, za razliku od Skinnerovog kontekstualizma, Freedeneve morfologije i Koselleckove konceptualne historije, hegemonijski tip analize u takvim je pojmovima pronalazio fragmente širih antagonističkih raslojavanja, no bez mogućnosti da im se ovom ili onom metodom u konačnici prišiju definitivna značenja; naprotiv, smatrao je da njihova nefiksiranost i transformativnost svjedoče o njihovom *političkom značaju*. Stoga

nimalo ne treba čuditi kada ljevica i desnica danas na sebe preuzimaju najrazličitije sadržaje i kako se vežu uz političke projekte kojima su se donedavno suprotstavljali: ta plastičnost, omogućena njihovom produktivnom semantičkom prazninom, omogućila im je da opstanu toliko dugo i da zadrže status nezaobilaznih označitelja našeg političkog trenutka.

Da sumiram: hegemonijska logika označavanja u konačnici je pokušaj da se problemu političkog jezika i značenja pristupi na jasno *politički* način: da se iz analize izuzmu svi ostaci (kvazi-)sokratovske potrage za „istinom“ ili „esencijom“ ili empirijsko-pozitivistički modeli prediktabilnosti i kvantifikacije. Potrebno je, naprotiv, u političkom jeziku izolirati sve one regularnosti i mehanizme koji ga usmjeravaju prema strateškim, konfliktnim, interesnim, performativnim ili nesvjesnim odrednicama, a unutar kojih pojmovi i teorije nisu transparentna zrcala, nego integralni elementi političkih sukoba. Prostor između sadržaja nekog obvezujućeg tumačenja (iskaza, pojma, teorije, značenja) i onoga što se u pozadini odvija da bi ono poprimilo formu društvene nužnosti, da bi se upisalo u konvenciju – *prostor je hegemonijske borbe*. Poanta je da diskurzivne forme nikad nisu samo forme i da je crta razdvajanja praznine *označitelja* i očiglednosti (ili prisile) *označenog* zamagljena i tanka: krećući se tim prostorom teško ćemo moći precizno dohvatiti ono što tražimo, a da se ne izložimo kontaminaciji i antagonističkim razvrstavanju, da ne odaberemo stranu. Hegemonijska logika dakle u pojmovima razotkriva ono što je moderna politička teorija toliko dugo ostavljala izvan fokusa: samu njihovu *političnost*.

I na kraju, dodao bih nekoliko nepovezanih misli. Hegemonija na polju jezika i značenja danas se zasigurno ne ostvaruje kao prije 50 ili 100 godina: direktna cenzura i verbalni delikt više nisu osnovna sredstva hegemonizacije političkog diskursa³⁰³, barem u tzv. liberalno-demokratskim društvima koja se ne prestaju hvaliti vlastitom „slobodom govora“. No to ne znači da je diskurs konačno oslobođen, da je pristanak konačno istisnuo prinudu. Strah od proliferacije diskursa, o kojem je govorio Foucault, i dalje je prisutan, samo su metode discipliniranja danas mnogo suptilnije: stopljene s nevidljivim algoritmima društvenih mreža i digitalnog ekosustava, pojačane kratkim spojem između socijalne nejednakosti i neumjerenosti potrošačke kulture, perpetuirane nebrojenim pravilnicima, statutima, certifikatima, proceduralnim imperativima, sakrivene kontraproduktivnošću institucija i neuspjelim reformama, legitimirane manevarskim prostorom između univerzalnosti zakona i partikularnosti njegove primjene... Ako će netko reći da je to pretjerivanje i da smo u

³⁰³ Iako se i ona tu i tamo pojavljuju, kada se svi drugi, društveno „prihvatljiviji“ instrumenti iscrpe.

današnjim demokracijama ipak puno više na strani pristanka nego prisile, to nije argument protiv, dapače; to samo znači da je „pristanak“ toliko uspješnije hegemonijski artikuliran simboličkim sredstvima da je (politička) moć postala efikasnija i isplativija, jer ne mora trošiti resurse na otvoreno nasilje da bi postigla svoje ciljeve.

9. LITERATURA

- Allen, Barry. 1995. *Truth in Philosophy*. Harvard University Press. London and Cambridge.
- Althusser, Louis. 1971a. *An Essays on Ideology*. Verso. London.
- Althusser, Louis. 1997b. *Za Marksa*. Nolit. Beograd
- Anderson, B. 2006. [1983] *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso, revised edition.
- Andrijašević Marin i Popovac Milorad (ur.). 1985. *Lingvistika i marksizam. Zbornik*. Centar CK SKH i Globus, Zagreb.
- Arditi, Benjamin. 2014. 'Post-hegemony: Politics Outside the Usual Post-Marxist Paradigm'. In: Kioupiolis, Alexandros and Katsambekis, Giorgos (ed.), *Radical Democracy and Collective Movements Today*. Ashgate, Farnham UK.
- Austin, John L. 1962. *How to do Things with Words*. Oxford. Oxford University Press.
- Bahtin, M. M. 1986. *Speech Genres and Other Late Essays*. University of Texas Press. Austin.
- Balibar, Etienne. 2012. Concept. In: *Political Concepts: A Critical Lexicon (Online Edition)* - <https://www.politicalconcepts.org/concept-etienne-balibar/> (pristupljeno 21.7.2020).
- Ball, Terence; Farr, James i Hanson Russell L. (ur.) 1989. *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Baudrillard, Jean. 1975. *The Mirror of Production*. Telos Press. St. Louis.
- Belsey, Catherine. 2003. *Poststrukturalizam – sasvim kratak uvod*. Službeni glasnik.
- Barthes, Roland. 1979. *Književnost, mitologija, semiologija*. Nolit, Beograd.
- Barthes, Roland. *Mitologije*. 2009. Naklada Pelago. Zagreb.
- Beck, Ulrich. 2001. *Pronalaženje političkoga: prilog teoriji refleksivne modernizacije*. Jesenski i Turk. Zagreb.
- Bell, Daniel. 1960. *The End of Ideology* Illinois: The Free Press of Glencoe.
- Bevir, Mark. 1992. The Errors of Linguistic Contextualism. *History and Theory*, 31(3): 276-298.
- Bienfait, Frits. 2019. *Political Left and Right since Antigone*. Cambridge Scholars Publishing.
- Blanuša, Nebojša. 2011a. Depathologized Conspiracy Theories and Cynical Reason: Discursive Positions and Phantasmatic Structures. *Politička misao*, 48(1): 94-107.

Blanuša, Nebojša, 2011b. Teorije zavjera i hrvatska politička zbilja 1980. - 2007. Plejada. Zagreb.

Blanuša, Nebojša. 2017. Trauma and Taboo: Forbidden Political Questions in Croatia. *Politička misao*, vol 54. No. 1&2, str. 170-196.

Bobbio, Norberto. 1979. Gramsci and the conception of civil society. In: *Gramsci and Marxist Theory*, Chantal Mouffe (ed.). Routledge & Kegan Paul. London Boston and Henley.

Bobbio, Norberto. 1996. *Left and Right. The Significance of a Political Distinction*. The University of Chicago Press. Chicago.

Bourdieu, Pierre. 1992. *Što znači govoriti – ekonomija jezičnih razmjena*. Naprijed. Zagreb.

Breglec, Zrinka. 2015. *Balkan kao prazan ili lebdeći označitelj u hrvatskom javnom i političkom diskurzu*. U: Svijet stila, stanja stilistike. Zbornik radova. Zagreb.

Brevir, Mark. 2008. What is Genealogy? *Journal of the Philosophy of History* (2): 263–275

Brown, Elizabeth A. R. 1974. The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe. *The American Historical Review*. 79(4): str. 1063-1088.

Butler, Judith, Ernesto Laclau i Slavoj Žižek. 2007. *Kontingencija, hegemonija, univerzalnost: suvremene rasprave na ljevici*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.

Butler, Judith. 1999. Performativity's Social Magic. In: *Bourdieu: A Critical Reader*; Richard Shusterman (ed.). Blackwell Publishers. Oxford.

Campbell, Kirsten. 2001. *Jacques Lacan and Feminist Epistemology*. Routledge.

Caprara, Gian Vittorio i Vecchione, Michele. 2018. On the Left and Right Ideological Divide: Historical Accounts and Contemporary Perspectives. *Advances in Political Psychology*, 39, Suppl. 1.

Caratan, Branko. 1996. Ljevica u postkomunističkim zemljama. *Politička misao*, XXXIII (2-3): 22-41

Carlucci, Alessandro. 2013. *Gramsci and Languages. Unification, Diversity, Hegemony*. Brill. Leiden, Boston

Chandler, Daniel. 2007. *Semiotics: The Basics*. Routledge, London and New York

Critchley, Simon i Marchart, Oliver. 2004. Introduction. In: *Laclau: A Critical Reader*, Simon Critchley i Oliver Marchart (ur.). Routledge. New York.

Critchley, Simon. 2004. Is there a normative deficit in the theory of hegemony? In: *Laclau: A Critical Reader*, Simon Critchley i Oliver Marchart (ur.). Routledge. New York.

Clarke, Barry. 1979. Eccentrically contested concepts. *British Journal of Political Science*, 9: pp. 122–126.

Clark, Maudemarie. 1990. *Nietzsche on Truth and Philosophy*. Cambridge University Press.

- Culler, Jonathan. 1980. Sosir – osnivač moderne lingvistike. BIGZ. Beograd.
- Connoll, William E. 1993. *The Terms of Political Discourse*. Princeton University Press.
- Čular, Goran. 1999. Koncept lijevog i desnog u empirijskoj političkoj znanosti: značenje, razumijevanje, struktura, sadržaj. *Politička misao*, XXXVI(1): 153-168.
- Dahl, Robert A. 1957. The Concept of Power. *Behavioral Science* 2(3): 201-215.
- D'Alisa Giacomo, Demaria Federico i Kallis Giorgos. 2016. *Odrast. Pojmovnik za novu eru*. Fraktura i IPA. Zagreb.
- Deleuze, Gilles. 1983. *Nietzsche and Philosophy*. Continuum. London and New York
- Derrida, Jacques. 1976. *O gramatologiji*. Veselin Masleša. Sarajevo.
- Derrida, Jacques 1988. *Limited Inc*. Evanston: Northwestern University Press.
- Derrida, Jacques. 2007. *Pisanje i razlika*. Šahinpašić. Sarajevo.
- Dworkin, Ronald. 2006. *Justice in Robes*. The Belknap Press of Harvard University Press. London.
- Evans, Dylan. 1996. *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London and New York: Routledge.
- Fairclough, Norman. 1989. *Language and Power*. Longman Group UK Limited.
- Farr, James. 1989. Understanding Conceptual Change Politically. In: *Political Innovation and Conceptual Change*, Terence Ball, James Farr i Russell L. Hanson (ur.). Cambridge University Press. Cambridge.
- Femia, Joseph V. 1988. An Historicist Critique of 'Revisionist' Methods for Studying the History of Ideas. In: James Tully (ed.) *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*. Princeton University Press. Princeton.
- Foucault, Michel. 1978. Nietzsche, Genealogy, History. In: John Richardson & Brian Leiter (eds.), *Nietzsche*. Oxford University Press.
- Foucault, Michel. 1980. *Istorija ludila u doba klasicizma*. Beograd. Nolit.
- Foucault, Michel. 1988. *Politics, Philosophy, Culture. Interviews and Other Writings, 1977-1984*. Routledge. New York and London.
- Foucault, Michel. 1989. *Archeology of Knowledge*. Routledge. London and New York.
- Foucault, Michel. 1994. *Znanje i moć*. Nakladni Zavod Globus. Zagreb.
- Foucault, Michel. 1994b. *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*. Zagreb.
- Foucault, Michel. 1996. Truth and Judicial Forms. *Social Identities* (2(3)).

- Foucault, Michel. 2002/1971. *Riječi i stvari. Arheologija humanističkih znanosti*. Zagreb. (Nolit. Beograd)
- Foucault, Michel. 2007. *Poredak diskursa*. Karpos.
- Foucault, Michel. 2009. *Rađanje klinike. Arheologija medicinskog opažanja*. Novi Sad.
- Foucault, Michel. 2012. *Moć/znanje*. Mediterran Publishing. Novi Sad.
- Foucault, Michel. 2013. *Povijest seksualnosti I*. Zagreb.
- Foucault, Michel. 2016. *Rođenje biopolitike*. Sandorf.
- Freeden, Michael. 1996. *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford.
- Freeden, Michael. 2004. Editorial: Essential contestability and effective contestability. *Journal of Political Ideologies*. 9(1): 3-11.
- Freeden, Michael. 2005. Editorial: Fundaments and foundations in ideologies. *Journal of Political Ideologies*. 10(1): 1.9
- Fuchs, Dieter, Klingemann, Hans-Dieter. 1990. The Left-Right Schema, u: Jennings, M. K., van Deth, J. W. i sur., *Continuities in Political Action*. De Gruyter. Berlin and New York.
- Fukuyama, Francis. 1992. *The End of History and the Last Man*. Penguin Books.
- Gadamer, Hans Georg. 1978. *Istina i metoda. Osnovi filozofske hermeneutike*. Veselim Masleša. Sarajevo.
- Gallie, Walter B. 1956. Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56: 167-198
- Gauchet, Marcel. 1996. Right and Left. In: *Realms of Memory. Volume 1: Conflicts and Divisions*, Pierre Nora (ur.). Columbia University Press. New York.
- Gaus, Gerlad F. 2000. *Political Concepts and Political Theories*. Westview Press. Oxford.
- Ganor , Boaz. 2002. Defining Terrorism: Is One Man's Terrorist another Man's Freedom Fighter? *Police Practice and Research*, 3(4): 287-304.
- Giddens, Anthony. 1994. *Beyond Left and Right: the Future od Radical Politics*. Polity Press.
- Goodheart, Eugene. 2010. Deconstructing Left and Right: The Case for Bipartisanship.
- Gramsci, Antonio. 1959. *Izabrana dela*. Kultura. Beograd
- Gramsci, Antonio. 1971. *Selections From the Prison Notebooks*. Lawrence & Wishart and International Publishers. New York i London.
- Gramsci, Antonio. 1980. *Filozofija istorije i politike : izbor iz dela*. Slovo ljubve. Beograd.
- Gunnell, John G. 2017. Political Concepts and the Concept of the Political. *Teoria Polityki* 1: 187-201.

- Habermas, Jürgen 1984. *The Theory of Communicative Action: Reason and the Rationalization Of Society*, Volume 1. Boston: Beacon Press.
- Hall, Stuart (ed.). 1997. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage Publications. London.
- Hall, Stuart. 2013. *Mediji i moć*. Karpos Loznica.
- Hamilton-Bleakley, Holly. 2006. Linguistic Philosophy and The Foundations. In: Annabel Brett, James Tully, Holly Hamilton-Bleakley (eds), *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Hawkes, Terence. 2003. *Structuralism and Semiotics*. Routledge, London and New York
- Hobsbawm, E. J. and T. Ranger (eds). 1983. *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodgson, Geoffrey M. 2018. *How the Left Got Lost*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Holdcroft, David. 1991. *Saussure: Signs, System, and Arbitrariness*. Cambridge University Press.
- Illich, Ivan. 1980. *Dole škole*. BIGZ. Beograd.
- Ives, Peter. 2004. *Gramsci's Politics of Language. Engaging the Bakhtin Circle and the Frankfurt School*. University of Toronto Press. Toronto, Buffalo i London.
- Ives, Peter. 2004B. *Language and Hegemony in Gramsci*. Pluto Press & Fernwood Publishing. London, Ann Arbor i Winnipeg.
- Ives Peter and Lacorte Rocco (ur.). 2010. *Gramsci, Language and Translation*. Lexington Books. Plymouth.
- Inglehart, Ronald. Culture Shift in Advanced Industrial Society, Princeton University Press, 1989, pp. 292–93.
- Jakobson, Roman. 1978. *Six Lectures on Sound and Meaning*. The MIT Press, Cambridge and London
- Jakobson, Roman i Halle, Morris. 1988. *Temelji jezika*. Zagreb, Globus.
- Jameson, Fredric. 1984. *Političko nesvesno: pripovijedanje kao društveno-simbolični čin*. Edicija Pečat, Zagreb.
- Jørgensen, Marianne i Phillips, Louise. 2002. *Discourse Analysis: as Theory and Method*. SAGE Publications. London.
- Kant, Immanuel. 1984. *Kritika čistog uma*. Matica Hrvatska. Zagreb.
- Kasapović, Mirjana, 2007. Metodološki problemi kritike konsocijacijske demokracije u Bosni i Hercegovini, Status (magazin za političku kulturu i društvena pitanja), 12: 136-143.

- Keane, John. 1988. More Theses on the Philosophy of History. In: James Tully (ed.) *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*. Princeton University Press. Princeton.
- Kofman Sarah. 1993. *Nietzsche and Metaphor*. The Athlone Press. London,
- Koselleck, Reinhart. 1988. *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Koselleck, Reinhart. 1989. Linguistic Change and the History of Events. *The Journal of Modern History*, 61(4): 649-666.
- Koselleck, Reinhart. 1996. A Response to Comments on the *Geschichtliche Grundbegriffe*. In: Harmut Lehmann i Melvin Richter (ur.), *The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on Begriffsgeschichte*. German Historical Institute. Washington.
- Koselleck, Reinhart. 2002. *The Practice of Conceptual History*. Stanford University Press.
- Koselleck, Reinhart. 2004. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. New York, Columbia University Press.
- Koselleck, Reinhart. 2006a. Conceptual History, Memory, and Identity: An Interview with Reinhart Koselleck. *Contributions to the History of Concepts*, 2(1): 99-127.
- Koselleck, Reinhart. 2006b. Crisis. *Journal of the History of Ideas*, 67(2): 357-400.
- Koselleck, Reinhart. 2011. Introduction and Prefaces to the *Geschichtliche Grundbegriffe*. *Contributions to the History of Concepts*, 6(1): 1-37
- Kovačević, Braco. 1986. *Gramsci i marksizam (konceptija hegemonije Antonija Gramscija)*. Glas. Banja Luka.
- Kuhn, Thomas. 2013. *Struktura znanstvenih revolucija*. Jesenski i Turk.
- Kursar, Tonči. 2008. Smrt 'globalizacijske teorije' ili kraj još jedne revolucije?. *Politička misao* 45(1): 3-28
- Laponce, Jean A. 1981. *Left and Right: The Topography of Political Perceptions*, University of Toronto Press, Toronto.
- Leach, Edmund. 1982. *Claude Levi Straus*. Prosveta. Beograd.
- Lacan, Jacques: 1983. *Spisi*. Prosveta, Beograd,
- Lacan, Jacques. 1986. *Četiri temeljna pojma psihoanalize*. Naprijed. Zagreb.
- Lacan, Jacques. *Écrits*. Paris: Seuil, 1966
- Lacan, Jacques. 1992. *The Seminar. Book VII. The Ethics of Psychoanalysis, 1959-60*. Trans. Dennis Porter. London: Routledge.

- Lacan, Jacques. 1993. *The Seminar of Jacques Lacan. Book III. The Psychoses, 1955–1956*, trans. Russell Grigg, ed. Jacques-Alain Miller, London: Routledge, 1993.
- LaCapra, Dominick. 2000. *History and Reading: Tocqueville, Foucault, French Studies*. University of Toronto Press.
- Laclau, Ernesto. 1977. *Politics and Ideology in Marxist Theory*. Verso. London.
- Laclau, Ernesto. 1987. Class War and After. *Marxism Today*, April/87: 30-33
- Laclau, Ernesto. 1989A. Politics and the Limits of Modernity, *Social Text* No. 21: 63-82.
- Laclau, Ernesto. 1989B. Preface. In: *The Sublime Object of Ideology*, Slavoj Žižek. Verso. New York and London.
- Laclau, Ernesto. 1990. *New Reflections on the Revolution of Our Time*. Verso. London i New York.
- Laclau, Ernesto. 1991. God Only Knows. *Marxism Today*, December/91: 56-59.
- Laclau, Ernesto. 1993. Discourse, u: Robert E. Goodin et al. (ur): *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Blackwell Publishing. Oxford: 541-547
- Laclau, Ernesto. 1994. Introduction. In: Laclau, Ernesto (ur.) *The Making of Political Identities*. Verso. London and New York.
- Laclau, Ernesto. 1996. Deconstruction, Pragmatism, Hegemony. U: Critchely S., Derrida J., Laclau E., Rorty R. (ur.) *Deconstruction and Pragmatism*. Routledge. London and New York. pp. 49-70.
- Laclau, Ernesto. 1999. Politics, Polemics and Academics: An Interview by Paul Bowman. *Parallax* 5(2): 93-107
- Laclau, Ernesto. 2000a. Foreword, u: Howarth D., Norval A., Stavrakakis Y.(ur): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, Hegemonies and Social Change*. Manchester University Press. Manchester and New York.
- Laclau, Ernesto, 2000b: Power and Social Communication. *Ethical Perspectives*, 7 (2): 139-145
- Laclau, Ernesto. 2004. Glimpsing the Future. U: *Laclau: A Critical Reader*, Critchlex, Simon i Oliver Marchart. Routledge. New York.
- Laclau, Ernesto. 2005. *On Populist Reason*. Verso. London i New York.
- Ernesto, Laclau. 2005B. On „Real“ and „Absolute“ Enemies. CR: *The New Centennial Review*, 5(1): 1-12.
- Laclau, Ernesto. 2006. *Ideology and post-Marxism*. *Journal of Political Ideologies*, 11:2, 103-114.
- Laclau, Ernesto. 2007. *Emancipation(s)*. Verso. London.

- Laclau, Ernesto. 2008. The Defender of Eventuality: An Interview by Athena Avgitidou and Eleni Koukou. *Intellectum* (5): 85-95.
- Laclau, Ernesto. 2014. *The Rhetorical Foundations of Society*. Verso. London and New York.
- Laclau, Ernesto. 2014B. Discourse, the political and the ontological dimension: an interview with Ernesto Laclau (by Allan Dreyer Hansen & André Sonnichsen). *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, 15(3): 255-262.
- Ernesto, Laclau i Bhaskar, Roy. 2003. Discourse Theory vs Critical Realism. *Journal of Critical Realism* 1 (2): 9-14.
- Laclau, Ernesto i Mouffe, Chantal, 1981. Socialist Strategy – Where Next? *Marxism Today* (January 1981): 17-22
- Laclau, Ernesto i Mouffe, Chantal. 1990. Postmarxism without Apologies. In: *New Reflections on the Revolution of Our Time*. Verso. London i New York.
- Laclau, Ernesto i Mouffe Chantal. 2001. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. Verso. London.
- Laclau, Ernesto i Mouffe, Chantal. 2005. Predgovor drugom izdanju **knjige Hegemonija i socijalistička strategija**. Preveo: **Dražen Cepić**. *Diskrepancija*, 6(10)
- Laclau, Ernesto i Mouffe, Chantal. 2007. *Postmarksizam bez pardona*. Zluradi paradi.
- Laclau, Ernesto i Zac, Lilian. 1994. Minding the Gap: Subject of Politics. u: Laclau, Ernesto (ur.) *The Making of Political Identites*. Verso. London and New York.
- Lalović, Dragutin. Politološki antibarbarus II. O tužboljubnom diskursu „čiste“ politologije. *Politička misao : časopis za politologiju*, 46(4): 132-161.
- Laslett, Peter. 1960. Introduction. In: *Two Treaties of Government*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lecerle, Jean-Jacques. 2006. *A Marxist Philosophy of Language*. Brill. Leiden, Boston
- Lefort, Claude. 2000. *Demokratska invencija*. Barbat. Zagreb.
- Lévi-Strauss, Claude. 1987. *Introduction to the Work of Marcel Mauss*. Routledge & Kegan Paul. London.
- Lévi-Strauss, Claude. 1989. *Strukturalna antropologija*. Stvarnost. Zagreb.
- Lévi-Strauss. 1990. *Totemizam danas*. Izdavački i književno-prevodilački atelje, Beograd
- Lévi-Strauss, Claude. 2001. *Divlja misao*. Golden Marketing. Zagreb.
- Lipset, Seymour M. 1969. *Political Man*. Heinemann.

- Lo Piparo, Franco. 2010. The Linguistic Roots of Gramsci's Non-Marxism. In: *Gramsci, Language, and Translation*, Peter Ives i Rocco Lacorte (ur.). Lexington Books. New York, Toronto.
- Lukes, Steven. 2003. Epilogue: The Grand Dichotomy of the Twentieth Century. In: *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, Ball, Terence and Bellamy, Richard (eds). Cambridge University Press. Cambridge.
- Lumsden, Simon. 2013. Poststructuralism and Modern European Philosophy. In: *The Edinburgh Companion to Poststructuralism*, (eds.) Benoît Dillet, Iain MacKenzie and Robert Porter. Edinburgh University Press. Edinburgh.
- Lundy, Craig. 2013. From Structuralism to Poststructuralism. In: *The Edinburgh Companion to Poststructuralism*, (eds.) Benoît Dillet, Iain MacKenzie and Robert Porter. Edinburgh University Press. Edinburgh.
- Liotard, Jean-Francois. 1990. *Postmoderna protumačena djeci*. August Cesarec. Zagreb.
- Liotard, Jean-Francois. 1991. *Raskol*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad.
- Liotard, J.-F. 2005. *Postmoderno stanje: izvještaj o znanju*. Ibis-grafika. Zagreb.
- MacIntyre, Alasdair. 1973. The Essential Contestability of Some Social Concepts. *Ethics*, vol 84(1): 1-9
- Mahon, Michael. 1992. *Foucault's Nietzschean Genealogy. Truth, Power and the Subject*. State University of New York Press. Albany.
- Manfred Frank. 1994. *Kazivo i nekazivo*. Naklada MD. Zagreb.
- Marchart, Oliver. 2004. Politics and the Ontological Difference. . In: *Laclau: A Critical Reader*, Simon Critchley i Oliver Marchart (ur.). Routledge. New York.
- Marchart, Oliver. 2007. *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh University Press Edinburgh.
- Marchart, Oliver. 2018. *Thinking Antagonism: Political Ontology After Laclau*. Edinburgh University Press Edinburgh.
- Marić, Sreten. 1971. Egzistencijalne osnove strukturalizma. U: *Riječi i stvari*, Michel Foucault. Nolit. Beograd.
- Marx, Karl i Engles Friedrich. 1974. *Njemačka ideologija*. Prosveta, Beograd.
- Marx, Karl. 1934. *Osamnaesti Brumaire Louisa Bonaparta*. Tiskara Merkantile. Zagreb.
- Marx i Engels. 1978. *Rani radovi*. Naprijed. Zagreb.
- Maslov, Gordan. 2009. Laclau i Mouffe o (ne)mogućnosti društva. *Filozofska istraživanja*, 29(1): 179-190

- Mason, Andrew. 1990. On explaining political disagreement: The notion of an essentially contested concept. *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy*, 33(1): 81-98
- Matan, Ana. 2014. Pojmovne borbe za demokraciju. U: Kursar, Tonči i Matan, Ana (ur). *Demokracija u 21. stoljeću?*. Fakultet političkih znanost. Zagreb. Str: 75-94
- McKnight, David. 2005. *Beyond Right and Left. New politics and the culture wars*. Allen & Unwin.
- Meiksins Wood, Ellen. 1978. *Class Ideology and Ancient Political Theory. Socrates, Plato, and Aristotle in Social Context*. Basil Blackwell.
- Miščević, Nenad. 1975. *Marskizam i post-strukturalistička kretanja (Althusser, Deleuze, Foucault)*. Marksistički centar. Rijeka.
- Müller, Jan-Werner. 2014. On Conceptual History. In: McMahon, Darrin M. and Moyn, Samuel (eds.) *Rethinking Modern European Intellectual History*. Oxford University Press.
- Mouffe, Chantal. 1979. *Gramsci and Marxist Theory*. Routledge & Kegan Paul Ltd. London.
- Mouffe, Chantal, 2000. *The Democratic Paradox*, Verso, London
- Mouffe, Chantal. 2005. *On the Political*. Routledge. London and New York.
- Mouffe, Chantal. 2013. *Agonistics. Thinking the World Politically*. Verso. London i New York.
- Mouffe, Chantal. 2016a. *O političkom*. Politička kultura. Zagreb.
- Mouffe, Chantal i Inigo Errejón. 2016b. *Podemos: In the Name of People*. Lawrence & Wishart. London.
- Nietzsche, Friedrich. 1980. *S one strane dobra i zla*. Grafos. Beograd.
- Nietzsche, Friedrich. 1983. *Genealogija moralna*. Grafos Beograd.
- Nietzsche, Friedrich. 1988. *Volja za moć: pokušaj prevrednovanja svih vrijednosti*. Mladost. Zagreb.
- Nietzsche, Friedrich. 1986. *O koristi i štetnosti istorije za život*. Grafos. Beograd.
- Nietzsche, Friedrich. 1999. *O istini i laži u izvan moralnom smislu*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Nietzsche, Friedrich. *Ljudsko, odviše ljudsko: knjiga za slobodne duhove*, sv.1. Demetra, Zagreb. 2012.
- Nietzsche, Friedrich. 2013. *Radosna znanost*. Demetra, Zagreb.

- Noble, Safiya U. 2018. *Algorithms of Oppression: How Search Engines Reinforce Racism*. New York University Press. New York.
- Noel, Alain i Therien, Jean-Phillipe. 2008. *Left and Right in Global Politics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Olsen, Niklas. 2012. *History in the Plural. An Introduction to the Work of Reinhart Koselleck*. Berghahn. New York i Oxford.
- O'Neil, Cathy. 2016. *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. Crown Books. New York.
- Ophir, Adi. 2012. Concept II., u: *Political Concepts: A Critical Lexicon* (online izdanje), <https://www.politicalconcepts.org/concept-ii-adi-ophir/> (pristupljeno 1.2.2021)
- Ophir, Adi. 2018. Concept. In: *Political Concepts: A Critical Lexicon*, Bernstein i sur. (eds). Fordham University Press. New. York.
- Palonen, Kari. 1997. An Application of Conceptual History to Itself. From Method to Theory in Reinhart Koselleck's Begriffsgeschichte." *Finnish Yearbook of Political Thought* 1: 39-69.
- Palonen, Kari. 2003. *Quentin Skinner: History, Politics, Rhetoric*. Polity Press. Cambridge.
- Pankakoski, Timo. Conflict, Context, Concreteness: Koselleck and Schmitt on Concepts. *Political Theory*, 38(6): pp. 749-779
- Pecheux, Michel. 1982. *Langauge, Semantics and Ideology*. St. Martin's Press. New York.
- Perreau-Saussine, Emile. 2007. Quentin Skinner in Context. *The Review of Politics* 69(1): 106-122.
- Pinker, Steven. 1995. *Language Instinct. How the Mind Creates Language*. HarperPerennial. New York (Kindle Edition).
- Plamenatz, John. 1963. *Man and Society, Vol.1*. London: Longmans, Green & Co.
- Platon. 1976. *Kratil*. Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- Platon. 1977. *Država*. Fakultet političkih nauka. Zagreb.
- Pocock, John G.A. 1972. *Politics, Language, and Time. Essays on Political Thought and History*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Pocock, John G. A. 1975. *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton Universit Press. Princeton.
- Pocock, John G.A. 2009. *Political Thought and History: Essays on Theory and Method*. Cambridge University Press. Cambridge.

- Prado C.G. 2006. *Searle and Foucault on Truth*. Cambridge University Press. Cambridge
- Ranciere, Jacques. 2015. *Nesuglasnost: politika i filozofija*. Fakultet političkih znanosti. Zagreb.
- Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University press. Cambridge.
- Reisert, Joseph. 2010. General Will, u: *Encyclopedia of Political Theory*. Sage. London.
- Ribarević, Luka. 2016a. Četiri ogledala za vladara. Leo Strauss ili prva etida iz metodološke polifonije. *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike*, 6(1-2): 7-34.
- Ribarević, Luka. 2016b. *Hobbesov moment: rađanje države*. Disput.
- Richter, Melvin. 1995. *The History of Political and Social Concepts*. Oxford University Press. New York and Oxford.
- Ricoeur, Paul. 1981. *Hermeneutics & the Human Sciences*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Riklin, Mihail. 2010. *Komunizam kao religija. Intelektualci i Oktobarska revolucija*. Fraktura. Zaprešić
- Robertson, David. 2002. *The Routledge Dictionary of Politics*. Routledge. London and New York.
- Rorty, Richard 1967. *The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rorty, Richard. 1995. *Kontingencija, ironija i solidarnost*. Naprijed. Zagreb.
- Rosas, Joao Cardoso i Ferreira, Ana Rita. 2013. Introductory Chapter. In: Joao Cardoso Rosas i Ana Rita Ferreira *Left and Right: The Great Dichotomy Revisited*. Cambridge Scholar Publishing. Newcastle.
- Rosiello, Luigi. 2010. *Linguistics and Marxism in the Thought of Antonio Gramsci*. In: Gramsci, Language, and Translation, Peter Ives i Rocco Lacorte (ur.). Lexington Books. New York, Toronto.
- Rossi-Landi, Ferruccio. 1985. Kapital i privatno vlasništvo u jeziku. U: *Lingvistika i marksizam: zbornik*, Andrijašević Marin i Milorad Pupovac (ur.). Centar CK SKH i Globus. Zagreb
- Saar, Martina. 2008. *Understanding Genealogy: History, Power, and the Self*. Journal of the Philosophy of History (2): 295–314
- Sartori, Giovanni. 2005. *Parties and Party Systems*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Saussure, de Ferdinand. 1989/2000. *Tečaj opće lingvistike*. Artresor naklada. Zagreb.
- Schaff, Adam. 1965. *Uvod u semantiku*. Nolit. Beograd.

- Schwarzmantel, John. 2015. *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*. Routledge. London and New York.
- Schmidt, Alex P. 1984. *Political Terrorism*, SWIDOC. Amsterdam and Transaction Books.
- Schmidt, Alex P. and Jongman, Albert I. (Eds.) 1988. *Political Terrorism*. SWIDOC Amsterdam and Transaction Books.
- Schmid, Alex P. 2011. (ed.) *The Routledge Handbook of Terrorism Research*. Routledge. London and New York.
- Schmitt, Carl. 2007. *Politički spisi*. Politička kultura. Zagreb.
- Schrift, Alan D. 1990. *Nietzsche and the Question of Interpretation. Between Hermeneutics and Deconstruction*. Routledge. New York and London.
- Scruton, Roger. 2007. *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*, 3rd Edition. Palgrave Macmillan. New York.
- Searle, John 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shapiro, Michael J. (ur.) 1984. *Language and Politics*. New York University Press. New York.
- Simons, Jon. 1995. *Foucault and the Political*. Routledge, London and New York
- Skinner, Quentin. 1969. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, vol.8, No.1, pp. 3-53.
- Skinner, Quentin. 1974. Some Problems in the Analysis of Political Thought and Action. *Political Theory* 2(3), str. 277-303.
- Skinner, Quentin. 1978. *The Foundations of Modern Political Thought. Volume I: The Renaissance*. Cambridge University Press. Cambridge (Kindle Edition).
- Skinner, Quentin. 1981. *Machiavelli. A Very Short Introduction*. Oxford University Press. Oxford.
- Skinner, Quentin. 2002a. *Visions of Politics. Volume 1 : Regarding Method*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Skinner, Quentin. 2002b. *On Encountering the Past – Interview*. Finnish Yearbook of Political Thought 6, pp. 32-63.
- Skinner, Quentin. 2006. Surveying the Foundations: A Retrospect and Reassessment. In: Annabel Brett, James Tully, Holly Hamilton-Bleakley (eds), *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Skinner, Quentin. 2016a. Ideas in Context: Conversation with Quentin Skinner. *Chicago Journal of History*, Issue 7, str. 119-127.

- Skinner, Quentin. 2016b. Ideološki kontekst Hobbesove političke misli. *Čemu: časopis studenata filozofije*, Vol. XIII, No. 24, str. 97-138.
- Sohn Rethel, Alfred. 1978. *Intellectual nad Manual Labour: Critique of Epistemology*. Macmillan Press.
- Sohn Rethel; Alfred. 1984. *Materijalistička kritika spoznaje i podruštvljenje rada*. Globus. Zagreb.
- Staheli, Urs. 2004. Competing figures of the limit: dispersion, transgression, antagonism, and indifference. In: *Laclau: A Critical Reader*, Simon Crichtley i Oliver Marchart (ur.). Routledge. New York.
- Stavrakakis, Yannis. 1999. *Lacan and the Political*. Routledge. London.
- Strauss, Leo. 2006. *Povijest političke filozofije*. Golden Marketing. Zagreb.
- Strauss, Leo. 1957. What is Political Philosophy? *The Journal of Politics*, 19(3): 343-368
- Strong, Tracy B. 1988. *Friedrich Nietzsche and the Politics of Transfiguration*. University of California Press. Berkley, LA i London.
- Taylor, Charles. 1988. The Hermeneutics of Conflict. In: James Tully (ed.) *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*. Princeton University Press. Princeton.
- Thomson, George. 1973. *First Philosophers: Studies in Ancient Greek Society*. Lawrence and Wishart
- Torring, Jacob, 1999.: *New Theories of Discourse*, Blackwell Publishers Ltd., Oxford.
- Trubetzkoy, N.S. 1969. *Principles of Phonology*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles
- Tully, James. 1988. The pen is a mighty sword: Quentin Skinner's analysis of politics. In: Tully, James (ur.). *Meaning and Context. Quentin Skinner and his Critics*. Princeton University Press. New Jersey.
- Van Dijk, Teun A. 2008. *Discourse and Context. A Sociocognitive Approach*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Vološinov, V.N. 1973. *Marxism and the Philosophy of Language*. Semniar Press. New York and London. [Bahtin, Mihail. 1980. Marksizam i filozofija jezika. Nolit, Beograd.]
- Weinerg, Leonard, Pedahzur, Ami i Hirsch-Hoefler, Sivan. 2004. The Challenges of Conceptualizing Terrorism. *Terrorism and Policical Violence*, 16(4):777-794.
- Wenman, Mark Anthony. 2003. Laclau or Mouffe? Splitting the Difference. *Philosophy & Social Criticism*, vol 29 no 5, pp. 581–606.
- White, Hayden. 1978. *Tropics of Discourse: Essays on Cultural Criticism*. The John Hopkins University Press.

- White, Jonathan. 2011a. Community, transnationalism, and the Left-Right metaphor. *European Journal of Social Theory*, 15(2): 197–219
- White, Jonathan. 2011b. Left and right as political resources. *Journal of Political Ideologies*, 16 (2). pp. 123-144.
- Williams, Caroline. 2013. Structure and Subject. In: *The Edinburgh Companion to Poststructuralism*, (eds.) Benoît Dillet, Iain MacKenzie and Robert Porter. Edinburgh University Press. Edinburgh.
- Williams, Raymond. 1977. *Marxism and Literature*. Oxford University Press, Oxford and New York
- Wittgenstein, Ludwig. 1998. *Filozofska istraživanja*. Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Wood, Ellen Meiksins. 1998. *The Retreat from Class: A New „True“ Socialism*. Verso. London and New York.
- Wunderlich, Dieter. 1985. Postavke o jezičnoj znanosti. U: *Lingvistika i marksizam: zbornik*, Andrijašević Marin i Milorad Pupovac (ur.). Centar CK SKH i Globus. Zagreb
- Zarka, Yves Charles. 2005. The Ideology of Context : Uses and Abuses of Context in the Historiography of Philosophy. In: Tom Sorell & G. A. J. Rogers (eds.), *Analytic Philosophy and History of Philosophy*. Oxford University Press. Oxford.
- Zarka, Yves Charles. 2016. *Hobbes and Modern Political Thought*. Edingurgh University press. Edinburgh.
- Zerilli, Linda M.G. 2004. The universalism which is not one. In: *Laclau: A Critical Reader*, Simon Critchley i Oliver Marchart (ur.). Routledge. New York.
- Zuboff, Shoshana. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism*. PublicAffairs. New York.
- Žižek, Slavoj. 2002. *Sublimni objekt ideologije*. Arkzin. Zagreb.